

Crisis en catastrofe

De Nederlandse omgang met rampen
in de lange negentiende eeuw

Onder redactie van Lotte Jensen

Amsterdam
University
Press

Crisis en Catastrofe

CRISIS EN CATASTROFE

De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw

Onder redactie van Lotte Jensen

Amsterdam University Press

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij een subsidie van NWO, Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek

Deze publicatie is eerder verschenen als themanummer in het tijdschrift *De Moderne Tijd*, 4. 3-4, 2020

Afbeelding omslag:

Reinier Vinkeles, Het instorten van huizen en het omkomen van mensen en beesten te Erichem door den watervloed (in Louwmaand 1809), Atlas van Stolk.

Ontwerp omslag: Coördesign, Leiden

Typografie: Rombus, Hilversum

ISBN 978 94 6372 256 8

e-ISBN 978 90 4855 537 6 (e-pdf)

e-ISBN 978 90 4855 442 3 (ePub)

NUR 694

© Lotte Jensen / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

INHOUD

5

DE OPMARS VAN DISASTER STUDIES	7
<i>Nieuwe perspectieven in het rampenonderzoek</i>	
Lotte Jensen	

LOKAAL EN NATIONAAL

DE OPKOMST VAN DE 'NATIONALE RAMP'	
<i>Een begripsgeschiedenis</i>	25
Ruben Ros	

NOODHULPBELEID BIJ STADS- EN DORPSRAMPEN IN DE REPUBLIEK. BOVENREGIONALE SOLIDARITEIT IN DE ACHTTIENDE EEUW	47
<i>Het noodhulpbeleid van de hogere overheden</i>	
Erica Boersma	

HUISELIJKE RELIEKEN	67
<i>De Leidse buskruitramp (1807) in openbare en particuliere collecties</i>	
Arti Ponsen	

TEN VOORDEELE VAN ...	94
<i>Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw</i>	
Marita Mathijssen	

CULTURELE BEELDVORMING: DE ROL VAN MEDIA

ONWEER	119
<i>Een ramp, een straf of een subliem schouwspel?</i>	
Jan Wim Buisman	

ZINGEN OVER BRANDEN, SCHEEPSRAMPEN EN GROTE BUITENLANDSE CATASTROFES, 1755-1918	130
--	------------

Lokale, nationale en internationale saamhorigheid

Lotte Jensen

VORST IN HET VIZIER	154
----------------------------	------------

*Nationalisme en de verbeelding van de Oranjes na rampen in de
negentiende eeuw*

Fons Meijer

6

EMPATHIE OF SENSATIEZUCHT?	181
-----------------------------------	------------

De scheepsramp van de 'Berlin' in 1907 en de nasleep ervan

Ron Brand

VER WEG EN TOCH DICHTBIJ: RAMPEN OP ZEE / OVERZEE

BEZET DOOR HET IJS	197
---------------------------	------------

*De literaire verwerking van onfortuinlijke reizen ter walvisvangst in het
rampjaar 1777/1778*

Hans Beelen

DE KOLONIALE RUIMTE HERBEZIEN: DE POLITIEK-CULTURELE BELEVING VAN INDONESISCHE NATUURRAMPEN IN DE 19E EN VROEGE 20E EEUW	218
---	------------

Alicia Schrikker en Sander Tetteroo

'BEHOED ONS ARME VOLK VOOR DE VULKAAN-POËTEN'	242
--	------------

*De literaire verwerking van de Krakatau-ramp van 1883 in Nederland
en Indonesië'*

Judith Bosnak en Rick Honings

DE OPMARS VAN *DISASTER STUDIES*

Nieuwe perspectieven in het rampenonderzoek

Wat schrikkelyk ramptoneel,
Zal ik de uw heden zingen,
't Geen *Leyden* viel ten deel,
Moet door de Ziele dringen,
O God! wat groote slag;
Treff 't dierbaar Vaderland,
En sticht op Koppeldag
Verwoesting, Puin en Brand.¹

Zo opende een lied over de explosie die op 12 januari 1807 grote delen van de binnenstad van Leiden verwoestte. Om kwart over vier uur 's middags ontplofte in het Steenschuur, een gracht die in het verlengde van het Rapenburg lag, een schip met een enorme lading buskruit. De gevolgen waren rampzalig: ongeveer 160 mensen kwamen om het leven en minstens tweeduizend mensen raakten gewond. De binnenstad lag bezaaid met lijken en puin.²

De (anonieme) auteur deed in zijn 28 coupletten tellende treurzang uitgebreid verslag van de gebeurtenissen. Zijn ramplied voldeed aan alle vereisten van de tijd: concrete details werden afgewisseld met huiveringwekkende en sensationele taferelen.

* Deze bundel (onder redactie van Lotte Jensen) is mede tot stand gekomen dankzij het NWO-Vici project 'Dealing with disasters. The shaping of local and national identities, 1421-1890', dat aan de Radboud Universiteit Nijmegen wordt uitgevoerd. Mijn dank gaat uit naar Fons Meijer en Rick Honings voor hun opmerkingen bij deze inleiding en Paul Reef voor zijn hulp bij het persklaar maken van de kopij.

1 Met 'koppeldag' wordt bedoeld op het feit dat twee heiligen- of feestdagen na elkaar vielen, in dit geval zondag en kopermaandag (de eerste maandag na Driekoningen). Anoniem, *Gedenkwaardige treur-zang, van de allerdroevigste en zieltreffende Verwoesting, welke de Stad Leyden, op Maandag den 12 January 1807, in den namiddag cirka 4 Uuren getroffen heeft [...]* (Amsterdam: J. Wendel, 1807). Met dank aan Arti Ponsen die mij een kopie van dit lied bezorgde.

2 Zie over deze ramp: Arti Ponsen en E.T. van der Vlist, red., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden: Ginko, 2007).

Zo liet hij zijn gehoor met naam en toenaam weten welke vooraanstaande burgers tot de slachtoffers behoorden om vervolgens beeldend te schetsen hoe een hoogzwangere vrouw meters hoog de lucht invloog. Hij bood het publiek ook troost en hoop door te verwijzen naar het nobele optreden van koning Lodewijk Napoleon. Niet alleen snelde de vorst naar de rampplek om zijn medeleven te betuigen, hij haalde volgens de liedmaker ook nog eens een zuigeling in een wieg onder het puin vandaag. Dat laatste was trouwens niet helemaal waar: in werkelijkheid nam de koning een vijfjarig jongetje op de arm dat onder het brandende puin vandaan was gekropen.³ In de watersnoodliteratuur wemelde het echter van de baby's in wiegjes die op miraculeuze wijze werden gered, dus mogelijk had de liedmaker zich daardoor laten inspireren.⁴ En of dat niet genoeg was, schonk Lodewijk Napoleon ook nog eens honderdduizend gulden om de stad weer op te bouwen. Zijn vrijgevigheid, zo besloot de auteur, moest een ieder tot voorbeeld strekken. Alleen zo kon Leiden in de oude luister hersteld worden:

Zie daar, myn Landgenoot!
Toond, hartlyk medelyden,
[...]
Ontsluit by 't aakligt Lot,
voor hun uw Broederhand,
Op dat eens *Leyden* weêr,
Den roem werd van het Land'.⁵

De Leidse buskruitram্প staat bekend als een 'fataal evenement' met nationale uitstraling: deze gebeurtenis deed Nederland letterlijk en figuurlijk op haar grondvesten schudden. Alle kranten schreven erover en er volgde een explosie aan gelegenheidspublicaties en -prenten.⁶ De buskruitkramp was bij lange na niet de enige

3 De bron daarvoor zijn de memoires van een onbekende Leidenaar, die meldt dat Lodewijk 'het kind van eene de Vroede' op zijn arm droeg. Geciteerd in: Peter van Zonneveld en Ingrid Moerman, "'Genadig God! Wat ijslijk kraken!" De Leidse buskruitram্প en de letteren', in: Ponsen en Van der Vlist, red., *Het fataal evenement*, 151. Uit onderzoek van Arti Ponsen blijkt dat het om de vijfjarige Willem de Vroede, zoon van een groenteboer, ging. Op een van de ontwerptekeningen die Jan Willem Pieneman van het bezoek van Lodewijk Napoleon aan de rampplek maakte, houdt de vorst inderdaad een jongetje vast.

4 Het beeld van de zuigeling in de wieg kwam bijvoorbeeld veelvuldig voor in de watersnoodliteratuur. Zie hierover: Lotte Jensen, *Wij tegen het water* (Nijmegen: Vantilt, 2018), 20-21. Voor de diepere oorsprong van dit beeld, zie: Judith Pollmann, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 122-29. Het motief circuleerde ook in de internationale watersnoodliteratuur: Gerrit Jasper Schenk, 'Das Baby in der Wiege. Hochwasser zwischen Alltag und Katastrophe (ca. 1250-1550). Beobachtungen zur "fluvialen Anthroposphäre" im Karichgau', in *Wasser. Resource – Gefahr – Leben*, red. Kurt Andermann en Gerrit Jasper Schenk (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2020), 79-113.

5 Anoniem, *Gedenkwaardige treur-zang*.

6 De term 'fataal evenement' is ontleend aan de gelijknamige publicatie van Ponsen

Afb. 1 Jan Willem Pieneman, Lodewijk Napoleon bezoekt de ruïnes op het Rapenburg te Leiden na de ontploffing van het kruitschip op 12 januari 1807. Hij draagt een kind op de armen, 1807-1809. (*Rijksmuseum Amsterdam*)

catastrofe die grote impact op de Nederlandse bevolking had. Denk bijvoorbeeld aan de Amsterdamse schouwburgbrand in 1772, de stormvloed van 1825, de stadsbrand van Enschede in 1862 of de Zuiderzeevloed van 1916.⁷ Daarnaast deden zich tal van rampen in de Nederlandse koloniën voor, zoals de overstroming op Java in 1861, de uitbarsting van de Krakatau in 1883 of de aardbeving op West-Sumatra in

en Van der Vlist (red.), *Het fataal evenement*. Zie over de visuele herinneringscultuur: Frans Grijzenhout, 'Een ramp als erfgoed', in: Ponsen en Van der Vlist, red., *Het fataal evenement, 12-21'* en over de talrijke gelegenheidspublicaties: Van Zonneveld en Moerman, "Genadig God!" en Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860* (Leiden: Primavera Pers, 2011), 162-79.

⁷ Zie voor een overzicht van rampen in Nederland door de eeuwen heen: Cor van der Heijden, *Rampen en plagen in Nederland 1400-1940. Pestbaccillen, paalwormen en plunderende Moskovieters* (Zaltbommel: Kempen Uitgevers, 2004).

1926. Ook die brachten een stortvloed aan reacties en hulpacties teweeg, zowel in de koloniën als het land van de kolonisator. En tot slot vonden er wereldwijd catastrofes plaats waarbij ook Nederlanders werden geraakt. Denk aan de negentiende-eeuwse cholera-pandemieën, de hongersnood van de jaren 1845-1848, de ondergang van de Titanic in 1912 of de uitbraak van de Spaanse Griep in 1918. De reikwijdte en impact van elk van deze rampen was weliswaar heel verschillend, maar ze hebben met elkaar gemeen dat ze hun sporen nalieten in de Nederlandse samenleving.

10 In dit themanummer onderzoeken elf auteurs de omgang met rampen in Nederland en de koloniën in de lange negentiende eeuw: hoe en op welke schaal kwam noodhulp op gang? In hoeverre was daarbij sprake van bovenregionale of zelfs internationale solidariteit? Welke rol speelden religieuze of politieke overwegingen daarbij? Hoe verbeeldden auteurs en kunstenaars catastrofale gebeurtenissen in de literatuur, muziek en schilderkunst? De bijdragen in *Crisis en catastrofe* vormen de neerslag van een congres dat de interdisciplinaire werkgroep De Moderne Tijd op 20 december 2019 organiseerde. Niemand kon toen bevroeden welke ramp zich kort daarna wereldwijd zou voltrekken: de coronapandemie. Zongen de bezoekers in de volgepakte Doelenzaal te Amsterdam toen nog uit volle borst historische rampliederen mee, nog geen drie maanden later maande de Nederlandse regering iedereen om thuis te blijven. Er waarde namelijk een nieuw virus rond dat een grote bedreiging voor de volksgezondheid vormde. Dit coronavirus was in december 2019 voor het eerst in China geïdentificeerd en breidde zich daarna snel over de gehele wereld uit. Ook de Nederlandse samenleving werd hard getroffen. De gevolgen zullen nog jarenlang merkbaar zijn, want deze crisis laat diepe sociaal-maatschappelijke en economische sporen na.

Historici kunnen weliswaar niet bijdragen aan de ontwikkeling van een vaccin, maar ze kunnen wel de huidige tijd van context, verdieping en duiding voorzien.⁸ Dat het onderzoeksveld van de *historical disaster studies* de laatste tien jaar met haast epidemische snelheid is gegroeid, is een teken aan de wand. De behoefte aan historische verdieping is mede toegenomen door actuele crises, zoals de klimaatcrisis en de coronapandemie. Bronnenonderzoek kan zichtbaar maken hoe samenlevingen vroeger met rampen omgingen, welke vormen van veerkracht en solidariteit ze toonden en welke rol de media daarbij speelden. In deze inleiding zal eerst worden ingaan op de opmars van dit relatief nieuwe onderzoeksveld. Daarna volgt een toelichting op de drie thematische clusters van deze bundel in relatie tot enkele centrale concepten uit de *disaster studies*. Tot slot wordt de sprong naar de eigen tijd gemaakt door de vraag te stellen of, en zo ja, hoe, we verbanden kunnen leggen met de huidige coronacrisis.

8 Zie over de specifieke bijdrage die historici kunnen leveren in crisissituaties: Beatrice de Graaf, Lotte Jensen, Rina Knoeff en Catrien Santing, 'Historici moeten ook meedenken, juist nu', *NRC Handelsblad*, 2-3 mei 2020, 4-5.

DISASTER STUDIES

De laatste twee decennia is het interdisciplinaire wetenschapsveld van de *disaster studies* explosief gegroeid. De toenemende belangstelling heeft zich gemanifesteerd in een groeiend aantal handboeken, waarin het fenomeen rampen en crises vanuit allerlei verschillende disciplines wordt benaderd.⁹ Van de fysische geografie tot vulkanologie, van *risk management* tot psychologie: ieder vakgebied heeft zijn eigen methodologieën ontwikkeld om het ontstaan en de impact van rampen te onderzoeken.¹⁰ In het kielzog daarvan zijn ook vele populairwetenschappelijke boeken gepubliceerd met aansprekende titels als *A guide to global hazards* (2003) en *Global catastrophes: a very short introduction* (2014, vertaald in het Nederlands onder de titel *Wereldbedreigende rampen* in 2016).¹¹

Namen aanvankelijk de bèta- en gammawetenschappers het voortouw, de laatste jaren hebben ook geesteswetenschappers zich nadrukkelijk op het terrein van de rampenstudies gemanifesteerd. Zij hebben gewezen op het belang van een breder perspectief: de omgang met rampen is immers historisch geworteld en cultureel bepaald.¹² De term ‘cultureel’ omvat veel meer dan sociale en praktische gebruiken alleen: rampervaringen worden mede gestuurd door de media die deze gebeurtenissen communiceren. Teksten en beelden verschaffen niet alleen informatie, maar geven er ook betekenis aan.¹³ Hoe massaler de media-aandacht,

11

-
- 9 Zie bijvoorbeeld H. Rodríguez, E.L. Quarantelli, R.R. Dynes, red., *Handbook of disaster research* (New York: Springer 2007), de herziene editie: H. Rodríguez, W. Donner, J.E. Trainor (red.), *Handbook of disaster research* (Heidelberg: Springer, 2018); Ben Wisner, J.C. Gaillard and Ilian Kelman, red., *Handbook of hazards and disaster risk reduction and management* (Londen: Routledge, 2012) en Rasmus Dahlberg, Oliver Rubin and Morten Thanning Vendelø, red., *Disaster research. Multidisciplinary and international perspectives* (Londen: Routledge, 2016).
- 10 Vermeldenswaardig is het fraai geïllustreerde overzichtswerk over vulkaanuitbarstingen, aardbevingen en tsunami's dat twee fysisch geografen samenstelden: Jan Kozák en Vladimír Cermák, *The illustrated history of natural disasters* (Dordrecht: Springer, 2010).
- 11 Bill Mc Guire en R. Kovach, *A guide to global hazards* (London: Philip's, 2003); Bill Mc Guire, *Global catastrophes. A very short introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2014); Bill Mc Guire, *Wereldbedreigende rampen*, vert. Tijmen Rozendaal (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016).
- 12 Enkele belangrijke publicaties: Christian Pfister en Stephanie Summermatter, red., *Katastrophen und ihre Bewältigung. Perspektiven und Positionen* (Bern: Haupt, 2004); Monica Juneja, en Franz Mauelshagen, 'Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives', *The Medieval History Journal* 10: 1/2 (2007, 1-31; Gerrit Jasper Schenk, 'Historical disaster research. State of research, concepts, methods and case studies', *Historical Social Research* 32: 3 (2007), 9-31.
- 13 Ansgar Nünning, 'Krise als Erzählung und Metaphor: Literaturwissenschaftliche Bausteine für eine Metaphorologie und Narratologie von Krisen', in: *Krisengeschichte(n). "Krise" als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive*, red. Carla Meyer, Katja Patzel-Mattern, Gerrit Jasper Schenk (Stuttgart: Steiner, 2013), 117-44; Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk red., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg: Schnell & Steiner, 2014).

hoe groter bovendien de kans dat bepaalde rampen in het collectieve geheugen bekliven – denk bijvoorbeeld aan de watersnoodramp van 1953, die dankzij de explosie aan reacties nog altijd voortleeft in de nationale herinnering.

Dit historische besef heeft geleid tot het ontstaan van een nieuwe, vruchtbare subdiscipline: de *historical disaster studies*. Ook dat is geen scherp afgebakend terrein, maar eerder een verzamelterm voor wetenschapsgebieden die vanuit historisch oogpunt rampen bestuderen. Daarbinnen zijn verschillende, deels elkaar overlappende benaderingen te onderscheiden. Ik licht er drie uit die het onderzoek naar Nederlandse rampen sterk hebben beïnvloed: de sociaal-economische, de waterstaatshistorische en de cultureel-historische.

12

Ten eerste is er de sociaal-economische invalshoek, die onder meer door Bas van Bavel en Tim Soens op de kaart is gezet. Daarbij staat de veerkracht ('resilience') en kwetsbaarheid ('vulnerability') van stedelijke en rurale samenlevingen door de eeuwen heen centraal. Ze werken met grote dataverzamelingen waarin gegevens over de schade, de bevolkingssamenstelling, omgeving (ruraal, stedelijk), voedselprijzen en economisch herstel gecombineerd worden. Op die manier kunnen historische gegevens als een soort 'laboratorium' fungeren om te begrijpen waarom sommige samenlevingen beter bestand zijn tegen zware crises dan andere en waarom sommige bevolkingsgroepen harder getroffen worden dan andere.¹⁴ Dat historische databases een schat aan kennis opleveren, staat buiten kijf. Soens wijst erop dat het desalniettemin noodzakelijk blijft om economische trends te koppelen aan individuen, omdat sommige mensen veel harder werden getroffen dan andere: 'Only by moving discussions of vulnerability and resilience from the level of societies to the level of people, can a better understanding of natural hazards and disasters in the past and at present be achieved'.¹⁵ Veerkracht en kwetsbaarheid zijn dus abstracties, die heel verschillende kunnen uitpakken op het niveau van individuen. Soens wijst op het voorbeeld van een stedelijke projectontwikkelaar uit Neufeld die nauwelijks investeerde in kustbescherming, waardoor de huurder van boerderijen op zijn terrein buitensporig hard werden getroffen tijdens de Kerstvloed van 1717.¹⁶

14 Zie bijvoorbeeld Bas van Bavel en Daniel Curtis, 'Better understanding disasters by better using history: Systematically using the historical record as one way to advance research into disasters', *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 34, nr.1 (2015), 1-32. Zie ook: Bas van Bavel e.a., 'Climate and society in long-term perspective: opportunities and pitfalls in the use of historical datasets', *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* (2019), <https://doi.org/10.1002/WCC.611>. Zie ook: Bas van Bavel e.a., *Disasters and history. The vulnerability and resilience of past societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020, ter perse).

15 Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people: coping with North Sea floods before 1800', *Past & Present* 241: 1 (November 2018): 143.

16 Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people': v.

Ten tweede kent Nederland een lange onderzoekstraditie op het terrein van de waterstaatsgeschiedenis. In 1992 werd het *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* opgericht, dat zich richt op het Nederlandse waterbeheer in verleden en heden. Ook overstromingen en watersnoodrampen komen ruimschoots aan bod: van het bestrijden ervan door instituties tot de organisatie van noodhulp door particulieren en overheden. Velen hebben intussen aan dit veld bijgedragen. Denk bijvoorbeeld aan de historisch-geografische studies van Gerard van de Ven en Anneke Driessen, die talloze watersnoodrampen in het rivierengebied uit de vergetelheid hebben gehaald.¹⁷ Van belang is verder het werk van Petra van Dam, hoogleraar water- en milieugeschiedenis, die de term ‘amfibische cultuur’ introduceerde om de Nederlandse omgang met water te karakteriseren: bewoners waren gewend om permanent tussen water en land heen en weer te bewegen. In tijden van watersnood functioneerde deze typisch Nederlandse leefwijze met het water ‘in extremo’. Bewoners van het laagland ontwikkelden specifiek strategieën om eventuele materiële schade zoveel mogelijk te beperken.¹⁸ Daarnaast mag het werk van Toon Bosch niet onvermeld blijven, die onder meer de centralisatie van het negentiende-eeuwse waterstaatbeheer onderzocht.¹⁹

Ten derde is er een groeiende belangstelling voor historisch rampenonderzoek vanuit cultuur- en mediaperspectief. Verhalen en beelden sturen onze waarneming van rampen: tekstuele en visuele voorstellingen hebben veel invloed op onze interpretatie ervan. Vandaar dat er meer systematische aandacht is gekomen voor de analyse van narratieve patronen en beeldrepertoires: welke continuïteiten en veranderingen doen zich in de loop der tijd voor? Een schat aan bronnen kan daarvoor gebruikt worden: van gedenkboeken tot gedichten, van preken tot liederen. Daarbij is het van belang om steeds oog te hebben voor de meerledige functies van dit soort bronnen. Culturele verbeeldingen voorzagen niet alleen in een cognitieve en communicatieve, maar ook in een sociale en esthetische behoefte.²⁰ Denk alleen al aan de talloze prenten en schilderijen waarop overstro-

17 Zie bijvoorbeeld G.P. van de Ven en A.M.A.J. Driessen, *Niets is bestendig. De geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland* (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1995) en A.M.A.J. Driessen, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Zutphen: Walburg Pers, 1994).

18 Petra van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen*. Oratie 29 oktober 2010 Vrije Universiteit (Amsterdam 2010). Digitaal: <http://hdl.handle.net/1871/18457> en Petra van Dam, ‘An amphibious culture: coping with floods in the Netherlands. in: Peter Coates, David Moon, Paul Warde, red., *Local places, global processes* (Oxford: Oxbow Books, 2016), 78-93.

19 Toon Bosch, *Om de macht over het water. De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving 1798-1849* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2000). Zie ook A. Bosch en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1998).

20 Zie hierover Gerrit Jasper Schenk, ‘Images of disaster: art and the medialization of disaster experiences’, in *Catastrophe and the power of art*, red. Kondo Kenichi e.a. (Tokyo: Catalogue Mori Art Museum 2018), 145-49.

mingen, branden en andere catastrofes zijn vereeuwigd. Kunstenaars maakten gebruik van terugkerende motieven en iconische figuren om de gebeurtenissen van diepere betekenis te voorzien.²¹

14

Dergelijke bronnen geven ook inzicht in processen van gemeenschaps- en identiteitsvorming. Rampliedereren droegen bijvoorbeeld bij aan rouwverwerking en deden een beroep op solidariteit.²² Dat geldt ook voor de talloze liefdadigheidspublicaties die in de negentiende eeuw verschenen: burgers werden aangesproken op hun christenplicht en vaderlandsliefde om hun medelandgenoten in tijden van rampspoed te helpen. Aan de Radboud Universiteit Nijmegen wordt op dit moment een groot onderzoeksproject uitgevoerd naar de rol van rampen in processen van identiteitsvorming in Nederland door de eeuwen heen: 'Dealing with disasters. The shaping of local and national identities in the Netherlands'. Dit NWO-Vici project beoogt het veld van de rampenstudies te verrijken met inzichten uit de literatuur-, cultuur- en mediawetenschappen en kijkt naar de wijze hoe rampen en collectief identiteitsbesef samenhangen. Dat we de strijd tegen het water als typisch Nederlands zijn gaan beschouwen, heeft te maken met de aanhoudende stroom publicaties waarin deze twee zaken met elkaar werden verbonden.²³ Binnen dit project onderzoekt Fons Meijer natievorming na rampspoed in Nederland in de negentiende eeuw, waarbij hij onder meer kijkt naar de representatie van verschillende koningen en de nationaliserende werking van de liefdadigheidscultuur.²⁴

LOKAAL EN NATIONAAL

In *Crisis en catastrofe* trekt een scala aan rampen voorbij: van branden tot scheepsrampen, van vulkaanuitbarstingen tot overstromingen. De diversiteit is groot: zowel natuurrampen ('natural' of 'nature-induced disasters') als door de mens veroorzaakte catastrofes ('man-made disasters') komen aan bod. Daarnaast hebben we hebben te maken met rampen die zich heel plotseling en onverwachts mani-

-
- 21 Zie bijvoorbeeld de recente tentoonstelling in de Hamburger Kunsthalle 'Entfesselte Natur' en de bijbehorende catalogus Markus Bertsch en Jörg Trempler, red., *Entfesselte Natur. Das Bild der Katastrophe seit 1600* (Hamburg: Michael Imhof Verlag, 2018). Zie ook Hanneke van Asperen, 'Catastrophes on stage: interurban connections in disaster prints of the late eighteenth century', *Visual Resources: an international journal on images and their uses*, DOI: 10.1080/01973762.2019.1681174 (11 nov. 2019).
- 22 Lotte Jensen, 'Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900', *BMGN - Low Countries Historical Review* 134, nr.2 (2019): 45-70.
- 23 Voor een programmatisch overzicht van dit onderzoeksproject, zie Jensen, *Wij tegen het water*.
- 24 Zie bijvoorbeeld Fons Meijer, 'Nederlandse vorsten in tijden van rampspoed sinds Lodewijk Napoleon', in *Napoleons nalatenschap. Sporen in de Nederlandse samenleving*, red. Lotte Jensen (Amsterdam: De Bezige Bij, 2020), 188-200.

festeerden, zoals stormen, aardbevingen, overstromingen en branden. Deze worden in de vakliteratuur ook wel ‘rapid-onset hazards’ genoemd. Daartegenover staan de langdurige rampen die sluipenderwijs de samenleving ontwrichtten, ofwel de ‘slow-onset hazards’, zoals droogte, pandemieën en hongersnoden.²⁵

Toch moeten we voorzichtig zijn met dit soort indelingen. De grenzen tussen natuurlijke en door mensen veroorzaakte rampen zijn immers vloeibaar.²⁶ Een dijkdoorbraak kan het gevolg zijn van achterstallig onderhoud, terwijl een door een menselijke fout veroorzaakte brand extra snel om zich heen kan grijpen in tijden van droogte. Of denk aan de hedendaagse klimaatverandering, die onlosmakelijk met menselijk handelen verbonden is en die tot grootschalige natuurrampen leidt, zoals overstromingen en bosbranden. Tegelijkertijd zijn er wel degelijk scheidslijnen te trekken: oorlogen of terroristische aanslagen zijn evident mensenwerk; dit soort gebeurtenissen blijft in dit themanummer buiten beschouwing. Maar ook hier geldt dat ze wel degelijk op de achtergrond een rol kunnen spelen: hongersnoden, overstromingen en epidemieën kunnen immers het gevolg zijn van gewapende conflicten.

De bijdragen zijn gegroepeerd rond drie thematische clusters. In het eerste deel (‘Lokaal en nationaal’) staat de reikwijdte van rampen centraal: in hoeverre werden deze op stedelijk, regionaal en nationaal niveau beleefd? De hierboven genoemde Leidse buskruitramp van 1807 staat bekend als de eerste echte ‘nationale ramp’. Mede door de inzet van koning Lodewijk Napoleon kwam er massale hulpverlening in het hele land op gang.²⁷ Er was onmiskenbaar sprake van schaalvergroting, als het ging om binnenhalen van gelden via collectes. Ook kreeg de bevolking te maken met een nieuw verschijnsel, namelijk een koning die zich als redder van de natie profileerde. Hij was niet alleen daadkrachtig, maar toonde zich ook empathisch en begaan met zijn onderdaan. Niet voor niets luidde zijn bijnaam: *père de malheureux*.²⁸

Toch moeten we fenomenen als bovenregionale solidariteit en het concept ‘nationale ramp’ in een langer historisch perspectief plaatsen, zo betogen Ruben Ros en Erica Boersma. Ros laat zien dat het begrip ‘nationale ramp’ is geworteld in ver-

25 Christian Pfister, ‘Learning from nature-induced disasters: theoretical considerations and case studies from Western Europe’, in *Case studies towards a global environmental history*, red. Christoph Mauch en Christian Pfister (Lenham: MD Rowham & Littlefield 2009), 18.

26 Zie hierover ook: Schenk, ‘Historical disaster research’, 11-14.

27 Hugo Landheer, ‘Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de eerste buskruitramp’, in *Het fataal evenement*, red. Ponsen en Van der Vlist, 239-65.

28 Over Lodewijk Napoleon als ‘rampenkonink’: Lotte Jensen, “See our succumbing Fatherland, overwhelmed by disaster, woe and strife”. Coping with crisis during the reign of Louis Bonaparte’, *Dutch Crossing. Journal of Low Country Studies* 40, nr.2 (2016): 151-64.

Afb. 2 De buskruitramp van Leiden door Pieter Gerardus van Os, 1807.
(*Rijksmuseum Amsterdam*)

anderingen die het begrip ‘ramp’ in de tweede helft van de achttiende eeuw doormaakt. Met behulp van digitale methoden analyseert hij de frequentie van woordpatronen rondom het begrip ‘ramp’ in een groot corpus gedigitaliseerde kranten tussen 1750 en 1850. Hij laat zien dat het rampbegrip vanaf 1780 sterk politiseerde en steeds vaker met de publieke of nationale gemeenschap in verband werd gebracht. De tot dan toe vanzelfsprekende koppeling van rampen aan goddelijke voorzienigheid verdween geleidelijk aan naar de achtergrond om plaats te maken voor een meer sociale en geografische invulling van de term, die de gehele natie impliceerde.

Boersma nuanceert vervolgens het gangbare beeld dat bovenregionale solidariteit voor het eerst tijdens de buskruitramp tot uiting zou zijn gekomen. Het bieden van noodhulp aan particulieren bij de wederopbouw van hun stad of dorp werd weliswaar niet gezien als een overheidstaak, maar Boersma laat zien dat lokale en gewestelijke overheden wel degelijk een cruciale rol speelden in het lenigen van de acute nood. Ze analyseert daartoe de verzoeken tot hulp en schade-aftandeling bij drie rampen: de verwoesting van Bergen Op Zoom (1748), de brand in het dorp Strijen (1759) en de brand te Hilversum (1766). Daaruit blijkt dat hogere overheden zich het lot van de slachtoffers wel degelijk aantrok en dat het ontbre-

ken van een centrale staat geen belemmering vormde voor het organiseren van hulpverlening op bovenregionaal niveau. Dit staat in contrast met overstromingen, waarbij de hogere overheden zich wel afzijdig hielden en hulpacties – ook de bovenregionale – op particuliere initiatieven stoelden. Dat heeft mogelijk te maken met de rol van de waterschappen en hoogheemraadschappen, die bij een ramp als eerste aan zet waren.

In haar bijdrage over de Leidse buskruitramp onderzoekt Arti Ponsen vervolgens de reikwijdte van het begrip ‘reliëk’. De religieuze connotatie is steeds meer verdwenen en heeft plaatsgemaakt voor een meer seculiere invulling van de term. Om die reden wordt tegenwoordig meestal gesproken van ‘objecten van herinnering’. Ponsen demonstreert hoe overblijfselen van de buskruitramp zich tussen het private / lokale en het publieke / nationale domein bewegen, en pleit ervoor een brug te slaan tussen de extra-museale wereld van familierelieken en het publieke domein. Marita Mathijssen sluit dit eerste deel af met een overzicht van liefdadigheidsuitgaven tussen 1784 en 1930. Zij stelt daarbij de vraag in hoeverre dit type werk een lokale of nationale aangelegenheid was. Veel liefdadigheidsuitgaven richtten zich op de lokale gemeenschap (een dorp of een stad), maar er waren ook publicaties die in een bredere, nationale context fungeerden. Daarbij doet zich een kip-en-eiprobleem voor: hielpen de rampuitgaven bij de creatie van een nationaal saamhorigheidsgevoel, of bloeide dit genre juist dankzij het bestaan van een nationale cultuur? Die vraag zou nader onderzocht moeten worden, al lijkt wel duidelijk dat het om een wisselwerking gaat: liefdadigheidsuitgaven konden bij uitstek floreren in een natie die zichzelf liet voorstaan op christelijke naastenliefde; tegelijkertijd legden dergelijke publicaties een steviger fundament onder het nationale saamhorigheidsgevoel.

17

DE ROL VAN DE MEDIA

In het tweede deel (‘Culturele beeldvorming: de rol van de media’) komt de representatie van rampen in de media aan bod: hoe werden rampen verbeeld en wat zegt dat over de wijze waarop mensen hun leed verwerkten? Een rode draad vormt het spanningsveld tussen de zucht naar sensatie en de moraliserende, bezinnende functie van veel culturele uitingen (verhalen, preken, gedichten, liederen, prenten etc.). Aan de ene kant was er een hang naar spektakel: rampen trokken de aandacht en stuwden de verkoopcijfers van bladen, prenten en andere uitgaves omhoog. Sensationeel nieuws verkocht goed, dat wisten de uitgevers in vroeger eeuwen ook al.²⁹ Aan de andere kant wilden auteurs het publiek ook

²⁹ Over sensationeel rampennieuws in de vroegmoderne media, zie bijvoorbeeld Andrew Pettegree, *The invention of the news. How the world came to know about itself* (New Haven and Londen: Yale University Press, 2014, 251-256; Una McIlvenna, ‘Ballads of death

troost verschaffen en lessen aanreiken. Meestal waren die religieus van aard: wie zijn leven beterde en op God vertrouwde, kon de toekomst met meer vertrouwen tegemoet zien. Er werd dan ook een sterk beroep op verantwoordelijkheidsbesef en saamhorigheid gedaan, niet alleen van de direct getroffen, maar in bredere kring: samen bidden en rouwen versterkte het gemeenschapsgevoel dat nodig was om uit de crisis te komen. Het opwekken van empathie met de slachtoffers en aansporen van mensen tot liefdadigheid stonden dan ook centraal in de negentiende-eeuwse rampencultuur.³⁰

18

Dat we culturele media kunnen gebruiken om meer kennis te vergaren over de vroegere omgang met rampen, blijkt uit de bijdrage van Jan-Wim Buisman over onweer en bliksem in de tweede helft van de achttiende eeuw. Totdat de bliksem-aflerder in 1752 werd uitgevonden, vormde bliksem een reëel gevaar: menig gebouw, kerktoren of kruitmazijn is door blikseminslag de lucht ingegaan met alle gevolgen van dien. Buisman vertrekt vanuit een ets uit 1698 van Caspar Luyken, die de ontploffing van een kruitmazijn in Rheinberg verbeeldde. Hij zag er vermoedelijk een uiting van goddelijke gerechtigheid in. Na de uitvinding van Benjamin Franklin veranderde de houding van de mens tot God: nu bleek het immers mogelijk de natuur te beheersen. Dat ging gepaard met een esthetisering van donder en bliksem in de kunsten; er werd gespeeld met woorden, beelden en klanken, waarbij huiver en genot elkaar versterkten. De kunsten vormden zo een uitlaatklep voor menselijke angsten en weerspiegelden een veranderend Godsbeeld.

Ook ramplieden bieden inzicht in hoe Nederlanders met catastrofes omgingen, zo laat Lotte Jensen zien. Ze bespreekt drie soorten catastrofes die veelvuldig werden bezongen in de lange negentiende eeuw: branden, scheepsrampen en grote internationale catastrofes (andere dan scheepsrampen). De liedmakers boden niet alleen feitelijk informatie, maar grossierden in sensationele beschrijvingen. Soms namen die wel heel plastische vormen aan: bloederige details, verbrande lijken, en bizarre reddingen, het kon niet op. Toch gingen de liederen ook vrijwel altijd vergezeld van een godsdienstige moraal. Ze gaven bovendien uiting aan gemeenschapsgevoel op lokaal en nationaal niveau. Alleen de internationale solidariteit kwam maar zelden tot uitdrukking: het medeleven reikte zelden verder dan de nationale grenzen.

Een element van spektakel was ook aanwezig in de betrokkenheid van vorsten bij rampen, zo blijkt uit de bijdragen van Fons Meijer en Ron Brand. Meijer gaat in op de beeldvorming in de media rond Oranjevorsten. Soms nam de verheerlij-

and disaster: The role of song in early modern news transmission', in *Disaster, Death and the emotions in the shadow of the apocalypse, 1400-1700*, red. J. Spinks, C. Zika (Londen: Palgrave Macmillan, 2016), 275-94.

³⁰ Zie over de rol van empathie in achttiende-eeuwse preken over rampen: Adriaan Duijveman, 'Praying for (the) community: disasters, ritual and solidarity in the eighteenth-century Dutch Republic', *Cultural & Social History*, 16, nr. 5 (2019): 543-60.

king van koninklijke betrokkenheid zo'n hoge vlucht dat mythe en werkelijkheid door elkaar gingen lopen. Van een geoliede pr-machine was echter geen sprake: het waren de brede middengroepen die vorsten en vorstinnen op het schild hesen; juist in tijden van crisis was er behoefte aan een nationaal bindmiddel. Vorstelijke allure speelt ook een rol in de bijdrage van Ron Brand over de ramp met de SS Berlin in 1907. Dat prins Hendrik de rampplek persoonlijk bezocht, sprak tot de verbeelding. Journalisten schreven erover, er werden ansichtkaarten van verkocht en er werden liedjes over gezongen. De media draaiden zoveel uren, dat we kunnen spreken van een heuse *hype*. Het maakt ook duidelijk hoezeer iedere ramp 'gemediatiseerd'. De eerste indrukken, vastgelegd in visuele en tekstuele media, hebben vaak een grote en langdurige invloed op de perceptie van de desbetreffende rampen. Dat geldt tot op de dag van vandaag.³¹

MEERTALIGHEID, LITERARITEIT EN MULTIPERSPECTIVITEIT

In het derde en afsluitende deel ('Ver weg en toch dichtbij: rampen op en overzee') wordt het blikveld verlegd naar rampen die zich nabij Groenland en in Nederlands-Indië afspeelden. Hans Beelen onderwerpt reisbeschrijvingen van walvisvaarders die schipbreuk leden aan een analyse. De duo's Judith Bosnak en Rick Honings, en Alicia Schrikker en Sander Tetteroo onderzoeken de reacties op Indonesische natuurrampen onderzoeken, waaronder de uitbarsting van de Krakatau in 1883 en de aardbeving op West-Sumatra in 1926. Drie elementen zijn vooral van belang in hun bijdragen: meertaligheid, literariteit en multiperspectiviteit. Ten eerste speelt de meertaligheid van de bronnen een rol. De reisverslagen over de walvisvaart verschenen in verschillende talen, zoals het Nederlands, Duits, Engels, Frans en Deens. Die meertaligheid weerspiegelt het internationale karakter van de arctische walvisvaart, waarin Nederlandse en Deense commandeurs in dienst konden zijn van Duitse rederijen. Bij de Indonesische rampen is het eveneens zaak oog te hebben voor taligheid. Wie de meerstemmige reacties op catastrofes aldaar in beeld wil brengen en wil begrijpen hoe Indonesiërs de ramp interpreteerden, zal ook de Maleis-talige en Javaanse bronnen moeten raadplegen: alleen zo kan zichtbaar worden gemaakt op welke wijze de koloniale verhoudingen doorwerkten in de verwerking van rampen.

Ten tweede is het van belang oog te hebben voor genreconventies, in het bijzonder de literaire vormgeving van rampteksten. Beelen, Bosnak en Honings richten zich op letterkundige bronnen, waarbij literair-retorische stilering van belang is. Reisbeschrijvingen over de walvisvaart hadden vaak een literair karakter.

³¹ Zie hierover: Monica Juneja and Gerrit Jasper Schenk, 'Viewing disasters. Myth, history, iconography and media across Europe and Asia', in: *Disaster as image*, red. Juneja en Schenk, 7-40.

ter, terwijl veel bronnen over de uitbarsting van de Krakatau in 1883 in een letterkundige vorm waren gegoten. Auteurs verfraaiden hun teksten door middel van bloemrijk taalgebruik en metaforen. Die esthetisering vormt, aldus de historicus Gerrit Jasper Schenk, een wezenlijk onderdeel van de wijze waarop mensen met rampen omgaan: ‘images / objects can achieve their effect by aesthetic means, which can concentrate their repertoire on, for instance, anxiety, and sublimating and coping with it’.³² Of het nu gaat om een reisverslag van de relatief onbekende Friese schoolopziener Marten Martens of een prozabijdrage van de destijds populaire schrijfster Melati van Java (pseudoniem van Marie Sloot), het is steeds zaak om oog te hebben voor de literaire technieken die zij toepasten en hun werk in het bredere perspectief van hun achtergronden en letterkundige loopbaan te plaatsen.

Ten derde en laatste doet het gekozen perspectief ertoe, zeker in de koloniale context: vanuit wiens perspectief worden traumatische gebeurtenissen beschreven? Natuurrampen, zo betogen Schrikker en Tetteroo, zijn bij uitstek geschikt om de complexiteit van koloniale verhoudingen bloot te leggen: de gedeelde ‘koloniale ruimte’ bestond uit een web van verbindingen tussen bevolkingsgroepen, individuen en instituties. Nederlandse ambtenaren waren nauw betrokken bij de rampenbestrijding en het Nederlandse rampenproza gaf herhaaldelijk uitdrukking aan de idealen van eenheid en wederkerigheid. Er gaapte echter een kloof tussen ideaal en praktijk. Lokale overheden grepen rampen aan om tegengestelde toekomstvisies en politieke idealen uit te dragen en gemeenschappen gebruikten deze om lokale, regionale en supraregionale identiteiten te versterken, al dan niet in relatie tot het moederland. Precies om die reden is het zo belangrijk om oog te hebben voor de culturele context waarin hulpverlening en liefdadigheidsacties – van gelegenhedenavonden tot benefietavonden – plaatsvonden. Ze maakten deel uit van verschillende ‘cultures of disasters’, om met de woorden van milieuhistoricus Greg Bankoff te spreken.³³

VERLEDEN EN HEDEN

Crisis en catastrofe richt zich op de omgang met rampen in Nederland in de lange negentiende eeuw, waarmee voor zowel een duidelijke temporele als geografische afbakening is gekozen. Ook tegenwoordig worden we nog steeds veelvuldig met catastrofes geconfronteerd die de Nederlandse samenleving raken. Denk bijvoorbeeld aan de tsunami in Azië in 2004 waarbij tientallen Nederlandse slacht-

32 Gerrit Jasper Schenk, ‘Images of Disaster: Art and the Medialization of Disaster Experiences’, in *Catastrophe and the power of art*, red. Kondo Kenichi e.a., 147.

33 Gregg Bankoff, *Cultures of disaster: Society and natural hazards in the Philippines* (Londen: Routledge, 2003).

Afb. 3 Koning Willem Alexander en koningin Máxima bezoeken een school op Sint Maarten na de orkaan Irma, Robin Utrecht

offers vielen, de orkaan Irma die in 2017 over het Caraïbische eiland Sint Maarten raasde of de huidige coronacrisis. En dan is er nog de permanente dreiging van de gevolgen van klimaatverandering. Droogte maar ook zeespiegelstijging stellen de Nederlandse samenleving voor een grote uitdaging. Het landelijk kennisprogramma Zeespiegelstijging werkt om die reden tal van scenario's uit om de weerbaarheid van Nederland voor de komende decennia te vergroten.³⁴

De vraag rijst of we kennis over crises en catastrofale gebeurtenissen uit het verleden ook kunnen verbinden met hedendaagse processen. Als de huidige coronacrisis iets laat zien, dan is het wel dat het wemelt van de parallellen tussen vroeger en nu. Een sprekend voorbeeld zijn de verbindende woorden die koning Willem-Alexander aan het begin van de crisis, op 20 maart 2020, tot het gehele volk sprak. Hij trad daarmee in een lange traditie van Oranjevorsten en -vorstinnen die hun medeleven met landgenoten in tijdens van crises betoonden. Opmer-

34 Zie hiervoor de informatieve website: <https://www.deltacommissaris.nl/deltaprogramma/kennisprogramma-van-het-deltaprogramma/kennisprogramma-zeespiegelstijging> (geraadpleegd op 8 juni 2020).

kelijk is ook de rol die kunst, muziek en literatuur in de huidige crisistijd speelt door vormen van reflectie, troost, saamhorigheid en toekomstperspectief te bieden.³⁵ Zo ontstonden allerlei muzikale initiatieven die de saamhorigheid vergrootten: er werden gelegenheidsliederen geschreven en benefietconcerten georganiseerd. Ook dat is een ouder patroon. Verder is de rol van de media – meer dan ooit – bepalend voor de wijze waarop mensen rampen percipiëren en interpreteren. Het verleden iets laat zien. Reacties op de huidige crisis maken, kortom gebruik van bekende patronen, beeldrepertoires en omgangsstrategieën. Wat nieuw lijkt, heeft vaak diepe historische wortels.

22

Zo'n verdiepende blik is meer dan een historische exercitie alleen, het helpt ons ook eigentijdse ontwikkelingen beter te begrijpen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de strubbelingen die ontstonden naar aanleiding van de ramp op Sint Maarten in 2017. Een verwoestende orkaan had het paradijselijke eiland in een ravage veranderd. De omvang van de totale schade werd geschat op 1,3 miljard euro. Koning Willem-Alexander en koningin Maxima toonden hun betrokkenheid bij de voormalige kolonie door de bewoners te bezoeken. Verder kwam in Nederland vrijwel onmiddellijk een nationale hulpactie op gang, die ruim dertien miljoen euro opleverde. Een aanzienlijk bedrag, zou men op het eerste oog denken, maar het lag wel een stuk lager dan wat de Nederlanders bij andere recente catastrofes hadden gedoneerd, zelfs die waar nauwelijks Nederlanders bij betrokken waren. Bovendien kwamen er allerlei spanningen boven tussen de lokale overheid en de Nederlandse regering – fricties die voortkwamen uit de koloniale geschiedenis.³⁶

Juist de historische blik kan duidelijk maken hoe de koloniale verhoudingen tot op de dag van vandaag doorwerken. Rampen brengen bij uitstek aan het licht welke verwevenheid en spanningen er in de 'koloniale ruimte' bestaan. Het verleden stelt ons in staat actuele crises in een langetermijnperspectief te plaatsen en, bij tijd en wijlen, de verworvenheden van onze eigen tijd beter op waarde te schatten, dat wil zeggen: te waarderen of juist te relativieren.

BIBLIOGRAFIE

- Asperen, Hanneke van. 'Catastrophes on stage. Interurban connections in disaster prints of the late eighteenth century', *Visual Resources: an international journal on images and their uses*, DOI: 10.1080/01973762.2019.1681174, 11 november 2019.
- Bankoff, Gregg, *Cultures of disaster. Society and natural hazards in the Philippines*. Londen: Routledge, 2003.
- Bavel, Bas van, en Daniel Curtis. 'Better understanding disasters by better using history: systematically using the historical record as one way to advance research into disasters', *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* (2015): 1-32.
- Bavel, Bas van, Daniel Curtis, Matthew Hannaford, Michael Moatsos, Joris Roosen en Tim

³⁵ Vgl. Schenk, 'Images of disaster'.

³⁶ Zie Lotte Jensen, '2017 Orkaan Irma en nationale liefdadigheid', in *Wereldgeschiedenis van Nederland*, red. Lex Heerma van Voss e.a. (Amsterdam: Ambo/Anthos, 2017), 726-31.

- Soens, 'Climate and society in long-term perspective : opportunities and pitfalls in the use of historical datasets', *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* (2019), <https://doi.org/10.1002/WCC.611>.
- Bavel, Bas van, Daniel Curtis, Jessica Dijkman, Matthew Hannaford, Maïka De Keijzer, Eline van Onacker, Tim Soens. *Disasters and history. The vulnerability and resilience of past societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, ter perse.
- Bosch, A., en W. van der Ham. *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1998.
- Bosch, Toon. *Om de macht over het water. De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving 1798-1849*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2000.
- Dahlberg, Rasmus, Oliver Rubin and Morten Thanning Vendelø red. *Disaster research. Multidisciplinary and international perspectives*. Londen: Routledge, 2016.
- Dam, Petra van. *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen*. Oratie 29 oktober 2010. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2010, <http://hdl.handle.net/1871/18457>
- . 'An Amphibious Culture: Coping with Floods in the Netherlands. In *Local Places, Global Processes*, red. Peter Coates, David Moon, Paul Warde, 78-93. Oxford: Oxbow Books, 2016, 78-93.
- Driessen, A.M.A.J. *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810*. Zutphen: Walburg Pers, 1994.
- Duiveman, Adriaan. 'Praying for (the) community. Disasters, ritual and solidarity in the eighteenth-century Dutch Republic', *Cultural & Social History* 16, nr. 5 (2019): 543-60.
- Grijzenhout, Frans. 'Een ramp als erfgoed'. In *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, red. Arti Ponsen en E.T. van der Vlist, 12-21. Leiden: Ginko, 2007.
- Heijden, Cor van der. *Rampen en plagen in Nederland 1400-1940. Pestbaccillen, paalwormen en plunderende Moskovieters*. Zaltbommel: Kempen Uitgevers, 2004.
- Honings, Rick. *Geleerheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden: Primavera Pers, 2011.
- Jensen, Lotte. "'See our succumbing Fatherland, overwhelmed by disaster, woe and strife". Coping with crisis during the reign of Louis Bonaparte', *Dutch Crossing. Journal of Low Country Studies* 40, nr. 2 (2016): 151-64.
- . '2017 Orkaan Irma en nationale liefdadigheid'. In *Wereldgeschiedenis van Nederland*, red. Lex Heerma van Voss, Marjolein 't Hart, Karel Davids, Karwan Fatah-Black, Leo Lucassen en Jeroen Trouwen, 726-31. Amsterdam: Ambo/Anthos, 2017.
- . *Wij tegen het water*. Nijmegen: Vantilt, 2018.
- . 'Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900'. *BMGN – Low Countries Historical Review* 134, nr. 2 (2019): 45-70.
- Juneja, Monica, en Franz Mauelshagen. 'Disasters and pre-industrial societies. Historiographic trends and comparative perspectives'. *The Medieval History Journal* 10, nr. 1/2 (2007): 1-31.
- Juneja, Monica, en Gerrit Jasper Schenk, red. *Disaster as image. iconographies and media strategies across Europe and Asia*. Regensburg: Schnell & Steiner, 2014.
- Juneja, Monica, en Gerrit Jasper Schenk, 'Viewing disasters. Myth, history, iconography and media across Europe and Asia'. In *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia*, red. Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk, 7-40. Regensburg: Schnell & Steiner, 2014.
- Kozák, Jan, en Vladimír Cermák, *The illustrated history of natural disasters*. Dordrecht: Springer, 2010.
- Landheer, Hugo. 'Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de eerste buskruitramp'. In *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, red. Arti Ponsen en E.T. van der Vlist, 239-65. Leiden: Ginko, 2007.
- Mc Guire, Bill. *Global Catastrophes. A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- . *Wereldbedreigende rampen*, vertaald door Tijmen Roozendaal. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.
- Mc Guire, Bill, en R. Kovach. *A guide to global hazards*. London: Philip's, 2003.
- McIlvenna, Una. 'Ballads of death and disaster. The role of song in early modern news

- transmission'. In *Disaster, death and the emotions in the shadow of the apocalypse, 1400-1700*, red. J. Spinks en C. Zika, 275-194. London: Palgrave Macmillan, 2016.
- Meijer, Fons. 'Nederlandse vorsten in tijden van rampspoed sinds Lodewijk Napoleon'. In *Napoleons nalatenschap. Sporen in de Nederlandse samenleving*, red. Lotte Jensen. Amsterdam: De Bezige Bij, 2020, 188-200.
- Nünning, Ansgar. 'Krise als Erzählung und Metaphor. Literaturwissenschaftliche Bausteine für eine Metaphorologie und Narratologie von Krisen'. In *Krisengeschichte(n). "Krise" als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive*, red. Carla Meyer, Katja Patzel-Mattern, Gerrit Jasper Schenk, 117-44. Stuttgart: Steiner, 2013.
- Pfister, Christian. 'Learning from nature-induced disasters. Theoretical considerations and case studies from Western Europe'. In *Case studies towards a global environmental history*, red. Christoph Mauch en Christian Pfister, 17-40. Lanham etc.: Lexington Books 2009.
- Pfister, Christian, en Stephanie Summermatter red., *Katastrophen und ihre Bewältigung. Perspektiven und Positionen*. Bern: Haupt, 2004.
- Pollmann, Judith. *Memory in early modern Europe, 1500-1800*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Ponsen, Arti en E.T. van der Vlist red. *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*. Leiden: Ginko, 2007.
- Rodríguez, H., E.L. Quarantelli, R.R. Dynes red. *Handbook of disaster research*. New York: Springer 2007.
- Rodríguez, W. Donner, J.E. Trainor red., *Handbook of disaster research*. Heidelberg: Springer, 2018.
- Schenk, Gerrit Jasper. 'Historical disaster research. State of research, concepts, methods and case studies'. *Historical Social Research* 32, nr. 3 (2007): 9-31.
- . 'Das Baby in der Wiege. Hochwasser zwischen Alltag und Katastrophe (ca. 1250-1550). Beobachtungen zur "fluvialen Anthroposphäre" im Karichgau'. In *Wasser. Resource - Gefahr - Leben*, red. Kurt Andermann en Gerrit Jasper Schenk, 79-113. Ostfilden: Jan Thorbecke Verlag, 2020.
- . 'Images of disaster. Art and the medialization of disaster experiences'. In *Catastrophe and the power of art*, red. Kondo Kenichi, Futoshi Hoshino, J.J. Charlesworth en Gerrit Jasper Schenk, 145-49. Tokyo: Catalogue Mori Art Museum 2018.
- Soens, Tim. 'Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea floods before 1800', *Past & Present* 241, nr. 1 (2018): 143-77.
- Ven, G.P. van de, en AA.M.A.J. Driessen. *Niets is bestendig, De geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1995.
- Wisner, Ben, J.C. Gaillard and Ilian Kelman red. *Handbook of hazards and disaster risk reduction and management*. Londen: Routledge, 2012.
- Zonneveld, Peter van en Ingrid Moerman. "'Genadig God! Wat ijslijk kraken!" De Leidse buskruitramp en de letteren'. In *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, red. Arti Ponsen en E.T. van der Vlist, 142-65. Leiden: Ginko, 2007.

Lotte Jensen (1972) is hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Ze schreef onder meer *Verzet tegen Napoleon* (2013), *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit 1648-1815* (2016) en *Wij tegen het water* (2018). In 2019 publiceerde ze samen met Rick Honings de literatuurgeschiedenis *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in de 18de en 19de eeuw in Nederland*. Momenteel leidt ze een NWO-Vici project over de verwerking van rampen in Nederland door de eeuwen heen.

DE OPKOMST VAN DE ‘NATIONALE RAMP’

Een begripsgeschiedenis

In the early nineteenth century the concept of ‘national disaster’ makes its appearance in Dutch periodicals, marking a rich variety of events, developments and ideas as disastrous for the wellbeing and integrity of the nation. This article shows how the concept of ‘national disaster’ is rooted in changes in the meaning and use of the concept of ‘disaster’. Guided by a computational analysis of Dutch newspaper discourse in the period between 1750 and 1850, the article demonstrates how the concept of ‘disaster’ was increasingly used in political discourse from the early nineteenth century onwards. The politicization of the concept of disaster, and its application to ideas about the public sphere and national territory led to the emergence of the ‘national disaster’.

‘Een regering die, wat heden noodzakelijk is af te doen, tot morgen uitstelt is een nationale ramp’. De *Arnhemsche Courant* van donderdag 29 maart 1849 wond er geen doekjes om. Het ‘talmen en uitstellen’ van de ministers in de ‘vrijzinnige ontwikkeling der grondwet’, de ‘fiksche organisatie van bestuur’ en ‘hervorming in alle deelen en onderdeelen der staatshuishouding’ was in de ogen van de liberale krant een ramp. Niet zomaar een ramp, maar een nationale ramp. Immers, ‘[e]lke dag dien men ongebruikt laat voorbijgaan is verlies; verlies voor de natie die noch hare lasten verminderd, noch hare huishouding vereenvoudigd, noch hare burgerregten gevestigd ziet’.¹

De felle polemiek in de *Arnhemsche Courant* was niet het laatste voorbeeld van het politieke gebruik van ‘nationale ramp’. Van de tegenvallende graanprijzen in 1880 tot het mogelijke verlies van Indië in 1920, de watersnoodramp in 1953 en het lerarentekort in 2019; talloze kwesties zijn in de afgelopen anderhalve eeuw bestempeld als ‘nationale ramp’.² Hoewel hun karakter wijd uiteenloopt, worden al

1 *Arnhemsche courant*. Arnhem, 29 maart 1849.

2 *Algemeen Handelsblad*. Amsterdam, 9 november 1880 *De locomotief*. Semarang, 26

deze zaken gepresenteerd als rampzalig voor het goed functioneren, het welzijn, of zelfs het voortbestaan van de natie. In dit artikel wordt de ontwikkeling van het begrip ‘nationale ramp’ onderzocht in de periode van 1750 tot 1850. In dit tijdvak verandert de ‘ruimtelijkheid’ van de ramp ingrijpend. Het artikel toont aan dat de manier waarop rampen geplaagd worden in een ruimte, of de manier waarop een bepaalde ruimte gezien wordt als object van rampspoed ingrijpende gevolgen heeft voor het verdere denken over rampen. Het ruimtelijke kader van de ramp bepaalt bijvoorbeeld de mate waarin mensen zichzelf als onderdeel van de rampspoed zien. Zo lijkt tegenwoordig het mondiale karakter van klimaatverandering te botsen met de dominantie van het nationale kader in het collectief conceptualiseren van deze ramp. Ook de coronacrisis laat zien hoe verschillende ruimtebeelden invloed hebben op de collectieve interpretatie en politieke reactie op rampspoed.

Met deze analyse van de ruimtelijkheid van rampspoed draagt dit artikel bij aan het bloeiende vakgebied van de historische rampenstudies. In dit nog jonge onderzoeksveld zijn culturele benaderingen in opmars. De ramp is namelijk geen vastomlijnd begrip of een historisch constante ervaring. Wat een ramp is, hoe een ramp beleefd wordt en hoe samenlevingen reageren op rampspoed wordt bepaald door ideeën, conventies en mentaliteiten die op talloze manieren tot uiting komen.³ Opvallend genoeg ontbreekt voor de Nederlandse context nog een begripshistorische analyse, terwijl juist de diachrone analyse van begrippen kan helpen bij het combineren van culturele benaderingen (die zich vaak richten op sterk contextgebonden fenomenen) en lange termijn benaderingen die tot op heden voornamelijk te vinden zijn bij economische en institutionele perspectieven op rampen.⁴

De begripsgeschiedenis zoals die gepopulariseerd en ontwikkeld is door historici als Reinhart Koselleck en Werner Conze conceptualiseert begrippen als de bouwstenen van collectieve historische ervaring. Begrippen reflecteren en vormen maatschappelijke verandering. Omdat begrippen collectief gebruikt worden, betwist raken en dus altijd aan verandering onderhevig zijn, zijn ze naast een reflectie van historische processen en structuren ook zelf een factor in historische

mei 1920, *Algemeen Handelsblad*. Amsterdam, 2 februari 1953. Alle krantenartikelen in dit artikel zijn het laatst geraadpleegd op Delpher op 30 april 2020, behalve N. de Kort, ‘Het lerarentekort is een “nationale ramp”’, *NRC Handelsblad*, 22 augustus 2019, <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/08/22/veel-maatregelen-maar-nog-lang-niet-genoeg-leraren-a3970899>.

- 3 Gerrit Jasper Schenk, ‘Historical Disaster Research. State of Research, Concepts, Methods and Case Studies’. *Historical Social Research* 23, nr. 3 (2007): 9-31.
- 4 Stefan Willer, ‘Katastrophen: Natur - Kultur - Geschichte. Ein Forschungsbericht’, H-Soz-Kult. Kommunikation und Fachinformation für die Geschichtswissenschaften, geraadpleegd op 27 april 2020, <http://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-4546>.

ontwikkelingen. Begrippen vormen politiek debat en bepalen hiermee (deels) de loop der geschiedenis.⁵ De begripsgeschiedenis biedt hierdoor een effectieve methodologie die in staat is culturele veranderingen op de lange termijn in kaart te brengen.⁶

In de afgelopen jaren is de begripsgeschiedenis het toneel geworden van de opmars van digitale methoden. De beschikbaarheid van historische *big data* en de snelle ontwikkelingen op het gebied van *machine learning* hebben gezorgd voor nieuwe mogelijkheden op het gebied van computationele tekstanalyse.⁷ Binnen de begripsgeschiedenis zorgt deze innovatie voor tal van mogelijkheden. De Koselleckiaanse manier van kijken naar begrippen leent zich zelfs bijzonder goed voor *text mining*. Veel van de hypothesen die voortvloeien uit projecten als de *Geschichtliche Grundbegriffe* zijn namelijk impliciet statistisch van aard. Ideeën over de ontwikkeling, verspreiding en semantische verandering van begrippen veronderstellen veranderingen in woordpatronen die uit te drukken zijn in kwantitatieve vragen.⁸

In dit artikel wordt gebruik gemaakt van een corpus van gedigitaliseerde kranten, beschikbaar via de Koninklijke Bibliotheek (KB). Het artikel bestudeert het begrip 'nationale ramp' in materiaal uit de periode tussen 1750 en 1850. In het bestuderen van historische ruimtebeelden en hun relatie tot rampspoed zijn kranten belangrijke bronnen. Ze weerspiegelen historische attitudes tegenover ruimte in zowel hun vorm en inhoud. Daarnaast zijn kranten ook actoren in de productie van ruimte. Als de *Oprechte Haarlemsche Courant* in 1842 stelt dat de grote brand van Hamburg in 'Duitschland als een nationale ramp beschouwd [wordt]', is dat niet alleen een weerspiegeling van een specifiek begrip van 'nationale ramp', maar ook een *speech act* die een nationale ruimte definieert. Het feit dat Duitsland als zodanig nog niet bestond in 1842 laat zien hoe het krantendiscours zelf ook een factor is in de totstandkoming van ruimte in de collectieve interpretatie van rampen.⁹

Vanwege het grote aantal kortlopende kranten en pamfletten in de periode 1790-1810 is gekozen voor een selectie van acht kranten die elk een groot deel van

5 Reinhart Koselleck, *Futures past. On the semantics of historical time*, vertaald door Keith Tribe (New York: Columbia University Press, 2004).

6 Jan Ifversen, 'About key concepts and how to study them', *Contributions to the History of Concepts* 6, nr. 1 (2011): 65-88.

7 Joris van Eijnatten, Toine Pieters, en Jaap Verheul, 'Big data for global history: the transformative promise of digital humanities', *BMGN - Low Countries Historical Review* 128, nr. 4 (2013): 55-77 en Melvin Wevers en Marijn Koolen, 'Digital begrippsgeschiede: Tracing semantic change using word embeddings', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* (2020): 1-18.

8 Dan Edelstein, 'Intellectual history and digital humanities', *Modern Intellectual History* 13, nr. 1 (2016): 237-46.

9 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Brooklyn: Verso, 2006), 35.

de periode tussen 1750 en 1850 bestrijken. Het gaat om de *Arnhemse Courant* (1814-1950), de *Rotterdamse Courant* (1813-1867), de *Oprechte Haarlemsche Courant* (1766-1942), de *Middelburgsche Courant* (1758-1811, 1816-1928), de *Leeuwarder Courant* (1752-1811, 1813-1942), de *Amsterdamsche Courant* (1780-1813) en de *Groninger Courant* (1773-1857). De krantenartikelen zijn gedownload met behulp van de API (Application Programming Interface) van de KB en vervolgens opgeschoond door alle niet-alfanumerieke karakters te verwijderen.¹⁰

28

Dit artikel combineert *close reading* en *distant reading*.¹¹ Computatieve methoden wijzen op patronen die aan de hand van krantenartikelen gecontextualiseerd worden en vice versa. Het artikel gebruikt twee computatieve methoden. Allereerst wordt gebruik gemaakt van frequentie-analyse. Variatie in de frequentie van woordpatronen kan wijzen op een toe- of afnemende actualiteit van begrippen. De kwaliteit van de tekstherkenning voor achttiende-eeuwse kranten is echter relatief laag, en dit probleem kan leiden tot verkeerde conclusies op basis van frequentie. Om deze reden is voornamelijk gebruik gemaakt van een tweede methode, het zogenaamde ‘vector space modelling’. Hierbij wordt informatie over de associatie van woorden (gemeten aan de hand van het aantal keren dat woorden in dezelfde zin staan) gebruikt om de semantische verwantschap tussen woorden te meten.¹² Deze techniek is bijzonder succesvol gebleken in historisch onderzoek.¹³ Door aparte taalmodellen te trainen op teksten uit specifieke perioden is ‘vector space modelling’ namelijk geschikt om betekenisverandering door de tijd heen in kaart te brengen.¹⁴

De analyse in dit artikel is gestructureerd aan de hand van drie tijdvakken: 1750-1779, 1780-1814 en 1815-1850. Deze periodisering vloeit voort uit de mate waarin ‘ramp’ semantisch verschuift in de periode tussen 1750-1850. Door modellen te trainen op zogenaamde ‘sliding windows’ (1750-1765, 1751-1766, 1752-1767 etc.) kan de mate van semantische verschuiving gedetailleerd in kaart gebracht worden. Uit deze patronen blijkt dat het begrip ‘ramp’ vanaf 1780 een hogere mate van verandering ziet. Vanaf ongeveer 1815 neemt de veranderlijkheid weer af. Op basis van deze periodisering is voor elk van deze tijdvakken een nieuw taalmodel

¹⁰ ‘Dataprojects en API’s | Koninklijke Bibliotheek’, geraadpleegd 27 april 2020, <https://www.kb.nl/bronnen-zoekwijzers/dataprojects-en-apis>.

¹¹ De scripts die voor dit artikel gemaakt zijn, zijn te vinden op: <https://github.com/rubenros1795/NationalDisaster>

¹² Tomas Mikolov e.a., ‘Efficient estimation of word representations in vector space’, *arXiv:1301.3781 [cs]*, 6 september 2013, <http://arxiv.org/abs/1301.3781>.

¹³ Peter De Bolla e.a., ‘Distributional concept analysis’, *Contributions to the History of Concepts* 14, nr. 1 (2019): 66-92; Susan Fitzmaurice e.a., ‘Linguistic DNA: investigating conceptual change in early modern English discourse’, *Studia Neophilologica* 89, nr. 1 (2017): 21-38.

¹⁴ Andrey Kutuzov e.a., ‘Diachronic word embeddings and semantic shifts: a survey’, *arXiv:1806.03537 [cs]*, 13 juni 2018, <http://arxiv.org/abs/1806.03537>.

getraind op basis van de artikelen die in de desbetreffende periode verschenen. Dit is gedaan omdat de *vector space models* stabiel en betrouwbaarder worden naarmate meer data gebruikt wordt als input.

In de secties die volgen zullen voor ieder tijdvak de betekenis(sen) en semantische context van 'ramp' besproken worden aan de hand van de taalmodellen en de in *Delpher* doorzoekbare artikelen. Vervolgens zal in iedere periode gekeken worden naar de ruimtelijke dimensie van het rampbegrip, met als doel de relatie tussen 'natie' en 'ramp' zoals die in het begin van de negentiende eeuw kristalliseert in 'nationale ramp' te ontleden.

DE RAMP ALS (LOKAAL) ONGELUK

Een begrip, zo luidt een vaak aangehaald mantra in de begripgeschiedenis, is een woord, maar tegelijkertijd meer dan een woord. Het loont daarom om de analyse te beginnen met de etymologie van 'ramp' zoals we die vinden in het *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WNT).¹⁵ Het woord 'ramp' verschijnt, aldus het WNT, voor het eerst in 1285. In de Late Middeleeuwen was ramp een benaming voor 'ongeluk' en 'ellende' en waarschijnlijk ook voor 'oneer' of 'schande'. Daarnaast kon ramp duiden op een ziekte of op een cruciale periode in het ziekteverloop. Behalve de betekenissen van 'ramp' verschilt ook het historische gebruik van het woord van latere perioden. Tot in de negentiende eeuw werd 'ramp' gebruikt als *collectivum* (verzamelnaam). Zo sprak men van 'mijn ramp' en 'getroffen door ramp': zonder lidwoord en op een manier die vergelijkbaar is met het hedendaagse gebruik van 'ramspoed'. Pas in 1437 duikt voor het eerst de telbare ramp op, vergezeld van een lidwoord of aanwijzend voornaamwoord.

Naast de Nederlandse etymologie helpt ook de literatuur over buitenlandse termen en concepten voor 'ramp' in het begrijpen van de vroege oorsprong van het rampbegrip. Het Duitse 'catastrophe' en de variaties op het Latijnse 'disastro' in de verschillende Romaanse talen lijken, op basis van hun etymologieën, sterk op het Nederlandse 'ramp'. Het van oorsprong Griekse 'catastrophe' (καταστροφή) verscheen al in de vijfde eeuw voor Christus als benaming voor 'verandering' of 'omslag'. Sinds de derde eeuw voor Christus werd de term vooral gebruikt om de laatste akte van een komedie aan te duiden. Daarnaast verwees het woord, net als 'ramp', naar ziekte of een naar een beslissende fase in het ziekteverloop. Door deze algemene betekenis van 'omslag' had 'catastrophe' niet noodzakelijk een negatieve connotatie. Dit veranderde in de zestiende eeuw, toen de term vaker werd toegepast op politieke omslag en wisselingen in het bestuur van een politieke ge-

¹⁵ 'RAMP - MNW (Middelnederlandsch Woordenboek)', geraadpleegd 27 april 2020, <http://wnt.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=45222&lemmodern=ramp&domein=o&conc=true>.

meenschap. Hiermee lijkt ‘catastrophe’ te verschillen van het Nederlandse ‘ramp’. Wanneer het Nederlandse begrip politiek werd gebruikt, ging het om militaire zaken, en niet om een algemene politieke omslag. Zoals uiteengezet door Briese en Günther ging de zestiende-eeuwse ‘verhuizing’ naar de sociale wereld gepaard met de hechting van overwegend negatieve connotaties aan het begrip.¹⁶ Dit had ook te maken met de astrologische context waarin het begrip gebruikt werd. Ongelukkige sterrenconstellaties hielden verband met tal van rampzalige gebeurtenissen. In Romaanse talen deelde ‘catastrophe’ deze context met ‘disastro’, een woord dat in het Frans, Spaans en Engels de meest belangrijke term werd om een ongelukkige omslag te beschrijven.¹⁷

Het Nederlandse begrip ‘ramp’ is in hoge mate vergelijkbaar met ‘catastrophe’ en ‘disastro’, hoewel de reikwijdte van ‘ramp’ beperkter en de betekenis concreter lijkt in vergelijking met de algemene betekenis van ‘omslag’ in buitenlandse begrippen. De eerste achttiende-eeuwse krantenberichten gebruiken het begrip in de zin van ‘ellende’ en ‘ongeluk’ en verwijzen naar concrete gebeurtenissen die lokale gemeenschappen of specifieke personen ‘treffen’ of ‘overkomen’. De betekenissen van ‘ramp’ in dit eerste tijdvak kunnen systematisch in kaart worden gebracht door middel van de eerder genoemde taalmodellen. In Figuur 1 is het semantische veld rondom het begrip ‘ramp’ gevisualiseerd. Het netwerk toont de semantische relaties tussen woorden zoals we die vinden in het taalmodel getraind op de artikelen uit de eerste periode. Door vier keer de meest verwante woorden aan de meest verwante woorden op te vragen, krijgen we een (door de verschillende iteraties) exponentieel toenemende lijst woorden.¹⁸ De mate waarin woorden zich herhalen in deze lijst kan gelezen worden als een maatstaf voor de centraliteit van woorden in het semantisch veld rondom het oorspronkelijke woord (‘ramp’). Vervolgens kunnen we deze centraliteit in de visualisatiesoftware *Gephi* koppelen aan de grootte van het woord in het netwerk.¹⁹ Kortom, hoe groter het woord, hoe centraler het woord gelegen is in semantische veld van ‘ramp’.

De netwerkstructuur maakt het ook mogelijk clusters te identificeren op basis van semantische verbindingen tussen woorden. In Figuur 1 zijn twee duidelijke

16 Olaf Briese en Timo Günther, ‘Katastrophe: Terminologische Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft’, *Archiv für Begriffsgeschichte* 51 (2009): 155-95.

17 Gerrit Jasper Schenk, ‘Disastro, catastrophe, and divine judgment: words, concepts and images for ‘natural’ threats to social order in the middle ages and renaissance’, in *Disaster, death and the emotions in the shadow of the apocalypse, 1400-1700*, red. Jennifer Spinks en Charles Zika, (Londen: Palgrave Macmillan, 2016), 45-67.

18 Joris Van Eijnatten en Ruben Ros, ‘The eurocentric fallacy. A digital approach to the rise of modernity, civilization and Europe’, *International Journal for History, Culture and Modernity* 7 (2019).

19 Mathieu Bastian, Sebastien Heymann, en Mathieu Jacomy, ‘Gephi: an open source software for exploring and manipulating networks’, in *Third International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*, 2009.

Figuur 1 Begrippennetwerk van ‘ramp’ in de periode 1750-1779. Het netwerk bestaat uit woorden die voortkomen uit het opvragen van woorden die een ‘similarity score’ van groter dan 0.6 hebben met ‘ramp’. Door vier keer de meest verwante woorden aan de meest verwante woorden op te vragen ontstaat een exponentieel toenemende lijst met woorden. Herhaling in deze lijst wijst op centraliteit, weergegeven in het netwerk door middel van de grootte van het woord. Op basis van de verbindingen tussen de woorden kan daarnaast met ‘modularity clustering’ clusters geïdentificeerd worden.

clusters te onderscheiden. Ten eerste zien we veel woorden die betrekking hebben op wat ook wel de ‘extensie’ van een begrip genoemd wordt: de zaken waarop een begrip van toepassing is.²⁰ In het geval van ramp resulteert dit in een rijk vocabulair bestaande uit woorden als ‘stormen’, ‘orkanen’, ‘aardbevingen’ en ‘overstromingen’. In deze cluster voeren rampen met natuurlijke oorzaken (het begrip ‘natuurramp’ vormt zich pas tegen het einde van de negentiende eeuw) duidelijk de boventoon. Een tweede cluster bestaat uit een categorie woorden die relateren aan religie en moraliteit, zoals ‘voorzienigheid’, ‘rechtvaardigheid’ en ‘verootmoediging’. De combinatie van deze termen en woorden als ‘voorspoed’, ‘welvaart’ en ‘zegeningen’ wijzen op wat in de literatuur ook wel een ‘providential discourse’ of ‘providential logic’ wordt genoemd.²¹ In dit denkkader maken rampen deel uit

²⁰ Rudolf Carnap, *Meaning and necessity. A study in semantics and modal logic* (Chicago: University of Chicago Press, 1988); I. Hanzel, ‘Frege, the identity of Sinn and Carnap’s intension’, *History and Philosophy of Logic* 27, nr. 3 (2006): 229-47.

²¹ Geoffrey Parker, *Global crisis. War, climate change and catastrophe in the seventeenth century* (New Haven: Yale University Press, 2014); Ted Steinberg, *Acts of God: The unnatural history of natural disaster in America* (Oxford: Oxford University Press, 2006);

van een dynamiek van zonde, straf en boetedoening. Rampspoed volgt op menselijke zonden, een patroon dat in het netwerk te herkennen is aan woorden als 'natuur', 'driften' en 'overtredingen'. Het vroegmoderne krantendiscours laat ook zien hoe 'ramp' gecombineerd werd met werkwoorden als 'lijden', 'treffen', 'overkomen', 'bewaren' of 'bevrijd blijven van', woorden die eveneens wijzen op de goddelijke hand achter de oorzaken van rampspoed, of het uitblijven van onheil.

32

Overigens betekent de semantische focus op voorzienigheid niet dat het denken over rampen uitsluitend beperkt bleef tot het idee van wisselwerking tussen de zondige mens en het goddelijke oordeel. De religieus-morele context bood duidelijk ruimte voor denken over de oorzaken, gevolgen en oplossingen van en voor rampspoed. De woordcluster bestaande uit termen als 'oogmerken' en 'belangen' wijst bijvoorbeeld op de overdaad aan artikelen die nauwkeurig ingingen op bijvoorbeeld de oorzaak van rampspoed en de vraag of de desbetreffende ramp veroorzaakt is door het lot of juist door 'booswichten' of 'slegte gasten'.²²

Wat betreft de ruimte van de vroegmoderne ramp lijkt het grootste deel van de berichtgeving over rampen zich te richten op lokale gebeurtenissen. Desondanks wordt het rampbegrip in deze periode echter wel degelijk in verband gebracht met vormen van ruimtelijke algemeenheid. Indicatoren van een meer algemeen gebruik van het rampbegrip kunnen we opsporen door te kijken naar termen die semantisch verwant zijn aan 'nation(a)al(e)(n)' en 'ramp(en)'. Ondanks de afwezigheid van 'nationale ramp' bestaan beide termen immers al wel in deze periode. Op deze manier zetten we de taalmodellen in om voorlopers van de nationale ramp te identificeren. Voor de jaren 1750-1780 levert dit een lange lijst woordcombinaties op (Tabel 1). Opvallend genoeg wordt maar een beperkt aantal bijvoeglijke naamwoorden gebruikt voor woorden verwant aan ramp: 'openbare', 'algemene' en 'publieke'.²³ In de eerste periode is vooral 'algemene' prominent aanwezig. Zo vinden we in de periode 1750-1780 bijvoorbeeld 'algemene ramp', 'algemene elende', 'algemene angst' en 'algemene schade'. In de jaren 1770 duikt voor het eerste het bijvoeglijk naamwoord 'openbaar' op in de woordcombinaties 'openbaar

Monica Juneja en Franz Mauelshagen, 'Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives', *Medieval History Journal* 10, nr. 1-2 (2007): 16-21; Adriaan Duiveman, 'Praying for (the) community: disasters, ritual and solidarity in the eighteenth-century Dutch Republic', *Cultural and Social History* 16, nr. 5 (2019): 543-60.

²² *Leydse courant*. Leiden, 24 september 1779.

²³ De bijvoeglijke naamwoorden 'nederlandsch' en/of 'nederlandsch(e)' komen opvallend genoeg nauwelijks voor in combinatie met 'ramp' of semantisch verwante termen. Zelfs na 1820, wanneer het aantal woordcombinaties met 'nederlandsch(e)' snel toeneemt, wordt ramp niet gevonden in combinatie met dit bijvoeglijk naamwoord. Een blik buiten de corpus leert dat ook in andere kranten 'nederlandsche ramp' niet of nauwelijks gebruikt wordt. Tot in de vroege negentiende eeuw hebben *bigrams* met 'nederlandsch(e)' in het krantenmateriaal vooral betrekking op culturele en letterkundige zaken zoals 'almanakken', 'dichters', 'bibliotheek' en 'mercurius'.

1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810
alg. ontteltenis (1)	alg. ongeluk (5)	alg. oproer (3)	alg. veroorzaakte (2)	alg. ellende (2)	opb. ellende (1)	alg. ellende (2)
alg. ramp (1)	alg. biand (1)	alg. bloedbad (2)	alg. ongelukkige (1)	alg. gevaar (1)	opb. ramp (1)	alg. rampen (1)
alg. gevaar (1)	alg. volk (1)	alg. woede (2)	alg. armoede (1)	alg. onheil (1)	nat. ramp (1)	opb. rampen (3)
alg. elende (1)	alg. verwoesting (1)	alg. fchade (2)	alg. deerlyk (1)	alg. ongelukkigen (2)	nat. onheil (2)	opb. ellende (2)
alg. fchrik (1)	alg. angft (1)	alg. tumult (1)	alg. hongersnood (1)	alg. omkomen (1)		pub. ongelukken (3)
alg. geluk (1)	alg. veroorzaakt (1)	alg. droogte (1)	alg. ongelukkig (1)	alg. rampen (1)		pub. ramp (3)
		alg. geluk (1)	opb. rampen (1)	alg. verwoefing (1)		pub. fchrik (2)
		alg. fchrik (1)	pub. onheilen (3)	opb. elende (1)		pub. ellende (1)
		opb. gevaar (2)	pub. gevaar (3)	pub. rampen (2)		pub. onheilen (1)
		opb. tumult (1)	nat. gevaar (3)	pub. veroorzaakte (1)		nat. ongeluk (1)
				pub. elende (1)		nat. ellende (1)
				pub. jammer (1)		nat. ongelukken (1)
				nat. rampen (2)		

Tabel 1. Woorden verwant aan 'ramp', volgend op woorden verwant aan 'nationaal' per decennium in de periode 1750-1810. De woordcombinaties zijn verkregen door de aan 'ramp' verwante woordcombinaties te identificeren en alleen die combinaties te selecteren waarbij het eerste woord een bijvoeglijk naamwoord is, en verwant is aan 'nationaal'. Verwantschap is hier gedefinieerd als een similitariteitscore van groter dan 0.6. Alleen de *nieuwe* woordcombinaties per decennium zijn weergegeven, vergezeld van hun frequentie in dit decennium. Verschillende vormen van hetzelfde bijvoeglijke naamwoord ('openbare', 'openbaar') zijn samengevoegd. Combinaties waarbij 'nationaal' en 'ramp' zelf aanwezig zijn, zijn ook opgenomen.

gevaar' en 'openbaar tumult'. Een blik op de krantenartikelen die gebruik maken van dergelijke termen laat zien dat 'algemeen' doorgaans werd gebruikt om aan te duiden dat de gevolgen van een ramp de grenzen van een specifiek gebied overschreden, zoals in de frase 'plaatselijke of meer algemeene rampen'. Ook de *Leeuwarder Courant* stelde in 1757 bijvoorbeeld dat 'De Eilanden des Fleurs en Corbeau de eenigste [zijn], die van de algemeene ramp bevryd zyn gebleven'.²⁴ Behalve deze strikt ruimtelijke zin van algemeenheid kon 'algemeen' ook slaan op een algemene toestand van ramp en rampspoed. Hierbij benadrukte het bijvoeglijk naamwoord een meer abstracte rampzalige staat van een specifieke ruimte.²⁵

34

Naast een ruimtelijke algemeenheid zien we in de achttiende eeuw verbindingen tussen de begrippen 'natie' en 'ramp' in de vorm van bijvoorbeeld 'rampen van het vaderland' en 'rampen der natie'. Toch verschillen beide frasen beduidend van de latere 'nationale ramp'. De 'rampen van het vaderland' blijven doorgaans ongedefinieerd en lijken eerder te duiden op een idee van een tijdloos en onontkoombaar ongeluk van het vaderland dan op een specifieke rampzalige toestand.²⁶ 'Rampen der Natie' wordt daarnaast vooral gebezigd door, of in verband gebracht met, monarchen. 'Natie' lijkt in deze gevallen te slaan op een abstract idee van soevereiniteit dan op een nationale gemeenschap.

Het begrip ramp refereert in de tweede helft van de achttiende eeuw voornamelijk naar rampspoed met een natuurlijke oorzaak die lokale gemeenschappen treft en als zodanig geïdentificeerd wordt. Het begrip is ingebed in ideeën van voorzienigheid en connotaties als 'onheil' en 'ongeluk' zijn dominant in deze periode. Wat betreft ruimte zien we hoe 'ramp' in de praktijk vaak lokaal wordt gebruikt, hoewel een (ruimtelijke) algemeenheid terugkomt in bijvoeglijke naamwoorden als 'algemeen' en 'publiek'.

DE POLITIEKE RAMP

In de tweede periode (1780-1814) verandert de betekenis en het gebruik van het rampbegrip ingrijpend. Een citaat, stammend uit het 'Rapport der Personeele Commissie van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Ligchaam des Bataafschen Volks', dat integraal opgenomen was in de *Amsterdamsche Courant*, geeft de semantische contrasten tussen het rampbegrippen in het eerste en tweede tijdvak goed weer. De (patriottische) opstellers van het rapport schrijven:

wy hebben u getoond dat verkeerde yver, byzondere bedoelingen, verfoeilyke eigenbaar, verderferlyke gehegtheid aan opgevatte begrippen of plaatslyke belan-

²⁴ *Leeuwarder courant*. Leeuwarden, 23 november 1757.

²⁵ *Leydse courant*. Leiden, 8 november 1769.

²⁶ *Amsterdamse courant*. Amsterdam, 22 juni 1773.

gen, verouderde vooroordelen, rampzalige kerkgeschillen, listige woelingen van Binnen en buitenlansche vyanden, voorbeeldlooze blindheid by ingezetenen en bestuurders, laauwe onverschilligheid of verhitte verbeeldingskracht van misleidende of miskundige Burgers, gebrek aan eene vaste Staatsregeling, onverschoonlijke wanbestuur, schaamteloos volks-bedrog en eene boven dit alles verderfelijke zucht tot grootheid, – de vestiging der vryheid niet alleen hadden in de weg gestaan, maar ook het geheele vaderland tot op het uiterste punt eener stilte gevoerd, van welke het van oogenblik op oogenblik in den afgrond des verderfs dreigde neder te storten.²⁷

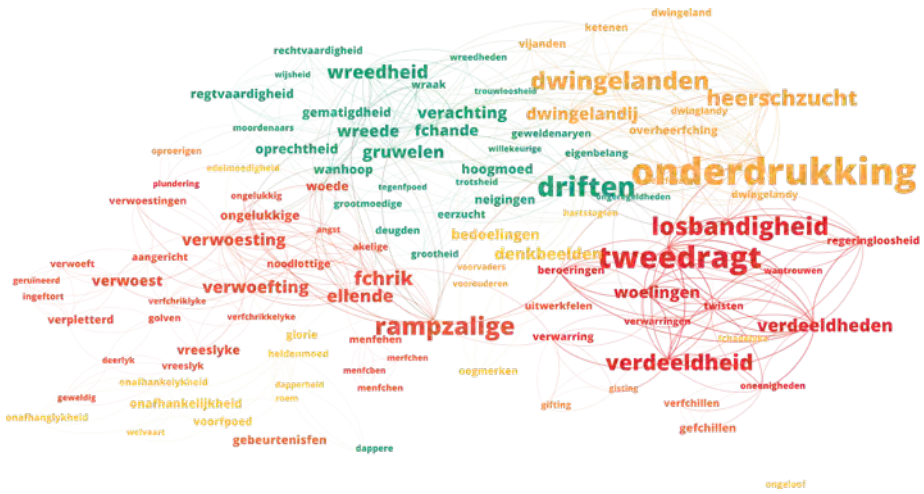
Uit de tamelijk rancuneuze opsomming blijkt hoe tal van maatschappelijke en politieke zaken het Vaderland in de 'afgrond des verderfs' dreigt te storten. De opsomming is kenmerkend voor de semantische verschuiving die in de roerige periode tussen 1780 en 1814 plaatsvindt. Het vocabulair van overstromingen, aardbevingen en stormwinden wordt in dit tijdvak aangevuld met nieuwe naar rampspoed verwijzende begrippen. Zaken als 'volksbedrog', bestuurlijk falen en de menselijke 'zucht tot grootheid' die de bestuurders van de Bataafse Republiek identificeerden als bedreigend nemen een steeds groter wordend deel van het semantische veld van het rampbegrip in.

Het begrippennetwerk dat we op basis van het taalmodel (getraind op artikelen uit de tweede periode) kunnen construeren (Figuur 2) laat deze verschuiving goed zien. Drie aspecten kenmerken de veranderingen in de periode tussen 1780 en 1814. Ten eerste valt op hoe centraal woorden als 'dwingelandij', 'onderdrukking' en 'heerszucht' zijn. Ze wijzen op de grotere nadruk op conflict en bezetting, iets wat niet verrassend met het oog op de revolutionaire oorlogen, de Franse bezetting en de felle retoriek die gepaard ging met politiek conflict.

Een tweede aspect van de transformatie van het rampbegrip komt naar voren in een andere woordcluster bestaande uit termen als 'beroeringen', 'woelingen', 'verdeeldheid' en 'tweedragt'. Deze termen hebben ook betrekking op conflict, maar niet (alleen) op oorlog met buitenlandse mogendheden. Fragmentatie en instabiliteit van de maatschappelijke orde zelf vormt de oorzaak van rampspoed. Rampspoed kent niet langer uitsluitend 'externe' oorzaken in de vorm van goddelijke voorzienigheid of buitenlandse legers, maar wordt ook steeds vaker gevonden in burgerlijke twist of publieke verdeeldheid. Met andere woorden, rampspoed kwam zowel van buiten, boven als binnen.

Door de identificatie van interne bronnen van rampspoed raakt het rampbegrip verknoopt in een breder discours over de heelheid en integriteit van de pu-

²⁷ *Amsterdamse courant*. Amsterdam, 20 september 1798. Het rapport was deel van de staatkundige hervormingen uitgevoerd tijdens de periode van het 'Intermediair Uitvoerend Bewind', dat van 1798 tot 1801 de Bataafse Republiek bestuurde.

Figuur 2 Begrippennetwerk van ‘ramp’ in de periode 1780-1814.

blieke gemeenschap. Centraal in dit discours staat het begrip ‘orde’, dat de eenheid van de publieke gemeenschap koppelt aan de politieke vraag hoe deze orderlijke eenheid ingevuld moet worden. Het idee van ‘le bon ordre’ maakte zich al in het midden van de achttiende eeuw, in het denken van de Franse Verlichtingsfilosofen, los van eerdere christelijk-moralistische ordeningsbegrippen en werd toegepast op de samenleving en politieke gemeenschap.²⁸ In het Nederlandse krantendiscours zien we hoe de begrippen ‘orde’ en ‘wanorde’ voor 1780 voornamelijk gebruikt werden in de context van militair nieuws (bijvoorbeeld in de frase: ‘wanordelijke aftocht’) of als synoniem voor oproer. In de laatste decennia wordt het begrip vaak gebruikt in rapportages over de conflicten in Amerika en Frankrijk. Hiermee wordt het begrip definitief onderdeel van het staatkundig of politiek taalgebruik. Vanaf omstreeks 1800 zien we hoe ‘orde’ en ‘wanorde’ nauw verbonden raken aan begrippen als ‘regeringloosheid’, ‘verwarring’ en ‘ramp’. Het is deze verknoping die wijst op de politisering en socialisering van het rampbegrip in deze periode.

Een laatste aspect van de semantische transformatie van het rampbegrip is wat we de sublimiteit van maatschappelijke rampspoed zouden kunnen noemen. In verschillende studies naar de collectieve interpretaties van rampen in de

²⁸ Michael Scotti-Rosin, ‘Ordre, desordre’, In *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, red. Rolf Reichardt, Dieter Gembicki, en Eberhard Schmitt, dl. 14 (Oldenbourg: De Gruyter, 1993), 61-99.

achttiende en negentiende eeuw wordt 'het sublieme' genoemd als 'kernbegrip' of 'cognitief schema' in het discours rond en de collectieve ervaring van rampspoed.²⁹ Recent nog identificeerde Jan Wim Buisman het sublieme als belangrijk element in de achttiende-eeuwse omgang met (rampzalig) onweer.³⁰ Het 'sublieme' is een esthetische categorie die duidt op een ervaring die de grenzen van het bekende en kenbare tart. Een sublieme ervaring fascineert, ontroert en beangstigt. Theorieën over het sublieme vormden, niet geheel toevallig, in de achttiende eeuw in de werken van Voltaire, Burke en Kant. Met name de beruchte aardbeving van Lissabon in 1755 werd gezien als een stimulus voor het denken over het sublieme als esthetische categorie.³¹

Het sublieme is ook terug te zien als semantisch attribuut van het begrip 'ramp' in het begrippennetwerk in de vorm van termen als 'schrik', 'geweldig' en 'vreeslyk'. Hoewel het sublieme in de literatuur doorgaans in verband wordt gebracht met natuurlijke fenomenen als onweer, aardbevingen en stormen laten de sterke verbindingen tussen de termen die duiden op politieke rampspoed zien hoe de esthetische categorie ook van toepassing was op politieke zaken. Naast aardbevingen tartten vanaf omstreeks 1800 ook volksdriften en woelingen, zaken die eveneens bouwden op metaforen van beweging en instabiliteit, de ratio en verbeelding van het lezende publiek.³²

De 'vermaatschappelijking' van het rampbegrip in de tweede periode heeft ook repercussies voor de ruimte waarin rampspoed zich afspeelde. De maatschappelijke rampspoed had in het krantendiscours immers vaak betrekking op de maatschappelijke, publieke of nationale ruimte. Al sinds het begin van de jaren 1780 zien we in Europa een breder en toenemend gebruik van begrippen als 'natie', 'openbaarheid' en 'maatschappij'.³³ Dit wordt duidelijk uit Figuur 3, waarin de productiviteit van woordcombinaties – het aantal unieke *bigrams* die beginnen

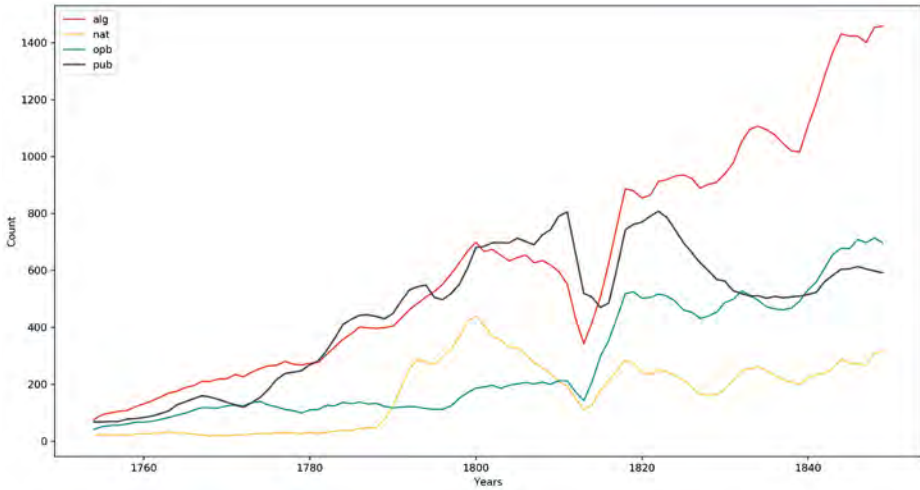
29 Carsten Meiner en Kristin Veel, *The cultural life of catastrophes and crises* (Berlijn: De Gruyter, 2012), 24; Isak Winkel Holm, 'Earthquake in Haiti: Kleist and the Birth of Modern Disaster Discourse', *New German Critique* 115 (2012): 49-66.

30 Jan Willem Buisman, *Onweer. een kleine cultuurgeschiedenis 1752-1830* (Nijmegen: Van tilt, 2019).

31 Theodore E.D. Braun en John B. Radner, *The Lisbon Earthquake of 1755. Representations and Reactions* (Oxford: Voltaire Foundation, 2005), 83-84.

32 David Simpson, 'Commentary: updating the sublime', *Studies in Romanticism* 26, nr. 2 (1987): 245-258.

33 Remieg Aerts en Henk te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', in *Vaderland*, red. Niek van Sas (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 391-454; Joep Leerssen, *Nationaal denken in Europa: een cultuurhistorische schets* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 65-72; Reinhart Koselleck, Fritz Gschnitzer, Karl Ferdinand Werner en Bernd Schönemann, 'Volk, Nation, Nationalismus, Masse', In *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, red. Reinhart Koselleck, Werner Conze en Otto Brunner, dl. 7 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1992, 141-143); Aira Kemiläinen, *Nationalism: problems concerning the word, the concept and classification* (Jyväskylä: Kustantajat, 1964).

Figuur 3 Productiviteit van ‘nationale’, ‘openbare’, ‘algemeene’ of ‘publieke’ bigrams. Bigrams zijn woordcombinaties bestaande uit twee woorden. Productiviteit wijst op het aantal unieke combinaties per jaar. Zoals eerder opgemerkt wordt het bijvoeglijk naamwoord ‘nederlandsch(e)’ niet of nauwelijks toegepast op begrippen als ‘ramp’. Daarom is de productiviteit van deze groep combinaties weggelaten uit deze grafiek. Alle *bigrams* zijn te vinden op de website van de Koninklijke Bibliotheek. ‘Newspaper ngram collection’, Geraadpleegd op 12-5-2020, <https://lab.kb.nl/dataset/newspaper-ngram-collection>.

met ‘nationale’, ‘openbare’, ‘algemeene’ of ‘publieke’ – is weergegeven.³⁴ ‘Ramp’ is dus slechts een van de vele begrippen die in dit tweede tijdvak voor het eerst aangemerkt werd als ‘nationaal’ en ‘openbaar’.

In de context van deze discursieve verbreding duikt voor het eerst de ‘nationale ramp’ op. Uit de artikelen die spreken van ‘nationale ramp’ blijkt echter dat de woordcombinatie meer is dan de som van haar delen. Drie aspecten zijn kenmerken voor de eerste voorbeelden van ‘nationale ramp’ in het krantenmateriaal. Allereerst zijn de nationale rampen altijd te vinden in de context van de eerder genoemde staatkundige rampen. Het eerste voorbeeld van de term uit 1782 betreft een uit het Engels vertaalde brief, waarin door een Schotse aristocraat wordt bepleit dat Groot-Brittannië moet streven naar ‘eene verbonds vereeniging met America’. Hij verzoekt:

34 Simon Hengchen, Ruben Ros, en Jani Marjanen, ‘A data-driven approach to the changing vocabulary of the ‘nation’ in English, Dutch, Swedish and Finnish Newspapers, 1750-1950’, *Digital Humanities 2019 - Utrecht, Netherlands*.

'alle de geenen, welke met dezelfde denkbeelden van nationalen ramp en publiek gevaar zyn beziel, om ten voorschijn te treden, en hun best te doen, alvorens het te laat zy, om, door het gebruiken van alle wettige middelen, die in hun vermogen zyn, den verderen voortgang deezer ijselijke rampen voor te komen en een paal te stellen aan dat verderflijk stelsel van staatkunde, het welk zoo lang rampspoedelijk achtervolgd is.'³⁵

Het is opvallend hoe dit eerste voorbeeld direct een politiek gebruik van het begrip nationale ramp betreft. De ramp in kwestie vloeit voort uit een 'verderflijk stelsel van Staatkunde' en er wordt gesproken van *denkbeelden* van nationale ramp. 39
Andere voorbeelden associeren het begrip met 'staatsomwentelingen' en geven hiermee eveneens blijk van een sterk politiek gebruik van 'nationale ramp'.³⁶

Een tweede eigenschap van de 'nationale ramp' in de periode na 1780 is de buitenlandse herkomst van veel krantenartikelen die het begrip gebruiken. Met name Franse teksten zijn verantwoordelijk voor veel van de eerste voorbeelden van 'nationale ramp'. Daarnaast zijn ook veel termen als 'verwarring', 'woelingen' en 'driften' zoals we die in het begrippennetwerk zien afkomstig uit vertaalde berichten.

Het begrip 'nationale ramp' is niet alleen te vinden in vertaalde berichten. Het definiëren en interpreteren van de 'nationale ramp' ging gepaard met andere ruimtebeelden. Gesteund door een rijk scala aan besmettingsmetaforen werden de als nationaal beschreven politieke rampen vanaf 1795 in toenemende mate gezien als toestanden die zich vanuit Frankrijk of andere 'ongelukkige rijken' zouden verspreiden naar andere staten. Het is daarom niet verrassend dat in deze periode 'Europa' steeds vaker als object van rampspoed wordt geïdentificeerd. Kranten spraken over de 'rampen van Europa', over de revolutionaire onlusten die 'geheel Europa spande' of over de 'Oorlogs-Vlam' die zich verder over Europa verspreidde.³⁷ In een inleiding op politieke berichten uit Berlijn stelt de *Groninger Courant* in 1796:

'In een tijdstip dat het ganse menschdom naar vrede haakt, om een einde te zien aan eenen ten koste van zo veele mensenbloed, gevoerde oorlog, schijnen er thans wolken aan den staatkundige horisont op te komen, die Europa met een meer algemeenen ramp van het oorlog dreigen'.³⁸

Deze prominente Europese dimensie die het rampbegrip rond de eeuwwisseling kende laat zien hoe van een eenzijdige 'nationalisering' van het rampbegrip geen

35 *Groninger courant*. Groningen, 1 februari 1782.

36 *Groninger courant*. Groningen, 13 juni 1783.

37 *Groninger courant*. Groningen, 28 mei 1802; *Leeuwarder courant*. Leeuwarden, 25 april 1789.

38 *Groninger courant*. Groningen, 27 september 1796.

sprake was. De nationale ruimte nam na 1800 weliswaar een meer prominente plaats in in het publieke discours over rampen, maar deed dit alleen in relatie met een eveneens toenemend gebruik van begrippen als ‘Europa’. Daarnaast bleef in de dagelijkse berichtgeving lokaal ongeluk, omgeven met religieuze en morele connotaties, tot ver in de negentiende eeuw prominent aanwezig.

ORDE, NATIE EN INFLATIE

40 In de periode tussen 1810 en 1850 zien we geen verdere ingrijpende veranderingen in de betekenis van ‘ramp’. Zoals gezegd bleven veel artikelen gericht op lokaal ongeluk. Tegelijkertijd bleef ook de politiek-maatschappelijke ramp na de revolutiejaren en de Franse tijd prominent aanwezig in de kranten. In de periode van de Restauratie komt het idee van de ramp als politieke onrust sterk terug in de herinnering aan de Franse Revolutie, de angst voor nieuwe onlusten en de eindeloze stroom berichten over aanslagen en complotten. In een vertaald bericht in de *Middelburgse Courant* lezen we: ‘Het revolutionaire Frankrijk (...) bragt alle massa’s in beweging, wekte alle volksdriften op, en veroorzaakte alzoo verschrikkelijke buitensporigheden en een betreurenswaardige ramp’.³⁹ Ook in het begrippennetwerk voor deze periode keren woorden als ‘beroeringen’, ‘verdeeldheden’ en ‘dwingelandij’ terug als centrale termen. Hoewel in het netwerk (weer) meer plaats is voor termen die wijzen op natuurrampen en de politiek-maatschappelijke begrippen in scherper afgebakende clusters uiteenvallen is er weinig veranderd in de algemene compositie van het semantische veld.

Ondanks de continuïteit in de betekenis van het rampbegrip is er op een drietal vlakken verandering te zien. Allereerst blijkt bij nadere inspectie dat het cluster met woorden als ‘volksdriften’ en ‘verdeeldheden’ in de periode na 1810 ook een ander type woorden herbergt. Termen als ‘spanning’, ‘ongerustheid’ en ‘gisting’ waren in eerdere netwerken nog niet zichtbaar. Dit komt voort uit de relatief hoge frequentie van ‘ongerustheid’ in de periode 1814-1834 en de stijgende frequentie van ‘spanning’ na 1830. Ook het woord ‘gisting’ lijkt al sinds de vroege jaren 1810 aan een opmars bezig. In relatie tot het rampbegrip leggen deze woorden een grotere nadruk op dreigende rampen en vrees voor de toekomst.⁴⁰ De *Leeuwarder Courant* meldt op 9 mei 1837 in een bericht uit Rome dat ‘er gedurig de meest verontrustende geruchten werden verspreid, waardoor het publiek steeds in eene angstige spanning werd gehouden. Nu heette het, waren er moordaan-slagen tegen gekroonde hoofden beproefd, dan hier of daar revolutien uitgebrou-

39 *Middelburgsche courant*. Middelburg, 6 maart 1823.

40 Eva Horn, *The future as catastrophe. Imagining disaster in the modern age* (New York: Columbia University Press, 2018).

Naast deze politisering in de vorm van een meer staatkundig discours zien we ook een retorische politisering van de ramp. Termen als ‘ramp’ en ‘rampzalig’ worden vaker figuurlijk gebruikt, en ingezet om zaken die niet noodzakelijk te maken hebben met revolutie of natuurrampen te kenmerken als negatief en desastreus voor de samenleving. Woordcombinaties als ‘rampzalige gevolgen’ en ‘rampzalige toestand’ duiken steeds vaker op, niet zelden in de vaak in kranten opgenomen Kamerdebatten. Eveneens opvallend zijn de sterk in frequentie stijgende *bigrams* als ‘rampzalige invloed’, gebruikt in de context van internationale politieke zaken, en ‘rampzalig stelsel’, gebruikt in de context van ideologie en de gevaren van anarchie en revolutiedrang. Opvallend is ook hoe een ‘nationale ramp’ vaak geïdentificeerd wordt als zodanig. De retorische flexibiliteit wordt impliciet onderkend door het veelvuldig noemen van ‘beschouwen als’ in combinatie met het begrip.

Het rampbegrip vertoont hiermee verschijnselen van wat Briese en Günther een toenemend inflatoir gebruik van ‘ramp’ noemen. In de laatste decennia is het begrip in zoveel contexten toegepast dat spreken van een ‘catastrophe’ op zichzelf weinig semantische waarde meer heeft.⁴³ Hoewel deze ‘Verflüssigung’ van het rampbegrip in de twintigste eeuw inderdaad een vlucht genomen lijkt te hebben blijkt dit proces allerm minst uniek of recent.⁴⁴ Al in de vroege negentiende eeuw veroorzaakte de toenemende toepassing van het rampbegrip op politieke en maatschappelijke zaken een nieuwe retorische volatilititeit. Zoals Hempel en Markwart in een reactie op Briese en Günther beargumenteren, is het daarnaast veradelijk een dergelijk proces te definiëren als semantische ‘uitholling’. De toepassing van het begrip in andere contexten hoeft namelijk niet te betekenen dat een begrip zijn waarde verliest. Integendeel, de flexibele toepassing van ‘ramp’ wijst op nieuwe functies die het begrip in het publieke discours heeft. Hempel en Markwart zien het gebruik ‘catastrophe’ vooral als een ‘speech act’ waarmee nationale soevereiniteit uitgeoefend wordt. Door te spreken van ramp wordt een gebeurtenis, proces of toestand geïsoleerd en als exceptioneel gedefinieerd, een handeling die gezien kan worden als een *performance* van soevereiniteit.⁴⁵ Hoewel het uitoefenen van soevereiniteit in de periode na 1815 niet vaak terugkomt in het krantenmateriaal (dit gebruik van ‘nationale ramp’ zou eerder te vinden zijn in overheidsdocumenten) zien we wel degelijk een intentionele of retorische inzet van het begrip. Het politieke gebruik van ‘nationale ramp’ zoals we dat aantref-

⁴³ Briese en Günther, ‘Katastrophe’, 188.

⁴⁴ Christian Geulen, ‘Plädoyer für eine Geschichte der Grundbegriffe des 20. Jahrhunderts’, *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 7 (2010): 79-97.

⁴⁵ Leon Hempel en Thomas Markwart, ‘Katastrophe und Souveränität: Zur Genese eines ästhetisch-politischen Paradigmas’, in *Aufbruch ins Unversicherbare. Zum Katastrophendiskurs der Gegenwart*, red. Leon Hempel, Thomas Markwart, en Marie Bartels (Bielefeld: Transcript Verlag, 2013), 141-92.

fen in commentaren en debatten heeft vaak als doel een situatie apart te zetten om zo (politieke) handelen af te dwingen. In de Nederlandse kranten zien we zelfs hoe de nationale ramp in de periode 1815-1850 opvallend vaak gebruikt wordt voor oppositiepolitiek. Een anonieme brievenschrijver stelt in de *Arnhemsche Courant* bijvoorbeeld dat 'ik diep verontwaardigd was, uwe kolommen opengesteld te zien voor de weidsche lofspraak op een' minister, wiens ministerie door het Nederlandsche volk beschouwd wordt als eene nationale ramp', en in dezelfde krant verschijnt een jaar later een artikel dat stelt dat 'hun aanblijven verhindert de vervulling eener nationale behoefte, van eenen nationalen wensch. Hun ministerie is eene nationale ramp'.⁴⁶

Naast de meer expliciete retorische inzet van 'nationale ramp' zien we ook hoe het object van de nationale ramp, de natie, steeds meer cultureel en geografisch gestalte krijgt. Waar eerder het 'nationale' in 'nationale ramp' verwees naar een relatief vaag gedefinieerde publieke gemeenschap heeft 'ramp' in de derde periode in toenemende mate betrekking op het nationale grondgebied of een nationaal 'volk'. Steeds vaker spelen rampen zich af in 'sommige gebieden van het Vaderland', of in 'delen des rijks', frasen waaruit een sterk territoriaal natiebegrip spreekt. Daarnaast wordt de door rampspoed getroffen publieke of sociale gemeenschap vaker vertaald in het idee van een 'Nederlandsch volk'. Hierbij is de nationale ramp niet zozeer territoriale inbreuk, of maatschappelijke fragmentatie, maar een bedreiging van het nationale 'leven' zelf. Een redacteur van de *Oprechte Haarlemsche Courant* schreef in 1842 bijvoorbeeld: 'In mijn oog was daarom de verschijning van het bedoelde programma eene nationale ramp, die de levenskrachten van het volk verlamde, en even als voorheen, met geheele ontbinding bedreigde'.⁴⁷

CONCLUSIE

In de periode tussen 1750 en 1850 zorgden veranderingen in de betekenis en het gebruik van het begrip 'ramp' voor de geboorte van een nieuw begrip: de nationale ramp. Waar ramp en rampspoed in de achttiende eeuw nog vooral betrekking hadden op natuurrampen die, aangestuurd door de voorzienigheid van het allerhoogste, van tijd tot tijd onheil en ongeluk uitstortten over lokale gemeenschappen, brachten de revolutionaire woelingen in Frankrijk en de rest van Europa nieuwe betekenissen en connotaties. Steeds vaker werd de publieke gemeenschap en het nationaal grondgebied het object van rampspoed. Tegelijkertijd werd onrust en wanorde in de publieke gemeenschap, en de fragmentatie van de natie zelf geïdentificeerd als bron van rampen. De toenemende toepassing van en kop-

⁴⁶ *Arnhemsche Courant*. Arnhem, 3 april 1844; *Arnhemsche Courant*. Arnhem, 5 juni 1845.

⁴⁷ *De Tijd*. Amsterdam, 27 juli 1850.

pelings tussen rampspoed en het sociale resulteerde daarnaast in de politisering van het rampbegrip. Immers, als de ramp sociaal was, konden oorzaken en gevolgen van rampspoed ook betwist worden, zoals blijkt uit veranderende woordpatronen in de vroege negentiende eeuw. De ‘nationale ramp’ ontstond op het kruispunt van deze verschuivingen. Het begrip was meer dan de som van haar delen en bouwde op structurele verschuivingen die het rampbegrip in de achttiende en vroege negentiende eeuw kenmerkten.⁴⁸

44

Dit artikel heeft een eerste voorzet gedaan tot een begripsgeschiedenis van de ‘nationale ramp’. Een volledige begripsgeschiedenis van ‘ramp’ laat echter nog op zich wachten. De Laat-Middeleeuwse oorsprong van het rampbegrip, de lang niet altijd logische voorzienigheidslogica in de zeventiende eeuw, de verhouding van het rampbegrip tot andere begrippen als ‘crisis’ en ‘orde’ en de verschijningen van het begrip in verschillende mediavormen vereisen meer aandacht. Daarnaast stopt de begripsgeschiedenis van de ramp niet in de negentiende eeuw. Historici hebben reeds gewezen op de invloed van de wereldoorlogen en de Koude Oorlog op concepties van rampspoed. Ook vandaag is het rampbegrip in beweging. De klimaatcrisis en de groeiende mondiale ongelijkheid, vaak beschreven als ‘langzame rampen’, nodigen uit tot verder onderzoek naar de geschiedenis van rampspoed en de ruimtelijke kaders die het begrip omgeven.

Ruben Ros (1995) is junior onderzoeker aan de Universiteit Utrecht. Hij richt zich op begripsgeschiedenis en digitale methoden en schreef eerder over de geschiedenis van het begrip ‘buitenland’ in de negentiende eeuw. In oktober 2020 zal hij beginnen aan zijn promotieonderzoek aan het Luxembourg Centre for Contemporary and Digital History (C2DH) waar hij zich zal richten op parlementair debat en *argument mining*.

LITERATUUR

- Aerts, Remieg, en Henk te Velde, ‘De taal van het nationaal besef, 1848-1940’. In *Vaderland*. red. Niek van Sas, 391-454. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
- Anderson, Benedict. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. Brooklyn: Verso, 2006.
- Bastian, Mathieu, Sebastien Heymann, en Mathieu Jacomy. ‘Gephi: an open source software for exploring and manipulating networks’. In *Third International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*, 2009.
- Bolla, Peter De, Ewan Jones, Paul Nulty, Gabriel Recchia, en John Regan. ‘Distributional concept analysis’. *Contributions to the history of concepts* 14, nr. 1 (2019): 66-92.
- Braun, Theodore E.D., en John B. Radner. *The Lisbon earthquake of 1755: representations and reactions*. Oxford: Voltaire Foundation, 2005.

48 *Oprechte Haarlemsche Courant*. Haarlem, 17 mei 1842.

- Briese, Olaf, en Timo Günther. 'Katastrophe: Terminologische Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft'. *Archiv für Begriffsgeschichte* 51 (2009): 155-95.
- Buisman, Jan Willem. *Onweer. een kleine cultuurgeschiedenis 1752-1830*. Nijmegen: Vantilt, 2019.
- Carnap, Rudolf. *Meaning and necessity. A study in semantics and modal logic*. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- 'Dataservices en API's | Koninklijke Bibliotheek'. Geraadpleegd 27 april 2020. <https://www.kb.nl/bronnen-zoekwijzers/dataservices-en-apis>.
- Duiveman, Adriaan. 'Praying for (the) Community: disasters, ritual and solidarity in the eighteenth-century Dutch Republic'. *Cultural and Social History* 16, nr. 5 (2019): 543-60.
- Edelstein, Dan. 'Intellectual history and digital humanities'. *Modern Intellectual History* 13, nr. 1 (2016): 237-46.
- Eijnatten, Joris van, Toine Pieters, en Jaap Verheul. 'Big data for global history: the transformative promise of digital humanities'. *BMGN - Low Countries Historical Review* 128, nr. 4 (2013): 55-77.
- Eijnatten, Joris Van, en Ruben Ros. 'The Eurocentric fallacy. A digital approach to the rise of modernity, civilization and Europe'. *International Journal for History, Culture and Modernity* 7 (2019): 686-736.
- Esser, Raingard, en Marijke Meijer Drees. 'Coping with crisis: an introduction'. *Dutch Crossing* 40, nr. 2 (2016): 93-96.
- Fitzmaurice, Susan, Justyna A. Robinson, Marc Alexander, Iona C. Hine, Seth Mehl, en Fraser Dallachy. 'Linguistic DNA: investigating conceptual change in early modern English discourse'. *Studia Neophilologica* 89, nr. 1 (2017): 21-38.
- Hanzel, I. 'Frege, the identity of Sinn and Carnap's intension'. *History and Philosophy of Logic* 27, nr. 3 (2006): 229-47.
- Hempel, Leon, en Thomas Markwart. 'Katastrophe und Souveränität: Zur Genese eines ästhetisch-politischen Paradigmas'. In *Aufbruch ins Unversicherbare. Zum Katastrophendiskurs der Gegenwart*, red. Leon Hempel, Thomas Markwart, en Marie Bartels, 141-92. Bielefeld: Transcript Verlag, 2013.
- Hengchen, Simon, Ruben Ros, en Jani Marjanen. 'A data-driven approach to the changing vocabulary of the 'nation' in English, Dutch, Swedish and Finnish newspapers, 1750-1950'. *Digital Humanities 2019 - Utrecht, Netherlands*.
- Holm, Isak Winkel. 'Earthquake in Haiti: Kleist and the birth of modern disaster discourse'. *New German Critique* 115 (2012): 49-66.
- Horn, Eva. *The future as catastrophe. Imagining disaster in the modern age*. New York: Columbia University Press, 2018.
- Ifversen, Jan. 'About key concepts and how to study them'. *Contributions to the History of Concepts* 6, nr. 1 (2011): 65-88.
- Juneja, Monica, en Franz Mauelshagen. 'Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives'. *Medieval History Journal* 10, nr. 1-2 (2007): 16-21.
- Kemiläinen, Aira. *Nationalism: problems concerning the word, the concept and classification*. Jyväskylä: Kustantajat, 1964.
- Koselleck, Reinhart. *Futures past. On the semantics of historical time*. Vertaald door Keith Tribe. New York: Columbia University Press, 2004.
- Koselleck, Reinhart, Fritz Gschnitzer, Karl Ferdinand Werner en Bernd Schönemann. 'Volk, Nation, Nationalismus, Masse', In *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, red. Reinhart Koselleck, Werner Conze en Otto Brunner, dl. 7, 141-431. Stuttgart: Klett-Cotta, 1992.
- Kutuzov, Andrey, Lilja Øvreliid, Terrence Szymanski, en Erik Velldal. 'Diachronic word embeddings and semantic shifts: a survey'. *arXiv:1806.03537 [cs]*, 13 juni 2018. <http://arxiv.org/abs/1806.03537>.
- Leersen, Joep. *Nationaal denken in Europa: een cultuurhistorische schets*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
- Meiner, Carsten, en Kristin Veel. *The cultural life of catastrophes and crises*. Berlijn/Boston: De Gruyter, 2012.

- Mikolov, Tomas, Kai Chen, Greg Corrado, en Jeffrey Dean. 'Efficient estimation of word representations in vector space'. *arXiv:1301.3781 [cs]*, 6 september 2013. <http://arxiv.org/abs/1301.3781>.
- Parker, Geoffrey. *Global crisis. War, climate change and catastrophe in the seventeenth century*. New Haven: Yale University Press, 2014.
- 'RAMP - MNW (Middelnederlandsch Woordenboek)'. Geraadpleegd 27 april 2020. <http://wnt.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=45222&lemmodern=ramp&domein=o&conc=true>.
- Schenk, Gerrit Jasper. 'Disastro, catastrophe, and divine judgment: words, concepts and images for 'natural' threats to social order in the middle ages and renaissance'. In *Disaster, death and the emotions in the shadow of the apocalypse, 1400-1700*, red. Jennifer Spinks en Charles Zika, 45-67. Londen: Palgrave Macmillan, 2016.
- . 'Historical disaster research. State of research, concepts, methods and case studies'. *Historical Social Research* 23, nr. 3 (2007): 9-31.
- Scotti-Rosin, Michael. 'Ordre, desordre'. In *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, red. Rolf Reichardt, Dieter Gembicki, en Eberhard Schmitt, 61-99, dl. 14. Oldenbourg: De Gruyter, 1993.
- Simpson, David. 'Commentary: updating the sublime'. *Studies in Romanticism* 26, nr. 2 (1987): 245-258.
- Steinberg, Ted. *Acts of God: The unnatural history of natural disaster in America*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Wevers, Melvin, en Marijn Koolen. 'Digital begrippsgeschiede: Tracing semantic change using word embeddings'. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* (2020): 1-18.
- Willer, Stefan. 'Katastrophen: Natur - Kultur - Geschichte. Ein Forschungsbericht'. H-Soz-Kult. Kommunikation und Fachinformation für die Geschichtswissenschaften. Geraadpleegd op 27 april 2020. <http://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-4546>.

NOODHULPBELEID BIJ STADS- EN DORPSRAMPEN IN DE REPUBLIEK

Bovenregionale solidariteit in de achttiende eeuw

The historiography of disasters is quite unanimous that the higher authorities in the Dutch Republic had little interest in alleviating local distress. The explanation for this lack of supra-regional solidarity is usually found in the institutional inability of the administratively fragmented Dutch Republic: only after the emergence of a central (nation)state in 1795 did disaster relief become modernized. Most disaster research concerned floods; this article examines city and village disasters. Analysing the policies of the higher authorities on the structural aid to victims, it will show that supra-regional solidarity and aid was not only possible but also frequent in the Dutch Republic. Based on urban disaster policies, this article will suggest some alternative explanations for the lack of supra-regional support in flood disasters.

Historici veronderstellen over het algemeen dat de hogere overheden in de Republiek der Verenigde Nederlanden weinig belangstelling hadden voor lokale hulpverlening bij rampen. Doorgaans zien zij de hulpactie van 1807 na de ontploffing van het kruitschip in Leiden als Nederlands eerste *moderne* hulpactie: centraal verordonneerd, nationaal georganiseerd, strak door de centrale overheid geregisseerd en met een nauwgezette openbare financiële verantwoording. Voor die tijd waren hulpacties ‘vooral een lokale en soms regionale aangelegenheid’ totdat met de Leidse ramp het ‘patroon van niet-inmenging dat de hulpverlening van overheidszijde ten tijde van de Republiek had gekenmerkt’ definitief werd doorbroken en ‘Nederlands eerste nationale collecte’ tot stand kwam.¹ Ook

1 Hugo Landheer, ‘Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de buskruitramp’, in *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, red. Arti Ponsen en Ed van der Vlist (Leiden: Ginko, 2007), 241.

waterstaatshistorici menen dat de hulpverlening bij overstromingen pas in de negentiende eeuw nationaliseerde. Toch zien sommige historici de rivieroverstromingen van 1741 of 1784 als een trendbreuk in het regionale karakter van de hulpverlening omdat daarbij de inzameling en distributie van geld en goederen voor het eerst landelijk werd gecoördineerd.² Dit gebeurde echter door een burgerhulpcomité en niet door de overheid. Voor 1795 zou er geen sprake van zijn enige steun of belangstelling van de landelijke of de gewestelijke overheden of van de stadhouder bij watersnoodrampen. Alleen plaatselijke of regionale overheden van de getroffen gebieden ontplooiden initiatieven tot directe noodhulp; structurele hulp aan particulieren bij de wederopbouw werd echter niet gezien als een overheidstaak. Bestuurders verleenden in 1781 en 1784 wel medewerking aan de verdeling van door particulieren ingezameld geld, maar stelden zelf geen fondsen ter beschikking. Pas in 1799 en 1809 nam de nationale overheid zelf het initiatief tot landelijke watersnoodcollectes.³

De impliciete veronderstelling in deze historiografie is dat de beperkte politieke integratie – en het particularisme als gevolg daarvan – bovenregionale solidariteit in de Republiek belemmerde. In het versnipperde staatsbestel was er immers geen overheidsorgaan dat landelijke collectes bij decreet kon uitroepen of noodhulp kon verordnen. De tweede veronderstelling is dat de centrale bestuursstructuren van de Bataafse Republiek (1795) en het Koninkrijk Holland (1806) een modernisering van collectes en hulpacties mogelijk maakten. Toch zijn enkele kanttekeningen op hun plaats. Ten eerste is er een herwaardering onder historici van de politieke structuur van de Republiek. De verregaande decentralisatie vereiste dat besluiten op alle politieke niveaus werden besproken waardoor ze doorgaans breed gedragen werden. Het staatsbestel voor 1795 was in de praktijk niet zo onwerkbaar als lang op grond van de formele structuur werd gedacht.⁴ De tweede kanttekening betreft de aanname dat na 1795 alles heel anders geregeld was of kon worden. Hoewel het nieuwe staatsbestel het bij decreet uitroepen van collectes mogelijk maakte, betekende dit nog niet dat de inzameling en de hulp-

-
- 2 Toon Bosch, 'Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21, nr. 1/2 (2012): 39-47; A.M.A. J. Driessen, 'De hulpverlening door de Oeconomische Tak na de watersnood van 1784', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 11, nr. 4 (1995): 67-82; Idem, 'Hulpverlening na overstromingsrampen in het Nederlands rivierengebied', *Historisch Tijdschrift Groniek* 147 (2000): 185-98; J. van Zelle, "'Nooyt gehoorde hooge waeteren". Bestuurlijke, technische en sociale aspecten, in het bijzonder de hulpverlening, van de overstromingsramp in de Over-Betuwe in 1740-1741', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 12, nr. 1 (2003): 11-20.
 - 3 A.M.A.J. Driessen, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), 191, 282-83.
 - 4 David Onnekink, 'The body politic', in *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*, red. Helmer J. Helmers en Geert H. Janssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 107-23.

verlening ineens heel anders aangepakt konden worden. Zo ontbrak tot 1809 een institutionele structuur voor de landelijke coördinatie van overstromingshulp.⁵ Ook was het centrale ambtenarenapparaat van het Koninkrijk Holland in 1807 niet veel groter dan dat van de Staten-Generaal der Republiek waardoor het weinig waarschijnlijk lijkt dat er sprake was (of kon zijn) van een drastische breuk in de hulpverlening.⁶ Bovendien, ten derde, organiseerden de civiele overheden in de Republiek vanaf het midden van de zeventiende eeuw al wel nationale en gewestelijke collectes voor vervolgte buitenlandse geloofsgenoten.⁷ Er is dan ook geen reden om te veronderstellen dat bovenregionale hulpacties bij rampen niet mogelijk waren.

Verreweg het meeste rampenonderzoek betrof watersnood, vooral in rurale gebieden. De extra bestuurlijke laag van hoogheemraden en waterschappen tussen de slachtoffers en de gewestelijke overheden betekende dat de hulp bij watersnoodrampen langs een andere institutionele weg verliep dan bij andersoortige rampen. Daarom zal dit artikel de rol van de hogere overheden in de (structurele) hulpverlening aan slachtoffers van stads- en dorpsrampen in kaart brengen. Daartoe zijn drie casussen geselecteerd waarover veel informatie beschikbaar is, twee uit Holland en een uit de Generaliteitslanden, hier en daar aangevuld met andere casussen. Holland, het meest verstedelijkte en rijkste gewest van de Republiek, is als uitgangspunt voor het gewestelijk noodhulpbeleid gekozen vanuit de veronderstelling dat als Holland zich bij urbane rampen geen (kostbare) noodhulp kon of wilde veroorloven, het onwaarschijnlijk is dat andere gewesten dat wel zouden kunnen of willen. Een stadsramp in de Generaliteitslanden is gekozen omdat die viel onder de bestuurlijke verantwoordelijkheid van de Staten-Generaal, dus van alle gewesten tezamen. Daardoor verliep hulp via een andere institutionele weg dan bij een gewestelijke stads- of dorpsramp.

Dit artikel traceert de eerste twee stappen in het hulpproces. Allereerst volgt een analyse van de hulpverzoeken: welke hulp zochten de slachtoffers bij de hogere overheden en hoe motiveerden ze die? Vervolgens wordt aan de hand van de behandeling van deze verzoeken het noodhulpbeleid van de hogere overheden onderzocht. Dit artikel concludeert dat er bij stads- en dorpsrampen wel degelijk sprake was van bovenregionale solidariteit en hulp en geeft een aantal alternatieve verklaringen voor het ontbreken van bovenregionale steun bij watersnoodrampen.

5 Gerrit R. Boomsma en Petra van Dam, “Voor de ongelukkigen van de watersnood”. Historisch onderzoek naar de geefcultuur bij watersnoden in de negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 24, nr. 1 (2015): 24-37.

6 S. Groenveld, F.P. Wagenaar en Frits van der Meer, ‘Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic’, *International Review of the Administrative Sciences* 76, nr. 1 (2010): 47-64.

7 Mijn proefschrift over dit onderwerp verschijnt naar verwachting in 2020.

HULPVERZOEKEN: HET PERSPECTIEF VAN DE SLACHTOFFERS

50

Op 22 mei 1759, legde een hevige brand de meeste huizen in het dorp Strijen, gelegen in de Hoekse Waard, in de as. Het dorpsbestuur schakelde de hulp van de burgemeesters van Dordrecht in die als intermediair tussen het dorp en de Staten van Holland fungeerden. Dat is op zich niet zo vreemd want de lobby van plattelandsdorpen naar Den Haag verliep vaak via de dichtstbijzijnde stad.⁸ Volgens het uiteindelijke rekest, dat op 12 juni door de Staten werd behandeld, bedroeg de schade 330.342 gulden. Van ‘het voorheen soo florisante dorp’ waren 102 van de 141 huizen door de vlammen verteerd, nog afgezien van schuren, stallen, meubilaire en een grote hoeveelheid koren. Ondanks alle burenhulp dreigden de ‘brave en voorheen welgegoede ingezetenen’ van het dorp ‘van honger en ongemak te vergaan’. De armenkas was ontoereikend en vele inwoners zouden voortaan ‘met leedwezen de kost moeten tragten te zoeken’, aldus het dorpsbestuur, dat daarmee bedoelde dat de inwoners zonder verdere hulp voortaan aangewezen waren op de armenzorg of op bedelarij.⁹ Vooral het vertrek van de rijken zou nadelig zijn voor ‘sLands Kas’ meenden de Strijense bestuurders, die zich dan ook ‘ampts- en pligtshalven’ genoodzaakt voelden ‘de vaderlijke ontferminge’ van de Staten van Holland in te roepen.¹⁰

Zeven jaar later, op 25 juni 1766, brandde een groot deel van Hilversum af. De schade werd geschat op ‘meer dan zes tonnen gouds’. De ellende was met geen pen te beschrijven berichtte de *Oprechte Haerlemsche Courant* twee dagen later.¹¹ Enige honderden, eens welvarende, mensen waren van ‘huis en have, en kleederen, voedzel en dekzel beroofd’. Het Amsterdamse periodiek *De Filosooph* memoreerde de onderlinge hulp en solidariteit tussen de dorpsgenoten waarbij ‘de geest van secte en partyschap, welke anders de christenheid zo jammerlyk verdeelt, week voor een menschelyk mededogen, en roomschen en onroomschen beschouwden malkanderen niet anders dan als christenen en medeburgers’.¹² Het Hilversumse hulpverzoek stond een week na de brand al op de agenda van de Sta-

8 Arjan Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780* (Zutphen: Walburg Pers, 2012), 159.

9 Deze interpretatie ook bij Regionaal Archief Dordrecht [RAD] 955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 2974 Octrooi Staten van Holland [verder: SvH] tot vermindering van lasten en het aangaan van een lening door het dorp Strijen [...] 1759 (afschrift), [2].

10 Rekest Strijen: Nationaal Archief [NA] Raad van State 1.01.19.02, inv.nr. 36 (m ‘Strijen’) [verder: RvS Strijen], 1-3.

11 ‘Extract uit een brief van Hilversom van den 26 juny’, *Oprechte Haerlemsche Courant* (1664-1942), 28 juni 1766 (citaten). Ineke de Ronde, ‘De dorpsbranden van 1725 en 1766’, *Hilversums Historisch Tijdschrift ‘Eigen Perk’* 35, nr. 4 (2015): 166-67.

12 Cornelis van Engelen, ‘Brand Hilversum (ingezonden brief dd. 1 juli)’, *De Filosooph* (1766-1769), 7 juli 1766, 208-16.

Staten-Generaal besloten in december dat een extra ‘petitie’ (een bede) van drie miljoen nodig was voor de afwikkeling van de Franse aftocht. Dat geld was onder meer bedoeld voor het herstel van geëvacueerde plaatsen, doorgestoken dijken en ondergelopen wegen. De petitie sloot garnizoensplaatsen echter nadrukkelijk uit, waarschijnlijk omdat deze formeel onder de Staat van Oorlog vielen.¹⁵ De Raad van State stuurde begin december zijn commissaris voor Staats-Brabant, Onno Zwier van Haren, op inspectie om de schade op te nemen. Herbouw van de stad en in cultuur brengen van de omgeving was noodzakelijk omdat er anders geen garnizoenen gelegerd konden worden en de fortificaties nutteloos zouden zijn. Niets zou wenselijker zijn, meende Van Haren, dan dat ‘de Staat’ de tot ‘uijterste armoede’ vervallen huiseigenaren het geld voor bouwmaterialen zou voorschieten, maar dat vereiste ‘grotere sommen dan ‘sLands Financien toelaten’. In plaats daarvan suggereerde hij een aantal belastingremissies (kwijscheldingen) voor het herstel van huizen en cultuurgrond. Omdat ‘het land met dezelve direct niets te doen heeft’ en de stad er zelf niet toe in staat was, moesten publieke gebouwen ‘die de stad niet wel kan ontbeeren’ hersteld worden met geld uit een generale collecte naar voorbeeld van de in 1699 gehouden collecte voor de ‘Waldense geloofsgenoten’ in Piëmont.¹⁶ Volgens Van Haren, die met zijn jarenlange ervaring in Den-Haag het standpunt van de Generaliteit ongetwijfeld goed kende, lag de verantwoordelijkheid voor publieke gebouwen dus niet bij de Staten-Generaal maar bij de lokale overheid.¹⁷ De Raad nam de aanbevelingen over, met uitzondering van het collectevoorstel.

De magistraten van Bergen op Zoom protesteerden dat de toegezegde hulp volstrekt onvoldoende was om de wederopbouw te stimuleren. In een zeventijftig pagina’s tellend hulpverzoek aan de Staten-Generaal betoogden zij dat de omvang van de schade enorm was (ruim 1,3 miljoen gulden) en de capaciteit van de stad ver te boven ging. Ze sloten af met een dringende oproep aan de Unie om ‘prompte en effacieuse [effectieve] middelen’ voor de wederopbouw te beramen. Vervolgens motiveerden ze waarom de stad de hulp van de Unie verdiende en welke middelen daarvoor het beste waren.¹⁸ Het eerste argument was dat Bergen op Zoom als enige Brabantse stad sinds de Pacificatie van Gent (1576) altijd trouw was gebleven aan de Unie, ‘altoos goed en bloed voor de gemeene zaek’ had geofferd en steeds haar financiële verplichtingen was nagekomen. De Unie moest nu

15 ‘Petitie van 3 miljoen’: *Resolutiën [...] Staten Generael der Vereenighde Nederlandtsche Provinciën, 1685-1796 [verder: Res. SG]* (Den Haag), 10 dec 1748.

16 Deze collecte was met een opbrengst van bijna 325.000 gulden zeer succesvol, voor details: mijn proefschrift.

17 NA Raad van State 1.01.19, inv.nr. 1816 [Verbaal jhr. Onno Zwier van Haren over Bergen op Zoom 1748-1749]; Paul van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum: Verloren, 1996), 116-26.

18 *Res. SG*, 143 (28 feb 1749); rekest Bergen op Zoom: NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 7813. Requesten jan-feb 1749.

dan ook de ‘aloude’ belofte inlossen om de stad in geval van nood bij te staan. Ten tweede benadrukte het stadsbestuur de rol van de stad als een belangrijke ‘voormuur’ voor het land en dat de schade was opgelopen ten behoeve van de ‘landsdefensie’ en ‘het algemeen welzijn des Vaderlands’. De magistraten wezen dus op de verantwoordelijkheid van de Staten-Generaal voor de defensie en het belang van de wederopbouw voor de toekomst van de Republiek. Zonder krachtige ondersteuning zou de stad in puin blijven liggen ‘tot merkelijk nadeel van de staat en ‘sLands inkomen’, aldus de magistraat, die daarmee een derde argument introduceerde, namelijk het financiële belang van de Unie bij de wederopbouw zodat de stad weer aan haar financiële verplichtingen (belastingen) kan voldoen. Hoewel het rekest kort refereerde aan de ‘barbaerse en onmenselijke’ mishandelingen die men had doorstaan en daarmee dus een beroep deed op de compassie van de Staten-Generaal, gebruikten de stadsbestuurders geen expliciete humanitaire argumenten. Het rekest eindigde met de suggestie voor het herstel van kerken en particuliere huizen een ‘petitie’ over alle provincies uit te vaardigen of, gezien ‘de ongelegentheid van ‘s Lands kasse’, een ‘insameling van een vrijwillige gifte’.

Deze drie casussen vertonen opmerkelijke overeenkomsten in de motivering van de hulpvragen. Vergelijkbare argumenten vinden we ook in hulpverzoeken van andere Hollandse stads- en dorpsbesturen, zoals na de kruitexplosie in Delft (1654),¹⁹ het Engelse bombardement op West-Terschelling (1666)²⁰ en de branden in De Rijp (1654 en 1657),²¹ Schermerhorn (1699)²² en Graft (1705).²³ We kunnen daarin een aantal, elkaar deels overlappende, categorieën onderkennen: (1) de noodzakelijkheid van hulp wat impliceert dat hulp alleen acceptabel was als de gemeenschap, met lokale en regionale burenhulp, niet in staat was zelf de gevolgen van de ramp te dragen en dat zelfredzaamheid voorop stond, (2) dat de getroffen plaats een trouw lid van het gewest of de Unie was, vaak in combinatie met (3) het lands- of gewestelijke belang van de wederopbouw (en dus van de hulp) en (4) het feit dat de slachtoffers het waard waren geholpen te worden vanwege hun

19 Archief Delft [AD] 1 Oud-archief stadsbestuur Delft, inv.nr. 15.2 Resolutieboeken Veerti graad (15 jan 1650 – jan 1710), 10r-12v dd. 24 okt 1654.

20 ‘Octrooi voor die Regeeringe op het West eijnde vander Schellingh’ dd. 22 nov 1666, volledig geciteerd in: Anne Doedens en Jan Houter, ‘1666: De brand van Terschelling en Vlieland. Bijlagen 4-43.’, nr 29, geraadpleegd op 30 juli 2018, <https://www.annedoedens.com/teksten/>.

21 Voor 1654: Regionaal Archief Alkmaar [RAA] 0416 Gemeente De Rijp, 1607-1816, inv.nr. 188; voor 1657: Ibid., inv.nr. 253, octrooi SvH en conceptrekest [stukken 1 en 5].

22 Rekest Schermerhorn geciteerd in Werkgroep Schermerhorn, *De grote brand van Schermerhorn 300 jaar geleden. Loterijen, collectes en brandbestrijding op het Schermereiland* (Schermerhorn: Oudheidkundige Vereniging Graft-De Rijp, 1999), 11-12.

23 Octrooi SvH dd. 11 juni 1707 in RAA 0418 Banne Graft en gemeente Graft, 1607-1970, inv. nr. 630 Eindrekening [...] brand 1705 inv.nr. 630. In dit octrooi is het rekest van Graft opgenomen waarin om ‘afslag van de verpondinge voor de afgebrande huijsen’ en een loterij gevraagd werd naar voorbeeld van de concessies aan Schermerhorn in 1699.

goede burgerschap en hun onschuld *als collectief* aan het noodlot dat hen had getroffen. Kortom, de slachtoffers waren onschuldige, loyale burgers en goede belastingbetalers en overheidshulp was nodig om te voorkomen dat ze zouden terugvallen op de armenzorg of erger, op bedelarij of landloperij. Deze argumenten werden spaarzaam ondersteund met (5) argumenten van humanitaire aard. Humanitaire argumenten werden in de stedelijke hulpverzoeken vrijwel altijd direct verbonden aan de noodzaak armoede en bedelarij te voorkomen ten behoeve van 's land financiën en, impliciet, ter voorkoming van sociale onrust. Stadsbestuurders gebruikten humanitaire argumenten vooral ter ondersteuning, als een losstaand argument speelden ze op bestuurlijk niveau slechts een beperkte rol. Het ligt voor de hand dat stadsbestuurders, die er immers op uit waren hun verzoeken gehonoreerd te krijgen, deze strategisch formuleerden en dus die argumenten gebruikten waarvan zij verwachtten dat die de hogere overheid (gewest of Unie) konden overtuigen en dat zij die verpakten in 'ambtelijke' taal waarin voor emotioneel getinte humanitaire overwegingen geen plaats was.

Ruïne van de KERK en het RECHTHUIS te HILVERSUM na den brand 1766.

Afb. 2 Willem Writs., *Ruïne van de kerk en het Rechtshuis te Hilversum na den brand 1766* (1766). (*Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Topografie Nederland, P327N278*)

TOEKENNING VAN HULP: HET PERSPECTIEF VAN DE HOGERE OVERHEDEN

De getroffen steden vroegen vrijwel allemaal om een pakket maatregelen ten behoeve van de wederopbouw dat bestond uit een gewestelijke of landelijke collecte en verschillende belastingmaatregelen, soms aangevuld met maatregelen op het gebied van hypotheek, rente of gegarandeerde leningen. Soms vroeg een getroffen stad toestemming voor een loterij, zoals De Rijk in 1657 en Graft in 1705. Het Hilversumse hulpverzoek bevat de meeste van deze elementen terwijl de afwikkeling ervan interessant is omdat die toont hoe men dacht over schade en schadevergoeding. Bovendien baseerde het gewest de hulp aan Hilversum op de Strijense casus waarmee die eveneens aan bod komt.

55

Het Hilversumse stadsbestuur raamde de schade aan huizen en goederen op ruim 360.000 gulden en verzocht om een vijftal maatregelen. Ten eerste een gewestelijke collecte onder alle ingezetenen en, ten tweede, het herstel van de kerk, de toren, de pastorie en het recht- en schoolhuis uit 's Lands Middelen' zoals volgens het Hilversummers bijna 150 jaar eerder, in 1618, ook voor Laren was gedaan. Vervolgens een aantal belastingverminderingen en, ten vierde, autorisatie voor een lening om eigenaren van afgebrande gebouwen tegemoet te komen, ten laste van Hilversum maar 'onder garantie van de Staten' zoals in 1750 voor Bergen op Zoom was gedaan. Tot slot verzocht het dorpsbestuur om de benodigde gewestelijke aanbevelingen, bijvoorbeeld voor de collecte en de lening, gratis (zonder zegelkosten) te verstrekken (tabel).²⁴ De gevraagde concessies, uitgezonderd de toekomstige belastingmaatregelen (tabel, punten 3.2-3.5), beoogden direct geld voor de wederopbouw te genereren. Daarvan zou alleen de lening uiteindelijk terugbetaald moeten worden, de overige punten kwamen neer op giften en subsidies.

De Staten wonnen als gebruikelijk eerst het advies in van de Gecommitteerde Raden die ze bovendien direct autoriseerden om alvast maatregelen te nemen in lijn met wat in een soortgelijk geval, bij de brand in Strijen in 1759, was gedaan maar, zo voegden de Hoogmogenden eraan toe, 'met de minste ondiens van 's Lands Finantie'.²⁵ De Raden waren van mening dat de Hilversumse ramp compassie vereiste en maakten daarom geen bezwaar tegen (een beperkte) vermindering van de belasting op consumptie zoals ook aan Strijen was toegestaan. In beide gevallen ging het om subsidie op graan.²⁶ Het collecteverzoek dulde geen uitstel omdat daarvan 'meerder vrugt nu, als na verloop van tyd, is te verwagten'. De Raden veronderstelden kennelijk dat een collecte vlak na de brand, dus op het hoogtepunt van alle publiciteit daarover, meer zou opbrengen en een minder

²⁴ Verzoek Hilversum opgenomen in: *Res. SvH*, 740-743 (10 sept 1766). Dit is een uitgebreidere versie van het verzoek in *ibid.*, 560-562 (2 juli 1766).

²⁵ *Res. SvH*, 560-562 (2 juli 1766).

²⁶ *Ibid.*, 570-572 (4 juli 1766).

Tabel 1 Noodhulp voor Hilversum na de stadsbrand van 1766 (verzoek, advies en concessies)

	Verzoek stadsbestuur Hilversum	Advies Gecommitteerde Raden, 4 juli (collecte) & 10 sept. Besluit Staten van Holland conform advies.
1	Provinciale collecte 'onder alle ingezetenen van den lande'	Afgewezen; Wel: steun voor stedelijke collectes (conform Strijen 1759)
2	Herstel & onderhoud publieke gebouwen uit gemene landsmiddelen t.b.v. 'Godsdienst, schooldienst, regt en politie' (zoals in 1618 voor Laren)	Afgewezen; Wel: subsidie van 10.000 gld uit 'comptoir van de kerkelijke goederen en inkomsten'. ²⁷ Rest: lening
3	Belastingmaatregelen: <i>Voor verbrande panden:</i> <ol style="list-style-type: none"> 1. Afschrijving van <i>verschuldigde</i> belastingen (van de gewone en van de buitengewone verponding (100e & 200e penning)²⁸ 2. Vrijdom van 'ordinaris en extraordinaris' verponding voor 20 jaar 3. Vrijdom van 'Graaflijkheids cijzen, renten, recognitiën, tollén' 4. Vrijdom van impost op de waag en grove waren, alsmede voor de benodigde zegels (mits met 'aarde [dak] pannen') <i>Voor verbrande percelen:</i> <ol style="list-style-type: none"> 5. Vrijdom van 'sLands middelen' 	<i>Voor verbrande panden:</i> <ol style="list-style-type: none"> 1. Vrijstelling van ordinaris & extraordinaris verponding over 1765 en 1766 (totaal: 1870 gld) 2. Akkoord (1767 t/m 1786, totaal 24.368 gld) 3. Vrijdom tollén voor bouw materiaal 4. Vrijdom grove waren voor herbouw <i>Voor verbrande percelen:</i> <ol style="list-style-type: none"> 5. Vrijstelling quotisatie van gemaal voor degenen die noodgedwongen moeten inwonen (i.e. brood tegen ca 1/3 vd gewone impost) van 1 juli 1766-1 juli 1767
4	Verzoek om lening met 'matige interest' te mogen afsluiten onder garantie van de SvH (zoals in 1750 voor Bergen op Zoom)	Akkoord, lening van 12.000 gld tegen max 3-3,5% rente tlv degenen die daarvan profiteren (i.e. eigenaren herbouwde huizen)
5	Aanbevelingsbrieven SvH zonder 'het klein zegel' (zonder belasting)	Alleen octrooi lening gratis

Bronnen: Verzoek Hilversum zoals opgenomen in Res. SvH, 740-743 (10 sept); adviezen Gecommitteerde Raden en besluiten Staten van Holland in *Ibid*, 570-572 (4 juli) en 743-756 (10 sept); hoogte lening Res. SvH 919-921 (30 juli 1767).

²⁷ Deze subsidie werd inderdaad betaald door het Geestelijk Kantoor in Delft, W. van Beuningen, *Het Geestelijk Kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland* (Arnhem: D.A. Thieme, 1870), 25.

²⁸ Verponding is een soort onroerendgoedbelasting op huizen en landerijen.

grote aanslag op de algemene middelen zou betekenen. Toch adviseerden de Raden geen gewestelijke collecte toe te staan maar Hilversum, net als Strijen, toestemming te verlenen die steden in Holland te benaderen 'alwaar sy sullen oordeelen sulks met vrugt te kunnen doen'.²⁹ De Raden stelden dus een serie stedelijke collectes met gewestelijke steun voor.

Het advies over de schadevergoeding werd pas op 10 september besproken. De Raden hadden inmiddels de schade laten inspecteren en kwamen tot de slotsom dat die een stuk lager uitviel dan de raming van het stadsbestuur maar desalniettemin aanzienlijk was. Ondanks alle compassie met de slachtoffers, meenden de Raden dat 'de gronden en maximes, welke *van ouds her en altoos*' in acht waren genomen, ook nu golden: schade door brand of andere ongelukken aan huizen en goederen kwamen 'eenig en alleen' voor rekening van de eigenaren, zonder recht op enige vergoeding 'tot laste van den lande'. Belastingen geheven ten behoeve van het land moesten 'tot dat einde worden geëmployeert en niet om daar uit gratificatie of dedommagementen te accordeeren'.³⁰ Slechts in uitzonderlijke gevallen was een 'remissie [gegeven] van het geene sy weegens 'sLands lasten verschuldigt waeren of ook wel vrydom van deselve voor eenige jaaren voor het toekomende'. Alleen Strijen had, via een tienjarige belastingvrijstelling op alle huizen, een extra bedrag (van 58.250 gulden) gekregen voor de aflossing van de lening, die de Strijense slachtoffers dus niet zelf hoefden terug te betalen.³¹ Volgens de Raden was dat echter 'de eerste en eenige' keer en moest het bij deze ene uitzondering blijven om niet die 'voor de finantien van U Ed[ele] Groot Mog[enden] soo schadelijke grond voor volgende gevallen te leggen'. Kortom, precedentwerking moest voorkomen worden, (beperkte) belastingvrijstellingen waren toegestaan maar reeds ontvangen belastingen mochten niet gebruikt worden voor schadevergoedingen of giften. Ter ondersteuning verwezen zij niet alleen naar Strijen maar ook naar eerdere branden, zoals die in Hilversum in 1725 waarbij ook geen collecte of gratificaties waren toegekend en Geervliet in 1743 waarvoor helemaal niets was gedaan.³²

De Gecommitteerde Raden hadden inmiddels ook nageplozen dat publieke gebouwen sinds 13 april 1584 'onder den bedryve van het dorp' vielen. In deze resolutie, opgesteld omdat de vele verzoeken om kerkherstel een algemene regel ver-eisten, kregen stadsbesturen permanent toestemming om de middelen voor het herstel van kerken 'en het gunt daeraen kleeft' via collectes of andere maatregelen

²⁹ Resolutie over Strijen: Ibid., 886-890 (21 juli 1759); Advies Gec. Raden in *NA RvS Strijen*, 3-9.

³⁰ Advies Gec. Raden opgenomen in *Res. SvH*, 743-756 (10 sept 1766, mijn cursivering).

³¹ Ibid., 887 (21 juli 1759); Advies Gec. Raden in *NA RvS Strijen*, 3-9.

³² Brand Hilversum 30 april 1725: *Res. SvH*, 390 (16 mei), 543-44 (20 juli 1725); brand Geervliet: *Res. SvH* 25 sept 1743, Cornelis Cau e.a., *Groot Placaet-boeck 1658-1750. Deel 7* ('s Gra-venhage: Isaac Scheltus, 1770), 680-91.

Afb. 3 H.M., *Ruïne van de kerk en het Rechtshuis te Hilversum na den brand 1766* (1766). (Universiteitsbibliotheek Leiden, *Collectie Topografie Nederland*, P327N280)

te heffen onder de ingezetenen, daarvan ‘eegene uytgesondert’.³³ Dat Hilversum een gewestelijk domein was, veranderde daar niets aan, aldus de Raden die bovendien in de resoluties van 1618 niet teruggevonden hadden dat de kerk van Laren op kosten van de Staten van Holland was hersteld, zoals het Hilversumse bestuur had beweerd. Maar omdat in uitzonderlijke gevallen ‘bij groot onvermogen van de Ingezeteenen’ zo nu en dan was bijgedragen aan het herstel van kerken uit ‘het comptoir van de kerkelijke goederen en inkomsten’ (de na de Reformatie genaaste katholieke eigendommen en fondsen) suggereerden de Raden een subsidie van 10.000 gulden voor het herstel van de kerk, de pastorie, het schoolhuis en voor de bouw een tijdelijke kerkloods.³⁴ Voor de rest van de kosten moest Hilversum een lening afsluiten tegen niet meer dan drie en een half procent ten laste van degenen die ervan profiteerden (de huiseigenaren).³⁵

Voor Bergen op Zoom hadden de Staten-Generaal in eerste instantie zelf het initiatief tot een hulpplan genomen. Door de argumenten in het hulpverzoek van het stadsbestuur kwam de Raad van State alsnog tot de slotsom dat het initiële hulpplan moest worden uitgebreid met een lening en een generale collecte con-

³³ *Res. SvH*, 218, 222 (13 april 1584).

³⁴ De subsidie voor Hilversum werd door het Geestelijk Kantoor betaald, Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 205.

³⁵ Hiertoe heeft Hilversum obligaties uitgegeven à 12.000 gulden. De herbouwkosten bedroegen ruim 22.000 gulden. *Res. SvH*, 919-21 (30 juli 1767); Streekarchief Gooien Vecht [SA-GV] 004 Particulier archief Albert Perk, inv.nr. 99 Brand 1766 en collecte, stukken 16 en 21.

form de geloofsgenotencollecte van 1699, die ook door Van Haren al was geadviseerd.³⁶ De Raad stelde echter twee aanpassingen voor: de collecte moest gehouden worden op de biddag voor de Vrede van Aken ‘alsdan meer succes te zullen hebben’ en in ‘alle de gereformeerde kerken’ tijdens of na de preek. De Hollandse Staten hielden echter vast aan een huis-aan huis collecte ‘sonder eenige exceptie’, net zoals in 1699.³⁷ Aldus werd besloten in de vergadering van de Staten-Generaal op 8 mei. De dank- en bededag zou plaatsvinden op woensdag 11 juni, twee dagen later gevolgd door publieke demonstraties van vreugde over de vrede en op maandag 16 juni door de collecte. Noch de Staten van Holland, noch de Staten-Generaal gaven in hun resoluties echter aan waarom zij van het voorstel van de Raad afweken. Het verschil tussen beide voorstellen is dat in het voorstel van de Raad alleen de gereformeerde kerken mee zouden doen. In de uiteindelijke collecte werd elke Nederlander, zonder uitzondering, gevraagd bij te dragen. Het is niet onredelijk te veronderstellen dat de autoriteiten de collecte een nationale zaak vonden omdat de schade was opgelopen voor het behoud van de Republiek en het herstel van belang was voor de nationale defensie. Een tweede reden was wellicht dat een groot deel van de bevolking in de getroffen steden katholiek was; dat hun geloofsgenoten moesten bijdragen vond men ongetwijfeld alleszins redelijk, zeker gezien de ideeën over katholiek verraad bij de val van Bergen op Zoom.³⁸ Waarschijnlijk speelden ook meer pragmatische overwegingen mee, zoals de omvang van het niet-gereformeerde bevolkingsdeel in de Republiek en het teruggelopen bezoek aan de, in het begin van de oorlog ingevoerde, wekelijkse biddagen. Zo noteerde de katholieke dagboekschrijver Jan de Boer dat in zijn woonplaats Amsterdam de ‘bedestonde, alhier in de gereformeerde kerken en andere gepermitteerde vergaderingen’ aanvankelijk ‘meêr als opgepropt van menschen’ waren, maar ‘nu haast een lange tijd quamen er wijnige’.³⁹ Of een collecte op de biddag meer succes zou hebben zoals de Raad van State dacht, was dus twijfelachtig. De inbedding van de collecte in de feestelijkheden rondom de viering van de vrede en de opleving van nationale gevoelens waarmee deze gelegenheden gepaard gingen, beoogde waarschijnlijk de nationale solidariteit met de slachtoffers te stimuleren.⁴⁰ We zien dat ook in het beroep op ‘landgenootschap’ in de promotieprent bij de collecte (afb. 4).

36 Zie noot 16.

37 *Res. SvH*, 317-19 (1 mei 1749).

38 Joris Oddens, “Rooms rot” of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747’, *Skript Historisch Tijdschrift* 1, nr. 29 (2007): 10-11.

39 Jan de Boer, *Chronologische historie van alle het geene is voorgevallen by de komste van Willem Karel Hendrik Friso [...] Alles door oor- en ooggetuijgenisse naauwkeurig waargenomen door den schrijver dezès, Jan de Boer in Amsterdam. Journaelscherwijze geschreven door den authèur in ao. 1747 en 1758*, Koninklijke Bibliotheek, Hss. 71 A 8-12, 169 (21 mei 1749).

40 Lotte Jensen, *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2016).

De gulde Spreek, ons voorgeschreven
Tot Leering, door een heilige Pen,
Het is veel zaliger te geeven
Dan zelf te ontfangen; niet op hen,
Die d'Armen in luttel Armoë hooren;
En trekt tes prikkel, om den goet,
Die geeven kan, meer aan te spooren
Tot Liefde en tot Milddadigheyt:
Niet enkel aan bedroefde zielen,
Die, of door nood en tegenpoed,
Of winstgebrek, in Armoë vielen,
Waar aan men hulp bezorgen moet;
Maar ook aan zulken, die in yden
Van Oorlog meest zyn bloot gefield,
En vaak onschuldig moeten lyden
Des Vyands toemeloos geweld,
Waar door zy Kerk- en Toorenstaken,
En Huse en Goed, en Huis en Hof
Verlezen, of, door 't Bommenkraken,
Verbrysen zien tot puin en loof.
Zo dat zy niet alleen de rampen
Des Oorlogs, die, in weinig yds,
Den Wylen doen met de Armoë lampen,
Gevoelen, maar zich wederzydich
Van dubbel nood zien overrompeld;
Aan d'eenen kant door 't ongeluk,
Dat hen in groote elende dompelt,
Aan d'andren kant door smar en druk,
Dair Huse en Kerken, onmedegeng
Vernield, een akelig gezicht
Voor hen zyn, die zich ontermogend
Bevinden tot herbouwensplicht.
I dan liet medely' pryswaardig
In 't algemeen? het is voorval,
Beroofd aan zulken, eedlandig,
Die magloos zyn door 't ongeval.
Opdat en Huis, en Kerk, en Tooren,
Herbouwd voor dien vergaerden schat,
Weld' staan in luttel als te voeren,
En 't ferand zyn van Dorp en Stad.
Dan zie ik all' de Burgercharen
In hun vernieuwde Kerken treên,
En, juichende, op de hariltaren
Den Wierroegne van Dankbaarheyt,
Voor deete milde gifte, ontleeken,
Tot Eer van de Oppermeestert
Die 't krolkend Riet niet wil verbreeken,
En vaak gezet, voor IJf, bereide.
Doch had ge, ó NEDERLAND! immer rede
Tot Mededelyzaamheid? het is
In datsen yd, dar God, de VAEDER
U' chrenkende, de diuftenis!

Der Oorlogswolken deed verdwynen!
Gy last ook voor Euroa's oog,
Zo als welede, uw Weldaen schynen,
Men ziet hoe Godt uw hart bewoog,
Daar uw gullhartig mededeelen
d'Elendigen tot troost verfrekt,
'Welk in die zwaer Tereelen
Zo evenmatig word ontdekt.
I. In 't Eerfte ziet men de Oorlogswolke,
Die zich wel zeven jaeren lang
Met bitter Traanenvruchten voedde,
Om mee vermaak den onderzong
Der Ilerkfte Steden te begraaven
Terwyl de Bom en Kerk en Huis,
't Gelucht de Wallen en de Muren,
Zo jimmerlyk vernield tot gruis;
En 't Vyands Benden, tuk op plonden,
Een Stad, veldlyc alom bezet,
Baanruwen, in den grond van onden
Met graven, en van boven met
Een onophoudlyk vuur te braaken,
Opdat de Vest des te eerder in
Hut macht koome, en zy zich vermaaken,
Met hute te handlen naar hun' zinn.
II. Zie hier hoe de arme Stedelingen,
Geraakt in 't Vyands macht, hun loe
Bereuen, dair hun' zuchten dingen
Door 't twerk tot voor den Troon van Godt!
Terwyl de Dinslamy, gezeten
Met Iuk, en Zwaard, en Leeuwenhuid,
Hen dreigt, hoe hy har vry Geweeten
In eerlooze banden slaet.
III. Doch wyl de Vrede ons weër verkniete,
Door hute komte nu 't hertals zaal,
En 't all' in voorige orde schieten,
Vergeet men ligt een droef onhaal;
En zelf de lang geleden kwelling
Schlynt lort, en ieder is bedacht,
Om, door een gunstige herstelling,
Te bliouen in zyn voor'ge krecht.
Maar konende zyn ontermogen,
Men spoorde de hooge Machten aan
Tot een goedygunstig mededogen,
Die, met Nooddruftigen begaan,
't Verzek toelommen met belangent,
Gebien, dat, na de Vredovergeng,
Die last worde algemeen gedragen,
Terwyl de goddelijke Doudg,
Barbarigheit, dair zit te pronken,
Die, met de vrychloze Omjaget,
Door Gods zyn Nederland gefchoonken,
Steets luttelvet onder 't Shanten tak.

IV. Men kan de blydichap op het weeten
Der goenen, die den onduffelen
Verzochten en verkrigen, leezent;
Terwyl men aan de rechterhand
De Goedheid ziet, die, neêrgezeten,
Een Pelikaan heeft op den schoot,
Die zich de borst heeft opgereten,
Om liever, in een' tyd van nood,
Haar Kroost met eigen bloed te voeden,
Dan dat het sêve van gebrek.
V. Men ziet geleen verlies gevoeden,
Wanneer men op het groot heftelk
Zyne ooggen slaet, almar, in orden,
De Giften, met een bly gezicht,
Gegeeven en Verzameld worden,
En elk voldoec zyn Christen plicht:
Terwyl twee schoone Hemelspruitken,
De Liefde en Mildheit, die gelieed
Der Nederlander hart ontfanen,
De beide zyden van 't Tafreel
Verlieren, tot een gunstig teeken.
VI. Zie hier voor 't luttel d'ontfangensicht,
(Waar by zo dultlyk is gebreken
Hoe sêk een groot gemogen laad
Om droeve zielen te verknieten)
Met vreuêde epittelen, en men ziet
Danzelven tot zyn ongenak schikken;
Terwyl de Dankbaarheit zich niet
Ontloonden kan haer vreuêde te toonen,
En met opprechte erkentenis
De milde Geuever te becloonen:
Een Deugd die sêets har eigen is.
ó Loflyk voorbeeld, nooit valprezen!
ó Mededelyzaam Nederland!
Gy weigert, zo ik ook vroodeezen,
Nooddruftigen geen onderhand!
Hoe zal het Volk, dat zyne Kerken,
Verwoest door 't oorlog's ongeval,
Herbouwd ziet, uwe Liedewerken
Met roem verheiden door 't heell!
My dunkt ik hoer een treks van menichden,
„ Dien uwe gifte komte te slaê,
„ Unboozemen ian gulle wenschen:
„ „ Dat noot uw Vryheid onderga!
„ „ Dat ware Godsdienst eentwê blee!
„ „ Dat Komten, Neering, Koopvandy,
„ „ Herleevent dat Welvaart groeit!
„ „ Dat Land en Kerk gezegend zy!
„ „ Dat noot de Vreze har naelchyn wend!
„ „ Maar dat gy, smilende har vrucht,
„ „ Steets klyft u' toevecht in elende,
„ „ Voor ham die in Vervolging zucht!

H. VAN ELVERVELT.

Te Amsterdan, by GERRIT BOS en CO. NELS WILT, Boekverkooper, in de Kalverstraat, by de Kappel.

Afb. 4 Henrik van Elvervelt, *Ter gedagtenisse van den liefdadige onderstand der Vereenigde Nederlande Provincien, bestaende in een collecte voor de Land en geloofsgenooten van Bergen op Zoom, Sas van Gent, enz. tot herstelling van hunne schade in den oorlog geleeeden, en herbouwing hunner Kerken; gedaan op den 16 Juny des Jaars 1749* (Gerrit Bos, 1749). (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1910-3634)

Nu de Unie een landelijke collecte had uitgeroepen, werd de gewesten, net als bij de landelijke waldenzencollectes, gevraagd hun stadsbesturen 'last' te geven de collecte conform de uitschrijving huis-aan-huis uit te voeren op 16 juni. Alleen in Friesland werd de collecte gedaan volgens het voorstel van de Raad van State (in de kerken op zondag 15 juni).⁴¹ Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft geen enkele stad of dorp medewerking geweigerd. De totale opbrengst bedroeg waarschijnlijk meer dan drie ton.⁴²

UITGANGSPUNTEN VAN HET NOODHULPBELEID

61

Noodhulp (beleid) valt en staat met de financiële mogelijkheden van de overheid. In de Republiek kwamen de meeste overheidsinkomsten uit belastingen. Deze waren bestemd voor specifieke doelen en mochten niet gebruikt worden voor noodhulp. Hoewel hogere overheden geen financiële reserves voor rampen hadden, beschikten ze toch over een paar mogelijkheden om noodhulp te financieren. De belangrijkste daarvan was het kwijtschelden van toekomstige of achterstallige belastingen. Ook al ging daarbij geen geld vanuit de overheid naar de slachtoffers, toch is kwijtschelding van belastingen een vooruitgeschoven – en dus begrootbare – vorm van gewestelijke solidariteit. Het achterliggende bestuurlijke principe was te voorkomen dat rampen onverwacht(s) grote gaten sloegen in de begrotingen. Slachtoffers kregen hiermee echter niet direct geld voor de wederopbouw, zoals de magistraat van Bergen op Zoom al opmerkte. Gelukkig beschikte de overheden nog over twee andere maatregelen die wel direct de wederopbouw stimuleerden, zoals subsidies uit het comptoir van de kerkelijke goederen en het faciliteren van private financiering. De laatste had als bijkomend voordeel dat dit de nationale of gewestelijke overheid zelf geen geld kostte. Via overheidsgaranties kon men de getroffen plaatsen in staat stellen om tegen redelijke rentes leningen af te sluiten, die echter wel terugbetaald moesten worden.⁴³ Een andere, voor de slachtoffers gunstigere, optie was het verlenen van toestemming om via gewestelijke of nationale collectes een beroep te doen op de liefdadigheid of via loterijen op de goklust van de Nederlanders.

Op basis van de casussen kunnen we een viertal uitgangspunten van het noodhulpbeleid vaststellen. Hulp was niet vanzelfsprekend. De 'menschelijkheid' ver-

41 Volgens de Friese uitschrijving in 'de resp. kerken' waarmee waarschijnlijk alle christelijke kerken bedoeld werden. Friese uitschrijving als geciteerd bij N.C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven. II De Nederlandsche biddagsbrieven* (Leiden: S. en J. Luchtmans, 1848), 354-58.

42 Op basis van eigentijdse bronnen komt het totaal op ruim 260.000 gulden, maar de opbrengsten van Friesland en Groningen ontbreken daarin. Op basis van de uitgaven kom ik op een bedrag van minstens 306.000 gulden.

43 Vergelijkbaar met onze huidige Nationale Hypotheek Garantie.

eiste dat men slachtoffers tegemoetkwam maar ook dat voorkomen werd dat degenen die (bijna) niets hadden verloren profiteerden van de maatregelen.⁴⁴ Daarom werd spaarzaam omgegaan met belastingverlagingen op consumptiemiddelen, werden de schade-opgaven gecontroleerd en de besteding van de noodfondsen veelal onder curatele gesteld. Alleen als de lokale gemeenschap niet in staat was zichzelf te helpen, kon men op hulp hopen: zelfredzaamheid was het eerste principe achter het noodhulpbeleid.

62

Het tweede principe was dat noodhulp alleen gegeven werd als dat overeenkwam met, of tenminste niet indruiste tegen, de gewestelijke of nationale belangen. Elk positief besluit vermeldde dan ook uitdrukkelijk dat het doel van de hulp was de slachtoffers en hun dorp of stad 'tot nutte van het land' weer op de been te helpen. Of er daadwerkelijk over de voordelen van de wederopbouw voor het gewest of het risico op sociale onrust werd gesproken is uit de, vaak beknopte, verslaglegging niet duidelijk. Toch zullen deze argumenten wel degelijk meegevoeld hebben aangezien de collega-bestuurders uit de getroffen steden er in hun hulpverzoeken steeds op hamerden. Het noodhulpbeleid was dus niet louter gebaseerd op christelijke of humanitaire naastenliefde, maar ook – of vooral – op de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het algemene belang van het gewest of de Unie.

De afhandeling van het Hilversumse hulpverzoek gaf ons een uitzonderlijk inkijkje in vroegmoderne opvattingen over schadevergoedingen bij rampen, het derde principe achter het noodhulpbeleid. De oude 'gronden en maximes' waren dat belastingen niet mochten worden gebruikt voor giften of schadevergoedingen en dat herstel van publieke gebouwen een lokale verantwoordelijkheid was. Publieke gebouwen dienden door middel van een liefdadige collecte of een lening ten laste van de getroffen gemeenschap gefinancierd te worden. Naar eigen zeggen, gebruikte Holland het comptoir der kerkelijke goederen dan ook slechts bij uitzondering. De rekeningen van het Geestelijk Kantoor in Delft laten echter zien dat dit in de praktijk niet zo ongebruikelijk was als de Staten het in 1766 deden voorkomen.⁴⁵ Kennelijk voelde het gewest zich wel degelijk verantwoordelijk voor publieke gebouwen indien de lokale gemeenschap er echt niet toe in staat was.

Uit de Hilversumse casus blijkt bovendien dat er in het midden van de achttiende eeuw een, op precedenten gebaseerde, gewoonte bestond om geen gewestelijke collectes toe te staan in geval van rampen.⁴⁶ Het ligt voor de hand dat dit

44 Missive Gec. Raden n.a.v. Strijen dd. 11 juni 1759 Res. *SvH*, 683-84.

45 Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 193-208, 220.

46 In geen van de onderzochte rampen stond Holland een gewestelijke collecte toe, zelfs niet na de Delftse kruitramp (1654) door toedoen van een gewestelijke 'dienaar'. Holland kende een vierjarige belastingremissie op alle huizen (à 118.000 gulden) toe op voorwaarde dat de gevraagde gewestelijke collecte verviel. Advies Gec. Raden dd. 16 mrt, *ibid.*, 55 (17 mrt 1655).

(vierde) beleidsuitgangspunt te maken had met de frequentie van vroegmoderne rampen en, belangrijker, met het respect voor de lokale autonomie. Hogere overheden wilden de plaatselijke armencollectes, de basis van de lokale solidariteit, niet met een gewestelijke collecte in de wielen rijden en gingen liever niet verder dan steun uit te spreken voor lokale collectes. Daarbij kwam het besluit te liggen bij stads- en dorpsbesturen die elk voor zich de belangen van de lokale economie en de armenzorg moesten afwegen tegen de nood van de slachtoffers en de christelijke plicht tot barmhartigheid. Voor de slachtoffers betekende het dat ze elk stadsbestuur apart toestemming moesten vragen en gedwongen waren stad en land af te reizen om te collecteren. Bovendien was de kans op weigering veel groter. Zo wees Westzaandam het collecteverzoek van Strijen af omdat men het al 'meer dan te quaad' had met de vele eigen armen. Alleen als de collecte '(volgens hoge ordre) alomme in de steden ende dorpen sonder uitsondering moeste geschieden' dan wilde het dorp een gift doneren maar alleen bij een *algemene* collecte in 'dit quartier' (Noorderkwartier) en dan nog alleen met instemming van de banne Westzanen. Van de instemming van een 'hoge ordre', zoals een regionale autoriteit, een gewest of de Unie, ging kennelijk veel druk uit om mee te doen. De kans op afwijzing bij stedelijke collectes, zelfs als deze de instemming van het gewest hadden, was echter groter dan bij door het gewest of de Unie uitgeroepen collectes en ze kostten bovendien veel meer inspanning. Geen wonder dat getroffen steden uit waren op gewestelijke collectes.

CONCLUSIE

In de historiografie over watersnoodrampen komt de hogere overheid tevoorschijn als passief en afwachtend. De hulpverlening aan Bergen op Zoom toont echter een actieve overheid die de noodhulpactie initieerde en coördineerde. Niet de collecte voor Leiden in 1807, maar de collecte voor Bergen op Zoom in 1749 was de eerste nationale hulpactie voor rampenslachtoffers en niet koning Lodewijk Bonaparte maar Willem IV was de eerste vorst die een rampgebied bezocht. De stadhouder inspecteerde op 11 april 1750 in eigen persoon de voortgang van de wederopbouw, ging te voet door de ruïnes van de stad en toonde zich 'zeer aangedaan', evenals de tot tranen geroerde inwoners.⁴⁷

Vroegmoderne overheden hadden geen formeel noodhulpbeleid of -budget. Gebaseerd op opvattingen over schade, overheidsverantwoordelijkheden en lokale soevereiniteit en door terug te grijpen op eerdere besluiten kwam er in de praktijk toch een soort noodhulpbeleid tot stand. Dit beleid afdoen als gedreven door gewestelijk eigenbelang gaat voorbij aan de beperkte (financiële) mogelijk-

⁴⁷ *Nederlands gedenboek of Europese Mercurius (Amsterdam 1690-1756)*, april 1750, 252-253.

heden van vroegmoderne overheden die het niet toelieten om particuliere schadelclaims in te willigen, zeker niet gezien de frequentie van vroegmoderne rampen. De Staten zochten steeds naar die vorm van hulp die het minst schadelijk was voor de gewestelijke of nationale financiën. Dat hogere overheden het algemene belang van het gewest of de Unie vooropstelden is eerder een vorm van goed bestuur te noemen.

64

Hogere overheden bleken zich het lot van slachtoffers van stads- en dorpsrampen dus wel degelijk aan te trekken. Hulpplannen hadden echter altijd de wederopbouw van de getroffen stad tot nut van ‘het land’ tot doel. Bij de hulpverstrekking werd geen onderscheid naar de religie van de slachtoffers gemaakt. De meeste steun ging naar huiseigenaren, inboedel werd doorgaans niet vergoed waardoor huurders veelal verstoken bleven van hulp en er ging geen substantiële steun naar de armenzorg, ook al nam het aantal behoeftigen na een ramp toe. De prioriteit lag dus bij de stedelijke middenklasse en het herstel van de sociale orde. Het noodhulpbeleid bij stads- en dorpsrampen veroorzaakte in de Republiek dan ook geen grote sociale of economische verschuivingen.⁴⁸

Het ontbreken van een centrale staat bleek geen belemmering voor bovenregionale solidariteit met slachtoffers van stads- en dorpsrampen. Waarom organiseerden de overheden dan geen bovenregionale hulp bij watersnoodrampen? Het zelfredzaamheidsprincipe betekende dat hogere overheden gewoonlijk niet automatisch in actie kwamen bij rampen maar pas na ontvangst van een hulpverzoek. Bij stadsrampen nam de lokale elite, vaak het stadsbestuur, daartoe meestal het initiatief, niet alleen omdat zij zelf vaak tot de slachtoffers behoorden maar ook vanuit hun bestuurlijke verantwoordelijkheid. Vanwege de ligging van hun huizen buiten de directe risicogebieden bleef de bovenlaag van de bevolking bij een watersnood meestal buiten schot.⁴⁹ Dat was anders in de steden waar arm en rijk door elkaar woonden. Ook al liepen de huizen van de elite, vaak van steen en met dakpannen gedekt, minder risico, onkwetsbaar waren ze niet. Bovendien was de stedelijke elite niet immuun voor een economische neergang van de getroffen stad ten gevolge van een ramp. Wellicht voelden stedelijke elites zich daarom meer betrokken bij de ramp en maakten de sociale en politieke netwerken waarover zij beschikten het verschil? Ook Hollandse dorpsbestuurders wisten recht-

48 Dat gold eveneens voor Engelse stadsbranden, John E. Morgan, ‘The representation and experience of English urban fire disasters, c.1580-1640’, *Historical Research* 89, nr. 244 (2016): 268-93. Idem voor de overstromingshulp na 1809 bij Boomsma en van Dam, ‘Voor de ongelukkigen’, 71-72. Over de invloed van noodhulpbeleid op verandering: Geneviève Massard-Guilbaud, ‘Introduction: the urban catastrophe - challenge to the social, economic and cultural order of the city’, in *Cities and catastrophes: coping with emergency in European history*, red. Geneviève Massard-Guilbaud, Harold L. Platt en Dieter Schott (Frankfurt am Main: P. Lang, 2002), 38-40.

49 Tim Soens, ‘Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea Floods before 1800’, *Past & Present* 241, nr. 1 (2018): 143-77.

streeks of via de hulp en de netwerken van naburige steden de weg naar de hogere autoriteiten goed te vinden.

De regelmaat waarmee overstromingen optraden in de vroegmoderne tijd had ervoor gezorgd dat de watersnoodhulp geïntegreerd was in de gewone bestuurlijke gang van zaken. Waterschappen en hoogheemraadschappen vormden een extra bestuurslaag tussen de slachtoffers en het gewest en conform de opvatting dat solidariteit getrap was, waren de waterschappen bij een ramp als eerste aan zet.⁵⁰ Hun taak was echter het voorkomen van calamiteiten, de allereerste noodhulp en het herstel van waterwerken na een ramp maar niet de structurele hulp bij de wederopbouw van lokale gemeenschappen. Mogelijk bemoeilijkte deze institutionele tussenlaag hulpverzoeken aan de hogere autoriteiten en/of ontbrak het (rurale) overstromingslachtoffers aan (de juiste) vertegenwoordigers waardoor zij de weg naar de hogere overheden minder goed wisten te vinden. Misschien speelden hierbij ook gewestelijke verschillen een rol.⁵¹ Dit artikel suggereert dat principes van zelfredzaamheid, getrapte solidariteit, de rol van de elites en institutionele verschillen alternatieve verklaringen vormen voor de terughoudende houding van de overheid bij overstromingshulp en pleit voor een meer genuanceerde benadering van de verschillende soorten rampen met oog voor zowel de overeenkomsten als de verschillen.

BIBLIOGRAFIE

- Beuningen, W. van. *Het Geestelijk Kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland*. Arnhem: D.A. Thieme, 1870.
- Boomsma, Gerrit R. en Petra van Dam. "“Voor de ongelukkigen van de watersnood”. Historisch onderzoek naar de geefcultuur bij watersnoden in de negentiende eeuw”. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 24, nr. 1 (2015): 24-37.
- Bosch, Toon. 'Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21, nr. 1/2 (2012): 39-47.
- Doedens, Anne en Jan Houter. '1666: De brand van Terschelling en Vlieland. Bijlagen 4-43.' Geraadpleegd op 30 juli 2018. <https://www.annedoedens.com/teksten/>.
- Driessen, A. M. A. J. 'De hulpverlening door de Oeconomische Tak na de watersnood van 1784'. *Tijdschrift waterstaatsgeschiedenis* 11, nr. 4 (1995): 67-82.
- . *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810*. Zutphen: Walburg Pers, 1994.
- . 'Hulpverlening na overstromingsrampen in het Nederlands rivierengebied'. *Historisch Tijdschrift Groniek* 147 (2000): 185-98.

⁵⁰ Dit wordt bevestigd door Bosch, 'Natuur en cultuur', 40.

⁵¹ Hollandse bestuurders van 25 dorpen uit de in 1741 overstroomde Hollandse Alblasserwaard wisten met succes ruim 28.600 gulden subsidie uit het comptoir der kerkelijke goederen van de Hollandse Staten los te krijgen, *Res. SvH*, 7 jul 1742; Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 200. Slachtoffers in de eveneens getroffen Over-Betuwe kregen daarentegen geen hulp van de Gelderse Staten en het Kwartier van Nijmegen, aldus Van Zellem, 'Nooyt gehoorde hooge waeteren', 19.

- Groenveld, S., F. P. Wagenaar en Frits van der Meer. 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic'. *International Review of the Administrative Sciences* 76, nr. 1 (2010): 47-64.
- Jensen, Lotte. *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815*. Nijmegen: Vantilt, 2016.
- Kist, N.C. *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven. II De Nederlandsche biddagsbrieven*. Leiden: S. en J. Luchtmans, 1848.
- Landheer, Hugo. 'Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de buskruitramp'. In *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, red. Arti Ponsen en Ed van der Vlist, 239-65. Leiden: Ginko, 2007.
- Massard-Guilbaud, Geneviève. 'Introduction: the urban catastrophe - challenge to the social, economic and cultural order of the city'. In *Cities and catastrophes: coping with emergency in European history*, red. Geneviève Massard-Guilbaud, Harold L. Platt en Dieter Schott, 9-42. Frankfurt/M: P. Lang, 2002.
- Morgan, John E. 'The representation and experience of English urban fire disasters, c.1580-1640'. *Historical Research* 89, nr. 244 (2016): 268-93.
- Nobel, Arjan. *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780*. Zutphen: Walburg Pers, 2012.
- Oddens, Joris. "'Rooms rot" of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747'. *Skript Historisch Tijdschrift* 1, nr. 29 (2007): 4-19.
- Onnekink, David. 'The body politic'. In *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*, red. Helmer J. Helmers en Geert H. Janssen, 107-23. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Ronde, Ineke de. 'De dorpsbranden van 1725 en 1766'. *Hilversums Historisch Tijdschrift 'Ei-gen Perk'* 35, nr. 4 (2015): 162-77.
- Soens, Tim. 'Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea Floods before 1800'. *Past & Present* 241, nr. 1 (2018): 143-77.
- Vliet, Pieter van der. *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter*. Hilversum: Verloren, 1996.
- Werkgroep Schermerhorn. *De grote brand van Schermerhorn 300 jaar geleden. Loterijen, collectes en brandbestrijding op het Schermereiland*. Schermerhorn: Oudheidkundige Vereniging Graft-De Rijp, 1999.
- Zellem, J. van. "'Nooyt gehoorde hooge waeteren". Bestuurlijke, technische en sociale aspecten, in het bijzonder de hulpverlening, van de overstromingsramp in de Over-Betuwe in 1740-1741'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 12, nr. 1 (2003): 11-20.

Erica Boersma (Egh.boersma@gmail.com) is historicus en momenteel werkzaam als (buiten)promovendus aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Zij werkt aan een proefschrift over de hulp van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan vervolgde buitenlandse geloofsgenoten en aan slachtoffers van binnenlandse rampen en, meer specifiek, naar de vraag waarom vroegmoderne Nederlanders gaven aan verre vreemden.

HUISELIJKE RELIEKEN

De Leidse buskruitramp (1807) in openbare en particuliere collecties

HOMELY RELICS

The Leiden gunpowder disaster (1807) in public and private collections

67

On January 12, 1807 part of Leiden's inner city was devastated by the explosion of an inland boat loaded with gunpowder. About 160 people – mostly women and children – were killed, some 2000 injured. Survivors kept mementoes of their loved ones and of the event itself. Over time, many of these 'secular relics' were acquired by museums, others are still with the heirs of their original owners. The article discusses how the Dutch word 'relic' lost its religious connotation and how the private provenance of objects relating to the gunpowder disaster differs from the public veneration for national relics of Dutch history and art. The term 'homely relics' is proposed as a new subcategory of the 'secular relics' defined by Wim Vroom in 1997.

Op 12 januari 1807 explodeerde een vrachtschip geladen met buskruit midden in de Leidse binnenstad. Circa 160 mensen vonden de dood; minstens tweeduizend raakten gewond. Dit 'fataal evenement' is goed gedocumenteerd in archieven en literatuur. Ooggetuigen hebben hun ervaringen doorgegeven aan hun kinderen, soms vergezeld van een aandenken. Tweehonderd jaar na dato zijn er nog steeds nazaten die zo'n gedenkstuk beheren. Het merendeel van de 'reliken' van de ramp is eind negentiende eeuw verworven door musea en archieven. Bijbehorende verhalen werden toen nog niet vastgelegd, maar kunnen verrassend vaak worden gereconstrueerd met behulp van genealogie, literatuur- en archiefonderzoek.

Anders dan het Engelse woord 'relic' heeft 'reliëk' van oorsprong een religieuze connotatie. Sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw is het begrip 'seculier reliëk' met name in museale context ingeburgerd als equivalent van 'objet de mémoire', waarbij de focus ligt op voorwerpen die verwijzen naar gecanoniseerde helden van geschiedenis en kunst.¹ Het Rijksmuseum heeft hiervan de belangrijkste collectie.

¹ Als begrip in de museumwereld is de term 'objet de mémoire' mogelijk ontstaan naar analogie van 'lieux de mémoire', wat 'plaats van herinnering' betekent of 'topos' – vast

Tot dertig jaar geleden werden dergelijke voorwerpen in de museumwereld aangeduid als 'object van herinnering'. Die term was net zo ruim als 'oudheden' (antiquitates), waarmee in de zeventiende en achttiende eeuw zowel archeologische vondsten werden bedoeld als historische voorwerpen-met-een-verhaal.² Wim Vroom opperde bij zijn oratie als bijzonder hoogleraar in de Nederlandse Cultuurgeschiedenis (1992) om ze 'profane relieken' te noemen.³ In zijn *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relieken* (1997) werd dat 'seculiere relieken' met als definitie:

68

voorwerpen die de herinnering aan vereerde personen en hun grote daden levendig hielden, die van generatie op generatie werden overgegeven en soms met verklaringen van echtheid ('authentic') zorgvuldig werden bewaard.⁴

Daarbinnen onderscheidde Vroom objecten uit de geuzentijd, aandenkens aan het Huis van Oranje-Nassau, aan militaire (met name maritieme) helden van het vaderland en 'voorwerpen die herinneren aan heterodoxe, dissidente, politiek en vaak ook godsdienstig omstreden figuren'. Die laatste categorie is verdeeld in relieken van Doopsgezinde martelaren die vooral een functie hebben (gehad) binnen de eigen kring en 'objecten van staatslieden, predikanten en geleerden, die zich binnen de Republiek verzetten tegen de stadhoudelijke macht'.⁵ Tot dat laatste cluster behoren zaken met een nationale symboolwaarde als het stokske van Oldenbarnevelt, de tong van Johan de Witt en de teen van diens broer Cornelis. Vroom noemde ze 'Staatse relieken'. Waarbij hij opmerkte:

Reliektechnisch gesproken is de vraag naar authenticiteit van minder belang dan de herkomst- en vereringsgeschiedenis.⁶

Dat uitgangspunt werd in 2020 op de proef gesteld in de televisieserie *Historisch Bewijs*. Daarin onderzocht een team van het Rijksmuseum zes seculiere relieken uit de eigen collectie op authenticiteit.⁷ Drie daarvan hoorden tot Vrooms Staat-

onderdeel van een herinneringscultuur. Vgl. Pierre Nora, *Les Lieux de Mémoire* (Paris: Gallimard, 1984-1992), dat de inspiratie vormde voor de serie *Plaatsen van Herinnering*, Amsterdam: Bert Bakker, 2005-2006.

2 Frans Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle: Waanders, 1989), 26-29; Idem, 'Vaderlandse Oudheden', in *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, red. F. Grijzenhout (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), 109-132.

3 Wim Vroom, *In Tumulto Gosico. Over relieken en geuzen in woelige tijden* (Nijmegen: SUN, 1992).

4 Wim Vroom, *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relieken* (Nijmegen: SUN, 1997), 11. En andere omschrijving luidt: 'lichamelijke resten van de vereerde personen en voorwerpen door henzelf gebruikt of van hen afkomstig.' (ibidem, 45).

5 Vroom, *Het wonderlid van Jan de Witt*, 11.

6 Ibidem, 45.

7 AVROTROS februari/maart 2020. Het onderzoek was een vervolg op de in 2011 door het

se relieken; die van het Oranjehuis werden vertegenwoordigd door de hoed van Ernst Casimir en in de sectie ‘zeehelden’ kwam de Zilvervloot voorbij. Met de verzakjes die aan Rembrandt zouden hebben toebehoord werden de vaderlandse kunstenaars erkend, die door Vroom nog niet waren genoemd als reliek-genererende subgroep. Het merendeel van de onderzochte museumstukken bleek later te zijn vervaardigd; zij werden als ‘gemaakte relieken’ onderscheiden van de ‘authentieke relieken’.

Rembrandt kreeg datzelfde jaar nog gezelschap van Willem Bilderdijk (1756-1831), toen Rick Honings het voorstel deed om de objecten die herinneren aan de immer gekwelde dichter ‘romantische relieken’ te noemen. Ze vertonen immers sterke gelijkenis met de cultus rond Engelse romantische dichters als de in 1822 tragisch verdronken Percy Bysshe Shelley.⁸ Zo’n classificatie naar periode staat evenwel op gespannen voet met de systematiek van Vroom, die ruimte biedt aan relieken die evenzeer werden vereerd in de romantische periode, maar van ver daarvoor dateren.

Het Rijksmuseum bezit ook een deel van het reliekencomplex rond J.C.J. van Speyk. Het merendeel daarvan is in de tijd zelf vervaardigd; ze waren nadrukkelijk vaderlands bedoeld en vallen in de door Vroom genoemde, maar niet uitgewerkte sub-categorie ‘reliken van (maritieme) helden’.⁹ Dit laat zien dat gemaakte relieken ook uit de tijd zelf kunnen dateren. Maar zijn ze daarmee authentiek geworden? De definities zijn nog lang niet sluitend; er bestaat zelfs geen inventarisatie van seculiere relieken in openbare collecties in Nederland.

Bij de herdenking van de buskruitram্প van 1807 presenteerde Museum De Lakenhal in Leiden haar kruitram্প-collectie op oranje kussentjes om hun emotionele lading te benadrukken. Het begrip ‘reliëk’ werd daarmee stilzwijgend opgerekt: het betreft hier deels voorwerpen die niet verwijzen naar een persoon, maar naar een traumatische gebeurtenis. Ook de herinneringscultuur is anders; die heeft zich buiten de openbaarheid afgespeeld, grotendeels binnen families. Hierbij blijken ook egodocumenten, gedrukte prenten en met rituelen omgeven verhalen aan het nageslacht te zijn doorgegeven. Dit artikel geeft voorbeelden van de-

museum gepresenteerde vernieuwde ‘reliëkenopstelling’. *Repliek op reliëk. Discussie-middag over objecten van persoonsverering in het Rijksmuseum* Universiteit van Amsterdam (2011) <https://www.meertens.knaw.nl/cms/files/Uitnodiging%20repliek%20op%20reliëk.pdf>.

8 Rick Honings, ‘Romantische relieken. Materiële Bilderdijk-cultuur’, in *Een sublieme nalatenschap. De erfenis van Willem Bilderdijk*, red. Rick Honings en Gert-Jan Johannes (Leiden: Leiden Publications, 2020), 233-244.

9 Van de 100 aan Van Speyk gerelateerde objecten in openbare collecties in Nederland zijn er 56 ‘gemaakte relieken’, waarvan 7 stuks vervaardigd uit wrakhout van de kanonneerboot. Monumenten, Marinieschepen, documenten, literatuur en prenten zijn niet meegeteld, hoewel ze een belangrijke functie hadden in de nationale herinneringscultuur (lopend onderzoek auteur).

ze deels nog levende overleveringen en stelt voor ze aan te duiden als ‘huiselijke relieken’, in tegenstelling tot eerder beschreven collecties van wereldse herinnerings-objecten die relatief kort na hun ontstaan reeds van vaderlands belang werden geacht.

RELIEKEN EN RELICTEN

70

Het definiëren en classificeren van wereldse herinneringsobjecten speelt vooral binnen het Nederlands taalgebied. Internationaal bestaat die noodzaak niet omdat het Engelse woord ‘relic’ geen specifiek religieuze connotatie heeft. Zoals Frans Grijzenhout heeft aangetoond heeft de overdacht van het woord ‘relique’ op niet-religieuze objecten van herinnering plaatsgevonden in de Doopsgezinde kring waartoe Elizabeth Wolff-Bekker (1738-1804) behoorde.¹⁰ Bij het aanschouwen van voorwerpen die in aanraking waren geweest met ‘Sint Michiel’ [de Ruyter] of de ‘Haagsche Martelaren’ [Johan en Cornelis de Witt] ervoer zij emoties die doen denken aan wat Johan Huizinga als ‘historische sensatie’ typeerde. Wél was diens definitie ruimer dan het negentiende-eeuwse vaderlands gevoel: het dagelijks leven in de ‘Gouden Eeuw’ had óók zijn romantische belangstelling.¹¹

Wolff was de eerste die – hoe badinerend ook – het begrip ‘relic’ van toepassing verklaarde op niet-katholieke voorwerpen van verering; haar *Santhorstsche Geloofsbelijdenis* verscheen in 1772.¹² Honderd jaar later was de ontdekking van restanten van het Behouden Huys op Nova Zembla groot nieuws. De Noorse kapitein Elling Carlsen (1819-1900) had de locatie bezocht en een aantal objecten veiliggesteld. De Nederlandse Staat wist die te verwerven en adjunct-rijksarchivaris J.K.J. de Jonge (1828-1880) schreef er een boekje over.¹³ Hij noemde de archeologische artefacten consequent ‘objecten’, maar de Arnheemsche Courant van 4 maart 1872 sprak er schande van dat deze ‘authentieke *reliquïen* uit den Nova-Zembla togt’ door buitenlanders waren gevonden en verkwanseld. Het artikel citeert Gerit de Veers verslag van de overwintering in Engelse vertaling: hier is hoofdredacteur Gerard Keller (1829-1899) zélf aan het woord, die in 1865 *De Hollanders op No-*

10 Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland*, 26-29.

11 Johan Huizinga, ‘Het historisch museum’, *De Gids* 84, nr. 2(1920): 251-62.

12 Elizabeth Wolff-Bekker, ‘De onveranderlijke Santhorstsche Geloofsbelijdenis, in rijm gebracht door eene zuster der Santhorstsche gemeente’, in J. van Vloten, *Het leven en de uitgelezen verzen van Elizabeth Wolff-Bekker* (Schiedam: H.A.M. Roelants, 1866), 67-79.

13 J.K.J. de Jonge, *Nova Zembla: de voorwerpen door de Nederlandsche zeevaarders na hunne overwintering aldaar in 1597 achtergelaten en in 1871 door kapitein Carlsen teruggevonden, beschreven en toegelicht* (’s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1872). Vier jaar en een volgende expeditie later prijkte het woord ‘relics’ op het kaft van de Engelse vertaling van De Jonges verslag aan de Minister van Marine: J.K.J. de Jonge, *Nova Zembla (1596-1597). The Barentsz relics, recovered in the summer of 1876 by Charles L. Gardiner Esq. and presented to the Dutch Government. With a map, illustration and a Fac-simile of the ‘scroll’* (Londen: Trübner & Co., 1877).

va *Zembla schreef*, een jeugdboekje met illustraties deels ontleend aan De Veer.¹⁴ Via contacten in Engeland had Keller mogelijk inzage gehad in het logboek van de Noorse kapitein, waarin de vondsten ‘relics’ werden genoemd in de oorspronkelijke betekenis van ‘overblijfselen’ (van het Latijn: reliquiae), zoals gebruikelijk in het Engels. Zo is het woord ‘relikwie’ dubbel geseclariseerd: in de achttiende eeuw is het van toepassing verklaard op voorwerpen die werden gekoesterd op een manier die deed denken aan de verering van Katholieke heiligen; in de negentiende eeuw is het nogmaals geïntroduceerd als vertaling van het Engelse ‘relic’. In beide gevallen was de context nationalistisch. De toepassing die Vroom er in 1992 aan gaf is een precisering van het vage begrip ‘objet de mémoire’ en daarmee veel ruimer.¹⁵

STENEN MET EEN VERHAAL

Op 12 januari 2007 wierp de Leidse burgemeester Lenferink een krans in het water van het Steenschuur, waar een gedenksteen in de kademuur de ligplaats van het kruitschip markeert. Museum De Lakenhal stelde een overzichtstentoonstelling samen van kruitramp-memorabilia en -prenten. De catalogus daarvan werd opgenomen in de herdenkingsbundel.¹⁶ Daarin werd de ware toedracht van de catastrofe onthuld: een ‘doofpotaffaire’ die de aandacht trok van de media. Drie dagen nadat het NOS Journaal erover had bericht, werd het museum benaderd door de bejaarde heer Jac. Hogeweg uit Dordrecht. Hij vertelde dat zijn moeder was opgegroeid op de Hoeve Schieveen bij Overschie. Daar zat boven de deur van de oudste schuur een gevelsteen met de tekst: “DE EERSTE STEENEN ZYN GELEGT DOOR L^T EN I^S POST 18 SM/28D 07.” [Sprokkelmaand 28e dag 1807 = 28 februari]. Volgens de familieoverlevering zou de schuur zijn opgetrokken van bakstenen afkomstig uit de puinhopen van het verwoeste Leiden. Zou daar iets van kunnen kloppen?

Auteur dezes werd ingeschakeld en kon het verhaal bevestigen en aanvullen vanuit literatuur en archieven. De herbruikbare materialen uit het rampgebied zijn inderdaad van gemeentewege verkocht op openbare veilingen. Edwin Orsel, specialist op het gebied van de Leidse baksteen-historie, kon aan de hand van het formaat vaststellen dat de stenen van de Overschiese schuur dateerden van ca. 1670.¹⁷ Die waren in 1807 dus tweedehands. Veel van de verwoeste Leidse panden

¹⁴ Gerard Keller, *De Hollanders op Nova Zembla* (Rotterdam: J.A.G. van Dobben, 1865).

¹⁵ Wim Vroom, *In Tumulto Gosico*.

¹⁶ Arti Ponsen en Ed van der Vlist, red. *Het fataal evenement. De buskruitram্প van 1807 in Leiden* (Leiden: Gingko, 2007).

¹⁷ E.D. Orsel, *Rijkswijkers in Leiden – algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken*, serie Bodemonderzoek Leiden no.20 (Leiden: Gemeente Leiden [2007]); <https://www.erfgoedleiden.nl>.

Afb. 1 Hoeve Schieveen (na 1864) door J.W. de Groot. De gevelsteen zit boven een deur achter de erker. Schilderij afkomstig uit de familie Post. (*Museum Oud-Overschie*)

dateerden in de kern uit die periode. Nadere beschouwing van de parenteel van de familie Post leverde nog een verrassing op: Johannes Post (1769-1832), de bouwer van de schuur, had een nicht die dichtbij het rampgebied woonde. Maar het definitieve bewijs ontbrak: het 'bonnetje' van de aankoop van de stenen bleef zoek. Tot in 2019 de oude schuur werd gesloopt voor de aanleg van Rijksweg A16 Rotterdam. Rijkswaterstaat had inmiddels contact met Museum Oud Overschie over het behoud van alle historische elementen van de Hoeve Schieveen.¹⁸ De gevelsteen werd met de nodige zorg verwijderd om in de museumtuin te worden herplaatst. Daartoe schonk RWS ook een deel van de originele bakstenen van de oude schuur. Erfgoed Leiden en Omstreken kreeg op verzoek een paar exemplaren voor studie en adviseur Monumenten Marlies van Burgsteden spitte net zo lang door de veilingregisters tot ze Jan Post had gevonden. Wát hij heeft aangeschaft is niet genoteerd, maar het bewijst dat hij persoonlijk op de veiling van sloopmaterialen

nl/onderzoek/publicaties/443. Dr. Orsel is gemeentelijk bouwhistoricus bij ELO.

18 Voor deze bijzondere samenwerking zie: [Kim Damen] 'Stenen met een verhaal', 13 december 2016, <https://a16rotterdam.nl/verhalen+a16+rotterdam/671511.aspx>.

is geweest die op 10 februari 1807 werd gehouden.¹⁹ Ruim op tijd dus voor de eerste steenlegging op de laatste dag van die maand.

WRAKHOUT

Een boerenschuur is lastig te vangen onder het concept ‘reliëk’, dat immers het beeld oproept van een klein-formaat aandenken dat op een speciale manier wordt getoond en met respect wordt behandeld. De meeste herinneringsobjecten zijn getekend door ouderdom en intensieve ‘verering’, maar reliëken van een ramp waren – uit de aard der zaak – meestal al kapot toen ze ontstonden. Het *Maritiem Museum Rotterdam* (MMR) bezit een onooglijk stuk van een eikenhouten balk met in witte verf de tekst: ‘van kruitschip gespronge te Leyden 18 1/12 07’.²⁰ Dat is dezelfde datum-notatie als op de gevelsteen in Overschie, wat betekent dat dit object in de tijd zélf tot reliëk is verheven. Het is een schenking van maritiem schilder Hendrik Veder (1841-1894) aan het MMR, dat in 1874 is opgericht met de collectie van de Koninklijke Nederlandsche Yachtclub, waar zijn vader tot de leden van het eerste uur had behoord. Hendrik trad in 1881 toe tot het museumbestuur.²¹ Uit een voorlopige reconstructie van Veders nalatenschap is niet gebleken dat hij persoonlijk belangstelling had voor de Leidse kruitramp; hij zal de aanschaf voor het museum hebben gefinancierd.²² Maar waarom is het brokstukje aan het Maritiem Museum aangeboden, terwijl dat pas twee jaar ná Museum De Lakenhal werd geopend? Dat doet vermoeden dat het afkomstig was uit een Rotterdamse familie.

In de nasleep van de ramp hebben steden in de omgeving van Leiden hulp geboden. Rotterdam stuurde de ‘stadsdiepers’ (gemeentelijke baggeraars) om het

¹⁹ Marlies van Burgsteden, *Hergebruikt Leids bouwmetaal in Schieveen*. <https://www.erfgoedleiden.nl/nieuws/vondst-van-de-week/1186-hergebruikt-leids-bouwmetaal-in-schieveen>. Gepubliceerd 24 juni 2020. Archief van de Commissies wegens de ramp van 12 januari 1807, 1807-1838 [0034], inv.nr. 41. Bijlagen tot de 1^e en 2^e rekening van H. Delfos [Eerste Klerk ter Rekenkamer, betreffende de penningen voortgekomen uit de verkoop van bouwvallig geworden huizen en van materialen, 1807-1808]: 1808 – Verkoop den 10 February 1807: ‘J. van der Post no 77 Trekgeld f. 4 – 6.5.-’ [6 gulden 5 stuivers 0 penningen].

²⁰ Maritiem Museum Rotterdam inv.nr. M 673. Het jaar van de schenking is niet genoteerd.

²¹ *Rotterdamsche Courant*, 21 december 1848 vermeldt Hendrik Veders gelijknamige vader als lid van de kascommissie van de Koninklijke Nederlandsche Yachtclub; *Het Vaderland*, 30 december 1881 doet verslag van de verkiezing van Hendrik junior tot lid van het bestuur van Maritiem Museum ‘Prins Hendrik’.

²² Onderzoek in de gegevens van het MMR door Irene Jacobs, conservator schilderen, prenten, tekeningen, kunstnijverheid, AV-collectie en fotografie. Verkenning van de bronnen leverde zoveel verrassingen op dat het project waarschijnlijk een vervolg krijgt. Met dank aan het RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis voor het verlenen van inzage in de catalogus van de veiling van Veders nalatenschap in 1894.

Afb. 2 Brokstuk van het kruitschip, mogelijk gevonden door een Rotterdamse baggeraar. (Maritiem Museum Rotterdam)

Steenschuur weer bruikbaar te maken voor de binnenscheepvaart. Daarbij is het wrak gelicht van een particulier jacht dat afgemeerd had gelegen tegenover het kruitschip. Dat laatste had zich bij de explosie in de modder van de grachtbodem geboord; de restanten ervan moeten bij het baggeren tevoorschijn zijn gekomen.²³ De Rotterdammers stonden onder leiding van hun eigen opzichter Willem Leentvaer (1755-1836). Als hij het brokstukje heeft meegenomen als aandenken, dan zou dat kunnen verklaren hoe het object in Rotterdam is beland. In dat geval zou het door Leentvaers kleinkinderen aan het museum zijn aangeboden.²⁴

²³ Zij waren in Leiden aan het werk van 17 januari t/m 17 februari 1807. W.P. Kluit en C.J. Wenckebach. *Algemeene rekening wegens de ramp, aan de stad Leyden overgekomen op den 12den Januarij 1807* ('s Gravenhage: Algemeene Lands-Drukkerij, 1833), 206. De restanten van het jacht lagen op 18 januari op een werf bij de Hogewoerdspoort. *Bijzonderheden van Leydens ongeval op den 12 Januari 1807 vervat in eenige gemeenzame brieven* (Amsterdam: A. Meyer, Schalekamp en Van de Grampel, 1807), 49.

²⁴ Willem Leentvaer en Willemijntje de Bruin hadden zeven kinderen, van wie er twee de volwassen leeftijd bereikten. Bij de oprichting van het Maritiem Museum (1874) waren zes kinderen van Matthijs Leentvaer (1782-1859) en Alida van Beusekom nog in leven en

Afb. 3 Model van het kruitschip, vervaardigd uit stukjes wrakhout ervan. (*Museum De Lakenhal*)

Dit illustreert een probleem met relieken in openbare collecties: bij schenkingen is vaak slechts een naam genoteerd. Daardoor is de context verloren gegaan waarin ze als reliek functioneerden. Dergelijke verweesde relieken laten nog zien dat ze voor tijdgenoten een functie hadden, maar kunnen hun verhalen niet langer vertellen. Genealogisch onderzoek kan soms de ‘missing link’ herstellen, maar komt meestal niet verder dan een mogelijk scenario. Bij relieken die nog steeds in particulier bezit zijn, zouden musea en archieven een rol kunnen spelen in het tijdig vastleggen van hun verhalen.

Het Rotterdamse brokstukje is één van de 21 onderdelen van het kruitschip die bewaard zijn gebleven.²⁵ Het roer is het grootste (130,7 x 104,3 cm.). Samen met andere fragmenten werd het op 31 december 1807 aan de Leidse schutterij geschon-

twee van Kaatje Leentvaar (1779-1857) en Johannes van Eijk.

²⁵ Deze brokstukken berusten in de collecties van Museum De Lakenhal (17 stuks), het Hoogheemraadschap van Rijnland (inv.nr. PA240119), Maritiem Museum Rotterdam (inv.nr. M673), Museum Flehite te Amersfoort (inv.nr. L124, huidige standplaats onbekend) en het Leidse Annahofje (ongenummerd).

ken bij de huldiging voor hun moed en plichtsbetrachting bij de ramp. De objecten hingen tot 1880 in het wachtlokaal en zijn toen overgebracht naar het nieuwe gemeentelijke museum in De Lakenhal, opgericht in 1872 om de Leidse oudheden te beheren die voorheen op het stadhuis stonden.²⁶

De kleinste stukjes wrakhout uit de stadscollectie zijn verwerkt in een model van het ongeluksschip, 14 cm. lang onder een glazen stolp. Legator en jaartal zijn keurig genoteerd, maar er blijkt niemand van die naam te vinden die in de betreffende periode is overleden.²⁷

76 DE FASCINATIE VOOR HET KRUIJSCHIP

Het is opvallend dat juist voor dit schip zoveel belangstelling heeft bestaan. Het heette ‘Delfs Welvaaren’ en was eigendom van de Delftse herbergier Adam van Schie. Al snel ging het gerucht dat hij dronken was geweest en in het ruim naast de kruitvaatjes een pijpje had opgestoken. De regering wist beter: het schip voer in opdracht van het leger met een vracht bestemd voor het kruitmagazijn bij Delft. De ervaren Van Schie had zich op het laatste moment laten vervangen door zijn zoon Salomon. Als hulp kreeg die een ingehuurde knecht mee en zijn vijftienjarige, maar onvolwassen broertje Adam junior. Dat kind heeft, met een koortsig hoofd, bij het koken aan boord de vlam in de pan laten slaan. De commies die verantwoordelijk was voor het transport werd in staat van beschuldiging gesteld voor het Hof van Holland. De openbaar aanklager was Cornelis Felix van Maanen, die via zijn ‘old boys network’ méér wist over de toedracht dan de Minister van Justitie.²⁸ Hij realiseerde zich dat de Staat aansprakelijk zou worden gesteld voor de schade en liet de zaak seponeren. Tweehonderd jaar later zijn de geheime stukken teruggevonden in het Nationaal Archief.²⁹ Al die tijd is het ‘broodje aap’ verhaal ongecorrigeerd gebleven en werd de explosie geweten aan drankzucht. Sommigen zagen er de straf van God in, maar niemand kon uitleggen waarvóór. Verklaart dat de fascinatie voor het kruitschip?

26 Jori Zijlmans, ‘“Publieksmuseum” voor stedelijke oudheden. Een historische schets’, in *Museum De Lakenhal. Gebouw - geschiedenis - collectie*, red. Meta Knol, Aukje Vergeest en Jori Zijlmans (Leiden: Museum De Lakenhal/NAI010 Uitgevers, 2019), 105-26.

27 Stedelijk Museum De Lakenhal [MDL] inv.nr. 4149. Jenny de Bruin, ‘De collectie kruit-ramp van 1807 in Stedelijk (*Museum De Lakenhal*)’, in Ponsen en Van der Vlist, *Het fataal evenement*, 218. Het is in 1823 verworven als legaat van mejuffrouw W. van den Ven.

28 Cornelis Felix van Maanen (1769-1846) was opgeleid tot advocaat. Afwisselend als rechter, topambtenaar en minister overleefde hij alle bestuurswisselingen van de Bataafse Republiek tot en met Koning Willem II.

29 Arti Ponsen, ‘“Delfs Welvaaren”’. Een analyse van de toedracht van de kruitramp en een poging tot beantwoording van de schuldvraag’, in Ponsen en Van der Vlist, *Het fataal evenement*, 45-101.

Afb. 4 Het contragewicht van de mast van het kruitschip was een bezienswaardigheid voor ramptoeristen. (Museum De Lakenhal)

Het loden contragewicht van de mast was door de explosie gelanceerd en had vóór het Academiegebouw een gat in het wegdek geslagen. Willemijntje van Brabant, de jonge uitbaatster van tapperij De Zwaan in de Nonnensteeg, liet het lood naar binnen slepen als bezienswaardigheid voor haar klanten.³⁰ De stad werd overspoeld door ramptoeristen: ongetwijfeld zijn er ook stukjes eikenhout uit geblakerde bouwvallen verkocht als ‘authentiek’ wrakhout van het kruitschip. Dat zou verklaren waarom niet alle kruitramp-souvenirs zijn te herleiden tot Leidse families.

STEDELIJKE RELIEKEN

De kruitramp-collectie van Museum De Lakenhal omvat in totaal tweeëntachtig objecten, waarvan vijfendertig authentieke en tien gemaakte relieken. De rest zijn boekjes, prenten, een egodocument, portretten van slachtoffers et cetera. Het merendeel is afkomstig uit de stadscollectie of kort na de oprichting van het museum (1874) verworven uit schenkingen en legaten.

³⁰ MDL inv.nr. 3390A. De Bruin, *De collectie kruitramp*, 216; Zijlmans, ‘Objecten van herinnering’, in Ponsen en Van der Vlist, *Het fataal evenement*, 199. Beschreven door ramptoeristen uit Oost-Zaandam in *Aanteekening weegens het gebeurden te Leyden op 12 January 1807 enz.*, GA Zaanstad, bibliotheek 04.803. Het kroegje van Willemijntje van Brabant (1878-1832), echtgenote van timmermansknecht Dirk Kranenburg, was gevestigd Nonnensteeg wijk 1 no. 405, het huidige nummer 4 (het pandje is gesloopt en bij de tuin van Rapenburg 91 getrokken).

Afb. 5 Gedenkpenning uit 1808 van Loge La Vertu te Leiden: de deugd wordt door het Goddelijk licht beschermd tegen de dood. (*Museum De Lakenhal*)

Enkele objecten zijn aangekocht voor de collectie. Zoals de stempels die in 1808 zijn gebruikt om een zilveren gedenkpenning te slaan bij de viering van het 50-jarig bestaan van de Leidse vrijmetselaarsloge La Vertu. Voorstelling en tekst memorieren dat géén van de broeders bij de ramp was omgekomen.³¹ Meerdere exemplaren hebben hun weg gevonden naar openbare verzamelingen. Van de maker was alleen bekend dat hij in Den Haag heeft gewerkt en in 1814 is overleden. Het blijkt de graveur Daniel Philip Wilno (ca.1741-1814) te zijn, een Hoogduitse jood die zijn geboorteplaats Wilno (Vilnius in het huidige Litouwen) als achternaam had aangenomen. Over de stempels ontspoon zich een schandaal per advertentie toen collega C. Berhardt van der Goen in de *Haagsche Courant* claimde de ware maker te zijn.

31 De penning is geslagen in een oplage van 203. MDL bezit twee exemplaren van de penning (inv.nrs. 2051A en B), het boekje met verklaring van de voorstelling en tekst (Bibliotheek V Lei/Ram 8) en de stempels (inv.nrs. 2052, 2053 en 2054). De Bruin, *De collectie kruitramp*, 234-36.

Hij noemde Wilno een charlatan die zijn werk goedkoop in Duitsland liet maken.

Dankzij die vete zijn de objecten vrij nauwkeurig te dateren: Wilno verklaarde zich half november 1808 nog bereid om de penningen aan den volke te tonen, terwijl Van der Goen zeker wist dat zijn opponent ze vier weken eerder al in Leiden had afgeleverd.³²

In 1882 zijn de stempels door Museum De Lakenhal aangekocht van 'den uitdrager Randoe'. Johannes Martinus Randoe (1822-1908) was een Leidse meubelmaker die ook tweedehands spullen verkocht.³³ Hoe hij in het bezit is gekomen van de stempels is onduidelijk: de weduwe Wilno had de zaak voortgezet met een compagnon en was al in 1822 uit Nederland vertrokken.³⁴

Eén van de stukjes van het kruitschip is afkomstig uit de nalatenschap van de eerste directeur van het museum, Paulus du Rieu (1859-1892). Het zou zijn gevonden op de binnenplaats van het huis van professor Jean Luzac, die zelf om het leven kwam toen hij recht tegenover de ligplaats van het kruitschip stond aan te schellen bij een vriend.³⁵ Een week later werd de helft van zijn stoffelijk overschot opgedregd uit het Steenschuur en herkend aan 'Een Goud Horologie/ een bril in een rood leeder kooker/ een Zwarte schoengesp/ een zwarte hand schoen/ en eenige klijne spetie [muntjes]'.³⁶ Deze voorwerpen zijn ongetwijfeld teruggegeven aan de familie. Misschien worden ze nog steeds gekoesterd door nazaten van Luzac of diens Amerikaanse vrienden? Dat lijkt vergezocht, na ruim twee eeuwen. Maar er bestaan wel degelijk kruitramp-relieken die nog altijd in particulier bezit zijn. Dat houdt verband met het gebrek aan publieke belangstelling voor de ramp.

HERDENKEN EN VERGETEN

Op 12 januari 1808 werd aan het Steenschuur, tegenover de ligplaats van het kruitschip, de eerste steen gelegd voor een monument 'ter gedagtenis van de ongelukkige slagtoffers'. De Minister van Binnenlandse Zaken verrichtte de plechtigheid samen met de Commissaris des Konings.³⁷ De bevolking werd opgeroepen om jaarlijks een Dank- en bedestond in acht te nemen. Dat verwaterde al snel: in

³² *Haagsche Courant*, 12 november 1808, 16 november 1808, 19 november 1808.

³³ Blijkens de Burgerlijke Stand was zijn beroep afwisselend meubelmaker, winkelier en uitdrager (1861).

³⁴ Advertentie 's *Gravenhaagsche Courant*, 26 juli 1882.

³⁵ MDL inv.nr. 3390 I., De Bruin, *De collectie kruitramp*, 217.

³⁶ ELO, Ramp, inv.nr. 76, Register van opnemings der schaden aan de huizen van particulieren (1807) 1802-1812.

³⁷ Johan Hendrik baron Mollerus was Minister BiZa; J.D. van Slingelandt was door de koning aangesteld als liaison tussen het Leidse stadsbestuur en de regering voor de duur van de financiële afwikkeling van de ramp. De steen bestond uit een koperen plaat met inscriptie ingelaten tussen twee op elkaar sluitende blokken marmer (Kluit en Wenckebach, *Algemeene Rekening*, 193).

Afb. 6 Gedenksteen voor de Joodse kruitramp-slachtoffers op de Joodse begraafplaats te Katwijk aan den Rijn. (*Museum De Lakenhal*)

80

1809 was 12 januari nog een vrije dag, verder werd de herdenking aan de kerken overgelaten.³⁸

Op de Joodse begraafplaats in Katwijk aan den Rijn zijn de Joodse slachtoffers – van wie de meesten schoolkinderen waren – bijgezet in één graf, waarop nog altijd een boom staat als symbool van nieuw leven. Het muurtje eromheen wordt afgesloten door een indrukwekkende gedenkplaat.³⁹

De overige gedenksteden uit de tijd zélf hebben betrekking op de herbouw van beschadigde panden. In het Rooms-Katholieke Weeshuis aan de Sint Jacobsgracht

³⁸ Het raadsbesluit tot instelling van een jaarlijkse Dank- en Bedestond is genomen op 27-1-1807, genotuleerd op 9-11-1807 en gepubliceerd in de *Leydse Courant* 8-1-1808. Op 12 januari 1809 is de *Leydse Courant* niet verschenen omdat de dankdag een vrije dag was. Daarna zijn geen mededelingen over officiële herdenkingen meer gevonden. Vgl. N.C. Kist, *Neêrlands Bededagen en Biddagsbrieven* (Leiden: S. en J. Luchtmans, 1848), 1:366-7.

³⁹ Ponsen en Van der Vlist, *Het fataal evenement*, 146.

zijn twee stenen ingemetseld op binnenplaatsjes.⁴⁰ De St. Lodewijkskerk aan het Steenshuur had drie chronogram-stenen met betrekking tot de geschiedenis van het gebouw; de middelste, die over de kruitramp ging, is bij laatste restauratie verwijderd.⁴¹ De Leidse dichter Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812) had zijn eigen huis tot monument verheven. Hij had de ramp ternauwernood overleefd en vond onderdak op Paleis Huis ten Bosch, als gast van de koning. Zo werd de fanatieke Orangist een even felle aanhanger van Lodewijk Napoleon. Toen zijn zwaar-gehavende huis in 1808 was herbouwd, plaatste hij vijf gedenksteden in de gevel: vier voor Lodewijk en de kruitramp, één voor het Beleg en Ontzet van Leiden. In 1852 is het pand gesloopt; de stenen werden eigendom van Museum De Lakenhal en zijn later herplaatst in een nieuw gebouw op dezelfde locatie.⁴²

De herontwikkeling van de 'Ruïne' werd uitgesteld wegens geldgebrek. Met de troonsafstand van Lodewijk Napoleon was elke kans op uitvoering van de plannen verkeken. Na de Omwenteling van 1813 wilde koning Willem I niet worden herinnerd aan de populariteit van zijn voorganger. De obelisk voor de slachtoffers kwam er nooit; het bouwrijp gemaakte rampgebied bleef decennialang braak liggen.

De Leidse pers besteedde nauwelijks aandacht aan de ramp. Alleen in de jaren 1879-1886 werd jaarlijks de balans opgemaakt van het aantal nog levende ooggetuigen. Tot eind 1889 de laatste van hen was overleden.⁴³ Die had nog nét meegemaakt dat er in 1888 een gedenksteen werd geplaatst in de kademuur van het Steenshuur. Daar tegenover was twee jaar eerder het Van der Werfpark aangelegd, waarbij de eerste steen van de obelisk spoorloos is verdwenen.

Eind 1906 publiceerde ds. Knappert zijn gedenkbundel 'De Ramp van Leiden na 100 jaar herdacht'.⁴⁴ Het Gemeentearchief van Leiden organiseerde in 1982 een tentoonstelling van prenten en archiefstukken met betrekking tot de ramp. Daarna hield alleen de Sint Lodewijkskerk aan het Steenshuur de herinnering levend door elk jaar op 12 januari om kwart over vier de klok te luiden.⁴⁵

40 ELO [fotocollectie] 171_hs_hso358 en ELO 171_hs_hso362.

41 Nog compleet te zien op een glasnegatief uit 1833 (ELO GN000145).

42 MDL inv.nrs. 820, 2381 A en B. De Bruin, *De collectie kruitramp*, 232-33. De stenen zijn na 1908 ingemetseld in de hal van drukkerij Sijthoff aan de Doezastraat. Le Francq heeft de beschrijving van zijn voorgevel ingevoegd in J. Le Francq van Berkhey, *Oud Hollands Vriendschap, dankbaar aan Neerlands kroost, tot Leydens troost* (Leyden: F. de Munnik, 1809), vóór pag. 83.

43 *Haagsche Courant*, 14 december 1889. De overledene was Theodorus Werter (gedoopt te Leiden 3-8-1796) die op het moment van de ramp op de Vlietbrug had gestaan. Zijn vader was bleker; zijn ouderlijk huis moet buiten de Koepoort hebben gestaan; de schade waarover Theodorus vertelde moet relatief gering zijn geweest. Toch was hij getraumatiseerd, zoals het artikel opmerkt: 'De oude man verhaalde nog gaarne en met een goed geheugen "de ramp van 't jaar zeven".'

44 L. Knappert. *De Ramp van Leiden - 12 januari 1807 - na honderd jaar herdacht* (Schoonhoven: S. & W.N. van Nooten, 1906).

45 Deze kerk is gewijd aan de Heilige Lodewijk van Frankrijk, schutspatroon van Lodewijk Napoleon, die ná de ramp de bouwval van de voormalige St. Jacobskapel (die sinds de

De eerste openbare herdenking van de ramp sinds 1808 vond plaats op 12 januari 2007. Goede voornemens ten spijt is er nog steeds geen monument voor alle slachtoffers. De Ramp is wél opgenomen in de Leidse Canon en het reconstructiefilmje is populair onder Leidse schoolkinderen.⁴⁶

Wegens dat gebrek aan belangstelling was de kruitrampcollectie voor Museum De Lakenhal van ondergeschikt belang. Het museum was opgericht om de relikwies te tonen van het Beleg en Ontzet van Leiden (1574); nog altijd is het op 3 oktober gratis toegankelijk en drommen Leidenaars in groten getale samen rond de hutspotketel om elkaar opnieuw de verhalen te vertellen waar ze mee zijn opgegroeid. De kruitramp daarentegen wekte géén nationale gevoelens op. Het koninkrijk van Lodewijk Napoleon werd in 1810 immers opgenomen in het Franse Keizerrijk. In de latere negentiende eeuw werd dat beschouwd als een schandvlek op de Nederlandse geschiedenis. Veel inwoners van Leiden bewaarden dankbare herinneringen aan 'Lodewijk de Goede', maar konden daar na 1813 niet meer openlijk voor uitkomen.

82

EEN JURK ALS HERINNERING

Het kruitschip lag afgemeerd in het Steenschuur; vóór de explosie stonden aan weerszijden van die gracht statige grachtenpanden. Eén van de bewoners was Geertruida Stephania Rau-Van Randwijck (1771-1842). Van huis uit was zij een meisje van adel; haar man Sebald Fulco Johannes Rau (1765-1807) was hoogleeraar Oosterse Talen en tevens predikant van de Waalse Kerk. Op de middag van de kruitramp zat Stephania met haar jongste zoontje Sebald junior een prentenboek te bekijken. Aan de andere kant naast hem op de grote zwarte canapé zat zijn tante Aletta. Zij was hofdame van koningin Hortense de Beauharnais, maar nu met 'zwangerschapsverlof'. Met haar man Frans Steven Carel, graaf van Randwijck (1774-1807) logeerde zij bij diens zuster in Leiden, dichtbij Paleis Huis ten Bosch waar de koning resideerde zolang het Stadhuis van Amsterdam werd verbouwd tot Koninklijk Paleis.

Op de fatale maandagnamiddag waren de drie oudste kinderen Rau naar dansles met hun gouvernante; hun vader was de stad in om een nieuwe hoed te kopen voor zijn allereerste audiëntie met koning Lodewijk. Toen het kruitschip pal voor de deur explodeerde, stortte het huis volledig in. Stephania, Aletta en Sebaldje werden beschut door een zware plafondbalk die schuin op de leuning van

reformatie in gebruik was geweest als Saaihal) teruggaf aan de katholieke eredienst en de wederopbouw en inrichting uit zijn eigen vermogen bekostigde.

46 J.C.H. Blom, R.C.J. van Maanen, C.B.A. Smit, *Historische Canon van Leiden* (Leiden: Stichting Historisch Leiden, 2008), 86-7. De digitale reconstructie van de explosie is in 2007 in opdracht van MDL gemaakt door Infofilm, Leiden: <https://www.infofilm.nl/project/kruitramp-leiden/> [versie 14-6-2016].

Afb. 7 De eenvoudige katoenen jurk die mevrouw Rau droeg op de middag van de ramp – achterzijde met scheuren. (*Museum De Lakenhal*)

de canapé was gevallen. Van Randwijck had in de vensterbank een brief zitten lezen en lag verpletterd onder een andere balk stilletjes te sterven. De huisknecht, die de tafel had lopen dekken, zat met één arm bekneld onder diezelfde balk. De dienstbode lag met verbrijzelde schedel in de gang met de deurkruk in de hand, de keukenmeid zat opgesloten in het souterrain en kon pas uren later worden bevrijd. De werkmeid was ernstig gewond aan het hoofd: de artsen zouden haar later krankzinnig verklaren.

Toen Rau in de snel invallende duisternis eenmaal de plek had gevonden waar zijn huis had gestaan, wist hij met hulp van buurtgenoten en studenten zijn gezin te bevrijden. Voor zijn zwager de graaf kwam iedere hulp te laat, maar diens weduwe Aletta bracht vijf maanden later een zontje ter wereld dat door Zijne Majesteit persoonlijk ten doop werd gehouden.⁴⁷

Dit relaas is opgetekend uit de mond van Sebald Jean Everard Rau (1801-1887). Wat hij als zesjarige had meegemaakt zou hem zijn leven lang achtervolgen. Hij bleef ongetrouwd en werd de hoeder van de aandenkens die zijn moeder aan de ramp had bewaard: het geplette etui waarin haar paarden collier gaaf was teruggevonden; het ivoren doosje van een horloge dat juist wél was gekraakt. Het rode lint dat haar man als ‘opziender’ om de hoed had geknoopt als hij het rampgebied betrad: zo konden de schildwachten hem onderscheiden van plundersaars en ramp-toeristen.⁴⁸ Zij had haar witte Empire-baljurk bewaard als aandenken aan gelukkiger tijden, maar koesterde de eenvoudige katoenen jurk die ze op de dag van de ramp had gedragen. De grote scheuren in de rok waren het bewijs van haar vergeefse pogingen om onder het puin naar haar stervende broer toe te kruipen. Het kapotte kledingstuk was ook een aandenken aan haar echtgenoot, die haar het leven had gered, maar zelf nog geen jaar na de ramp aan roodvonk was bezweken.

Toen Sebald junior in de tachtig was, droeg hij zijn moeders herinneringsobjecten over aan zijn nichtje Johanna Rau van Gameren. Zij heeft het verhaal van haar oom woordelijk vastgelegd in een schriftje.⁴⁹ De gehavende jurk vouwde ze liefdevol op in een platte doos van lichtblauw karton, met kruidnagels erbij tegen de motten en een briefje: ‘Deze japon heeft behoord aan mijne grootmoeder, Getrude Stephanie Rau, geb. Van Randwijck zij had hem aan tijdens de ramp te Leiden 12 Jan.1807 Johanna Rau’.⁵⁰

Eind 2009 werd het Kunstmuseum Den Haag benaderd door de familie Van Royen, de huidige beheerders van het familiearchief Rau, voor advies over de conservering van de beide jurken. De kostuumhistorici namen de baljapon graag op in de collectie; de kapotte jurk leek hen interessanter voor Museum De Lakenhal.⁵¹

47 Louis Napoléon van Randwijk, geb. 2 mei 1807, minister van Binnenlandse en (kortstondig) Buitenlandse Zaken onder koning Willem II. Als Grootmeester der Koningin stond hij Sophie van Würtberg bij gedurende de jaren dat zij gescheiden leefde van haar echtgenoot Willem III; na haar overlijden in 1877 was Louis tot aan zijn eigen dood (2-12-1891) Grootmeester des Konings.

48 Er waren aparte linten voor eigenaars, arbeiders, opzichters en hoogwaardigheidsbekleders, zie De Bruin, *De collectie kruitramp*, 222-24. De nazaten van Rau bezitten een lint van het type inv.nr. 9249 voor een ‘opziender’ en een wit exemplaar voor ‘werkvolk’ van het type inv.nr. 3405.

49 Johan Rudolph Steinmetz heeft toegang gehad tot het familiearchief voor diens ‘Levensbericht van mr. S.J.E. Rau’ in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1888), 123-66.

50 De spelling ‘Getrude Stephanie’ is conform het origineel.

51 Kunstmuseum Den Haag inv.nr. 0722347.

Conservator stadsgeschiedenis Jori Zijlmans behandelde het erfstuk met zoveel eerbied dat de familie het vol vertrouwen bij haar achterliet. De aanwinst werd aan het publiek gepresenteerd te midden van de andere kruitramp-relieken uit de familie – die na afloop wél terug zijn gegaan en dus nog steeds in particulier bezit zijn. Daartoe behoort ook het schriftje met het verslag van Sebald Rau, zodat het museale object nu fysiek is gescheiden van de bijbehorende documentatie.⁵²

RELIEKEN IN EEN ‘VONDSTCOMPLEX’

Voor de jurk van mevrouw Rau begon hiermee een nieuw leven als openbaar object van herinnering én studie. Het egodocument van Sebald Rau en bijbehorende brieven in het familiearchief vulden lacunes op in de bestaande kennis over de kruitramp. Andersom konden de objecten in de particuliere collectie in hun context geplaatst worden. Eén van de andere familie-relieken is een verroeste huis-sleutel waarvan de kop is afgebroken. Er hangt een briefje aan:

Dit is de sleutel van de Voordeur van 't huis van den Heer Prof. Rau, die in de deur van gem: huis stak, toen het in de noodlottigen dag van 12 Jan: 1807 instortte: zoo als dezelve door mij in de puye van voorsz. huis is opgedolven op vrijdag den 23 Jan: 1807. F. Saubert.

De voordeursleutel van huize Rau is dus gevonden door iemand anders. De familie Van Royen had geen gegevens over de herkomst van het object. Jaren later kreeg de auteur van dit artikel een boekje in handen met preken die door Leidse dominees zijn gehouden op de eerste zondagen ná de ramp. Het is in hoge oplage uitgegeven ten bate van de ongelukkige slachtoffers en daarom niet zeldzaam.⁵³ Maar dit exemplaar is uniek: achterin is een manuscript ingebonden met de titel: *Prieres prononcées á l'occasion du Premier catéchisme public après le désastre de Leyde du 12. Janvier 1807 par F. Saubert*. Zijn naam staat aan de binnenzijde van de band. Een korte inleiding vermeldt dat de gebeden zijn uitgesproken op zondag 1 februari 1807 om half tien 's avonds in het Waalse Weeshuis te Leiden.

François Saubert (1767-1830) was als onderwijzer aan dat weeshuis verbonden.⁵⁴ Daarnaast had hij zijn eigen Franse school in Leiden. Het Waalsche Wees-

⁵² De jurk is eind 2009 opgenomen in de collectie van MDL onder inv.nr. 10883.

⁵³ *Bundel van aanspraken, gebeden en leerredenen, gedaan te Leyden, op den achttienden en vijf en twintigsten van louwmaand 1807, door de predikanten J. Roldanus, L. Egeling, prof. S.F.J. Rau, N. Schotsman, H. Proper en W. Broes, op voordracht van den Ed. Groot Achtb. Magistraat van gemelde stad, uitgegeven, ten behoeve van de ongelukkige ingezetenen* (Leyden: A. en J. Honkoop, 1807). De uitgever adverteerde ermee in de Leydse Courant van 16-2-1807.

⁵⁴ In het adresboekje van 1809 (ELO LB80850 deel) wordt Saubert vermeld als onderwijzer van het weeshuis. In de jaren 1807/8 is geen adresboekje verschenen; in dat van 1806 komt zijn functie niet voor.

Afb. 8 Bij de explosie afgebroken sleutel van de voordeur van het verwoeste huis van professor Rau; door diens bewonderaar Saubert tot relik verheven. (*Particuliere collectie Van Royen*)

en Oude-Mannen- en Vrouwenhuis was gevestigd aan de Oude Vest, hemelsbreed op een halve kilometer afstand van de ligplaats van het kruitschip. Daar waren geen gewonden gevallen; het pand had alleen schade aan de kap.⁵⁵ Toen de herstelwerkzaamheden waren afgerond leidde meester Saubert de dankdienst, die werd bijgewoond door Stephanía Rau: als echtgenote van de Waalse predikant

55 Een timmerman, metselaar en leidekker voerden voor 90 gulden herstelwerk uit (Kluit en Wenckebach, *Algemeene Rekening*, 236).

was zij regentes van het weeshuis. Saubert was een bewonderaar van haar man. Hij heeft een vertaling gemaakt van de Franstalige preek van Rau die in het bundeltje is opgenomen.⁵⁶

De link via de Waalse Kerk verklaart hoe de sleutel van het verwoeste huis in bezit is gekomen van Saubert: de onderwijzer heeft zijn predikant geholpen bij het bergingswerk. De gebroken huissleutel die hij als aandenken had bewaard kreeg extra emotionele lading toen professor Rau eind 1807 onverwachts overleed. Diens zoon Sebald junior – die van het schriftje – heeft in de jaren 1818-1825 rechten gestudeerd in Leiden. Het is denkbaar dat hij zijn vaders oude vriend heeft opgezocht en de toen de sleutel ten geschenke heeft gekregen.⁵⁷

Zo'n 'vondstcomplex' van relieken uit verschillend bezit is uniek. Het manuscript van Saubert is een egodocument dat zijn eigen emoties reflecteert. Maar pas in verband met de huissleutel wordt duidelijk waarom hij het heeft laten inbinden in het boekje met preken van professionele zielzorgers. Dat was niet omdat hij meende dat hij van hun statuur was, maar uit piëteit voor één van hen, zijn leermeester en vriend. Daarmee heeft het gedrukte boekje de lading gekregen van een persoonlijk reliek.

MASSAPRODUCTEN TOT RELIEK VERHEVEN

Het prekenbundeltje was niet de enige uitgave 'ten behoeve van de ongelukkige ingezetenen'. In de jaren 1807-1808 zijn zo'n zeventig gelegenheidsgedichten aan de ramp gewijd, plus een groot aantal pamfletten, preken en verslagen. Gespecialiseerde uitgevers van nieuwsprenten stuurden tekenaars naar Leiden om het bergingswerk naar het leven te schetsen. Minder scrupuleuze kunstenaars lieten hun fantasie de vrije loop. Sommigen waagden zich aan impressies van het moment van de explosie. Ooggetuigen van de ramp hingen die prenten aan de wand als herinnering én als bewijs voor hun relaas over ontberingen en wonderbare reddingen.

Aan de oever van de St. Lawrence rivier in Quebec, Canada woont de heer Wolfgang Vielhaber. Begin 2009 zag hij in een internationaal jaarboek een bijdrage over de technische aspecten van de Leidse buskruit-explosie.⁵⁸ Via de mail

⁵⁶ *Aanspraak en Gebed, gedaan op den 18 January 1807, in de kerk der Walsche Gemeente te Leyden, na de ongelukkige gebeurtenis, die Stad overgekomen op den twaalfden derzelfde maand. Uit het Fransch vertaald door François Saubert* (Leyden: Honkoop, 1807).

⁵⁷ Saubert had 12 kinderen, van wie er in 1825 nog drie in leven waren; ze zijn geen van allen gehuwd geweest. De sleutel kan afkomstig zijn uit de nalatenschap van de langst levende dochter, Catherine Elisabeth, geb. 1800 en overleden op 12 januari (!) 1835.

⁵⁸ H. Reitsma en A. Ponsen, 'The Leiden Disaster of 1807', in *Journal of the International Committee for the History of Technology (ICOHTEC)* vol. 13 (Leicester: ICON, 2007), 1-18. Dit artikel is een uittreksel uit Henk Reitsma en Arti Ponsen, 'Van Donderslagh tot Fireworks. De kruitramp natuurwetenschappelijk belicht', in Ponsen en Van der Vlist red., *Het fataal evenement*, 103-41.

Afb. 9 H. Numan, het Steenshuur vóór en na de explosie. (boven: Rijksmuseum Amsterdam, onder: Erfgoed Leiden en Omstreken).

Afb. 10 Anoniem, Lodewijk Napoleon op de puinhopen. Detail van een centsprent uitgegeven door D. Noothoven van Goor te Leiden, 1865. (*Erfgoed Leiden en Omstreken*)

zocht hij contact met de auteurs: in de mémoires van zijn grootmoeder Christine de Vries (1846-1931) had hij iets gevonden over haar grootvader. Deze Dirk Hendrik Roothuysen (1789-1862) was onderwijzer aan de Amsterdamse Diaconieschool, maar Leidenaar van geboorte. Hij vertelde zijn kleindochter hoe hij ‘op een namiddag in de zomer van het jaar 1807’ een kruitschip in de gracht had zien liggen.⁵⁹ Hij bedacht hoe gevaarlijk het daar lag, zo midden in de stad en was nog maar vijf minuten doorgelopen toen hij door de luchtdruk tegen de grond werd gesmeten. Christine laat daarop volgen – in de taal van haar hart:

Fürchterlich war die Verwüstung, die durch diese Explosion in der Umgebung der ‘Gracht’, worin das Schiff gelegen hatte, angerichtet war. Man wurde stets daran erinnert, durch zwei Gemälde, die in dem Wohnzimmer der Grosseltern an der Wand hingen. Das eine stellte dar: Leyden vor der Katastrophe 1807, das andere, fast nur ein Trümmerbild darstellend: Leyden nach der Katastrophe 1807.⁶⁰

59 In werkelijkheid kan hij dit niet hebben geweten: het schip van Van Schie was een normaal binnenvaartschip. Pas ná de catastrofe werd het verplicht om een herkenningsvlag te voeren op kruitschepen en de passage ervan te melden aan de autoriteiten (Buskruitwet 1807).

60 Christine Steimer-De Vries, *Erinnerungen an meine Großeltern Roodhuyzen aus den Jahren 1812 bis 1873* (ongepubliceerd manuscript, transcriptie door Wolfgang Vielhaber). Christine schreef in het Duits omdat zij in opleiding was geweest tot lerares in die taal toen zij bij vrienden in het Saarland houtvester Peter Mathias Steimer ontmoette, die in 1873 haar echtgenoot zou worden. Die klassieke romance beschrijft zij in het volgende hoofdstuk van haar mémoires.

Er bestaan veel afbeeldingen van het rampgebied, maar er zijn slechts drie sets die de toestand vóór en na de ramp vanuit hetzelfde standpunt weergeven. Roodhuyzen zal de prenten hebben gehad van het Steenshuur gezien vanaf de Groenebrug bij De Saaihal: het punt waar hij zou hebben gelopen als hij niet op zijn schreden was teruggekeerd.⁶¹ Hij verbond zijn eigen verhaal ermee en maakte zo van een massaproduct een unicum, een persoonlijk reliek.

HAND OP STERK WATER

90 Bij nader onderzoek bleek dat Christines oom in 1890 zijn eigen versie van datzelfde verhaal had verteld aan het *Leidsch Dagblad*.⁶² Hendrik Gerardus Roodhuijzen (1819-1912, een zoon van Dirk Hendrik), was kostschool-directeur in Amsterdam. Hij vertelde dat zijn vader ieder jaar op 12 januari een vast ritueel uitvoerde: om klokke tien minuten vóór vieren haalde hij zijn horloge tevoorschijn.⁶³ Dan volgde een vast relaas: ten tijde van de ramp was hij achttien jaar oud. Samen met een vriend liep hij kort vóór de ramp in de buurt van het kruitschip toen hij omkeerde om thuis in de Molensteeg iets te halen dat hij was vergeten. Dat was zijn behoud geweest: de vriend die was doorgelopen kwam om het leven. Hijzelf werd door de drukgolf tegen de grond geslagen en raakte gewond door glassplinters. Toen hij klauterend over het puin eindelijk zijn ouderlijk huis had gevonden, bleek het verwoest en verlaten. Eerst vreesde hij de enige overlevende te zijn, maar bedacht toen dat zijn vader lid was van de vrijwillige brandweer. Bij elke brandspuit-ploeg waar Hendrik navraag deed, werd hij ingelijfd om te pompen. Na drie dagen bleek dat zijn vader in het kern-rampgebied aan het werk was geweest, áchter de militaire afzetting. Moeder was hen beiden gaan zoeken zodra ze de jongere kinderen onderdak had gebracht. Als door een wonder had het hele gezin het overleefd.

Het krantenartikel vervolgt met Hendriks herinneringen aan zijn grootvader Pieter Roodhuysen (geb.1761), de brandmeester:

Mijn grootvader kon met cynische onbarmhartigheid uitweiden over al het vreeselijke, dat hij gezien had. Ik huiver nog van de beschrijving van de afgescheur-

61 ELO PV 46182 en 46068. Uitgegeven door de Amsterdamse uitgever J. Groenewoudt en Zoon naar tekeningen van Hendrik Numan.

62 *Leidsch Dagblad*, 13 januari 1890. De naam van de geïnterviewde is H.G. Roodhuyzen. Hij vertelt dat zijn grootvader timmerman was en in de Molensteeg woonde. Uit genealogisch onderzoek blijkt dat dit Pieter Roodhuysen (1761-na 1830) was, gehuwd met Fijtje Noordeloos. Hun zoon Dirk Hendrik Roodhuysen (1789-1863) had negen kinderen, waaronder Hendrik Gerardus en Johanna (geb. 1838), de moeder van Christine de Vries).

63 Het juiste tijdstip is kwart óver vier. Dat is zo vaak gememoreerd in boekjes en op prenten dat het onwaarschijnlijk is dat Hendriks vader het was vergeten. Ook de seizoenswisseling in het relaas van Dirk Hendrik moet later in de overlevering zijn ingeslopen.

Afb. 11 *Ansicht der schrecklichen Explosion zu Leyden in Holland den 12. Januarus 1807.* De ramp trok internationaal de aandacht. Voor deze Duitse kijkkastprent is Leiden nagetekend van een 17^e eeuwse stadsplattegrond. (*Erfgoed Leiden en omstreken*)

de ledematen. En dan mocht ik de hand zien, de hand, bij den pols van een menschenlichaam afgerukt, welke hand hij opgeraapt had en op sterk water bewaarde. Die hand had voor mij iets vreeselijks, dat toch aantrok. Eens was de flesch verdwenen. Mijne grootmoeder werd door mijn grootvader verdacht, dat zij het akelig gedenkstuk ergens in den tuin had begraven.

CONCLUSIE

Objecten die herinneren aan de Leidse buskruitramp roepen Huizinga's historische sensatie op. Ze nodigen een breed publiek uit om kennis te nemen van de gebeurtenissen waarin zij de menselijke maat en emotie kunnen herkennen. Voor zover het aandenkens betreft aan geliefde personen, voldoen ze aan Vrooms definitie van 'seculier relik', zeker als ze in families zijn 'vereerd' op speciale momenten, met rituelen en verhalen. Brokstukken van het kruitschip verwijzen echter naar de gebeurte-

nis zélf en zijn bewaard als curiositeit, souvenir of bewijs van het gevaar waarin men had verkeerd. Andere objecten zijn later vervaardigd als aandenken. Zelfs massaproducten als prenten en boekjes zijn door overlevenden gebruikt om hun persoonlijke herinneringen aan op te hangen. Sommige relieken zijn zoekgeraakt en er bestaan ook verhalen die nooit zijn gestaafd met een object. Mogen dat nog ‘reliken’ heten?

92

Als gevolg van de politieke ontwikkelingen in de negentiende werd het belang van de gebeurtenis gebagatelliseerd. Telkens wanneer de publieke belangstelling voor de ramp even opleeft, blijken er nog verhalen en objecten in particulier bezit te zijn. In 2007 trok Museum De Lakenhal de vergelijking met de vuurwerkkramp van Enschede (2000). Ook daar hebben de overlevenden aandenkens aan bewaard, zoals de voordeursleutels van hun verwoeste huizen.⁶⁴ Dit roept de vraag op of ook andere rampen relieken hebben nagelaten die nog steeds in particulier bezit zijn.

De bijzondere historische waarde van dergelijke ramp-gerelateerde objecten is gelegen in hun alledaagsheid. Dit zijn géén ‘Staatse relieken’ van de grote *mannen* uit de geschiedenis canon. Ze vertellen over de dagelijkse bezigheden van de slachtoffers van een catastrofe en bieden inzicht in de verwerking van het trauma door hun nazaten. Nader onderzoek van de tastbare herinneringscultuur rondom rampen moet uitwijzen of die door de eeuwen heen voldoende uniform en onderscheidend is geweest om er het etiket ‘ramp-reliken’ op te plakken.⁶⁵ Wél is duidelijk dat in de systematiek van Vroom – die duidelijk geïnspireerd werd door de collectie van het Rijksmuseum – een overkoepelende categorie ontbreekt voor relieken die in de negentiende eeuw over het hoofd zijn gezien of nooit het predicaat ‘vaderlands’ hebben verworven.

Als gevolg van die obscuriteit is het proces van overerving en ‘verering’ in familie-kring nog niet voltooid. Daarom zou een term als ‘huiselijke relieken’ passend zijn, zeker in de Engelse vertaling ‘homely’ met zijn connotatie van ‘gewoontjes’. De verbindende factor tussen zulke uiteenlopende zaken als een kapotte jurk en een boerenschuur is immers dat ze een venster bieden op het huiselijk leven van mensen die weinig sporen hebben nagelaten in de bronnen, of van wie alleen het openbare leven bekend was.

64 Het trauma onder overlevenden van de Leidse ramp, zoals dat naar voren komt uit ego-documenten en contemporaine literatuur, lijkt op de ervaringen van de bewoners van de wijk Roombeek in Enschede: I. van der Kamp en P.G. van der Velde, *Vuurwerkkramp Enschede: lichamelijke en geestelijke gezondheid en ervaringen met de ramp: rapportage van het gezondheidsonderzoek* (RIVM-rapport 630930 002.IVP rapport 99 2001 2). Eindrapport van de commissie Onderzoek Vuurwerkkramp [commissie Oosting] (Enschede/Den Haag, 2001); F. de Lugt, *De verhalen van 13 mei 2000. Ooggetuigen over de vuurwerkkramp van Enschede* (Enschede: Huis van Verhalen/Projectbureau Roomburg, 2009).

65 Van de Vuurwerkkramp van Enschede (2000) zijn relieken beschreven die gelijkenis vertonen met wat de inwoners van het Leidse rampgebied in 1807 hebben bewaard, zoals de voordeursleutels van hun bij de ramp verwoeste huizen: F. de Lugt, *De verhalen van 13 mei 2000*, 2009.

TOT SLOT

Er bestaat geen centraal platform voor het catalogiseren van herinneringsobjecten in privébezit. Het overzicht van de extra-museale kruitramp-relieken staat bij de auteur van dit artikel thuis op de harde schijf... Dat is onwenselijk, mede gezien de privacy van de particulieren die deze objecten beheren. Familierelieken worden nog altijd doorgegeven en hebben dus geen permanente standplaats: dat past niet binnen het collectiebeheer van musea en archieven. De 'externe kruitrampcollectie' zou een goede testcase kunnen zijn om hier een oplossing voor te ontwikkelen.

93

BIBLIOGRAFIE

- Bruin, Jenny de. 'De collectie kruitramp van 1807 in Stedelijk Museum De Lakenhal'. In *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, red. Arti Ponsen en Ed van der Vlist, 211-37. Leiden: Ginkgo, 2007.
- Grijzenhout, Frans. *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten, 1780-1806*. Zwolle: Waanders, 1989.
- . 'Vaderlandse oudheden'. In *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, red. Frank Grijzenhout, 109-32. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- Honings, Rick. 'Romantische relieken. Materiële Bilderdijk-cultuur'. In *Een sublieme nalatenschap. De erfenis van Willem Bilderdijk*, red. Rick Honings en Gert-Jan Johannes, 233-44. Leiden: Leiden Publications, 2020.
- Huizinga, Johan. 'Het historisch museum'. *De Gids* 84, nr. 2 (1920): 251-62
- Orsel, E.D. *Rijswijkers in Leiden. Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken*, serie Bodemonderzoek Leiden dl. 20. Leiden: Gemeente Leiden, 2007.
- Ponsen, Arti. "'Delfts Welvaaren". Een analyse van de toedracht van de kruitramp en een poging tot beantwoording van de schuldvraag'. In *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, 45-101. Leiden: Ginkgo, 2007.
- Ponsen, Arti en Ed van der Vlist red., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*. Leiden: Ginkgo, 2007.
- Reitsma, Henk, en Arti Ponsen. 'Van Donderslagh tot Fireworks. De kruitramp natuurwetenschappelijk belicht'. In *Het fataal evenement*, red. Ponsen en Van der Vlist, 103-41.
- Vroom, Wim. *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relieken*. Nijmegen: SUN, 1997.
- . *In Tumulto Gosico. Over relieken en geuzen in woelige tijden*. Nijmegen: SUN, 1992.
- Zijlmans, Jori. 'Objecten van herinnering. De Leidse kruitramp in Stedelijk Museum De Lakenhal'. In *Het fataal evenement*, red. Ponsen en Van der Vlist, 195-209.
- . "'Publieksmuseum" voor stedelijke oudheden. Een historische schets'. In *Museum De Lakenhal. Gebouw - geschiedenis - collectie*, red. Meta Knol, Aukje Vergeest en Jori Zijlmans, 105-26. Leiden: Museum De Lakenhal & NAIo10 uitgevers, 2019.

Arti Ponsen (1954) is amateurhistorica, gespecialiseerd in de Leidse buskruitramp van 1807. Sinds de herdenking in 2007 fungeert zij als aanspreekpunt voor families die nog relieken bezitten van de kruitramp en genealogen die slachtoffers of ooggetuigen onder hun voorouders hebben.

TEN VOORDEELE VAN ...

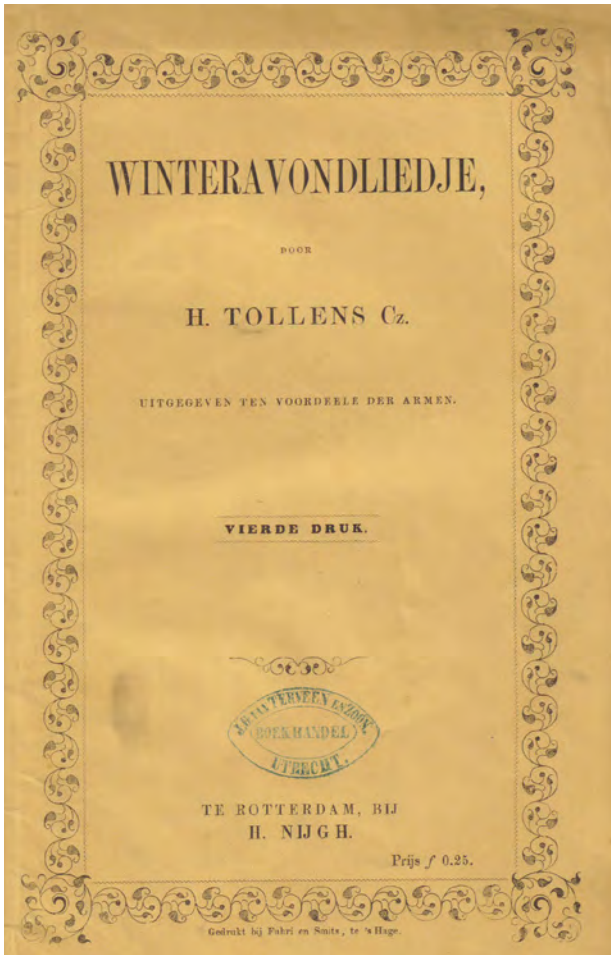
Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw

IN FAVOR OF ... CHARITY PUBLICATIONS IN THE NINETEENTH CENTURY

In Dutch history, charity publications were almost entirely a 19th century phenomenon. In this article I provide an overview of this phenomenon. The first publication that I have been able to trace is from 1784, the most recent one from 1930. However there are some predecessors of charity publications. The few studies that have been published about charity literature emphasize their national message. Occasions for charity publications were many and varied. Even so, flood disasters prevail. The most varied genres could be employed for the purpose: theater plays, poetry, sermons, essays, etc. However, poems are in the majority, and it is they in the first place that become the object of criticism. From mid-century onward critical comments become ever fiercer, in particular concerning their quantity and their countless platitudes. What makes the phenomenon typically nineteenth century is the shared mentality behind it. To help out in the case of disasters or poverty was not yet a public matter but rested with privately undertaken initiatives.

Als of het gaat om een belastingaangifte, zo ratelen de cijfers over het papier: *Bedelbrief in den winter*, fl 600 voor behoeftigen in Rijswijk; *Goeden nacht van de armen aan de rijken* fl 1816,88 voor nationale armen en ook nog fl 635 voor de wezen in Parapattan; *De pleegzuster* fl 375 voor de Vereniging van ziekenverpleging; *Uitroep* fl 720 voor cholera-zieken; *Albumblaadje* fl 721,07 voor de armen; *Amstels mannenchoor* fl 810 voor choleralijders; *Cantate* fl 1200 voor choleralijders; *De grijze bedelaar* voor twee hoogbejaarde arme weduwen fl 1000; *Winteravondliedje* fl 2000. De cijfers komen uit de biografie van Hendrik Tollens door G. Schotel, vier jaar na zijn dood verschenen. In het 27ste hoofdstuk, *Offers van weldadigheid*, geeft Schotel een opsomming van de opbrengsten van Tollens' gedichten voor goede doelen.¹

1 G.D.J. Schotel, *Tollens en zijn tijd. Eene proeve van levensbeschrijving* (Tiel: D.R. van Wermeskerken, 1860), 263-264.

Afb. 1. H. Tollens Cz.,
Winteravondliedje. 4e
dr. Rotterdam: H. Nijgh,
1855. (*Particuliere collectie*)

Tollens, de onbetwiste koning van de liefdadigheidspoëzie, zou al in het jaar van zijn dood in 1856 zelf het onderwerp worden van liefdadigheidsuitgaven. Tegelijkertijd ontstonden er initiatieven in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam voor een standbeeld dat in Rotterdam zou geplaatst worden en voor een monument op zijn graf in Rijswijk. Beide zouden bekostigd worden met nationale inzamelingsacties.² Daarvoor verschenen diverse uitgaafjes, zoals *Tollens' begrafte-*

² Zie hiervoor: Rudolf Wouter Poortier, *Tollens' nagalm. Het dichterschap van Hendrik Tollens (1780-1856) en de Nederlandse herinneringscultuur* (Amsterdam: z.u., 2014), 422-24, 477.

nis, uitgegeven gedeeltelijk ten behoeve der oprigting van een gedenkteeken (1856) of *Roepstem tot de Nederlandsche natie over eenig gedenkteeken voor haren geliefden volksdichter Tollens* (1856). Zijn betekenis voor liefdadigheidsuitgaven wordt geprezen in *Een lovertje op het graf van Tollens* van de dichter L. van den Broek, waarin het gedicht ‘Der armen klacht bij den dood van Tollens’:

96

De grijze Dichter ligt in 't graf,
Hij zong ook lang genoeg,
Die ons zoo menig goudstuk gaf,
Dat hij den rijke vroeg.

Die tranen hen in de oogen dreef
En guldens uit hun kas,
En Bedelbrieven voor ons schreef,
Als 't nijpend winter was.

[..]

O Vriend der armen, Hemelheer!
Verzacht ook onze smart,
Geef ons een and'ren Zanger weèr,
Met zulk een edel hart.³

Van den Broek verzoekt dus aan de Hemelheer om een opvolger: dat zou niet gebeuren. Weliswaar kwam er een grote watersnoodramp in 1861, waarbij tientallen dichters zich aandienen om versjes te schrijven, maar een aanvoerder, iemand die garant zou staan voor een flinke opbrengst, was daar niet meer onder, hoewel dichters als E. Laurillard en S.J. van den Bergh ook wel geregeld de bedelpen hanteerden met succes. Het genre van liefdadigheidsuitgaven begon echter te slijten in de jaren na de dood van Tollens.

VOORAF

Onder liefdadigheidsuitgaven rangschik ik alle drukwerk dat uitgegeven werd om geld bij elkaar te krijgen voor een bepaald maatschappelijk doel dat expliciet in de uitgave vermeld staat. Die vermelding kan op de titelpagina staan, maar ook in een voor- of nawoord. Daar horen gedrukte preken bij, verslagen, gedichten, verhalen, toneelstukken, bloemlezingen, bundelingen en ook prenten. ‘Liefdadigheidsliteratuur’ is specifiek en doelt op gedichten, toneelstukken en verhalend werk, ingezet voor goede doelen.

3 L. van den Broek, *Een lovertje op het graf van Tollens* (Rotterdam: Altmann & Van der Palm, 1856), 11-13.

Afb. 2. H.W. Last, Strandgezicht met treurende vissersvrouwen. Liefdadigheidsprent met gedicht van E. Laurillard, 1868. (Rijksmuseum Amsterdam)

Het is niet makkelijk een compleet overzicht te krijgen van dergelijke uitgaven. Er is, voor zover mij bekend, geen vlijtige bibliothecaris of onderzoeker geweest die er een totaaloverzicht van aangelegd heeft. Als het om dunne boekjes gaat, staan ze vaak wel vermeld tussen allerlei ander drukwerk van geringe omvang in de pamflettencatalogus van Knuttel, maar die loopt maar tot 1854.⁴ Trefvoor-

4 W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek 1486-1853* ('s Gravenhage: Koninklijke Bibliotheek, 1486-1853). 9 dln. Bij de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam is een pamflettencatalogus op kaart aanwezig die waarschijnlijk langer doorloopt, maar door de sluiting in verband met de coronacrisis heb ik die niet kunnen raadplegen. Ik heb ook niet kunnen uitzoeken of in de oude systematische catalogus van de UBA (de zogenaamde 'kermende laatjes'), die nog op verzoek raadpleegbaar is, het trefwoord 'gelegenheidsverzen' misschien ook liefdadigheidspoëzie bevat. Elsa den Boer vervaardigde op basis van Knuttel een overzicht van liefdadigheidsuitgaven 1800-1850, en een lijst van watersnooduitgaven 1855 en 1861. Zie:

denonderzoek in catalogi op ‘weldadigheid’, ‘liefdadigheid’ of ‘filantropie’ geeft geen uitkomsten. Ook in de bekende boekbibliografieën en het *Nieuwsblad voor den boekhandel* kan niet systematisch gezocht worden. Nogal wat titels heb ik gevonden in de *Vaderlandsche letteroefeningen*, die veel liefdadigheidsuitgaven bespreekt. Het meeste succes levert een zoektocht in de Worldcat of Picarta op, met de zoekterm ‘ten voordeele’, met dubbel -ee, of ‘ten behoeve van’ of ‘ten gunste van’. ‘Bedelbrief’ of als trefwoord ‘gelegenheidsuitgave’ levert ook nog wel titels op. Dit leidt tot een omvangrijke maar zeker niet complete lijst, waarmee inzicht gekregen kan worden in de geschiedenis van liefdadigheidsuitgaven en hun doelen.

98

In dit artikel geef ik een korte geschiedenis van de liefdadigheidsuitgave, waarbij ik wijs op voorlopers. Ik maak een onderscheid tussen nationaal en lokaal gerichte uitgaven. De aanleidingen tot uitgaven komen aan de orde, evenals de manier waarop ze bij gulle gevers terecht kwamen. Volgt een indruk van welke schrijvers erbij zijn betrokken, welke literaire genres zij hanteren en welke inhouden, en hoe het verschijnsel door kritiek gemangeld werd en langzaam gemarginaliseerd raakte.

GESCHIEDENIS

De eerste liefdadigheidsuitgave die ik heb kunnen traceren waarbij expliciet het goede doel vermeld wordt, is niet overgeleverd en stamt uit 1784. Dominee Gualtherus Zoutmaat gaf toen bij uitgever Delfos in Leiden zijn *Inwijding van het Minne- of Arme Oude Mannen en Vrouwen-Huis* uit ten voordele van dat huis.⁵ Uit hetzelfde jaar, maar enige maanden later verschenen, en wel overgeleverd, stamt een leerrede van C.C.H. van der Aa ten voordele van het Luthersche Wees- en Armhuis in Haarlem.⁶

De (waarschijnlijk) eerste *literaire* liefdadigheidsuitgave is geschreven door een vrouw, en die verscheen begin 1785. De auteur is de bekende Lucretia Wilhelmina van Winter-van Merken, ‘ten voordeele van het heiligen geest- of armen-weeshuis der stad Leyden’. Ze begint met een lofzang op de Nederlandse weldadigheid:

Elsa den Boer, *Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Instituut voor Neerlandistiek, 1994) (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam), 107-110. Deze scriptie, die onder mijn begeleiding tot stand kwam, is raadpleegbaar via de scriptielink van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, <https://scripties.uba.uva.nl/search?id=440144>. Die lijsten breidde ik uit met toevallige vondsten, onderzoek in *De vaderlandsche letteroefeningen* 1800-1876, de gehele Knuttel, en systematisch onderzoek van de Picarta en Worldcat op ‘ten voordeele van’.

- 5 De vermelding komt uit de *Oprechte Haerlemsche Courant*, 21 maart 1784 (via Delpher). Alle kranten zijn geraadpleegd via www.delpher.nl.
- 6 C.C.H. van der Aa, *Leerrede, ten onderwerp hebbende: De bedienaars van het Evangelie Gods boden in Christus plaatze [...] Ten Voordeele van het Luthersche Wees- en Armhuis* (Haarlem: A. Loosjes Pz, 1784).

Liefdaadig Nederland, op wiens gewijde gronden
 Geen ongelukkig mensch zich ooit verwaarloosd ziet!
 Geen stad, geen volkrijk dorp word in uw kreits gevonden,
 Waar in de onnoozle Wees geen troost, geen hulp geniet;
 Waar in de magtelooze krankten
 In uwe gunst Gods gunst niet danken,
 En waar gij d'ouderdom geen steun en bijstand bied.⁷

Interessant is ook een uitgave uit 1790, *Feestgezangen voor het groot vocaal en instrumentaal muzijk*, bij het huwelijk van Carel George August, erfprins van Brunswijk en Lundenburg met prinses Frederika Louïsa Wilhelmina, dochter van de toenmalige stadhouder. Ze zijn uitgegeven 'ten voordeele der Luthersche diäconie armen van 's Graavenhaage'. Schrijver is de verder onbekend gebleven zeer prinsgezinde dichter, journalist en beambte W.P. Turnbull de Mikker. Hij schrijft in het voorwoord dat hij het een eer vindt in het voetspoor van grote mannen te mogen treden die door 'het bejaagen van nut en voordeel voor hunnen medemensch, de zoetste wellust smaaken' en roept daarna de goedkeuring van God in, niet dan nadat hij zijn patriotse critici nog heeft uitgemaakt voor 'woelende slangen' die een in gal gedoopte pen hanteren waarmee ze 'de snoodheid van hun boos en verdorven hart volkomen aan den dag leggen'.⁸

Nog voor de eeuwwisseling kom ik een uitgave voor waterrampslachtoffers tegen, en dat is wellicht de eerste liefdadigheidsuitgave bij watersnood. De gewezen predikant Johannes Wilhelmus Bussingh geeft dan uit: *Plechtige voorreden, en dichtstuk. Ten voordeele van de noodlijdende door de waterloed*. Het is een weergave van een dienst op tweede paasdag in de episcopale kerk in Rotterdam. Opmerkelijk hierin is het dichtstuk: 'Lof der weldadigheid', waarin de dichter uitgebreid ingaat op het schone van goede doelen, en op de verdorvenheid van rijken die de weldadigheid niet beoefenen:

Gij, die van weelde en wellust dronken,
 Voor *Bachus* kostbare offers plengt,
 Of aen de geile toverlonken
 Van *Venus*, rijke schatten brengt;
 Of die, kan 't slechts uw hoogmoed strelen,
 Aen trotsche pracht, en praeltonelen,
 Meer biedt dan uw vermogen duldt:

7 Lucretia Wilhelmina van Winter-van Merken, *Dankoffer voor de Leydsche weezen. By den aanvang van het jaar MDCCLXXXV [...] ten voordeele van het heiligen geest- of armenweeshuis der stad Leyden* (Leyden: z.u., 1785).

8 W.P. Turnbull de Mikker, *Feestgezangen, voor het groot vocaal en instrumentaal muzijk* ('s Gravenhage: Thierry, Mensing, J.C. Leeuwestyn, 1790), [II].

De brasser moge uw daden prijzen,
 Maer, ô 't zijn schijnschone eerbewijzen,
 Die ge eenmael zelf verfoeijen zult. –

Deze dichter zet nog niet, zoals in latere overstromingsgedichten, mededogen in om beurzen te openen. Hij laat weten dat God eigenlijk 'Neerlands snode euvelmoed' had willen bestraffen met storm en watervloed (ik vermoed dus dat hij een orangist is, die zich beklagt over de instelling van de Bataafse Republiek), en het land geheel had willen verzwelgen, maar Hij had nog genade getoond:

100

Ja; toen de Stormwind brullend loeide; –
 Het krakend Ys ons trillen deedt; –
 De Stroom ver boven de oevers vloei'de; –
 En de aerde als van elkand'ren spleet. –
 Bij 't raet'len van de Donderslagen,
 Hebt Ge Uw gebeden opgedragen,
 Aen God, die meermael hadt gered;⁹

Uit hetzelfde jaar 1799 dateert het geschrift *Merkwaardige brief uit Nymegen, wegens de ellende aldaar, door het water veroorzaakt* dat voor drie stuivers 'ten voordeele der Ongelukkigen' te bekomen was.

En dan breekt de negentiende eeuw aan. De liefdadigheidsuitgave kan, alleen al vanwege de kwantiteit van het verschijnsel, typisch negentiende-eeuws genoemd worden. De eeuw opent met een dichtstuk van Ambrosius Justus Zublic, uitgesproken door de beroemdste actrice van die tijd, Johanna Cornelia Wattier: *Aan het publiek, in den Amsteldamschen schouwburg, na het vertoonen van Den abt de l'Épée. ten voordeele der weduwe van den acteur J.A. Roos, onverwacht overleden, den zosten van oct. 1800*. Een oproep dus tot individuele steun.

In diezelfde negentiende eeuw kan ook de ondergang van het genre gesignaleerd worden. Natuurlijk komen er zelfs nu nog boeken uit waarvan de opbrengst naar goede doelen gaat, maar die zijn als zodanig niet meer te herkennen op de titelpagina. Ik herinner me dat ik als kind getuige was van een gesprek tussen mijn vader en moeder of ze een fotoboek over de Watersnood van 1953 zouden aanschaffen. Ze hadden het niet breed in die tijd, maar kochten het toch, omdat de opbrengst naar de slachtoffers zou gaan. Maar boekjes met de ondertitel 'ten voordeele van' tref ik in de 20ste eeuw nauwelijks meer aan. Ik vond er nog twee. Het laatste dat ik kon traceren, stamt uit 1930, toen er *Eenvoudige schoolliedjes* ten voordeele van onderwijzersweeskinderen uitgegeven werden. Daarvóór verscheen er nog een in 1920 in Vlaanderen, uitgegeven in Brugge voor soldaten van de Eerste Wereldoorlog, maar verder is alles negentiende-eeuws. Nu, in de eenentwin-

9 Johannes Wilhelmus Bussingh, *Plechtige voorreden, en dichtstuk. Ten voordeele van de noodlijdende door de watervloed* (Rotterdam: N. Cornel, 1799), 17, het vervolg op 28.

tigste eeuw, zijn er met de coronacrisis merkwaardig genoeg weer liefdadigheidsuitgaven. Zo stelde Daan Heerma van Voss de *Coronakronieken* samen, waarvan de opbrengst naar de gedupeerde boekenwinkels gaat.

De daling in het aantal uitgaven zette in rond 1865. Topjaren zijn er als er een grote ramp is: overstromingen vooral, zoals die in 1825, 1855 en 1861. Verder is er een lawine aan dergelijk drukwerk bij de Leidse buskruitramp in 1807 en bij de afscheiding van België, waarbij de opbrengst gaat naar in 1830-1831 gesneuvelde of gewonde schutters.

VOORLOPERS

101

Het begin en einde van de bloei van liefdadigheidsuitgaven ligt dus tamelijk zeker vast. Maar natuurlijk komen de werkjes niet uit de lucht vallen. Er zijn voorlopers die geleid hebben tot de negentiende-eeuwse liefdadigheidsuitgaven.

In de eerste plaats zijn dat de nieuwjaarswensen die al in de zeventiende eeuw gebruikelijk waren. Wezen konden rond nieuwjaar langs de deuren gaan om aalmoezen op te halen, en dan boden ze een bedrukt vel met een gedicht, spreuk of een prent aan. Er is er een overgeleverd uit 1642: *Nieuw-Jaer der arme Weesen der Stadt Rotterdam*. Datzelfde gold voor bepaalde beroepen: nachtwachters, tamboers, lantaarnopstekers, vuilnisophalers. Die konden allemaal rond nieuwjaar rondgaan met een vers of prent en foioen ophalen. Ook de knecht van de Amsterdamse Beurs mocht dit in 1643.

In dezelfde traditie vallen de kopermaandagprenten. De oudst bekende is van 1608. Koppermaandag viel op de eerste maandag na Driekoningen (6 januari) en dan waren er Gilde-feesten. Gildelieden mochten dan de stad doortrekken en om giften vragen, die ze vervolgens konden verbrassen. Tot 1604 mochten in Amsterdam ook melaatsen de stad in en geld ophalen. Na de afschaffing van de gilden werd het drukken van kopermaandagprenten gehandhaafd, meer als staaltjes van drukkunst, tot heden aan toe.

Er waren toen ook al comités die bij rampen geld inzamelden voor slachtoffers, en die bleven ook bestaan in de negentiende eeuw. De liefdadigheidsschrijvers en -drukkers sloten zich daarbij aan en bouwden voort op de traditie van nieuwjaar en kopermaandag, maar dan natuurlijk zonder vaste datum.¹⁰

Wellicht is ook van invloed geweest dat de schouwburgen en concertzalen al vroeg begonnen met benefietvoorstellingen. Al voor 1800 trof ik advertenties aan voor concerten en toneelstukken waarvan de opbrengsten naar goede doelen gingen. Dat gebruik bleef ook nog lang in de negentiende eeuw bestaan.

¹⁰ Zie voor dit soort uitgaven: Johan de Zoete, Martien Versteeg, *Koppermaandagprenten: verkenning van een Nederlandse grafische traditie* (Den Haag: Schwartz SDU, 1991). Zie ook: Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 7-11.

Afb. 3 Koppermaandagprent. Rijks Monument voor Lourens Koster. 1802. (Rijksmuseum Amsterdam)

LOKAAL OF NATIONAAL?

De nieuwjaars- en kopermaandagprenten waren lokale aangelegenheden. De verschuiving naar liefdadigheidsuitgaven brengt meteen het vraagstuk naar voren of deze lokaal of nationaal gericht waren.

Laurens Ham veronderstelt dat de consensuscultuur van na 1814 leidde tot de bloei van de liefdadigheidsliteratuur, en dat die kon bloeien omdat die gepresenteerd werd als nationale eenheidsboodschap. De natie werd opgevat als een familie met de koning als vader en alle onderdanen als broeders en zusters. De liefdadigheidsuitgaven werden ingezet als een pact tussen de lezer en de schrijver,

waarbij de lezer aangesproken werd op zijn emotie en op de zelfvoldoening die het geven van een gift met zich meebrengt.¹¹

In haar onderzoek naar waterrampen legt ook Lotte Jensen, in de drukuitgave van haar oratie *Wij tegen het water*, de nadruk op het nationale bij liefdadigheidsuitgaven. Ze zet uiteen dat media een grote rol spelen in de vorming van nationale gemeenschappen. De media, die bestonden in die tijd voornamelijk uit pamfletten en gelegenheidsuitgaven. Ze noemt vier pijlers waarop het nationaal saamhorigheidsgevoel berust, in verband met literatuur die watersnoden betreft. De eerste pijler steunt het saamhorigheidsgevoel door een vast beeldrepertoire, de tweede pijler bestaat uit rolmodellen, waarmee ze doelt op het creëren van helden en heldinnen. De derde pijler die het gevoel van saamhorigheid ondersteunt, wordt gevormd door het beroep op liefdadigheid. Tenslotte is er nog het inschakelen van herinneringscultuur.¹² De vier pijlers tezamen leiden ertoe dat een ramp als nationaal ervaren wordt en aanleiding geeft tot nationale liefdadigheid. Jensen gebruikt ze voor watersnoden, maar ze zijn ook te plaatsen onder de gelegenheidsuitgaven die over andere rampen gaan.

Maar we komen hier nu bij een cruciaal kip-of-ei-vraagstuk. Hielpen de rampuitgaven bij de creatie van het nationaal gevoel, of is het juist zo dat er alleen veel rampuitgaven verschenen als er al een gevoel was dat het hier een nationale zaak betrof?

De buskruitramp van Leiden in 1807 kan dienen als voorbeeld. In de studie *Het fataal evenement* wordt die aangewezen als de eerste als nationaal beschouwde ramp. Waardoor komt het dat deze ramp als nationaal werd ontvangen en tot een nieuwe explosie leidde: die van liefdadigheidsgeschriften?¹³

Natuurlijk was het een zeer omvangrijke ramp, met 151 doden, maar dat ging het dodental van andere rampen niet te boven. Zo kwamen er in 1799 bij een scheepsramp met het fregat De Valk 419 mensen om. In 1809 verloren in Vlissingen 335 mensen het leven bij het Engelse bombardement, en in 1809 was er tevens een grote watersnood waarbij 275 doden vielen. Geen van deze rampen werd groot-scheeps aangepakt door schrijvers van liefdadigheidsgeschriften. Het is mogelijk dat de bemoeienis van koning Lodewijk Napoleon met de Leidse ramp ermee te maken heeft dat die wel als nationaal ervaren werd. Er was hem blijkbaar veel aan gelegen van alles in te zetten als hulp. Soldaten die in de buurt waren om tegen

11 Laurens Ham, 'Verbroken familiebanden: negentiende-eeuwse consensuscultuur in liefdadigheidsuitgaven rond 1861', in *Literatuur en cultuur uit de Lage Landen*, red. Stefan Kiedroń (Wrocław: Acta Universitatis wratislaviensis, 2011), 113-127. Zie voor de natie als familiemetafoor ook Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam: Querido, 2002), 13-15.

12 Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen: Vantilt, 2018), 13-50.

13 Arti Ponsen, Ed van der Vlist red., *Het fataal evenement: de buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden: Ginko, 2007).

Afb. 4 C.L Hansen, Het Rapenburg te Leiden, bezoek van koning Lodewijk Napoleon drie dagen na de ontploffing van het kruitschip. 1807. (*Rijksmuseum Amsterdam*)

de Engelsen te vechten, kregen bevel mee te helpen bij de heropbouw. Privé stelde hij 30.000 gulden beschikbaar, te vergelijken met nu zo ongeveer drie ton. Hij beval Delftse bakkers om brood voor Leiden te bakken, waar de bakkerijen voor een groot deel in puin lagen. Bovendien stuurde hij zijn hofchirurg naar Leiden en stelde het Huis ten Bosch in Den Haag open als Noodhospitaal. Wat dan ook de oorzaak mag zijn geweest: de liefdadigheidsuitgaven verschenen in alle uithoeken van het toenmalige koninkrijk. In Leiden zelf werden er de meeste gedrukt, direct gevolgd door Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Maar ook Leeuwarden, Hoorn en Utrecht lieten boekjes verschijnen 'ten voordeele van' de slachtoffers. Vergelijking met de watersnood van 1809 laat zien dat ook toen de publicaties nationaal verspreid verschenen, waarschijnlijk mede omdat er een bededag ingesteld werd door de koning. Er zijn onder andere uitgaven in Sneek, Zierikzee, Rotterdam, Nijmegen, Utrecht, Haarlem. Maar zo talrijk als die bij Leidens ramp zijn ze niet.

De Vlissingse ramp daarentegen werd niet nationaal ervaren, hoewel dit wel degelijk een aanval was op de toenmalige natie. Britse troepen bombardeerden toen Vlissingen, in een poging de daar liggende Franse schepen te vernietigen en

zo toegang te krijgen tot Antwerpen. Voor zover ik het kan overzien verscheen er slechts één bedelpublicatie, het *Kort en onpartijdig Verhaal, ten voordeele van het ongelukkige wees- en armhuis der stad Vlissingen*, gedrukt in Schiedam in 1810.

In 1825 was er een enorme watervloed die huishield rondom de Zuiderzee, tot in Overijsel toe. De zeekeringen braken door, grote delen van Friesland overstroomden, het aantal dieren dat verdronk en het aantal huizen dat vernield werd, was gigantisch. 379 mensen verloren het leven. Hulp kwam van alle kanten: tot zelfs in Sint Petersburg werd er geld bij elkaar gehaald. Deze overstroming werd dus weer wel als nationaal bestempeld.

Buiten de als nationaal ervaren rampen waren er ook grotere of kleinere ongelukkige situaties waarvoor lokaal uitgaven verspreid werden. Zo kwamen er dichtstukjes op de markt 'ten behoeve der noodlijdenden te Groningen', ten voordeele der door den brand ongelukkigen te Almkerk', of *Dichtregelen, uitgegeven ten voordeele der weduwe en kinderen van J.C. Fransen, die [...] het leven verloor bij het redden van een kind*, duidelijk een lokale Rotterdamse actie. In de lokaal gerichte uitgaven is de inhoud dan ook minder nationalistisch. De metaforiek van de natie als familie blijft hierin achterwege en er wordt niet expliciet een beroep gedaan op de veronderstelde weldadigheid van 'de Nederlander'. Hendrik Tollens, nooit wars van nationale retoriek, maakt in zijn *De pleegzuster. Dichtstuk uitgegeven ten behoeve van de protestantsche vereeniging voor zieken-verpleging te Rotterdam* de pleegzuster wel tot heldin, maar zet dat niet in een nationaal kader. Ze is een heldin omdat ze haar taak als een gunst van God opvat.¹⁴

Oproepen om internationaal hulp te verlenen heb ik weinig aangetroffen. Er is een gedicht 'geheel ten voordeele der zwaar beproefde Christenen in Syrië'.¹⁵ Verder zijn er enkele uitgaven ten gunste van de Grieken, die tussen 1821 en 1829 voor hun onafhankelijkheid stredden, tegen het Ottomaanse Rijk, en ik vond een brochure voor hulp aan de Kaapkolonie, waar branden woedden (1869). Uitgaven voor slachtoffers van de Krimoorlog tussen 1853 en 1856 heb ik niet kunnen traceren. De oproepen voor steun aan slachtoffers van vulkaanuitbarstingen in Nederlands-Indië zijn niet internationaal te noemen, omdat deze kolonie onder het koninkrijk viel. Dat geldt ook voor uitgaven ten behoeve van de afschaffing van de slavernij, die zich concentreerden op Suriname.

Opnieuw nationaal zijn de reacties op de opstand in België vanaf 1830. Dan zijn er acties voor het oprichten van een nationaal gedenkteken voor Van Speijk, er zijn inzamelingsacties voor 'gekwetsten' en voor weduwen en wezen van gesneuvelden, en die komen vanuit het hele land.

¹⁴ H. Tollens Cz., *De pleegzuster. Dichtstuk uitgegeven ten behoeve van de protestantsche vereeniging voor zieken-verpleging te Rotterdam* (Rotterdam: Van der Meer & Verbruggen, 1852).

¹⁵ J.A.M. van der Brugh, *Een liefdegift. Dichtregelen uitgegeven geheel ten voordeele der zwaar beproefde Christenen in Syrië* ('s Gravenhage: C. van Doorn en zoon, 1860).

Afb. 5. Nederlandsch Panoptikum. Prent van een wassenbeeldengalerij met Koning Willem III bij zijn bezoek aan de Bommelerwaard 1861. (*Particuliere collectie*)

De mislukking van de aardappeloogst rond 1845 leidde niet tot enorme aantallen liefdadigheidsuitgaven, waarschijnlijk omdat die te omvangrijk en te langdurig was en daarmee ingreep in het dagelijks leven van duizenden. Een snelle actie hielp hier niet. Armoedebestrijding was toen nog niet in de wet opgenomen en hulp aan hongerigen viel helemaal onder de kerken. De armencommissies werden toen voor de opgave gesteld voor grote groepen oplossingen te bieden.

Er zijn nog twee watersnoodrampen in de loop van de negentiende eeuw die nationaal beleefd werden: die van 1855 en die van 1861. Elsa den Boer heeft een inventarisatie van de bedelgeschriften gemaakt, waarbij ze op een getal van respectievelijk 68 en 88 liefdadigheidsuitgaven uitkomt, vanuit het hele land uitgebracht.¹⁶ Bij deze rampen viel de rol van koning Willem III op, die zich nu eens niet als koning Gorilla, maar als bewogen en bezorgd vorst gedroeg en hulpinitiatieven naar zich toetrok.¹⁷

¹⁶ Laurens Ham komt bij een recentere telling op 110 uitgaven in 1861. Laurens Ham, 'Het gebod of het genot: Multatuli als liefdadigheidsschrijver', *Over Multatuli* 34, nr. 68 (2012) 68, 4-19.

¹⁷ Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 50, 53-54. Zie ook Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam: Boom, 2013), 315-20.

De conclusie van dit geheel moet zijn, dat een nationale beleving bevorderd werd door de omvang van de ramp, maar ook door de inzet van de koning, de instelling van een bededag en de ervaring van aanranding van de natie, zoals bij de afscheiding van België. Dit zijn concrete gegevens, waarin de aanleiding tot groei van lokaal naar nationaal te vinden is. De vier pijlers van als nationaal ervaren liefdadigheidsuitgaven die Lotte Jensen aanwijst, betreffen meer analyses van de inhoud hiervan. Bij de stelling van Laurens Ham kan aangetekend worden dat het merendeel van de liefdadigheidsuitgaven een lokaal doel diende. Blijft de vraag nog steeds bestaan: wanneer besloot een koning zich in te gaan zetten voor een ramp en die daarmee tot nationaal te verklaren?

AANLEIDINGEN

We hebben al enige verschillende aanleidingen tot liefdadigheidsuitgaven gezien. Elsa den Boer maakt in haar inventarisatie van de uitgaven tussen 1850 en 1865 een indeling in de volgende categorieën: rampen en ongelukken (1), maatschappelijke zorg en gezondheidszorg (2), oorlog (3) en gedenktekens (4).

Onder de rampen en ongelukken laat zij de watersnoden, de explosie van het kruitschip en diverse branden vallen. Onder de maatschappelijke zorg en gezondheidszorg rekent zij de uitgaven bij de cholera-epidemie en de aardappelziekte.¹⁸ Ook de uitgaven voor individuele steun aan weduwen en wezen en die aan algemene armen of behoeftigen van een bepaalde stad telt ze daaronder. De diverse winterliedjes bij bittere kou, meestal door weeskinderen aangeboden, horen ook hierbij. Hulp aan de weduwen van mannen die het leven verloren omdat zij dat van een ander probeerden te redden, rekent zij ook onder deze categorie.

Bij de oorlogsuitgaven geeft ze als voorbeeld de uitgaven betreffende de Belgische afscheiding.

Tenslotte zijn er nog de gedenktekens waarvoor ingezameld werd. De acties daarvoor kunnen niet echt onder liefdadigheid gerangschikt worden, het gaat hier om het monumentaliseren van het verleden. Dat liep uiteen van het inzamelen van fondsen voor het monument voor Van Speijk tot dat voor Rembrandt, Tollens en Vondel én Laurens Janszoon Coster.¹⁹ Omdat het wel om een beroep op vrijgevigheid voor een niet-particulier doel gaat, rangschik ik de drukwerken daarvoor toch ook onder de liefdadigheidsuitgaven.

De verschillende aanleidingen om een inzameling te starten via gedrukte werken kunnen makkelijk in deze categorieën ondergebracht worden. Ook de oproepen voor individuele steun zijn vaak terug te brengen op een van de eerste drie

¹⁸ Grote cholera-epidemieën waren er in 1833, 1849 en 1866. De aardappelziekte woedde rond 1845-1848.

¹⁹ Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 15-18.

categorieën. De categorieën kunnen nog wat verder uitgebreid en gespecificeerd worden, bijvoorbeeld in oproepen voor het stichten of ondersteunen van bepaalde vormen van onderwijs. Ook godsdienstige aanleidingen passen beter in een aparte categorie. Daaronder zouden dan ook de uitgaven voor ondersteuning van het zendelingswerk vallen, zoals *Tien centen voor de zwartjes, uitgegeven ten voordeele van het Nederlandsch Zendeling-genootschap*.²⁰ Maar er zijn hoe dan ook vaak buitenbeentjes te vinden, zeker als het gevallen van individuele ondersteuning betreft. Wat te denken bijvoorbeeld van een inzamelingsactie voor een oudtoneelsouffleur die al dertig jaar in dienst is?²¹ En zo zijn er dichtstukjes bij mislukte oogst ten gevolge van hagel, er is *Een lied voor de arme kleine schoorsteenvegers*, geschreven omdat er brand was geweest in een huis waar Italiaanse leerling-schoorsteenvegers ondergebracht waren. Er is een dichtstuk voor een weduwe met vijf doofstomme kinderen, er zijn nogal wat verhalen die ten voordele van Bewaarscholen zijn, tot in West- en Oost-Indië toe. Er zijn ook gedichten voor 700 mensen die door brand in Leiden in 1861 werkloos zijn geworden. Het merkwaardigst is wellicht de *Raadgeving van eenen ouden weduwnaar*, die uitgegeven is ‘ten voordeele van eenen heer die te lui is om te werken’ (1858). Maar zeker ook opvallend is de brochure met een oproep aan ‘gevoelige vrouwen in Nederland’ om te doneren voor Multatuli, die recht zoekt en daarvoor financiën nodig heeft.²²

Bij alle aanleidingen blijven de waterrampen overheersend, tot het eind van de eeuw aan toe. Opvallend daarbij is dat de grootste rampen met de meeste slachtoffers de schipbreuken zijn, met meer doden dan bij de overstromingen. Toch leiden scheepsrampen meestal alleen tot lokale oproepen voor donaties, zeker als het een ramp met bijvoorbeeld een Engels schip betreft.

HOE AAN DE MAN GEBRACHT?

De liefdadigheidsuitgaven gingen de gewone weg van alle uitgaven: ze werden aangekondigd in de boekhandel. In de dagbladen verschenen advertenties voor het bedeldrukwerk. De lezers tekenden er gewoon op in, en daarna zorgde de boekverkoop ervoor dat het ingezamelde geld bij de uitgever terecht kwam, en deze was er verantwoordelijk voor dat het bij de doelgroep terecht kwam. Tussen uitgever en boekverkoop ontstonden af en toe conflicten. Over de portokosten, over de kor-

20 Deze uitgave was ook gericht tegen de slavernij, zij het dat het verspreiden van het christendom onder de tot slaaf gemaakten wel voorwaarde is. S.J. van den Bergh, *Tien centen voor de zwartjes, uitgegeven ten voordeele van het Nederlandsch Zendeling-genootschap* (Rotterdam: M. Wijt en zonen, 1855).

21 C. Alex. van Ray, *Dertig jaren tooneeldienst of de vertooning ten voordeele van een' oud' souffleur* (Amsterdam: A.H. Brouwer en J.C. Gertner, 1837).

22 Hagiosimandre [Gerrit Broens], *Max Havelaar! Een beroep op de Nederlandsche vrouwen* (Amsterdam: R.C. Meijer, 1861).

Afb. 6. J.J. Cremer, *Op den zolder*. Rotterdam: H. Nijgh, 1861. (Collectie Universiteit van Amsterdam)

GENRES, SCHRIJVERS EN INHOUDEN

Er kan niet een bepaald literair genre specifiek aangewezen worden als favoriet voor liefdadigheidsuitgaven. In de eerste helft van de negentiende eeuw overheerst wel de poëzie, terwijl er in de tweede helft ook wel korte verhalen ingeleverd worden voor liefdadige doelen, een genre dat in die tijd meer aansprak dan poëzie. Preken en leerredenen worden er de hele eeuw door uitgegeven 'ten voordeele van'. Maar daarnaast komt elk denkbaar genre voor dat een wat breder pu-

ting, over het oppotten en niet tijdig afdragen van gelden. De opbrengsten, we zagen het al, waren soms gering, maar soms ook aanzienlijk. *Roode Teun*, een verhaal van Bernhard ter Haar kwam zelfs boven wat Tollens inbracht uit, met zijn fl 2853,64. Ook een verhaal van J.J. Cremer, *Op den zolder*, bij dezelfde watersnood van 1861, bracht veel op.²³ Verkoop huisaan-huis kwam ook voor, met name wanneer weeskinderen met een vers rondgingen om geld op te halen.

De prijs van de boekjes ligt meestal rond het kwartje, te vergelijken nu met ongeveer twee euro. Maar er zijn er ook van een stuiver en van drie kwartjes. Dat studenten in die tijd van een ander budget uitgingen dan heden ten dage bewijst wel een uitgave waarmee een maskerade in Utrecht bekostigd moest worden en die 12 gulden moest opbrengen. De doelgroep lag ook voor de goedkope uitgaven niet bij armelui, maar bij de vaderlandslievende christenburger uit de middenklasse of hoger.

²³ Zie hiervoor: Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 40. Zij baseert zich voor de cijfers op een handgeschreven lijst *Werken uitgegeven ten voordeele der Watersnood in Januarij 1861* (UvA, Bijzondere Collecties) en op 'De Nederlandsche weldadige boekhandel', *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 7 augustus 1856.

bliek kan bereiken: bloemlezingen, verhandelingen, reisverslagen, lezingen, gebeden, historische mededelingen, brieven, traktaten en redevoeringen. Er waren ook jaarboekjes of almanakken die in hun geheel bedoeld waren om geld op te brengen voor liefdadigheid, zoals *Dorcas, uitgegeven ter oprigting van een fonds van weldadigheid* (1849-1853), *Magdalena: evangelisch jaarboekje uitgegeven ten voordeele van het Asyl Steenbeek* (een tehuis voor “gevallen vrouwen”), of het jaarboek met de titel *Christelijke weldadigheid [...] tot ondersteuning van Amsterdamse hulpbehoevenden, het onderhoud van hun bewaarscholen en evangelieverkondiging in Suriname* (1859-1862).

110

Elke schrijver van enige naam had wel een liefdadigheidsuitgave op zijn naam staan, van Willem Bilderdijk tot Multatuli, van Jacob van Lennep tot J.J.L. ten Kate, van Hendrik Tollens tot P.A. de Génestet.²⁴ Ook J.J. Cremer, E. Laurillard, Bernhard ter Haar, S.J. van den Bergh, E.W. van Dam van Isselt, W.J. Hofdijk, J.P. Hasebroek, Nicolaas Beets en C.E. van Koetsveld geven geregeld bedelliteratuur uit. Vrouwelijke schrijvers kom ik vrijwel niet tegen, niet bij de bekende schrijfsters, niet bij onbekende. Alleen Estella Hertzvelt schreef bij de watersnood van 1861 een liefdadigheidsgedicht, maar de namen van schrijfsters die toch echt de charitas bevorderden ontbreken, zoals Betsy Hasebroek, Elise van Calcar, Petronella Moens of Barbara van Meerten-Schilperoort, evenals Geertruida Bosboom-Toussaint. Het merendeel van de liefdadigheidsuitgaven is overigens geschreven door vrij onbekende of geheel onbekende schrijvers. Het literair niveau van de uitgaven is dan ook niet hoog.

De inhoud van de uitgaven verschilt natuurlijk per genre. Als we alleen naar de literaire uitgaven kijken, vallen een aantal vaste patronen op waar ook Den Boer, Jensen en Ham op gewezen hebben. Vaak beginnen de gedichten met een uitweiding over de verschrikkingen van de ramp of de armoede. Geen emotie wordt daarbij gespaard, bijvoorbeeld in het gedicht *Winter* van dominee-dichter E. Laurillard, waarin hij een gezin schetst dat vlucht voor het stijgende water:

Maar ook, des winters, als de vloed
 De woning steeds meer zinken doet,
 Klimt een gezin met bangen spoed
 Naar 't dak; hun blikken zwerven
 Door de om hen drijvende woestijn.
 De dag vergraauwt tot schemersdijjn,
 En 't avondlied der zielepijn
 Klinkt in het rond: “wij sterven!”²⁵

²⁴ Zie bijvoorbeeld Ham, ‘Het gebod of het genot’, 4-19.

²⁵ E. Laurillard, *Winter. Dichtregelen uitgegeven ten voordeele van de ongelukkigen door den Watersnood in Gelderland* (Leiden: D.J. Couvée, 1864).

Afb. 7. C.C.A. Last, De overstroming in de Bommelerwaard. 1861. (Rijksmuseum Amsterdam)

Vooraf bij de watersnoden bestaat het vaste repertoire uit grijsaarden die wachten op hulp, houten wiegjes die drijven op de golven, weduwen die met een schaar kinderen achterblijven. De dichter S.J. van den Bergh leek wel gespecialiseerd in droevige tonelen:

De moeder, uit haar slaap gewekt
Door 't brullend ijsgevaart,
Springt op, terwijl zij de armen strekt
Naar 't kind, haar alles waard.
Vergeefs! reeds sleurt een reuzenschots
Haar schat in 't wiegjen meè,
En, aan de raadloosheid ten buit,
En levend schier een lijk,
Blikt ze als krankzinnig voor zich uit,
Terwijl zich de ijsberg hooger kruit
Door d'opgereten dijk.²⁶

²⁶ S.J. van den Berg, *Watersnood, een gedicht. [...] ten voordeele der overstromenden in Gelderland* ('s Gravenhage: M.C. de Graaf jr, 1855). Het gaat hier al om een 'tweede duizendtal'.

Tot het vaste repertoire horen ook de wonderbaarlijke reddingen, die aan Gods ingrijpen toegeschreven worden. Heel tragisch is het verhaal van een kind dat in het water valt en gered wordt, maar de redder verdrinkt en laat vrouw en vier kinderen achter:

Treur nu, verlaten Weduwwrouw!
 En wringt van smart de handen;
 Niets, niets bedwing uw bittren rouw,
 Schrei met uw dierbre panden;
 Schrei met uw diep rampzalig kroost,
 Dat nooit voortaan zijn Vader koost,²⁷

112

Een held dus, en helden zijn vaste prik in de liefdadigheidsliteratuur. Jan van Speijk krijgt de heldenstatus ruimhartig toebedeeld in de gedichten die in 1831 geschreven zijn om geld in te zamelen voor de nabestaanden van de slachtoffers van de scheepsontploffing, of voor een Van Speijk-gedenkteken.

De gedichten eindigen gewoonlijk met een bede tot God of een lofzang op Hem. Zoals in dit gedicht, dat voor de bouw van een nieuw weeshuis uitgegeven werd:

Zoo worde in 't nieuwe huis der weezen
 Welhaast des Heeren naam geprezen,
 Zijn lof vermeld op hoogen toon;
 Dan klinkt ook zeker daar de bede
 Der Wees voor U, om vreugd en vrede,
 O goede gevers, tot Gods troon.²⁸

Vaak staat er ook nog tegen het eind een lofzang op de weldadigheid, verbonden met de beloning die God daarvoor in petto heeft:

Geeft, rijken, want de gift is zuster der gebeden.-
 Die geeft, niet die ontvangt, smaakt hemelzaligheden
 En hopend blikht hij op als hij van de aarde scheidt;
 Want schooner dan juweel en paarden en saphiren,
 Die met hun valschen gloed uw gade en kroost versieren,
 Blinkt in Gods oog de traan die de armoë zeeg'nend schreit.²⁹

27 *Dichtregelen, uitgegeven ten voordeele der weduwe en kinderen van J.C. Fransen, die op den tweeden Julij, achttien honderd en dertig, het leven verloor, bij het redden van een kind* (Rotterdam: H.v.d. Bergh, 1830).

28 *De smeekestem der weeze, door een oud-diaken. Uitgegeven ten voordeele van het fonds voor den bouw van een nieuw weeshuis der Nederduitsch hervormde gemeente* ('s Gravenhage, M.M. Couvéé, 1864).

29 J. Laurillard, *Aan de rijken voor de armen. Weldoen. De opbrengst zal strekken tot leniging der door den brand te Enschede veroorzaakte rampen* ('s Gravenhage: M.M. Couvéé, 1862).

KRITIEK

Het was in de eerste decennia van de negentiende eeuw *not done* om een bedeluitgave kritisch te recenseren. Tot zo ongeveer 1850 is het gebruikelijk om alleen het goede doel te tellen. Een recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* vermoordt zijn terughoudendheid in een recensie van Hendrik Tollens' gedicht *Goe-den nacht van de armen aan de rijken* aldus:

'Eene beoordeling der coupletten, zoo als men die elders leverde, moet men hier niet verwachten. Al ware er iets op 't gedichtje aan te merken, wij zouden 't onbescheiden achten als we vergaten, dat het een vlugtig geschreven gelegenheidsstukje is, aan de armen geschonken.³⁰

113

Met name in de tweede helft van de eeuw kwam er kritiek op de gelegenheidsuitgaven, en die nam snel toe.³¹ De esthetische kwaliteit werd als erbarmelijk beschouwd. 'Met welk een zondvloed van letterkundige prullen zijn wij in den laatsen tijd overstromd!' verzucht een recensent naar aanleiding van een gedicht dat voor een viertal weesjes is uitgegeven.³²

Kritiek op de kwaliteit wordt Tollens zelf, althans zijn standbeeld, in de mond gelegd in een brochure zonder liefdadig doel, waarin zes standbeelden met elkaar in discussie gaan over liefdadig werk. Tollens zegt daarin tegen Erasmus dat het hem hindert dat het watersnoodgedichten regent en dat het 'prul-poëntal' daardoor zo toeneemt.³³

Buitengewoon hard is een sarcastisch stuk van H.J. Schimmel in *De Gids* van 1861, die alle coryfeeën van de watersnoodpoëzie uit dat jaar aanpakt, en niet alleen kritiek heeft op het misbruik van poëzie, die in zijn visie 'alleen in en door zich zelve bestaat' en die tot wanklank wordt vernederd door 'verzensmeden' en 'niet geroepenen of niet bezielden'. Hij verwijt de middelmatige dichters ijdelheid. Lezers zullen met een gevoel van afkeer neerkijken op de 'rijmelende en rijmende bent' en de 'ijdelheid, in welke vormen zij zich ook vertoone, eene der grootste zedelijke kwalen noemen, daar zij de moeder mag heeten onzer waterpoëzy'.³⁴ In dit stuk prijst Schimmel maar één uitgave: het hybride gedicht van Peter de Génestet dat tegelijk een parodie op de watersnoodgedichten was én een rampgedicht

³⁰ *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1850, 217.

³¹ Zie hiervoor Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 86-95; Ham, 'Verbroken familiebanden', 121-124, Jensen, *Wij tegen het water*, 23-26.

³² *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1855, 348. Het betreffende gedicht: J.A. Kramer, *De St. Maartensdag*.

³³ [J. Schenkman], *Pleidooi van zes Hollandsche standbeelden over de edele en baatzuchtige handelingen, ter gelegenheid van den watersnood in 1861* (Amsterdam: J.A. Schuurmans, 1861), 4.

³⁴ [H.J. Schimmel], 'De watersnood en de poëzy. (Een doodengerigt.)', *De Gids* 1861, 556-579. Het geciteerde op 558.

ten voordele van de slachtoffers. De Génestet steekt de draak met de watersnoodpoëten die hun vers al klaar hebben voordat de ramp op zijn hoogtepunt is: over een paar verzopen schapen, over een grijsaard met een wichtje op de arm. Ze hergebruiken een oud gedicht door van de schapen koeien te maken, en het is aan te raden een wiegje te laten drijven op de golven, want de tranen moeten rollen:

Op, 't is nu tijd van zingen,
 Heel akelig - dat spreekt!
 Laat allen handenwringen,
 Terwijl u 't harte breekt.
 En wil 't niet spoedig lukken,
 Dan laat ge, hier en daar,
 Maar zoo wat streepjes drukken

Dat staat verschrikkelijk naar!

114

Zo kunnen dichters van 'Waterpoëzij' zelfs 'voedend brood' maken, bespot De Génestet het genre.³⁵ De clichématige kwaliteit en het misbruik van poëzie worden in Schimmels stuk dus aangevallen, maar hij brengt nog een ander aspect in: ijdelheid en egotripperij. De liefdadigheidsschrijvers kloppen zich op de borst vanwege hun bijdrage aan de weldadigheid en voelen zich gestreeld door het feit dat er nu een drukwerkje van hen op de markt is, aldus Schimmel. Over ijdelheid gaat ook het essay met de titel 'Watersnood-Fantasiën' waarin een tweederangs dichter buitengewoon trots is als hij zijn uitgave in boekwinkels ziet liggen.³⁶

Multatuli excuseert zich in zijn uitgave voor slachtoffers van overstromingen in Nederlands-Indië ervoor dat hij meedoet aan de watersnooduitgaven. Er zijn er zoveel dat variatie onmogelijk is, dus zijn ze afgezaagd en voorspelbaar, en een schrijver kan eigenlijk niets nieuws brengen. Hij demonstreert dat door het populaire watersnoodverhaal *Op den zolder* van J.J. Cremer tot op de bodem af te breken. Kritiek dus op de hoeveelheid en op het gebrek aan originaliteit.³⁷

Een ander kritiekpunt tref ik aan in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Lang niet alle liefdadigheidsuitgaven die naar buiten komen met becijferingen of statistieken kloppen. De recensent die een uitgave beoordeelt van een boekje voor acht

35 De Génestet publiceerde het gedicht eerst anoniem in het tijdschrift *Nederland* (1861, 171-176) en een overdrukje daarvan verscheen apart: [P.A. de Génestet], *Aan de watersnood-poëten. Uitgegeven ten voordeele der overstromden, en in het belang der kunst. Door de Schim van Braga* ([Amsterdam, J.C. Loman], 1861). Na zijn dood kwam het in *De dichtwerken*.

36 Ik ontleen dit voorbeeld aan Jensen, *Wij tegen het water*, 23-24.

37 Zie hiervoor Ham, 'Het gebod of het genot'; Multatuli, *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb! Uitgegeven ten behoeve der noodlijdenden door de overstroming in Nederlandsch Indië*. Rotterdam: H. Nijgh, 1861.

Afb. 8. Abraham Vinkeles, Overstroming van de Kamperdijk. 1823. (*Zuiderzee Museum Enkhuizen*)

drenkelingen in Hellevoetsluis, geeft eerst aan dat hij er moeite mee heeft een weldadige uitgave te bekritisieren: 'Dit boekjen is, blijkens den titel, met een weldadig doel uitgegeven, en behoort dus tot die geschriften welke den beoordeelaar wel eens verlegen doen staan, daar hij de feilen en leemten er van niet kan aantoonen, zonder de bereiking van het menschlievend oogmerk des Uitgevers tegen te werken.' Maar in dit geval deugt er zo weinig van de gegevens dat hij 'alzo niet [kan] verhelten, dat naar zijn oordeel dit boekje niet gedrukt had moeten worden: daar het echter ten voordeele van ongelukkigen is uitgegeven, hoopt hij nu dat het veel gekocht, maar nimmer gelezen worde.'³⁸

³⁸ L. Frankamp, *Beknopte Verzameling van de resultaten der beschouwingen van theoretische en praktische mannen op het gebied van den Landbouw*, door L. Frankamp. Uitgegeven ten voordeele van de nagelatene betrekkingen van acht moedige mannen van Hellevoetsluis, in de golven omgekomen ('s Hertogenbosch: H. Palier en Zoon, 1853). De recensie in: *Vaderlandsche letteroefeningen* 1855, 435-439.

Afb. 9. Albert Anker, *Die Armensuppe*. 1893. Museum of Fine Arts Berne. (Wikimedia Commons)

Het altruïstisme van boekverkopers en uitgevers wordt ook betwist. Het standbeeld van Tollens beweert in de genoemde standbeeldendiscussie, dat vooral boekverkopers profijt hebben van de waterpoëzie-opbrengsten, wat meesmullend bevestigd wordt door het standbeeld van Laurens Janszoon Koster (Coster), en ook Erasmus wijst op het winstbejag van de boekhandel. Dat dit in elk geval een punt was, bewijst *Het Nieuwsblad voor den boekhandel* met artikelen waarin aangeraden wordt zoveel mogelijk opgave te doen van de opbrengsten, zodat twijfel over de belangeloze inzet van de boekverkopers weggenomen kon worden.³⁹

Weer een ander kritiekpunt is er op de kopers van de liefdadigheidsuitgaven. Waarom willen ze eigenlijk iets terug hebben voor hun gave? Kunnen ze niet gewoon doneren zonder een bewijsje daarvan in handen te krijgen? In *Het leeskabinet* wordt dat duidelijk gemaakt bij een recensie van Ter Haars verhaal *Roode Teun*: 'Wilt gij waarlijk weldoen, stort uwe gave, zonder er iets voor te ontvangen. Iedere intekeningslijst ten voordeele van den watersnood, of welke ramp het zijn moge, beschouwen wij min of meer als eene belediging aan den goeden zin der natie, als of die niet tot weldoen geneigd zou zijn, zonder daarvoor op eenige vergoeding aanspraak te maken.'⁴⁰

³⁹ Zie hiervoor Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 88.

⁴⁰ *Het leeskabinet* 1861, 223.

Afb. 10. Wybrand Hendricks, De soepuitdeling. 1815 Teylers Museum. (Wikimedia)

Dan is er nog de kwantiteit waar ook Multatuli op wees. In de recensies leest men metaforen over verzenwolken die zich over Nederland uitstorten, dichters die als krokusjes uit de grond schieten en tweede overstromingen.⁴¹

Gebrek aan kwaliteit, teveel aan kwantiteit, eenvormigheid, clichématigheid, onvermogen origineel te zijn, twijfel aan goede bedoelingen, egotripperij van de schrijver, winstbejag van de uitgever en boekverkoper, feitelijke onjuistheden, en hebberigheid van de gever die iets retour wil hebben voor zijn gave: het zijn allemaal kritiekpunten die in de loop van de jaren vijftig opkomen, en die vooral uitbreken bij de watervloed van 1861. Afgelopen is het daarna nog niet met de liefdadigheidsuitgaven, maar de kwantiteit loopt wel snel terug. Daarbij zijn er maatschappelijke ontwikkelingen die de hulp aan armen althans minder noodzakelijk maken. In 1854 kwam de eerste armenwet tot stand, waarbij de overheid een taak kreeg als de kerken te kort schoten. Tollens' pen verstomde twee jaar later.

41 Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 87.

TOT BESLUIT

Het laatste woord over liefdadigheidsuitgaven is hiermee bij lange na niet gezegd. Een volledige database zou er eerst moeten zijn, waarna er nog vragen te stellen zijn over de relatie die de schrijver tot de aanleiding had, over de besteding van de gelden, over de kopers, over rampen die niet tot akties leidden, enzovoorts. Naar de verhouding met vergelijkbare initiatieven in het buitenland heb ik geen onderzoek gedaan – ook dat zou moeten gebeuren.

118

Het enige wat ik nog wil zeggen, is dat het toch een heel mooie traditie geweest is, passend in de mentaliteit van de negentiende eeuw. Waar de overheid faalt, komt de burger over de brug.⁴²

BIBLIOGRAFIE

- Boer, Elsa den. *Omwillen van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Instituut voor Neerlandistiek, 1994 (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Ham, Laurens. 'Verbroken familiebanden: negentiende-eeuwse consensuscultuur in liefdadigheidsuitgaven rond 1861'. In: *Literatuur en cultuur uit de Lage Landen*, red. Stefan Kiedroń, 113-127. Wrocław: Acta Universitatis wratislaviensis, 2011.
- . 'Het gebod of het genot: Multatuli als liefdadigheidsschrijver'. *Over Multatuli* 34, nr. 68 (2012) 4-19.
- Jensen, Lotte. *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd*. Nijmegen: Vantilt, 2018.
- Knuttel, W.P.C. *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek 1486-1853*. 's Gravenhage: Koninklijke Bibliotheek, 1486-1853. 9 dln.
- Mathijsen, Marita. *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam: Querido, 2002.
- . 'Gevaarlijke ontmoetingen: de functie van literatuur in de negentiende eeuw'. In: *Neerlandistische ontmoetingen. Trefpunt Wrocław*, red. Irena Barbara Kalla en Bożena Czarnecka, 174-184. Wrocław: Acta Universitatis wratislaviensis, 2008.
- Meulen, Dik van der. *Koning Willem III 1817-1890*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Ponsen, Arti, Ed van der Vlist red. *Het fataal evenement: de buskruitramp van 1807 in Leiden*. Leiden: Ginko, 2007.
- Poortier, Rudolf Wouter. *Tollens' nagalm. Het dichterschap van Hendrik Tollens (1780-1856) en de Nederlandse herinneringscultuur*. Amsterdam: z.u., 2014.
- Schotel, G.D.J. *Tollens en zijn tijd. Eene proeve van levensbeschrijving*. Tiel: D.R. van Wermeskerken, 1860, 263-264.
- Zoete, Johan de, Martien Versteeg, *Koppermaandagprenten: verkenning van een Nederlandse grafische traditie*. Den Haag: Schwartz SDU, 1991.

Marita Mathijsen is emeritus hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, waar zij door een nulaanstelling aan verbonden is gebleven. Zij is gespecialiseerd in de cultuur van de negentiende eeuw. Zij werkt nu aan een geschiedenis van het lezen in de negentiende eeuw.

⁴² Zie voor die mentaliteit Mathijsen, *De gemaskerde eeuw*. Ook hierover: Marita Mathijsen, 'Gevaarlijke ontmoetingen: de functie van literatuur in de negentiende eeuw', in Irena Barbara Kalla en Bożena Czarnecka red., *Neerlandistische ontmoetingen. Trefpunt Wrocław*, Wrocław: Acta Universitatis wratislaviensis, 2008, 174-184.

ONWEER

Een ramp, een straf of een subliem schouwspel?

THUNDERSTORMS

A disaster, a divine punishment, or a sublime spectacle?

119

Thunderstorms often had disastrous consequences in former times, especially when gun powder magazines were struck. After the invention and implementation of Franklin's lightning rod, the interpretation of these disasters as divine punishments seemed less obvious. Technology and science changed relations between the concepts of God, nature, and man. Very generally speaking, a religion of fear gave way to a religion of love. Nature was considered less a menace than a friend, a shift subtly foreshadowing the Romantic period. Put in more safe life conditions, man tended to hold more optimistic views of himself and dared to play artistically even with dangerous, sublime subjects such as thunderstorms.

Nooit had een blikseminslag rampzaliger gevolgen dan wanneer het hemelvuur kruitmagazijnen trof. De geschiedenis levert daarvan een aantal schrijnende voorbeelden, in ons land en daarbuiten. Bekend is het akelige voorval in het vestingstadje Rheinberg, dat in de Tachtigjarige Oorlog twistappel was tussen de opstandige gewesten en Spanje. Lange tijd was het in Nederlandse handen, totdat ver na de Vrede van Munster Lodewijk XIV in 1672 de Nederlanders definitief verdreef en er de katholieke eredienst weer invoerde. In juni 1636 werd het kruitmagazijn van het slot van Rheinberg getroffen door de bliksem. De helft van de stad werd verwoest. De indruk van deze ramp was zo groot en zo langdurig dat Caspar Luyken (1672-1708) er nog in 1698 een ets van maakte.¹

De context van deze afbeelding verdient nadere bestudering. Allereerst heeft zij uiteraard een onmiskenbare documentaire, historische waarde. En in de tweede plaats zal de maker ervan zeker ook aan zijn klanten hebben gedacht: ander-

¹ Boekillustratie in Johann Ludwig Gottfried, *Historische kronyck; vervattende een (...) beschrijvingh der aldergedenckwaerdigste geschiedenissen des weerelds, van den aenvangh der scheppingh tot (...) 1576* (Leiden: Pieter van der Aa, 1698), 1:1421. Zie <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.144562>, geraadpleegd op 23 januari 2020.

Afb. 1 Ets van de explosie in Rheinberg, door Caspar Luyken (1672-1708), 1698. (Rijksmuseum Amsterdam)

mans rampspoed interesseert de mensen, net als alle andere *faits divers* dat doen. In esthetisch, kunsthistorisch opzicht past deze ets ongetwijfeld in het kader van de barok, met haar voorkeur voor het vastleggen van het dramatische moment. En ten slotte mogen we gevoeglijk aannemen dat juist deze doopsgezinde kunstenaar, zoon van de bekende Jan Luyken (1649-1712), ogen op stokjes heeft gehad voor de teloorgang van dit in zijn kring zo verfoeide oorlogsmateriaal en dit tafereel dan ook met diepgevoelde instemming heeft afgebeeld. Wellicht zag hij er een uiting in van goddelijke gerechtigheid of misschien zelfs straf.

Toen in 1752 eenmaal de bliksemafleider was uitgevonden, waren juist de kruitmagazijnen de eerste gebouwen die met deze nieuwigheid werden uitgerust. In Nederland duurde de invoering weliswaar tot in de Bataafse en Franse tijd,² maar in gebieden met een sterker centraal gezag zoals in Engeland, werden de kruitmagazijnen er al in de jaren zeventig van voorzien.³ Hetzelfde geldt voor heel wat Duitse vorstendommen, zoals Saksen.⁴ Met name wanneer er een grote ramp had plaatsgevonden, bleken de autoriteiten al gauw geneigd een afleider te laten installeren. Berucht is de ramp uit 1769 in het Noord-Italiaanse Brescia, waar de als kruitmagazijn in gebruik zijnde kerk van San Nazaro in 1769 door de bliksem getroffen werd. Er vielen honderden, ja misschien wel drieduizend doden.⁵

2 Jan Wim Buisman, *Onweer. Een kleine cultuurgeschiedenis, 1752-1830* (Nijmegen: Vantilt, 2019), 52-53.

3 Ibidem, 29 en 65.

4 Ibidem, 32-33 (een wat latere afbeelding van de bliksemafleider bij het kruitmagazijn op slot Königstein in de Sächsische Schweiz, 1810).

5 Ibidem, 29.

Onweer als straf, dat was een vroegmoderne vanzelfsprekendheid. Bij een dissenter als Caspar Luyken is die gedachte zeer impliciet, maar het gereformeerde deel van het protestantisme durfde de zaken wel wat uitdrukkelijker te formuleren. Zo waarschuwde de calvinistische dichter P. Boddaert Czn. (1694-1760) dat het onweer Gods roede was, waaronder zijn lezers zich zonder dralen dienden te bekeren 'opdat u zyn bliksem niet verslind!'⁶ En ook katholieken lieten zich in dit opzicht niet onbetuigd, zoals blijkt uit het volgende verhaal over het in dit opzicht zo kwetsbare platteland. Vier vrouwen waren in de middag van de 25^e juli 1777 aan het werk op een veld in de buurt van het Zuid-Limburgse Eijsden, toen een hevige onweer losbarstte. Twee van hen werden vol door de bliksem getroffen en waren op slag dood, een derde raakte ernstig gewond, terwijl de jongste van hen, een meisje van ongeveer vijftien jaar, met de schrik vrijkwam. De katholieke auteur van dit verhaal, de ontwikkelde Limburgse boer Winand Mengels (1733-1778), liet niet na erop te wijzen dat alleen zij bij het opkomen van het onweer was begonnen te bidden, terwijl de andere drie zich te buiten waren gegaan aan spottend gelach en het uiten van vuile taal.⁷

De interpretatie van dit ongeluk is een sprekend voorbeeld van wat de Britse historicus Keith Thomas *special providences* heeft genoemd, want in de beleving van tijdgenoten strafte God hier onmiddellijk.⁸ Voor velen van hen was onweer niet zomaar een natuurverschijnsel. Integendeel, het was van oudsher niets minder dan het favoriete instrument waarmee de Heer zondaars strafte. Dat het hemelvuur bovenal Gods wapen mocht heten, zien we ook terug in de schilderkunst, want daarin werden bliksemstralen met name sinds het begin van de zeventiende eeuw (en nog lang daarna) van pijlpunten voorzien.⁹ De Almachtige liet niet met zich spotten. En in dat besef wisten gelovigen de Bijbel aan hun zijde, want bijvoorbeeld in het boek der Psalmen viel te lezen dat de donder Gods stem was.¹⁰ In heilig ontzag werden dergelijke teksten destijds zo letterlijk genomen, dat menigeen de conclusie trok dat je tijdens onweer diende te zwijgen, teneinde de Heer niet in de rede te vallen. Ook met werken en eten moest direct worden gestopt.¹¹

Verlichte geesten waren er intussen van overtuigd dat onder dergelijke krampachtige gevoelens van eerbied en ontzag slechts een regelrechte, bijgelovige angst

6 'Ter gelegenheid van een vreeslyk onweder', in P. Boddaert Czn., *Stichtelyke gedichten* (2^e ed., Leiden: Luchtmans, 1765), 1: 515 (oorspr. ed. 1726).

7 Buisman, *Onweer*, 82.

8 Keith Thomas, *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth-century England* (2e druk, Harmondsworth: Penguin books, 1973), 97-98.

9 Astrid Winter-Fritzsche, *'Naturgetreue' Blitzdarstellungen in der venezianischen Malerei des 16. Jahrhunderts mit einer Einführung in Deutung und Darstellung des Blitzes* (Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1990), 32.

10 Vgl. Psalm 29:3 en Psalm 104:7.

11 Buisman, *Onweer*, 76.

Afb. 2 Fresco in de koepelzaal van slot Bruchsal, waarop links een puntige bliksem is te zien, ca. 1750. (Wikipedia, publiek domein)

schuilging. Waarom verzetten die al te strenge gelovigen zich anders tegen het gebruik van de bliksemafleider? Dat was het instrument waarmee de Amerikaanse geleerde Benjamin Franklin (1706-1790) sinds 1752 de gevolgen van het hemelvuur onschadelijk had weten te maken door het simpelweg af te voeren naar de grond. Strenge, fatalistische gelovigen vonden dat Franklin daarmee God zijn strafwerktuig afhandig had gemaakt. Maar verlichte gelovigen stelden daartegenover dat we de Heer juist dankbaar moesten zijn dat Hij Franklin dit fantastische ding had laten uitvinden.

De interpretatie van het onweer en de bliksemafleider werd daarmee tot inzet van een verhitte strijd tussen vromen en verlichten van allerlei soort. De een wilde onversneden donderpreken horen, waarin de zondige mens werd opgeroepen tot bekering. Maar de ander koesterde liever een mild godsbeeld. En een derde vroeg vooral aandacht voor de vooruitgang in de natuurbeheersing die door Franklin en de zijnen was gerealiseerd. Zo werd deze uitvinding in de achttiende en vroege negentiende eeuw aanleiding tot een drievoudige discussie: een kluwen van ideeën over het beeld van God, dat van de natuur en dat van de mens.

Afbeelding 3 Benjamin Franklin onttrekt elektriciteit aan de lucht door middel van zijn 'elektrische' vlieger, schilderij door Benjamin West uit ca. 1816. (*Philadelphia Museum of Art*)

EEN MILD GODSBEELD

In het voorgaande werd reeds duidelijk hoezeer de interpretatie van het onweer als straf uitging van een schrikwekkend godsbeeld. Toch waren in de brede discussie die in de westerse wereld over dit onderwerp gevoerd werd, ook tegengeluiden hoorbaar. Een daarvan is de stem van de verlichte Duitse filosoof Christoph Martin Wieland (1733-1813), die zich op een even slimme als voorzichtige wijze in de discussie mengde. Een geleerd theologisch werk over de God van de Bijbel zou deze kritische geest destijds gemakkelijk in problemen hebben kunnen brengen. Daarom goot hij zijn betoog in de vorm van een verzonnen verhaal over de Romeinse mythologie. In een gesprek tussen de bejaarde Jupiter en zijn vrouw Juno liet hij de aloude bliksemslingeraar zijn echtgenote antwoorden dat de tijden van een dergelijke interventie inmiddels toch echt vervlogen waren. 'Zou ik de mensen nou werkelijk door bliksemstralen en donderslagen verstandiger maken?', zo

vroeg hij haar smalend.¹² Jupiter was met andere woorden verlicht genoeg om zich aan de nieuwe tijden aan te passen en zich niet door zinloos machtsvertoon de spot van de mensen op de hals te halen. Zeker niet, nu Franklin de bliksemafleider uitgevonden had. Want daarmee had de Amerikaan duidelijk aangetoond dat niet het goede of slechte gedrag van de mensen bepalend was voor de route die het hemelvuur volgde, maar dat de bliksem als vanzelf de hoogste objecten trof zoals torenspitsen en reusachtige bomen, en een onontkoombare voorkeur had voor metalen voorwerpen.¹³

124 NATUURBEELD

De uitvinding van de bliksemafleider had tegelijkertijd gevolgen voor het natuurbeeld. Zij droeg eraan bij dat de natuur minder dan voorheen als bedreiging werd ervaren, nu de gevolgen van een van de meest onberekenbare verschijnselen ervan beheersbaar waren gebleken. Omdat zelfs de 'wilde' natuur zich door de techniek liet temmen, kon de burger opgelucht – om niet te zeggen 'verlicht' – ademhalen. Hoe grillig het verschijnsel van de bliksem er ook uitzag, het bleek toch in te passen in een harmonieuze kosmos. Verlichte burgers hoefden niet meer bang of bijgelovig te zijn, maar mochten de natuur onbekommerd bestuderen. Dat deden ze nu eens te meer naar hartenlust, in oprechte verwondering.

De bestudering van de natuur was destijds onlosmakelijk verbonden met de godsdienst, want voor wie er oog voor wilde hebben, getuigde de hele schepping van de majesteit en het wijze beleid van de Schepper. Door het onweer werden immers allerlei schadelijke insecten gedood en werd de lucht gezuiverd van kwade dampen. Maar opvallend is dat in deze welbekende fysicotheologische gedachtegang naast dergelijke verstandelijke argumenten ook gevoelsmatige overwegingen een steeds grotere rol begonnen te spelen. In een klimaat waarin de mens zich kon permitteren zelfs van natuurgeweld te genieten omdat dat geen kwaad meer hoefde te kunnen, mocht angst plaatsmaken voor genoeg. En dat veranderde de natuur gaandeweg in een oord om je te vertreden en uit te rusten, of om je desgewenst te verliezen in vrome bespiegelingen. De relatie met de natuur, ook die met de 'woeste' natuur zoals die zich bijvoorbeeld manifesteerde in klaterende watervallen, ruige, onherbergzame rotspartijen, stormen en onweer, kon aldus tot op zekere hoogte worden omgezet in een aangenaam partnerschap. Niet toevallig hebben cultuurhistorici aan deze periode, waarin de overgang plaatsvond van de Verlichting naar de Romantiek, de naam *Sturm und Drang* gegeven.¹⁴

¹² 'Würde ich ... [die Menschen] etwa durch Blitze und Donnerkeile vernünftiger machen?' Zie C.M. Wieland, *Sämtliche Werke* (Leipzig: G.J. Göschen, 1794-1811), 25: 208.

¹³ Ibidem, 25: 148 e.vv.

¹⁴ Zie over deze veranderingen in het natuurbegrip o.a. Buisman, *Onweer*, m.n. 250-52.

De nieuwe omgang met de 'wilde' natuur uitte zich ook in de esthetica. Baanbrekend is hier zoals bekend de Engels-Ierse conservatieve politicus Edmund Burke (1729-1797) geweest, die in zijn jonge jaren de esthetische categorie van het verhevene op de culturele kaart heeft gezet, met zijn boek *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful*.¹⁵ Voor hem bestond er een groot verschil – een tegenstelling zelfs – tussen het schone en het sublieme. Daar waar het schone een prettige ervaring opriep, leidde de onverhoedse confrontatie met het verhevene, zeker in eerste aanleg, tot onaangename gevoelens van ontredding en angst. Tegelijkertijd kon die ontwrichtende *pain* merkwaardig genoeg ook gevoelens van *delight* uitlokken wanneer de observator erin slaagde het sublieme schouwspel vanuit een betrekkelijk veilige plaats gade te slaan. De ervaring van het verhevene ging volgens Burke dus altijd hand in hand met het oermenselijke streven naar zelfbehoud. Als slechts weinig anderen beseftte hij dat pijn en genot hier in elkaar grepen en dat zij elkaar juist in die verstrengeling versterkten. Het belang van Burkes opvattingen over het verhevene, die hij kort na de grote aardbeving van Lissabon van 1755 aan het papier toevertrouwde, zou geleidelijk toenemen, omdat zij de theoretische grondslag zijn gaan vormen van de (pre)romantische kunst.¹⁶

Het hebben van een beschutte plek was hier dus essentieel, want slechts bij wie niet wezenlijk bedreigd werd, kon angst tot genot worden. Dat geldt mijns inziens zeker ook voor de houding ten opzichte van het onweer, want juist doordat de mens de gevolgen van de bliksem tot op zekere hoogte wist te beteugelen, werd de onontbeerlijke voorwaarde geschapen voor het zwelgen in de grillige, majestieuselijke natuur. 'Gevoelige' geesten werden dan ook niet moe de pracht van het onweer 'uit te galmen' in de poëzie, 'uit te bazuinen' in de muziek of uit te penselen in de schilderkunst, juist omdat het gevaar beheersbaar was gemaakt. Cultuur is spel, wist Johan Huizinga (1872-1945) al en spelen kan de *homo ludens* zich pas permittieren in een niet-levensbedreigende situatie. En het is diezelfde Huizinga die in de achttiende eeuw een overgang constateerde van een wetenschappelijk-intellectuele naar een esthetische benadering van de natuur.¹⁷ Ligt de veronderstelling niet voor de hand de eerste benadering te beschouwen als een voorwaarde voor de tweede? In elk geval zal het duidelijk zijn dat hier sprake is van een andere context dan die van de ets van Caspar Luyken, want het gaat inmiddels om veel meer dan om het vastleggen van het dramatische moment.

Daar waar de angst terugweek, kon het (schouw)spel de plaats innemen van de straf, op velerlei wijze. Dat spelen kon bijvoorbeeld geschieden met techni-

15 Edmund Burke, *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful* (Londen: R. & J. Dodsley, 1757).

16 Buisman, *Onweer*, 220.

17 J. Huizinga, 'Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw', in *Verzamelde werken* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1948-53), 4: 341-59.

sche schaalmodellen als donderhuisjes, waaraan de werking van de bliksemafleider kon worden gedemonstreerd – een even leerzaam als nuttig vermaak. Maar spelen met het onweer kon ook gebeuren met woorden: bijna onuitputtelijk is het aantal gedichten en romans uit die tijd waarin onweerpisodes voorkomen. Uitvoerig figureerden donder en bliksem ook in de toonkunst van die dagen, bijvoorbeeld bij bekende componisten als Beethoven bij wie het nabootsen van het ontploffende buskruit van *Wellingtons Sieg* leidde tot onvervalste dondermuziek. Maar evenzeer bij onbekende musici als Joseph Vogler (1749-1814), die omstreeks 1790 in tal van Europese steden furore maakte met concerten waarin hij het onweer rechtstreeks imiteerde op het ‘verheven’ instrument van het kerkorgel.¹⁸ En dan gaan we kortheidshalve nog voorbij aan de vele schilders uit die tijd, die al evenmin genoeg konden krijgen van het uitbeelden van het sublieme natuurverschijnsel van het onweer, het liefst op grote doeken.¹⁹

MENSBEELD

Maar hoe bedreigend de natuur af en toe ook zijn mocht, het was voor verlicht-romantische geesten een genoeg om af en toe lekker te griezelen, juist omdat ze mochten hopen dat de mens uiteindelijk stand kon houden. Daarbij bleven zij vast overtuigd van de goedheid van de Schepper, de grootsheid van de schepping en niet zelden ook van de ‘recht-schapenheid’ of edele aard van de menselijke ziel. Want dat de mens van de natuur genieten kon, vond zijn uiteindelijke waarborg in de verheven Schepper zelf. In zijn menslievendheid had Hij aan de zelfbewuste mens de middelen (zoals de bliksemafleider) verschaft om aan allerlei gevaren het hoofd te bieden. Daardoor kon zelfs de confrontatie met de ‘wilde’ natuur, ondanks alle ramspoed die deze niet zelden met zich meebracht, een aangename ervaring worden. Viel in haar ongereptheid niet het ‘zuivere’ werk van de Schepper te aanschouwen? Die opvatting betekende een ommekeer ten opzichte van de aloude interpretatie die de woeste natuurkrachten in al hun onparadijselijkheid juist interpreteerde als de kennelijke gevolgen van de zondeval. Tegelijkertijd verleende die krachtmeting volgens verlichte geesten aan de mens een nieuwe waardigheid, want hij kon alle verheven natuurgeweld nu stoutmoedig tegemoet treden.²⁰

Die opvatting van de adeldom van de menselijke natuur maakt ook begrijpelijk dat de uitvinder van de bliksemafleider Franklin destijds vaak vergeleken werd met de mythische figuur van Prometheus. Die had immers aan de goden het vuur ontstolen en aldus de mensheid een onschatbare dienst bewezen. Op vergelijk-

¹⁸ Buisman, *Onweer*, 214-16.

¹⁹ *Ibidem*, 223-29.

²⁰ *Ibidem*, 252-53.

Afb. 4 Caspar Wolf (1735-1783), blikseminslag in het benedendeel van de Grindelwaldgletscher, ca. 1774-1775. (Aarau, Aargauer Kunsthau)

bare wijze had ook de beroemde Amerikaan er in de ogen van verlichte mensen voor gezorgd dat het hemelvuur niet meer als Gods strafwerktuig hoefde te worden beschouwd. En in praktisch opzicht had hij het mogelijk gemaakt dat vooral op risico-objecten zoals kruitmagazijnen en kerktorens afleiders werden aangebracht. Aldus, zo was de gedachte, had de mensheid weer een wezenlijk nieuw hoofdstuk toegevoegd aan het de eeuwen overspannende boekwerk van de vooruitgang. Maar tegelijkertijd wees de bliksemafleider toch ook boven zichzelf uit, want er school in deze uitvinding een suggestieve kracht, die grote beloften voor de toekomst leek in te houden. Sterker nog, er waren destijds reeds daadwerkelijk uitvindingen die de natuur ook in andere opzichten beheersbaarder maakten. Stoomkracht bood hier bijvoorbeeld ongekennde mogelijkheden. Opvallend genoeg was het dezelfde wetenschappelijke pionier die al in 1762 had gepleit voor de bliksemafleider, J.Th. Rossyn (1744-1817),²¹ die in 1790 adviseerde de Mijdrechtse plas droog te leggen door bemaling met twee stoommachines.²² Hoezeer het

²¹ Ibidem, 41.

²² M.J. van Lieburg en H.A.M. Snelders, *'De bevordering en volmaking der proefondervindelijke wijsbegeerte'. De rol van het Bataafsche Genootschap te Rotterdam in de geschiede-*

water een formidabele vijand bleef, ook aan de preventie van overstromingen viel met dergelijke innovaties wel iets te doen. En mochten zulke catastrofes onverhoopt toch optreden, dan zou behalve een toegenomen overheidsbemoediging²³ toch ook een gezamenlijke, liefst nationale liefdadige inspanning veel leed kunnen verzachten.²⁴ Reeds sinds haar oprichting in 1767 had de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen de buitengewone waarde van een dergelijke collectieve actie ruimschoots bewezen.²⁵

128

Al deze innovaties en initiatieven getuigen van een nieuwe mentaliteit, een nieuw vertrouwen van de mens in zijn eigen capaciteiten, dat ik eerder in vrije navolging van de Amerikaanse historicus Peter Gay de *recovery of nerve* heb genoemd,²⁶ en dat in ons land welhaast nooit zo treffend onder woorden is gebracht als in een ambtelijk rapport uit 1796:

Men denke aan de verbazende uitvindingen van drukkunst, onweerafleidingsluchtballen,²⁷ mogelijkheid eener volstreekte uitroeiing der Kinderziekte,²⁸ het onderwijzen van stommen en dooven²⁹ enz. enz. – Men denke hier aan, en men zal bijkans moeten zeggen: de mensch kan *alles*, indien hij slechts wil; of liever God heeft hem tot *alles* in staat gesteld, als hij maar de van Hem verleende krachten gebruik verkiest te maaken.³⁰

Zo past de uitvinding van de bliksemafleider per saldo in een veel ruimer kader. Typerend voor het nieuwe geestesklimaat was een groter optimisme: voor Gods toorn was geen reden meer, nu de mens in moreel opzicht eerder hoogstaand dan verdorven heette. En de schepping zelf werd ondanks alle rampspoed die zij soms baarde, toch ook een weldadige plek waar de mens tot rust mocht komen en bij een romantisch maanschijsel misschien zelfs de Opperheer van de natuur kon

nis van de natuurwetenschappen, geneeskunde en techniek (1769-1988) (Amsterdam: Rodopi, 1989), 73.

23 Vgl. Z.IJ. van der Meer, *Het opkomen van den waterstaat als taak van het landsbestuur in de Republiek der Verenigde Provinciën* (Delft: z.u., 1939), 18-19, 164.

24 Vgl. Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen: Vantilt, 2018).

25 Zie H.M. Brokken en W.Th.M. Frijhoff red., *Idealen op leven en dood. Gedenboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, 1767-1992* (Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1992).

26 Jan Wim Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle: Waanders, 1992), I: 17-21, 262-63.

27 D.w.z. luchtballonnen. Gedoeld wordt op de montgolfières, voor het eerst opgelaten in 1783.

28 Hier wordt gezinspeeld op de inoculatie, d.w.z. de inenting met een kleine hoeveelheid pokstof ter bescherming tegen de pokken.

29 Bedoeld is het Doofstommeninstituut in Groningen, in 1790 opgericht door de Waalse predikant Henri Daniël Guyot (1753-1828).

30 *Rapport over den staat en de middelen ter verbetering der laagere scholen; door eene daar toe benoemde commissie, bij den raad der gemeente van Leyden ingeleverd 28 Junij 1796* (Leiden: Herdingh en Du Mortier, 1796), 107 noot c. *Cursiveringen van mij*.

ontmoeten. Uit dit toegenomen optimisme blijkt tevens een meer seculiere houding die afstand nam van aloude christelijke opvattingen over zonde en zondeval. In plaats van te spreken over Gods straf of bij de pakken van allerlei tegenspoed neer te zitten juichten verlicht-romantische mensen uiteindelijk toch liever blijmoedig in wat de geleerde remonstrant Paulus van Hemert (1756-1825) de adel van de menselijke natuur heeft genoemd.³¹

BIBLIOGRAFIE

- Brokken, H.M. en W.Th.M. Frijhoff, red. *Idealen op leven en dood. Gedenkboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, 1767-1992*. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1992.
- Buisman, Jan Wim. *Onweer. Een kleine cultuurgeschiedenis, 1752-1830*. Nijmegen: Vantilt, 2019.
- . *Tussen vroomheid en verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*. 2 delen. Zwolle: Waanders, 1992.
- Huizinga, J. 'Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw'. In *Verzamelde werken*, deel 4, 341-59. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1948-1953.
- Jensen, Lotte. *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd*. Nijmegen: Vantilt, 2018.
- Lieburg, M.J. van, en H.A.M. Snelders, 'De bevordering en volmaking der proefondervindelijke wijsbegeerte'. *De rol van het Bataafsch Genootschap te Rotterdam in de geschiedenis van de natuurwetenschappen, geneeskunde en techniek (1769-2988)*. Amsterdam: Rodopi, 1989.
- Meer, Z.I.J. van der. *Het opkomen van den waterstaat als taak van het landsbestuur in de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Delft: z.p., 1939.
- Thomas, Keith. *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth-century England*. 2e druk, Harmondsworth: Penguin books, 1973.
- Winter-Fritzsche, Astrid. 'Naturgetreue' Blitzdarstellungen in der venezianischen Malerei des 16. Jahrhunderts mit einer Einführung in Deutung und Darstellung des Blitzes. Frankfurt am Main.: Peter Lang, 1990.

Jan Wim Buisman (1954) studeerde moderne geschiedenis in Leiden en Parijs. Sinds 2007 is hij universitair docent geschiedenis van het christendom aan het Leiden University Centre for the Study of Religion (LUCSoR). Daarnaast is hij Editor-in-Chief van het tijdschrift *Church History and Religious Culture*. Hij is in het bijzonder geïnteresseerd in de invloed van natuurrampen op de religieuze mentaliteit. Zijn meest recente publicatie op dat terrein is *Onweer. Een kleine cultuurgeschiedenis 1752-1830*, Nijmegen 2019.

³¹ Paulus van Hemert, *Redevoering over het verhevene* (Amsterdam: M. Schalekamp, 1804), 31.

ZINGEN OVER BRANDEN, SCHEEPS- RAMPEN EN GROTE BUITENLANDSE CATASTROFES, 1755-1918

Lokale, nationale en internationale saamhorigheid

130

SINGING ABOUT FIRES, SHIP WRECKS AND MAJOR INTERNATIONAL CATASTROPHES BETWEEN 1755 AND 1918

Local, national and international solidarity

This article focuses on Dutch songs about three different kind of disasters in the period 1755-1918: fires (which occurred in Dutch villages and cities), ship wrecks (both in the Netherlands and abroad) and other foreign catastrophes, such as the earthquake on Martinique (1839) or the floods in Mexico (1888). This popular genre is an important source to understand how people coped with disasters in the past. They were not only used to spread the news, but also to make sense of the events by offering moral and religious lessons. This article investigates how these different types of disaster songs could shape a shared sense of community on the local, national and international level. While songs about fires were often directed at the local community, ballads about shipwrecks appealed to the imagined Dutch community. Songs about big disasters in foreign places, sometimes aimed at raising international solidarity, but they were more often used to strengthen communal feelings at the national level.

Was nacht, en alles doodsch en stil,
Toen boven Groesbeek's huizen,
Een allervreeslijkst onweêr rees,
Om alles te verguizen.
Daar breekt het los, een ieder schrikt,
En 't slapen was gedaan,
Hoort hoe hij ratelt wijd en zijd,
Of d'aarde moest vergaan.¹

1 *Aandoenlijk tafreel, van de felle brand te Groesbeek [...]* (Rotterdam: T.C. Hoffers, 1828).

Zo luidt het onheilspellende begin van een lied over een felle brand te Groesbeek. In de nacht van 18 op 19 juli 1828 ligt iedereen in het dorp vredig te slapen, wanneer opeens een verschrikkelijk onweer losbarst. Door bliksemingslag vatten de huizen vlam, waardoor dertien woningen verbanden. IJzingwekkende taferelen zijn het gevolg: overal klinkt kermgeschrei, vier gezinnen moeten halsoverkop huis en haard verlaten en een blinde man is al zijn bezittingen kwijtgeraakt. Tegenwoordig van alle ellende toont één persoon echter uitzonderlijke moed. De vroedvrouw Everdina Meijers is net bezig met een bevalling, wanneer de brand uitbreekt. Ze spoedt zich naar haar man en kinderen, die ze maant naar buiten te gaan. Vervolgens gaat ze op zoek naar de vrouw in barensood, die zij bij 'enige struiken' vindt. Terwijl ze haar eigen goederen ziet vergaan, verlost Meijers haar van een 'lieflijk kind', en toont zo haar moed. Daarmee is ze een voorbeeld voor alle Nederlanders: 'En die een Neêrlands hart bezit, / Die help de arme menschen, / En geef van hun behouden goed, / Wat zij van and'ren wenschen'.²

Deze tekst, die op 'een treurige wijs' moet worden gezongen, maakt deel uit van een genre dat floreerde in de (lange) negentiende eeuw: het ramplied. Na een ramp klommen schrijvers stevast in de pen om er muzikaal verslag van te doen. De liedvorm bleek bij uitstek geschikt om het nieuws te verspreiden: zo konden ook mensen die niet konden lezen te weten komen wat er was gebeurd. De gebeurtenissen werden echter niet op een neutrale wijze weergegeven, maar op een sensationele manier, zoals de historica Una Mc Ilvenna in haar onderzoek naar zeventiende-eeuwse Engelstalige rampliederaren heeft laten zien.³ Ze stonden bol van de huiveringwekkende scènes en emotionele uitroepen. Het doel was om zo op het gemoed van de toehoorders in te werken en hen extra vatbaar te maken voor de morele les, die meestal religieus van aard was. Er waren ook commerciële belangen mee gemoeid: dat rampen goed verkochten, wisten uitgeverij en schrijvers maar al te goed.⁴ Ook het twintig coupletten tellende lied over de brand te Groesbeek combineerde sensatie met moraal. Aan het slot werd het

Ik dank Rick Honings en Hanneke van Asperen voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

- 2 Ibidem. Zie over de ramp te Groesbeek: C.G. Driessen, red., *Rampspoed te Groesbeek. De grote dorpsbrand van 1828 en de teloorgang van de schoenfabriek 'De Ooievaar' in 1936: omlijst met andere opmerkelijke gebeurtenissen in de Dorpsbuurtschap. Fragmenten dorpsgeschiedenis uit de periode 1800 tot 1950.* (Groesbeek: Uitgeverij Heemkunde, 2000).
- 3 Una McIlvenna, 'Ballads of Death and Disaster: The Role of Song in Early Modern News Transmission', in J. Spinks and C. Zika red., *Disaster, death and the emotions in the shadow of the apocalypse, 1400-1700* (Londen: Palgrave, 2016) 275-294.
- 4 Zie bijvoorbeeld Rick Honings, 'De versterking van de Muzen. De Belgische Opstand en het literaire leven', *Spiegel der Letteren* 52 (2010): 307-336. Over de verkoopstrategieën van uitgeverij met betrekking tot rampen in Engeland, zie: P. Hockings, 'Disasters drawn: The Illustrated London News in the mid-19th Century', *Visual Anthropology* 28 (2015): 21-50.

publiek tot godvruchtigheid aangespoord: ‘Komt danken wij den Hemel Heer, / Die ons zoo trouw bewaakt, / En ons door alle rampen heen, / Welvarend volke maakt’.⁵

Dit soort liederen gaf zin aan de catastrofale gebeurtenissen. Daarnaast hadden ze een verbindende functie. Historici en letterkundigen hebben in tal van publicaties laten zien dat liederen in het verleden een belangrijke rol in het versterken van groepsidentiteiten vervulden, bijvoorbeeld in de religieuze, politieke en sociale sfeer.⁶ Denk bijvoorbeeld aan de wijze waarop de liedcultuur gestalte gaf aan verschillende religieuze confessies in de Republiek: binnen de protestantse gemeenschap bestonden veel verschillende richtingen, die elk hun eigen liedboeken produceerden.⁷ Dergelijke uitingen van groepsgevoel komen we ook tegen in rampliederden: samen zingen en rouwen kan de saamhorigheid versterken.⁸ Ze vormen dan ook een belangrijke bron om inzicht te krijgen in de wijze waarop mensen vroeger met rampen omgingen: dit genre bood volop de mogelijkheid om uiting te geven aan gevoelens van saamhorigheid.

In deze bijdrage ga ik in op rampliederden over drie verschillende onderwerpen: branden, scheepsrampen en grote buitenlandse catastrofes. Ik bespreek daarbij de vraag hoe deze rampen werden gerepresenteerd en op welke wijze ze bijdroegen aan gemeenschapsvorming, op lokaal, nationaal en internationaal niveau. De eerste categorie heeft betrekking op dorps- en stadsbranden die in Nederland plaatsvonden: deze groep teksten gaf vooral uiting aan plaatselijke gevoelens van rouw. De tweede bevat schipbreuken, die door storm of bliksem werden veroorzaakt. Wanneer zo’n ramp een heel specifieke gemeenschap trof (bijvoorbeeld Vlaardingingen of Scheveningen) richtten de auteurs zich in eerste instantie op de plaatselijke bevolking. Er waren ook scheepsrampen die zich op grote afstand van het vaderland voltrokken. Dan werd de nationale gemeenschap aangesproken. De laatste categorie bestaat uit liederen over andere grote catastrofes die in het buitenland plaatsvonden, zoals een aardbeving op Martinique in 1839 of een overstroming in Mexico in 1888. In uitzonderlijke gevallen werd dan een beroep gedaan op internationale solidariteit. Bij al deze categorieën moet bedacht worden dat er geen volledigheid is nagestreefd: het ging om gelegenhedspublicaties, waarvan slechts een klein deel is overgeleverd.⁹ Liederden over binnenlandse

5 Ibidem.

6 Zie hiervoor Dieuwke van der Poel, Louis P. Grijp en Wim van Anrooij red., *Identity, intertextuality, and performance in early modern songculture*. (Leiden: Brill, 2016).

7 Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009), 112-117.

8 Zie hierover: Lotte Jensen, ‘Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 134, nr. 2 (2019): 45-70.

9 Vgl. Louis Peter Grijp en Martine de Bruin red., *De kist van Pierlala. Straatliederen uit het geheugen van Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006), 8.

watersnoodrampen laat ik hier achterwege, omdat ik die elders uitvoerig heb besproken.¹⁰

Ik spits me toe op de periode 1755-1918, en wel om twee redenen. Ten eerste is dat de periode dat het ramplied een bloei doormaakte: vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw nam het aantal rampliedereren significant toe; in de negentiende eeuw bereikte het genre kwantitatief gezien een hoogtepunt (er zijn althans veel meer liederen bewaard gebleven).¹¹ Ten tweede wordt dat tijdvak gemarkeerd door twee grote buitenlandse rampen die ook Nederland troffen: de aardbeving te Lissabon (1755) en de Spaanse Griep (1918). Over beide catastrofes verschenen Nederlandstalige liederen.¹² De belangrijkste bron is de Nederlandse liederenbank, een digitale databank waarin zich zo'n 170.000 titels bevinden. Deze bevat ook een categorie rampliedereren die gaan over 'een sensationeel onheil, zoals een overstroming, storm, brand, verkeersongeluk, enz., vaak als sensationeel nieuws door een straatzanger gebracht'.¹³ Daarin heb ik thematisch gezocht op onderwerp (brand, scheepsramp, buitenlandse ramp). Hoewel de liederen veel overlap vertonen in de wijze waarop het nieuws werd gepresenteerd (gedetailleerd, sensationeel en moreel), toont zich ook een verschil in de wijze waarop ze uiting gaven aan saamhorigheidsgevoel. Branden waren sterk ingebed in de lokale gemeenschap, terwijl scheepsrampen zich soms ver van huis afspeelden. De internationale gemeenschap kwam in beeld bij grote buitenlandse catastrofes, maar lang niet elke auteur deed een beroep op grensoverschrijdende solidariteit. Integendeel: de meesten betrokken de gebeurtenissen toch in eerste instantie op de lokale of nationale gemeenschap.

BRAND ... KLINKT HET: BRAND!

Met grote regelmaat werden dorpen en steden in de achttiende en negentiende eeuw geteisterd door branden. Deze grepen diep in de samenleving in: burens en bekenden verloren hun levens, markante gebouwen zoals kerken en huizen werden verwoest. Over dit type gebeurtenis is veelvuldig ook gezongen, waarbij de

¹⁰ Lotte Jensen, 'Zingen om het hoofd boven water te houden. Overstromingen en de Nederlandse liedcultuur', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 28, nr. 2 (2019): 78-91; Lotte Jensen, 'Traanrijk en Troosthart. Zingen over watersnoodrampen in de achttiende eeuw', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 42, nr. 1 (2019): 1-14.

¹¹ Zie hierover: Jensen, 'Disaster upon disaster', 55-56.

¹² Over de ramp te Lissabon verschenen minstens twee (anonieme) liederen: 'Treur-zang over de Elende van Lissabon, door de zwaare Aardbeving van den eersten November 1755 en 'Treur-lied over de verschrikkelijcke aardbeeving tot Lissabon, en andere plaatsen in Portugal'. Beide zijn opgenomen in *De zingende zwaan, of vervolg op de Overtoompse markt-schipper* (Amsterdam: Joannes Kannewet, 1759), 6-8 en 9-10. Over de Spaanse Griep Dorus Stoffel, *Zegenwensch mijn Hooggeachte landgenooten bij den aanvang van 't jaar 1919* (Rijssen / Amsterdam: z.u., 1919).

¹³ Zie www.liederenbank.nl (Meertens Instituut).

nieuwsfunctie in het oog springt: de liederen boden nauwkeurige informatie over wat er precies gebeurd was, hoeveel slachtoffers er gevallen waren en hoe groot de schade was. Soms werden ze op straat gezongen door marktzangers en in pamfletvorm verkocht, andere keren waren ze opgenomen in liedboeken.¹⁴

Hoewel de liederen veel feitelijke informatie boden, valt op dat de (meestal anonieme) auteurs het nieuws tegelijkertijd op een heel meeslepende wijze weer-gaven. Liedmakers schroomden niet om in te spelen op het gemoed van het publiek door huiveringwekkende scènes in te voegen: geliefden stierven voor elkaars ogen, moeders werden van hun dierbare kroost gescheiden en dappere helden verloren alsnog hun leven in de vlammen. Dit soort huiveringwekkende tafere-len ging gepaard met veel uitroepen, zoals 'ach' en 'wee', die de toehoorders niet onberoerd mochten laten. Een enkele keer namen de ijzingwekkende beschrij-vingen wel heel plastische vormen aan, wanneer bijvoorbeeld de geur van ver-brande lijken ter sprake kwam.

Enkele achttiende-eeuwse brandliederen springen eruit: ze gaan over de gro-te brand te Lutjebroek in 1763, de brand te Hilversum in 1766 en de schouwburg-brand te Amsterdam in 1772. De eerste twee zijn vooral in de lokale herinnering bekend gebleven, terwijl de laatstgenoemde in menig nationale (theater)geschie-den is wordt gememoreerd.¹⁵ De liederen laten zien hoezeer rampen geworteld waren in de lokale gemeenschap. Tegelijkertijd leggen de liederen over Lutjebroek en Hilversum een opvallende muzikale praktijk bloot: teksten konden blijkbaar ook gekopieerd worden en opnieuw van toepassing worden gemaakt op een nieu-we ramp.

De liederen over de branden te Lutjebroek en Hilversum zijn opgenomen in verschillende verzamelbundels, die beide uit 1767 dateren.¹⁶ Het lied over de brand te Lutjebroek telt acht coupletten, dat over Hilversum vijf. En wat blijkt: die vijf coupletten zijn letterlijk gekopieerd uit de treurzang over de brand te Lutje-broek! Er is slechts een andere titel boven geplaatst die de tekst toepasselijk maakt voor de situatie in Hilversum: 'Treur-Zang wegens de Schrikkelyke en Felle Brand; die 'er op Woensdag dan 25 Juny te Hilversum is ontstaan; waer door meer dan

14 Over de geschiedenis van het lokale liedboek, zie Louis Peter Grijp, 'De Rotterdamse Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw', *Volkskundig bulletin* 18 (1992): 23-78. Over de verspreiding: Veldhorst, *Zingend door het leven*, 59-69.

15 Zie bijvoorbeeld H.H.J. de Leeuwe, '11 mei 1772. Brand in de Amsterdamse Schouwburg. Reacties hierop en de veiligheid van schouwburgers', in *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, red.R.L. Erenstein (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996), 332-339.

16 Anoniem, 'Treurzang op de schrikkelyke Brand in 't Dorp Lutje-Broek, gelegen tus-schen Hoorn en Enkhuyzen, op den 11 maart 1763, in *De Vermakelyke Cupido; of de ver-liefde minnares* [...] (Amsterdam, 1767), 53-55. Anoniem, 'Treur-Zang, de wegens de Schrikkelyke en Felle Brand [...]', in *De Nieuwe Domburgsche speel-wagen* (Amsterdam: Wed. Hendrik van der Putte, 1767), 88-90.

Afb. 1 Jacobus Buys, Zware brand van Hilversum, 25 juni 1766. (*Rijksmuseum Amsterdam*)

200 Huyzen, als mede de Kerk, het Rechthuis en veel andere Voorname Gebouwen tot de grond zijn Afgebrand'. Dit soort kopieerpraktijken kwam vaker voor in de vroegmoderne liedcultuur.¹⁷ Vergelijkbare handelswijzen komen we trouwens ook tegen bij prenten en afbeeldingen over rampen, waarbij oudere illustraties een nieuwe toepassing konden krijgen.¹⁸

17 Zie Louis Peter Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1991), 55-91.

18 Zie Hanneke van Asperen, 'Catastrophes on stage: interurban connections in disaster prints of the late eighteenth century', *Visual Resources: an international journal on images and their uses*, DOI: 10.1080/01973762.2019.1681174 (online gepubliceerd op 11 november 2019).

De brand in Lutjebroek ontstond op 11 maart om vijf uur 's middags in een broodbakkerij.¹⁹ In korte tijd gingen 47 huizen in vlammen op en raakten 22 aangrenzende panden beschadigd. De zanger legde de nadruk op de verschrikkelijke verwoestingen en de emoties die dat opriep:

Myn oog treurt om u glans verroesting,
 ô Lutje-Broek! Ja om u slag!
 Riep den Beschouwer der Verwoesting,
 Als hy de vlam zoo woedent zag
 In uwe Woningen geslagen:
 't Geen uw zo onverwagts beving.²⁰

De aanschouwer beschreef de ellende waarmee de getroffenen te maken kregen: iedereen sloeg op de vlucht en probeerde zijn bezittingen te redden, maar de meesten verloren alles. Heel specifiek was de informatie overigens niet: er werden geen concrete gebeurtenissen of personen genoemd. De zanger benadrukte dat de brand als een straf van God moest worden gezien: 'Hy scheidt het kwade en het goed / De duysternis en 't ligt der dagen / God is 't die zulks alles doet'. De getroffenen konden echter troost putten uit de gedachten dat dit lijden tijdelijk was en dat God erbarmen zou tonen:

Welzalig is de Man die Wyslyk
 Hem draegt, omtrent een droef gemoed,
 Diens wandel is by God zelfs pryslyk,
 Die hebben Aerds en Hemels goed,
 Schept moed gy die nu zit te treuren!
 Denk 't is het Lyden dezer tyd;
 Godt zal uw Hooft weer eens opbeuren,
 In Tyd: Ja zelfs in Eeuwigheid.²¹

In het lied op de Hilversumse brand werden de vijf algemenere coupletten over vluchtende mensen, ellendige taferelen en de godvruchtige boodschap gekopieerd: alle verzen die specifiek op Lutjebroek sloegen waren weggelaten.²²

De drie liederen over de Amsterdamse Schouwburgbrand hebben een heel ander karakter: die leggen meer nadruk op de concrete gebeurtenissen en slachtoffers; God speelt nauwelijks een rol (hij wordt welgeteld één keer genoemd). In deze gezangen werd Amsterdam als treurende gemeenschap op de voorgrond ge-

19 Peter Ruitenbergh, *De grote brand Lutjebroek 1763. '48 Huijmsmans Wooningen en Burgerhuijsen tot assche verteert'* (Stede Broec: Historische Vereniging 'Oud Stede Broec', 2014).

20 Anoniem, 'Treurzang op de schrikkelyke Brand in 't Dorp Lutje-Broek', 54-55.

21 Anoniem, 'Treur-Zang, de wegens de Schrikkelyke en Felle Brand', 89-90.

22 Over de brand in Hilversum in 1766, zie Ineke de Ronde, 'De dorpsbranden van 1725 en 1766', *Hilversum Historisch Tijdschrift EP* (2014/15): 163-177.

schoven en wemelde het van de persoonlijke details over de slachtoffers. Daarmee namen de auteurs mogelijk bewust stelling in de pamflettenoorlog die direct na de brand opstak. Deelnemers aan het debat kruisten de degens over de vraag of de ramp als een straf van God moest worden geïnterpreteerd. Sommigen stelden dat God de Amsterdammers strafte vanwege het feit dat ze lichtzinnig toneelvermaak boden, terwijl anderen erop wezen dat dit niet strookte met het beeld van een goede God en dat de oorzaak van de brand een menselijke fout was.²³

In de 'Treur-Zang op het Verbranden der Amsterdamsche Schouwburg benevens het daarby omkomen der Ongelukkige Menschen, geschied op den 11. Mey 1772' passeerden alle achttien dodelijke slachtoffers uitgebreid de revue.²⁴ Onder hen waren enkele zeer welgestelde bezoekers, zoals Jacob de Neufville van Lennep en zijn echtgenote Cornelia Bierens, en de Portugees-Joodse Teixeira de Mattos.²⁵ Over de laatstgenoemde gaat het verhaal dat ze voor een waarde aan twintigduizend gulden sieraden had gedragen tijdens de fatale avond. Daarnaast kwamen ook de toneelmeester Brinkman, machinist Teffers en stadsbouwmeester Rauws, om het leven. Zij hadden allen tot het laatste moment geprobeerd de vlammen te doven en moesten dat met hun eigen leven bekopen. Steeds opnieuw benadrukte de auteur dat de vlammenzee geen onderscheid maakte tussen 'Geboorte of Staat / Of een bekoorelyk Gelaat'. Sterker nog: het was juist zo onverteerbaar dat louter deugdzame mensen hun leven hadden gelaten. Daar lag het noodlot aan te grondslag, dat hen kennelijk wilde 'haten'. Niets meer en niets minder. Het was onverkroppelijk:

O onverzoenlyk geweld
 Doldriftig los gebrooken
 Had gy uw Doelwit slegts gesteld
 Op die de deugd bestooken!
 Vervolgen, ja waar 't in hun magt,
 Versmoorde in een stik donkere nagt,
 Maar neen, die zijn ontvlooden;
 Dog deeze moest gy dooden'.²⁶

Geen straffende God dus, maar een onverzoenlijk noodlot dat geen onderscheid maakte naar rang en stand, maar de deugdzamen het leven beroofde. Daar mocht de 'beroemde Waereld Stad' gerust over klagen – de liedmaker gaf vooral uiting aan gevoelens van onmacht en verdriet; troostrijke woorden ontbraken ten enenmale.

²³ Zie hierover De Leeuwe, '11 mei 1772. Brand in de Amsterdamse Schouwburg', 336-337.

²⁴ Anoniem, 'Treur-Zang, op het Verbranden der Amsterdamsche Schouwburg', in *Het Vermakelyke Haagse Bos* [...] Derde druk (Amsterdam: d'Erve van der Putte en Bastiaan Boekhout, 1773), 32-37.

²⁵ J.A. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg 1496-1772* (Amsterdam: S.L. van Looy, 1920), 216.

²⁶ Anoniem, 'Treur-Zang, op het Verbranden der Amsterdamsche Schouwburg', 36.

Afb. 2 Cornelis Bogerts (naar Pieter Barbiers), Toneel van de Amsterdamse Schouwburg bij het uitbreken van de brand, 1772. (Rijkmuseum Amsterdam)

Ook de auteur van het andere lied, 'Op het Afbranden van de Amsteldamsche Schouwburg, voorgevallen op den Elfden May, 1772' had oog voor het leed van de Amsterdammers in zijn 34 strofes tellende klacht. Hij presenteerde zichzelf als een ooggetuige, die vanuit zijn vertrek de ramp had zien gebeuren. Hij grossierde in sensationele beschrijvingen en reeg de dramatische scènes aan elkaar: 'De Vader Weend, hy siet syn zoon; / De Moeder siet haar Kind, / Dat kort te vooren was zeer schoon / Is dood daar men het vind'. Dat alles lardeerde hij met zeer plastische beschrijvingen van bloed en lijkengneur: 'het Vleesch verbrand, ja 't Vet, / Dat stroomd al door de Schoncken heen / Op 't Kaak en Doodshoofd-Bed'.²⁷ En wat te denken van dit lijk dat in een zak wordt weggedragen:

27 Anoniem, 'Op het Afbranden van de Amsteldamsche Schouwburg', 57.

't Bekende Lighaem, 't Vlees en Been,
 Dat naait men in Mat,
 't Is Opgekrompen en zeer klein
 Ach! wie vergeet ooit dat.²⁸

Hij beklemtoonde dat de ramp geen onderscheid naar rang en stand maakte en verwees naar God als oorzaak: 'Ik sie Gods Hand hier by'. Het bleef echter bij deze ene opmerking. Veel opmerkelijker is het slot, waarin de auteur ingaat op de hebzucht die om zich heen grijpt: 'De Dames dat se valle neer, / Men rukt 't lueweel-Cieraad, / Van 't oor en hals en gooit de Heer, / Ter neder op de straet'.²⁹ Met die onthutsende verzen eindigt het muzikale ooggetuigenverslag van de schouwburgbrand, waarin sensatie boven moraal lijkt te gaan.

139

Het derde lied, 'De Klagende Schouwburg' was het meest literaire van de drie. Het brandende theater werd daarin sprekend opgevoerd en beschreef hoe het instortte: 'Mijn Hoog gewelfzel valt hier neer'. Met geen woord werd over een goddelijke oorzaak gerept, maar het gebouw ging onder aan de verslindende kracht van het vuur:

Dat heet geweld,
 Heeft neergevelt,
 De roem van mijn Toneele,
 Doe Konst-Tonelen daer geen dag,
 Geen Schouwburg wederga van zag
 ô Nagt vol jamm'rend ach!³⁰

Veel nadruk lag, ten slotte, op cultuur- en kunstminnend Amsterdam, dat nu hun 'Pronk-Juweel had verloren. En daar mocht om getreurd worden: 'Ween o mijn Kinderen, ween mijn kroost / Wie geeft uw heden troost'. De schouwburg sprak de hoop uit dat ze op een dag weer in de ouder luister hersteld zou zijn.

Er werd dus op gevarieerde wijze over branden in de tweede helft van de achttiende eeuw gezongen: waar de ene auteur naar de straffende hand van God verwees, concludeerde de ander dat het noodlot had toegeslagen. Ook in de negentiende eeuw werd er gezongen over branden, waarbij we opnieuw dezelfde ingrediënten tegenkomen: er worden feitelijke gegevens verwerkt (plaats en locatie van de ramp, omvang van de schade, namen van slachtoffers), er zijn huiveringwekkende tafereelen, en er is een godvruchtige les, die meer of minder prominent aanwezig kan zijn. Of het nu om een vroeg-negentiende-eeuwse brand in Oost-

²⁸ Ibidem, 60.

²⁹ Ibidem, 6.

³⁰ Anoniem, 'De Klagende Schouwburg', in *De Vermaarde Abcouder Paarde-markt, Zevende en opnieuw vermeerderde druk* (Amsterdam: S. en W. Koene, 1790), 3-5.

Friesland, de brand te Groesbeek van 1828 of de zware brand in de Amsterdamse Huidenstraat van 1892 gaat, er is altijd oog voor het grote leed dat een plaatselijke gemeenschap overkomt: ‘Ziedaar een ramp in Amsterdam / Zoo heugde men er geen / Men ziet hier hoe een ongeluk / Bracht velen in de rouw’.³¹ De liederen gaven op deze wijze vooral uiting aan het lokale verdriet. Tegelijkertijd kon ook de nationale gemeenschap worden aangesproken, zoals in het geval van Groesbeekse ramp. De vroedvrouw Everdina Meijers, die plaatselijk haar heldendaden verrichtte, werd als een lichtend voorbeeld voor alle Nederlanders opgevoerd. De liedmaker riep bovendien iedereen in Nederland op om liefdadigheid te tonen en iets te doneren om de slachtoffers te helpen.³²

Een liedje mag niet onvermeld blijven, omdat het een humoristisch loopje neemt met brandgevaar: ‘Vuur en water’ van de arts en dichter Jan Pieter Heije.³³ Branden, zo schrijft hij, vormen bepaald niet de grootste bedreiging voor Nederland. Immers: geen land waar meer water is: de Nederlanders zouden er meer beducht voor moet zijn te verzuipen!

Brand klinkt het brand!
 Van allen kant
 Met joelend, wild geklater:
 De vlam slaat uit
 Van Oost en West en Noord en Zuid,
 Waar is de spuit?
 Geef water toch, geef water!

[...]

Zoo trots en vreugd
 Om burgerdeugd
 U dan in 't harte sluipen,
 Denk aan mijn lied:
 Verbranden, Neêrland! zult ge niet
 Wat ook geschied':
 Maar - wacht je ... voor 't verzuipen!³⁴

31 Anoniem, *De ramp van Amsterdam* (Amsterdam: E. v.d. Geer jr, 1892). Zie ook Anoniem, *Een merkwaardig voorval, van een afschuwelijke brand voor gevallen in de provincie Oostvriesland* (z.j.: z.u., z.p.).

32 Zie de laatste drie strofes van het *Aandoenlijk tafreel, van de felle brand te Groesbeek*.

33 Het is opgenomen in de Nederlandse liederenbank, maar zonder muzieknotatie.

34 Jan Pieter Heije, 'Vuur en water', in idem, *Al de volksdichten*, deel 1 (Amsterdam: Van Kampen, 1865), 25-27.

Afb. 3 Simon Fokke, Het ontploffen van het fregat Alphen in de haven van Willemstad te Curaçao, 15 september 1778. (Rijksmuseum Amsterdam)

SCHEEPSRAMPEN

De tweede categorie ramplieden die ik hier bespreek is de omvangrijkste: die van de scheepsrampen. Er werden niet alleen Nederlandse maar ook grote buitenlandse scheepsrampen bezongen. Neem bijvoorbeeld de ondergang van de driemaster *De Kent* in 1825 of de *Titanic* in 1912: ook deze catastrofes inspireerden auteurs tot het vervaardigen van treurzangen.

Net als bij de muzikale verslagen over branden, bevatten de muzikale impressies veel feitelijke gegevens over de desbetreffende rampen verstrekt: locatie, tijdstip, aantallen slachtoffers en overlevenden werden met precisie vermeld. Soms gaf een liedmaker aan dat hij de desbetreffende informatie uit de krant had gehaald: 'Ik heb het uit de Crand vernomen, / Den zestiende van deze Maent' klonk het bijvoorbeeld in een lied over het verongelukken van het Schip de *Pylswaard* nabij Batavia op 24 februari 1765.³⁵ Ook het nieuws over het in de lucht springen in 1778 van het Hollandse oorlogsschip *Alphen*, dat op Curaçao lag, vond de schrijver in de pers: 'O Hemel! ach! wat naer geklag, / Brengd den *Courant* ter ooren? / Een dag van vreesselyk ontzag! / Uyt *Curacao* wy hooren'.³⁶ Een zekere Dirk Ver-

35 Anoniem, 'Op het verongelukken van het Schip *Pylswaard* voor de Kamer Enkhuizen Uitgevaren, naby Batavia door de Blixem in de Brand geslagen, en alzo door zyn eigen Kruid verteerd', in *De Nieuwe Dirklantse speelwagen* [...] (Amsterdam: Barent Koene, 1767), 48-51.

36 Anoniem, 'Treur-Zang; op het in de lugt springen van het Hollands Oorlog Schip *Alphen* [...] Voorgevallen op den 15 September 1778', in *De Boere-dans, of 't gezelschap na de mode* (Amsterdam: Erve H. van der Putte, 1789), 47-49.

woert, die in Amsterdam liederen zong en verkocht, liet weten al zijn gegevens uit de 'couranten' te halen. Hij combineerde berichten over ernstige overstromingen in Danzig en Riga in 1829 met spectaculaire reddingen bij Dordrecht en Katwijk. Het was alsof hij de rubrieken buiten- en binnenlands nieuws in de krant voorlas, maar dan in gezongen vorm.³⁷

De liederen over scheepsrampen hadden veelal een sensationeel karakter, waarbij gruwelijke details niet achterwege bleven. Slachtoffers waren aas voor de vissen, onthoofde lijken dreven rondom het wrak. Wat te denken van deze plastische beschrijving van de zojuist genoemde ramp met het schip *Alphen* in Curaçao:

Den rest der manschap zyn helaes!
Geworden tot een Visschen Aesch;
En door den Zee verslonden,
Ook veele aen Strant gevonden.

Waer van eenigen zonder Hoogt,
En zonder Arm of Beenen,
Zyn van hun Levensdraet beroofd.³⁸

Ook het muzikale relaas over de ondergang van het schip *De Vreede* op 23 november 1802 voor de Engelse kust grossierde in dramatische taferelen: 'Een teder wicht, agt maanden oud, Nog een aan 's moeders borst verflouwd / Zag men ontzield daar dryven / Niets kon behouden blyven'.³⁹ Couplet na couplet passeerden dit soort taferelen de revue: acht vrouwen klommen vergeefs in de mast, drie lieve kinderen spoelden aan, het zoontje van de kapitein stierf, en zo ging het maar door.

Met afstand het spectaculairste lied was dat over 'Het verbrande schip *De Kent*'. Deze driemaster kwam op 1 maart 1825 in zeer zwaar weer terecht in de golf van Biskaje. Het wijnmagazijn vloog in brand, nadat een vat brandewijn was lekgeslagen en het vocht in aanraking kwam met een lamp. In het maar liefst 63 coupletten tellende lied werd uit de doeken gedaan hoe kapitein Copp zijn verantwoordelijkheid nam en iedereen probeerde te redden. Hij deed bevelen uit, voorkwam gedrang bij de sloepen en ging pas als laatste zelf van boord:

37 *Merkwaardige gebeurtenissen van verscheide Overstroominge te Dantzic en Riga [...] Als-meeden het verongelukken van een transportschip [met 300 Menschen, volgens het schrijven van de Couranten]* (Amsterdam: J. Wendel en zoon, 1829). Onderaan het lied staat: 'Word Gezongen en Verkogt door Dirk Terwoerd'.

38 Anoniem, 'Treur-Zang; op het in de lugt springen van het Hollands Oorlog Schip *Alphen*', 47-48.

39 Anoniem, 'Op het droevig Verongelukken van het Hollands O.I.C. Schip *De Vreede*, gecommandeerd door Capitein Gerrit Scheeler, op den 23 November 1802, op de Engelse Sorlings, voor Duins', in *Hans Michel Goedbloed zingt de voornaamste en nieuwste liederen* (Amsterdam: S. en W. Koene, 1805), 47.

De kapitein sprak: elk heeft op mij gerekend,
Daar ik mij aan mijn plicht zoo graag verbond.
'k Daal niet van Kent zoo lang hier leven teekent,
Al was het dat ik hier mijn graf ook vond.

Want rekenschap zal 'k van u allen geven
Gij allen waart aan mijne zorg vertrouwd,
'k Zwoer mij getrouw en moet de laatste sneven,
Dan stierf ik zelfs omdat hij op mijn bouwte.⁴⁰

143

Heldhaftig riep de kapitein: 'Ik sterf nog liever op de Kent den dood!'. Vervolgens klom hij in de mast, sprong in zee en zwom uiteindelijk als laatste naar de sloep. Van de in totaal 641 opvarenden verloren er 'slechts' 81 het leven. De kapitein fungeerde zo als een deugdheld, die een waar 'wonderstuk' verrichtte.

Zo gesmeerd als op de Kent verliep het echter niet overal. Neem bijvoorbeeld het 'Noodlottig verhaal van het verbranden van het Brikschip Six Soeurs'. Op 1 juli 1838 vloog dit schip op volle zee in brand. Blinde paniek was het gevolg. Hoewel de kapitein de orde probeerde te handhaven, sprong iedereen tegelijk in de sloep, waardoor die te vol raakte: 'Nu gaat men slaan en moordend vechten, / Men smijt elkaâr in zee als dol, / 't Geweld heerscht boven regt en wetten'.⁴¹ Toen de sloep vertrok, verergerde de situatie. Deze dreigde te zinken, en opnieuw brak een strijd op leven en dood uit:

Wreedvaardig, woedend en ontzind,
Grijpt men de zwakke met afgrijzen,
Vermoord hun door den angst verblind,
Smijt hun in zee, de sloep moest rijzen,
Reeds vijftien treffen hier dit lot,
Om de anderen nog te doen bewaren
Men bidt en smeekt de goede God,
Als worstelend staâg met veel gevaren.⁴²

Daarna gebeurde een wonder. Twee mannen sprongen vrijwillig van boord, zwierven vijftien dagen lang op zee, en spoelden aan op een eiland waar ze liefdevol werden opgevangen. De moraal van dit verhaal? God toonde zijn macht in de meest wonderbaarlijkste situaties, daarom moest Hij geprezen worden.

⁴⁰ Anoniem, *Het verbrande Schip 'De Kent'* (Amsterdam: F.W. Vistaake, 1825).

⁴¹ Anoniem, *Een nieuw lied, of noodlottig verhaal, van het verbranden van het Brikschip Six Soeurs* [...] (Amsterdam: F.G.L. Holst, z.j.), 3.

⁴² Anoniem, *Een nieuw lied, of noodlottig verhaal, van het verbanden van het Brikschip Six Soeurs*, 3.

Hoe sensationeel de gebeurtenissen ook waren, de liederen eindigden steevast met een godsdienstige boodschap. De toehoorders moesten niet vergeten dat hun lot in hoger hand lag: 'Uit zulke droeve ongevallen / Soo moest den Zee-man leren gaen: / Dat God vertoorn't op ons allen / Ons kan met Brand of Blixem slaen'.⁴³ Er zat niets anders op dan om vergeving voor de zonden te vragen: 'Bid God! bid hem vergiffenis, / Voor al uw gruwelijke zonden'.⁴⁴ Tegelijkertijd was dankbaarheid op zijn plaats voor het feit

dat Hij ook mensenlevens spaarde: 'Bescherm, ô God! ons t'aller tyd'.⁴⁵ Hoewel alle liederen wel een godsdienstige les bevatten, werden er wel verschillende accenten geplaatst. In het hierboven beschreven lied over de Kent bleef het bij een korte strofe aan het eind en lag alle nadruk op het spannende avontuur. In andere gevallen was het relaas juist ondergeschikt aan de religieuze boodschap.

Een terugkerend element was het verdriet dat een ramp bij de nabestaanden tweeweg bracht. Steevast beschreven de auteurs het verdriet van de weduwen en wezen die alleen achter bleven: 'Wat hert berst niet van weenen! / Dien deez' Elen-de staet aenschouwd? / Waerom dat Weeuw en Weezen rouw / En in een vloed van traenen / Van droefheid als vergaenen'.⁴⁶ In dat verband spring één lied eruit, omdat het perspectief niet, zoals gebruikelijk, bij een alwetende verteller lag, maar bij een groep van Vlaardingse weduwen, wezen en maagden, die treurden om het vergaan van een hoekerschip. Het ging om een ramp met een hoekerschip die zich tussen 1826 en 1837 voltrok, waarbij acht weduwen en eenentwintig kinderen achterbleven. Deze rouwende groep werd zingend opgevoerd: 'Helaas! hoe bitter valt ons dat scheiden / Van die men mind'. Ze zochten troost in de gedachte dat ze op een dag weer met hun geliefden herenigd zouden worden in de hemel, 'Daar ons geen Zee meer scheid, / In zijne Heerlijkheid'.⁴⁷ Dit voorbeeld laat zien hoe diep sommige scheepsrampen in de lokale gemeenschap ingrepen: vooral de Vlaardingse gemeenschap was door deze catastrofe getroffen.

Afb. 4 William Daniël, *The burning of the Kent*, ca. 1825. (Museum of the Royal Surreys, publieke domein)

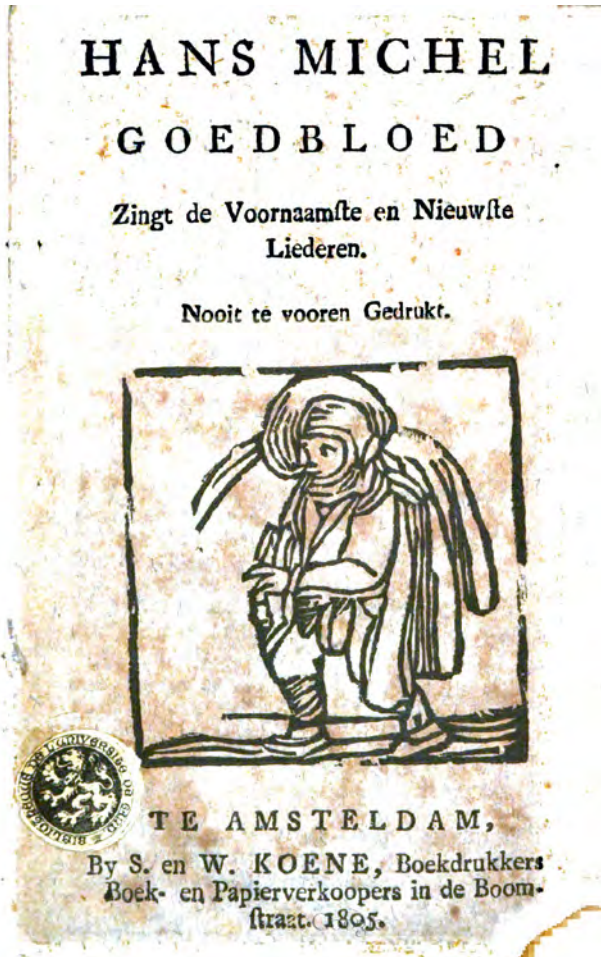
43 Anoniem, 'Op het verongelukken van het Schip Pylswaard', 33.

44 Anoniem, *Het verongelukken van het transportschip, de Arinus Marinus, In de Straat Sunnda, in Oostindien* (Amsterdam: T. Wiering, 1841), 3.

45 Anoniem, 'Op het droevig Verongelukken van het Hollands O.I.C. Schip De Vreede', 44.

46 Anoniem, 'Treur-Zang; op het in de lugt springen van het Hollands Oorlog Schip Alphen', 48.

47 Anoniem, *Droevige gebeurtenis wegens het vergaan van een hoekerschip van Vlaardingse* (Rotterdam, z.j.).

Afb. 5 Liedbundel uit 1805: *Hans Michel Goedbloed zingt de voornaamste en nieuwste liederen*, 1805 (*Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*)

Dat roept de vraag op aan welke vormen van gemeenschapsvorming de liederen appelleerden: in hoeverre werd de lokale, nationale en internationale gemeenschap samengebonden in collectieve rouw? Het valt op dat vrijwel alle liederen een nationaal-religieuze dimensie hadden. Of de ramp nu in Vlaardingen, Engeland of Curaçao plaatsvond, steeds werden de godvruchtige lessen over het gehele volk uitgerold. Representatief voor die teneur is het afsluitende couplet over het verongelukken van het VOC-schip *De Vreede* in 1802: 'Ja Neêrlands Volk! knielt nedrig neer, / Aanbid Gods groot vermogen'.⁴⁸

48 Anoniem, 'Op het droevig Verongelukken van het Hollands O.I.C. Schip *De Vreede*', 44.

Zo'n nationale inbedding treffen we ook aan bij de hierboven genoemde Vlaardingse ramp: het lied werd voorafgegaan door een beschouwing over Nederlandse kustplaatsen die afhankelijk waren van de visserij en de herkenbaarheid van deze ramp voor andere Nederlanders. De lokale gebeurtenissen waren dus ingebed in een breder kader, wat het lied relevant maakte voor een grotere doelgroep. Die wisselwerking tussen lokale en nationale gemeenschap komt ook naar voren in de liederen die over Scheveningse rampen gaan. Zo werd onder meer gezongen over het vergaan van twee pinken in het najaar van 1841 en de storm van 1883, die aan vijftig vissers uit het dorp het leven kostte. In de tekst wordt het lokale leed sterk benadrukt: 'De rouw op Scheveningen is zeer groot.'⁴⁹ Toch richtten de auteurs zich niet specifiek op de plaatselijke gemeenschap, maar op een breder publiek: ze spoorden mensen in de naburige gemeenten aan om te doneren voor de nabestaanden. Zo kwamen de opbrengsten van het lied over de storm van 1841, dat uitgegeven was in Den Haag, ten goede aan de nabestaanden. De treurzang over de storm van 1883 had een nog bredere verspreiding. Het werd uitgegeven te Amsterdam en verkocht door een boekverkoper te Middelburg. De slotregels riepen alle Nederlanders op om te geven: 'Dat Land- en Stadgenoot zich nu ontferme, / Een zoete drop in d'alsembeker giet'.⁵⁰

Het ramplied over de storm van 1841 joeg het saamhorigheidsgevoel overigens op een bijzondere manier aan. Het lied, geschreven door de uit Scheveningen afkomstige smid en reder Cornelis Gébel, had weinig te maken met een actuele beschrijving van de ramp, maar hij had er een heuse 'romance' van gemaakt, in de traditie van de bekende vaderlandslievende dichter Hendrik Tollens. We zien hoe Ada, een arme vissersvrouw, met smart terugdenkt aan het moment dat haar man Robbert naar zee gaat:

Daar zit zij, ADA! neêrgebukt,
Die arme visschersvrouw,
En werpt een blik op 't lieve wicht,
Dat lagchend aan haar boezem ligt,
Haar boezem vol van rouw.

Zij denkt met schrik aan d'avondstond,
Toen ROBBERT was gegaan:
De wind sloeg vreeslijk door het want,
De golfslag rolde zwaar op 't strand,
En droevig stond de maan.⁵¹

⁴⁹ Anoniem, *Vreeselijke ramp der Visscherij van Scheveningen* (Amsterdam: T.C. Hoffers, 1883), 1.

⁵⁰ Ibidem, 2.

⁵¹ C. Gébel, *Ada* ('s Gravenhage: A.D. Schinkel 1841).

Dan volgt een hartverscheurende scène, waarin zij met haar kind op de arm afscheid neemt van haar lieve man. Weken wacht ze op zijn thuiskomst, maar Robbert keert niet terug. Haar wanhoop neemt zo toe dat ze dagenlang huilt 'Zoo vloten dagen achtereen, / En traan op traan gestort'. Maar hoe ze ook hoopt, het is tevergeefs:

Helaas! haar Robert kwam niet weêr:
 Zijn bodem was vergaan.
 En Nederland, gehuld in rouw,
 Plengde om die arme weduwvrouw
 En om haar kroost een traan.

147

Uit de slotregels blijkt opnieuw dat Gébel zich niet alleen tot de lokale gemeenschap richtte, maar dat hij appelleerde aan het saamhorigheidsgevoel van alle Nederlanders.

Veelzeggend in dit verband zijn ook de liederen die over de ramp met de SS Berlin verschenen. Deze veerboot vertrok op 20 februari 1907 vanuit Harwich en verongelukte de ochtend erna bij Hoek van Holland. Hierbij kwamen 128 personen om het leven. Natuurlijk besteedde de liedmaker aandacht aan de slachtoffers en de 'rouw en ellende' die zoveel huisgezinnen trof. Maar bovenal stond hij stil bij de glansrol die prins Hendrik vervulde door zich naar de plek des onheils te spoeden:

Daarom klinkt het door de landen,
 Driewerf heil voor het vorstenhuis
 Zij snoerde saam de edelste banden,
 Verleende hunne kracht bij 't kruis,
 Dat Neerlands Vorstenpaar blijf leven,
 Klinkt thans voor beide door 't heelal
 Want nu zal men 't bewijs steeds geven,
 PRINS HENDRIK die gaat bovenal.⁵²

Wat als een ramplied begon, eindigde zo in een lofzang op het koningshuis: Oranjegezindheid lag hier ten grondslag aan het nationale saamhorigheidsgevoel.

Een laatste lied dat hier genoemd moet worden gaat over de moeder aller scheepsrampen: de ondergang van de Titanic in 1912. Op het eerste oog lijkt het een lied als alle andere: de paniek aan boord krijgt aandacht, het tekort aan sloepen, en de hoop dat God het lot van de slachtoffers zal verzachten. Maar geheel atypisch is de wijze waarop de treurzang aanvangt, want die bevat stevige kritiek op de tijdsgeschiedenis waarin het grote geld regeert: 'Door de concurrentiestrijd, / Ze zijn nu allemaal geofferd / Aan de geldjacht onzer tijd'.⁵³ Hier werd verwezen naar de grote con-

⁵² Anoniem, 'De Zeeramp van de 'Berlin' (Amsterdam: z.u., 1907).

⁵³ Anoniem, 'Het vergaan van het grootste schip der wereld, de Titanic, waarbij ongeveer zeventienhonderd mensen de dood vonden in de golven', in *Het straatlied. Nieuwe*

currentie die er destijds tussen de Britse scheepvaartmaatschappijen heerste: met het vooruitzicht op extra luxe probeerden ze passagiers hun boten op te lokken.⁵⁴

INTERNATIONALE SOLIDARITEIT

148

Behalve grote scheepsrampen als de ondergang van de Kent, SS Berlin en Titanic, waren er nog meer buitenlandse rampen die de aandacht van Nederlandse zangers trokken. Dat gold bijvoorbeeld voor de aardbeving van Lissabon (1755), de aardbeving op Martinique (1888) en de overstromingen in Mexico (1888). Hoewel het maar om een handjevol liederen gaat en er om die reden geen algemene conclusies aan verbonden kunnen worden, loont het toch de moeite ze te bespreken. Wat trok de aandacht van de Nederlandse zangers en in hoeverre riepen ze op tot internationale saamhorigheid?

Over de aardbeving van Lissabon zijn twee liederen bewaard gebleven. Beide (anonieme) auteurs wezen erop dat God de mens voor zijn zonden strafte, en dat het dus zaak was zich te bekeren. De een weidde uit over de vlucht van de Portugese koning naar zijn paleis buiten Lissabon, die op deze manier zijn leven redde. Hij bezong ook de dood van de Spaanse ambassadeur Conde le Perelada, die juist te laat zijn ambtswoning verliet. Maar hij stond vooral stil bij de consequenties voor het Nederlandse publiek. Zij moesten dit als een waarschuwing opvatten voor hun eigen zondige gedrag en lering uit de Portugese ramp trekken.⁵⁵ Diezelfde boodschap was ook te vinden in het andere lied, dat de Nederlandse 'Christenscharen' een spiegel voorhield: de ramp die de 'Buer' was geschied kon ook hen overkomen. De auteur sprak de hoop uit dat God Nederland voor een dergelijke ramp zou behoeden. Van internationale saamhorigheid was geen sprake: het accent lag op de boetedoening van christenen in eigen land. Die houding was in overeenstemming met de Nederlandse overheden: de Staten-Generaal weigerde de katholieke Portugezen te helpen, omdat ze de ramp beschouwden als een te-rechte straf van God.⁵⁶

Dat ging ruim tachtig jaar later heel anders. Ook toen trok een grote aardbeving de aandacht, namelijk die van Martinique op 11 januari 1839. Ongeveer 700 personen verloren daarbij het leven; ook de materiële schade was enorm. Over de ramp verscheen ook een kort lied, dat de toehoorders informeerde over de gebeurtenis die de Fransen in diepe rouw had gedompeld. Over zondebesef werd

bundel schone historie-, liefde - en oubollige liederen, red. D. Wouters en J. Moormann (Amsterdam: Uitgevers Maatschappij Holland, 1934), 90.

54 Eugene L. Rasor, *The Titanic. Historiography and annotated bibliography* (Londen: Greenwood Press, 2001), 34.

55 Anoniem, *Treur-lied, over de verschrikkelijke aardbeving tot Lissabon*, 7.

56 Nicolas Shrady, *The last day. Wrath, ruin & reason in the great Lisbon earthquake of 1755* (New York: Viking, 2008), 46.

Afb. 6 Lied over de aardbeving op Martinique, 1839. (*Geheugen van Nederland*)

niet gerept, maar er werd de hoop uitgesproken dat God zich over de getroffenene zou ontfermen. De roep om internationale solidariteit klonk luid en duidelijk:

O, wat smart, wat smart, 't is al om te rillen,
Wat bang is deze ramp, waar menigeen om treurt.
Iedere natie hielp, door geld en kracht te zenden
Want hun have en goed'ren zijn overal nu weg.⁵⁷

⁵⁷ *Nieuwe Coupletten van de Vreeselijke Verwoesting van Martinique* ('s-Gravenhage: z.u., z.j.). De ramp kwam ook ter sprake in het (uit het Frans vertaalde) toneelstuk *De aardbeving op het eiland Martinique*, melodrama in vier bedrijven, voorafgegaan door een Voorspel (Prologue), naar het Fransch van Dennery, door J. Zijtsema (Rotterdam: H. Nijgh, 1842).

Over de maker van dit lied en diens achtergrond zijn geen verdere gegevens bekend. Wel is duidelijk dat de algemene houding heel anders was dan tijdens de ramp van Lissabon: verschillende Nederlandse dagbladen wezen erop dat het Franse consulaat in Amsterdam geopend was voor wie een gift wilde doen.⁵⁸

Internationale solidariteit kwam ook naar voren in een lied over een overstroming in de Mexicaanse steden Leon en Silao in 1888, waarbij 1500 mensen het leven verloren.⁵⁹ De uit Workum afkomstige liedmaker gaf aan dat hij zijn informatie uit de krant had gehaald; mogelijk betrof het de *Leeuwarder Courant*. Daarin stond het volgende:

150

Volgens een telegram uit Mexico hebben overstromingen tengevolge van zware regenbuien in de steden Leon en Silao groote verwoestingen aangericht. Het water bereikte deze steden onverwachts gedurende den nacht; de lichtgebouwde huizen stortten in en de slapende bewoners vonden daarbij den dood of zij verdronken. Er moeten 700 menschen omgekomen en 2000 huizen vernield zijn. Een dépêche uit El Paso zegt, dat in het geheele overstromingsgebied 1500 menschen omgekomen zijn.⁶⁰

De auteur had deze zakelijke tekst tot een elf coupletten tellend lied omgewerkt, waarbij hij drie zaken toevoegde: een emotionele beschrijving van de ellende, een godvruchtige moraal en een oproep tot liefdadigheid. Exemplarisch is het volgende fragment:

Het gekerm dat was hartroerend groot
Verschrik'lijk treurtooneel,
Een gejammer groot en veel,
Van man en vrouw, van 't jong geslacht
Noodkreten in stikdonk're nacht
Verstoken van daglicht,
Zoo heeft de Krant bericht,
Denken wij alleen bedaerd en stil
Aan 't Albestuur! aan Zijnen wil!⁶¹

Deze zaken haalde de auteur niet uit de krant, maar uit zijn verbeeldingskracht. Nergens stond immers te lezen dat er een hartverscheurend treurtoneel had

⁵⁸ Zie *Groninger Courant*, 23 april 1849; *Algemeen Handelsblad*, 25 april 1839. Geraadpleegd via www.delpher.nl op 22 april 2020.

⁵⁹ Anoniem, *1500 Menschen verloren bij deze Wolkbreek, Overstroming, Watersnood jammerlijk het leven. Voorgevallen in de steden Leon en Silao, volgens telegram uit Mexico* (Leeuwarden: J.J. Sterrenberg, 1888). Onderaan het plano blad staat de Friese plaats Workum vermeld.

⁶⁰ *Leeuwarder Courant*, 29-06-1888. Geraadpleegd via www.delpher.nl op 22 april 2020.

⁶¹ Anoniem, *1500 Menschen*.

plaatsgevonden; dat waren elementen die bij de liedvorm pasten en waarmee een schrijver de aandacht van het publiek vasthield en de werkelijkheid mede vorm gaf. Dat gold ook voor de alomtegenwoordige religieuze moraal. De Nederlanders konden zich gelukkig prijzen dat God hen vooralsnog had gespaard, maar moesten zich ervan bewust zijn dat ook hun lot ieder moment kon omslaan. Hoe de toekomst eruit zag, wist alleen God, en daarom was het zaak voor Hem te knielen. Daarnaast was het zaak om medeleven te betuigen aan de getroffen:

Nu is de tijd hier van ontferming groot
 Ontsluit nu hart en hand
 In Oost, in West, 't zij welk land,
 Waar of men is, waar of men leeft!
 Geeft medelijdend! geeft! Ja geeft!
 Tot steun en hulp in nood,
 Geeft onderdak en brood,
 Hier in elks diep bedroefden stand
 Voor 't overstromend waterland.⁶²

Evenals bij de aardbeving op Martinique vinden we hier een oproep tot internationale solidariteit.⁶³

Tot slot nog een observatie over de behoeftes van de uitgevers en zangers zelf: hoe altruïstisch hun motieven ook mogen zijn geweest, vaak hoopten ze zelf toch ook iets aan het rampzalige nieuws te kunnen verdienen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit liederen over de schouwburgbrand te Wenen in 1881 en de Spaanse Griep van 1918. De auteurs, over wie verder weinig bekend is, kwamen er rond voor uit dat ze zelf de inkomsten hard nodig hadden. Zo riep L.H. Broekhuijzen weliswaar op om mee te leven met de slachtoffers van de schouwburgbrand, maar hij gaf ook ruiterlijk te kennen dat hij door de verkoop van zijn dichtregels 'voor den geringen prijs van 10 cents' in de behoefte van zijn huisgezin wenste te voorzien.⁶⁴ Dorus Stoffels, die een *Zegenwensch mijn Hooggeachte landgenooten bij den aanvang van 't jaar 1919* publiceerde, liet zijn toehoorders weten met elke kleine gave tevreden te zijn: 'Burgers en boeren gij moet weten / Dat Dorus ook graag heeft te eten / Ik wil een ieder dankbaar zijn / Al voor een gave mild of klein'. Het medeleven was ongetwijfeld oprecht, maar thuis moest de schoorsteen ook roken.

⁶² Ibidem.

⁶³ Uit de kranten valt op te maken dat er van regeringswege en uit particuliere middelen inderdaad gestuurd. Zie bijvoorbeeld *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 2-7-1888. Geraadpleegd via www.delpher.nl op 22 april 2020.

⁶⁴ L.H. Broekhuijzen, *De vreeselijke schouwburgbrand te Weenen* (Haarlem: J.P. Nobels, 1881). De publicatie is in de liederenbank opgenomen, maar er is geen melodie vermeld.

BESLUIT

Rampliedereren brachten het nieuws in versvorm naar het publiek. Ze deden dat op een sensationele manier: auteurs deden uitgebreid uit de doeken welke hartverscheurende taferelen zich hadden voorgedaan, of het nu om lokale of buitenlandse catastrofes ging. De doden werden betreurd, maar er traden ook nieuwe helden naar voren, zoals de dappere vroedvrouw uit Groesbeek, kapitein Copp die als laatste van het brandende schip de Kent sprong of prins Hendrik, die zich onmiddellijk naar de SS Berlin spoedde.

152

De liederen brachten ook een morele of religieuze les. Vaak werden de rampen als een straf van God gezien, andere keren was de toonzetting iets milder van aard en bood het perspectief op het eeuwige leven gemoedsrust. De sensationele details maakten het publiek vatbaar voor de boodschap. Maar rampliedereren waren ook koopwaar en juist de gruwelijke details of heldhaftige reddingsacties trokken de aandacht van nieuwsgierige lezers en toehoorders en hielden deze vast. De sensationele verhalen hadden dus meerdere functies.

Daarnaast boden de liederen troost omdat ze uiting gaven aan een (christelijk) saamhorigheidsgevoel. De lokale gemeenschap werd een hart onder de riem gestoken doordat er aandacht was voor individuele slachtoffers of de weduwen en wesen die achterbleven. Zo werd voor alle achttien slachtoffers van de Amsterdamse schouwburgbrand een muzikaal monument opgetrokken. Tegelijkertijd gaven de liederen uiting aan nationale saamhorigheid, omdat de lessen op het gehele vaderland betrekking hadden of omdat ze opriepen om giften te doen. Of er nu een handelsschip in Curaçao of twee Scheveningse pinken vergingen, het gehele land treurde volgens de zangers mee. Een heel enkele keer speelde internationale saamhorigheid een rol, bijvoorbeeld bij de aardbeving op Martinique of de overstromingen in Mexico. Veel vaker echter voerde het nationale perspectief echter de boventoon. Want hoeveel slachtoffers er elders ook te betreuren waren, de wens prevaleerde dat het eigen land gespaard zou blijven. Zoals een van de liedmakers het trefend uitdrukte: 'Ik hoop God wil ons Nederland / Voor zulk een Ramp bewaren'.⁶⁵

BIBLIOGRAFIE

Asperen, Hanneke van. 'Catastrophes on stage: interurban connections in disaster prints of the late eighteenth century'. *Visual Resources: an international journal on images and their uses*, DOI: 10.1080/01973762.2019.1681174, online gepubliceerd op 11 november 2019.

Driessen, C.G., red., *Rampspoed te Groesbeek. De grote dorpsbrand van 1828 en de teloorgang van de schoenfabriek 'De Ooievaar' in 1936: omlijst met andere opmerkelijke gebeurtenissen in de Dorpsbuurtschap. Fragmenten dorpsgeschiedenis uit de periode 1800 tot 1950*. Groesbeek: Uitgeverij Heemkunde Groesbeek, 2000.

65 Anoniem, 'Treur-Zang, over de Elende van Lissabon', 7.

- Grijp, Louis Peter. 'De Rotterdamse Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw'. *Volkskundig bulletin* 18 (1992): 23-78.
- . *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Het Meertens Instituut, 1991.
- Grijp, Louis Peter Grijp en Martine de Bruin red. *De kist van Pierlala. Straatliedereen uit het geheugen van Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Hockings, P. 'Disasters drawn: The Illustrated London News in the mid-19th Century'. *Visual Anthropology* 28 (2015): 21-50.
- Honings, Rick. 'De verstoring van de Muzen. De Belgische Opstand en het literaire leven'. *Spiegel der Letteren* 52 (2010): 307-336.
- Jensen, Lotte. 'Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900'. *BMGN – Low Countries Historical Review* 134, nr. 2 (2019): 45-70.
- . 'Traanrijk en Troosthart. Zingen over watersnoodrampen in de achttiende eeuw'. *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 42, nr. 1 (2019): 1-14.
- . 'Zingen om het hoofd boven water te houden. Overstromingen en de Nederlandse liedcultuur'. *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 28, nr. 2 (2019): 78-91.
- Leeuwe, H.H.J. de, '11 mei 1772. Brand in de Amsterdamse Schouwburg. Reacties hierop en de veiligheid van schouwburgers'. In *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, red. R.L. Erenstein, 332-229. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- McIlvenna, Una, 'Ballads of death and disaster: The role of song in early modern news transmission'. In *Disaster, death and the emotions in the shadow of the apocalypse, 1400-1700*, red. J. Spinks and C. Zika, 275-294. Londen: Palgrave, 2016.
- Poel, Dieuwke van der, Louis P. Grijp en Wim van Anrooij red. *Identity, intertextuality, and performance in early modern song culture*. Leiden: Brill, 2016.
- Rasor, Eugene L., *The Titanic. Historiography and annotated bibliography*. Londen: Greenwood Press, 2001.
- Ronde, Ineke de. 'De dorpsbranden van 1725 en 1766'. *Hilversum Historisch Tijdschrift EP* (2014/15): 163-177.
- Ruitenbergh, Peter. *De grote brand Lutjebroek 1763. '48 Huijsmans Wooningen en Burgerhuizen tot assche verteert'*. Stede Broec, Historische Vereniging 'Stede Broec', 2014.
- Shrady, Nicolas. *The last day. Wrath, ruin & reason in the great Lisbon earthquake of 1755*. New York: Viking, 2008.
- Veldhorst, Natascha. *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.
- Worp, J.A., *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg 1496-1772*. Amsterdam: S.L. van Looy, 1920.

Lotte Jensen (1972) is hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Ze schreef onder meer *Verzet tegen Napoleon* (2013), *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit 1648-1815* (2016) en *Wij tegen het water* (2018). In 2019 publiceerde ze samen met Rick Honings de literatuurgeschiedenis *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in de 18de en 19de eeuw in Nederland*. Momenteel leidt ze een onderzoeksproject (NWO-Vici) over de verwerking van rampen in Nederland door de eeuwen heen (www.dealingwithdisasters.nl).

VORST IN HET VIZIER

Nationalisme en de verbeelding van de Oranjes na rampen in de negentiende eeuw

154

LOOKING AT THE MONARCH

Nationalism and the representation of Orange monarchs after disasters in the 19th century

The 19th century Dutch monarchs from the House of Orange often played a proactive role in the aftermath of major catastrophes, such as storm surges, river floods and destructive explosions. Authors repeatedly praised their commitment afterwards and characterised them as symbols of the nation. In this article I demonstrate that the discourse through which monarchs were celebrated should quintessentially be understood as manifestations of nationalism, that is: these discourses cultivated a national sense of unity and thus popularised a the notion of the Netherlands as a national community. As it turns out, authors commonly cultivated a conservative notion of national community, concentrated around conformist concepts such as unity, hierarchy and moderation.

Het lijkt een natuurwet te zijn: daar waar in Nederland een dijk doorbreekt of een catastrofale ontploffing plaatsvindt, daar is binnen een paar dagen de monarch te vinden – denk aan Wilhelmina na de stormvloed van 1916, Juliana bij de watersnood van 1953 en Beatrix na de vuurwerkrampe in 2000. Van deze wetmatigheid was niet alleen in de twintigste, maar ook in de negentiende eeuw al sprake, want ook toen hebben Oranjevorsten zich dikwijls betrokken betoond met de slachtoffers van rampspoed. Een andere wet was dat tijdgenoten deze betrokkenheid vaak verheerlijkten in gelegenheidsgedichten, liefdadigheidsbrochures, uitgegeven preken en gedenkboeken. Na negentiende-eeuwse rampen verschenen

* Dit artikel is tot stand gekomen als onderdeel van het NWO-Vici-project 'Dealing with disasters in the Netherlands. The shaping of local and national identities, 1421-1890' (projectnummer 277-69-002) dat wordt geleid door prof. dr. Lotte Jensen. Voor meer informatie, zie: dealingwithdisasters.nl. Graag wil ik Paul Hulsenboom bedanken voor zijn kritische commentaar op een eerdere versie van dit artikel en Elske Ouweland-Dorgelo voor haar hulp en begeleiding bij mijn bezoeken aan het Koninklijk Huisarchief.

teksten uit deze genres veelvuldig op de markt.¹ De beeldvorming van Oranjemonarchen die in de negentiende eeuw in deze publicaties ontstond, staat centraal in deze bijdrage.

Hoewel historici reeds geruime tijd aandacht besteden aan de rol die beeldvorming en representatie spelen in de Nederlandse Oranjemonarchie, hebben ze nauwelijks gekeken naar de aard en betekenis van de beeldvorming die rond vorsten ontstond na tijden van rampspoed.² In de voortreffelijke koningsbiografieën uit 2013 hebben de auteurs weliswaar stilgestaan bij de rol die de vorsten speelden na calamiteiten en de waardering die hen daarbij vanuit de bevolking ten deel viel; ze hebben evenwel geen ruimte genomen om vragen te stellen over de mogelijke betekenis van de vertogen waarmee auteurs en kunstenaars deze waardering kenbaar maakten.³

De beeldvorming die na rampen ontstond van de voorloper van de Oranjes, koning Lodewijk Napoleon, is daarentegen wel expliciet door historici tegen het licht gehouden. Nederlands eerste koning maakte er een gebruik van om zich uitgebreid te bemoeien met de hulpverlening na rampen, geld te doneren en de slachtoffers te bezoeken.⁴ Historici betogen dat het positieve beeld dat bij deze gelegen-

-
- 1 Zie voor gelegenheidsgedichten en liefdadigheidsbrochures die na rampen verschenen, naast de bijdrage van Marita Mathijssen in dit nummer: Elsa den Boer, 'Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw' (Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 1994); Laurens Ham, 'Occasional writer, sensational writer: Multatuli as a sentimental benevolence writer in the 1860s', in *Texts, transmissions, receptions*, red. André Lardinois e.a. (Leiden: Brill, 2014), 297-303. Over gedenkboeken over overstromingsrampen is eveneens geschreven, zie: Harm Pieters, 'Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van de overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21, nr. 1-2 (2012): 48-57; Petra van Dam en Harm Pieters, 'Enlightened ideas in commemoration mooks of the 1825 Zuiderzee flood in the Netherlands' in *Navigating history. Economy, society, science and nature. Essays in honor of Prof. Dr. C.A. Davids*, red. Pepijn Brandon e.a. (Leiden: Brill, 2018), 290-92.
 - 2 Voor recente voorbeelden, zie: Matthijs Lok en Natalie Scholz, 'The return of the loving father. Masculinity, legitimacy and the French and Dutch restoration monarchies (1813-1815)', *BMGN - Low Countries Historcial Review* 127, nr. 1 (2012): 33-41; Stefan Dudink, 'Legs fit for a king. Masculinity in the staging of the Dutch restoration monarchy, 1813-1819', *BMGN - Low Countries Historcial Review* 127 nr. 1 (2012): 45-71; Jeroen Koch, 'The King as father, Orangism and the uses of a hero. King William I of the Netherlands and the Prince of Orange, 1815-1840', in *Royal heirs and the uses of soft power in nineteenth-century Europe*, red. Frank Lorenz Müller and Heidi Mehrkens (Londen: Palgrave, 2016): 263-80; Jane Judge en Joris Oddens, 'Father figures and faction leaders. Identification strategies and monarchical imagery among ordinary citizens of the Northern and Southern Low Countries (c. 1780-1820)', *BMGN - Low Countries Historcial Review* 133, nr. 3 (2018): 72-97.
 - 3 Jeroen van Zanten, *Koning Willem II 1792-1849* (Amsterdam: Boom, 2013), 288; Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam: Boom, 2013), 316-20.
 - 4 Lotte Jensen, "'See our succumbing fatherland, overwhelmed by disaster, woe and strife": coping with crisis during the reign of Louis Bonaparte', *Dutch Crossing* 40, nr. 2 (2016): 151-64.

heden van de koning ontstond voor een belangrijk deel het resultaat was van een propagandaoffensief. De koning maakte gebruik van prentenmakers, dichters en geschiedschrijvers om van zichzelf het beeld te cultiveren van een goede vorst die zijn arme onderdanen bijstond in hun benauwdste uren.⁵

De beeldvorming die in het tijdperk van de Oranjekoningen ontstond kunnen we echter niet beschouwen als het resultaat van pr-offensieven. Er zijn geen aanwijzingen dat de Oranjes na rampspoed op grote schaal auteurs en prentenmakers rekruteerden om propaganda te creëren. De vertogen die toen geproduceerd werden, waren juist veeleer het product van *actieve toe-eigening* door auteurs uit middengroepen in de samenleving. Het waren doorgaans predikanten, genootschapsredenaars, onderwijzers en ambtenaren – allerm minst behorend tot de directe invloedssfeer van het hof – die de beeldvorming met hun teksten aanjoegen.⁶

156

Deze toe-eigening van de monarchie gebeurde niet alleen in Nederland, maar was een internationaal fenomeen. Dat er in het Europa van de negentiende eeuw sprake was van een publiek dat zich de monarchie toe-eigende, is steeds vaker het uitgangspunt van historisch onderzoek. In toenemende mate analyseren historici de manier waarop tijdgenoten bepaalde percepties op hun vorst instrumentaliseerden om zo bepaalde claims of maatschappelijke denkbeelden kracht bij te zetten. Juist in een eeuw waarin vorsten steeds meer een ‘publiek figuur’ moesten zijn om relevant te blijven, werden hun beeltenissen (in de breedste zin des woords) een middel in maatschappelijke discussies en debatten, een vehikel om uiting te geven aan politiek-maatschappelijke denkbeelden.⁷

In deze bijdrage laat ik zien dat we de verbeelding van de Oranjes na rampen in deze periode vooral moeten begrijpen als een vorm van nationalisme, dat wil zeg-

-
- 5 M.J. van den Burg, ‘Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813’ (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2007), 222-23; P.J. Rietbergen, *Lodewijk Napoleon. Nederlands eerste koning 1806-1810* (Amersfoort/: Bekking & Blitz, 2006): 78; Toon Bosch, ‘Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861’, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21, nr. 1-2 (2012): 45.
 - 6 Ook Henk te Velde beargumenteert dat de Oranjes weliswaar een belangrijke symboolfunctie hadden in de negentiende eeuw, maar dat dit vooral kwam omdat anderen deze rol aan het koningshuis toeschreven, zie bijvoorbeeld: Henk te Velde, “‘Geheimzinnig schijnende diepte’”. De volkskoning en de omstrede band tussen vorst en volk in de negentiende eeuw’, *Groniek* 150 (2000): 7-24. Voor meer onderzoek naar de toe-eigening van Oranje door allerhande groepen in de maatschappij, zie: Henk te Velde en Donald Haks, red., *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam: Prometheus, 2014); Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam: Prometheus, 2017), 119-66; Judge en Odens, ‘Father figures’.
 - 7 Zie bijvoorbeeld: Natalie Scholz, *Die imaginierte Restauration. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII.* (Darmstadt: wbg Academic, 2006), 73-116; Lok en Scholz, ‘The return of the loving father’; Irena Kozmanová, ‘Keizer Wilhelm II als hondenbezitter. De instrumentalisering van de monarchie als “wapen” in debatten over de hondenfokkerij’, *De Moderne Tijd* 2, nr. 3-4 (2018): 312-25.

gen: ze cultiveerden en bestendigden nadrukkelijk nationale gevoelens en identiteiten en gaven zo mede vorm aan – en populariseerden – het idee van Nederland als natie.⁸ Veel loftuitingen die na rampen verschenen, verbeeldde de vorst immers op de een of andere manier als het bindmiddel van de nationale gemeenschap. We weten al dat de Oranjes vanaf het begin van de Oranjemonarchie in het heersende discours golden als symbolen van de natie.⁹ Bovendien was er wellicht ook sprake van een soort ‘*rally ‘round the flag*’-effect, een door politicologen bestudeerd fenomeen dat beschrijft hoe burgers tijdens crises tijdelijk een grotere behoefte lijken te hebben aan nationale eenheid en zich achter nationale leidersfiguren scharen.¹⁰ Dit effect zou kunnen verklaren waarom er juist na rampen telkens een opleving was van nationalistische vertogen waarin de Oranjes een belangrijke – en vaak centrale – plek innamen.

In de negentiende eeuw was het nationalisme echter in grote mate een ideologie met een veranderend karakter.¹¹ Dat een steeds groter deel van de Nederlanders zich in de loop van de negentiende eeuw ging identificeren met de natie, wil niet zeggen dat er overeenstemming bestond over de richting waarin het nationale denken zich diende te begeven. Net zoals alle ideologieën is het nationalisme een ‘wezenlijk betwist concept’, zoals politicologen dat noemen, dat wil zeggen: een concept dat onvermijdelijk eindeloze discussies met zich meebrengt over het juiste gebruik en de juiste interpretatie.¹² Dit betekent dat velen zich in de negentiende eeuw weliswaar identificeerden met het idee van Nederland als natie, maar dat er desondanks verschil van inzicht bestond over de specifieke voorstelling van deze gemeenschap. Hier komt nog eens bij dat nationalisme een zogeheten ‘dunne ideologie’ is, te weten: een niet-opzichzelfstaande ideologie die pas een concrete politieke betekenis krijgt door koppeling met een andere, program-

-
- 8 Hier heb ik me laten inspireren door David Bell's definitie van nationalisme: 'it is a political program which has as its goal not merely to praise, or defend, or strengthen a nation, but to actively construct one'. Zie: David Bell, *The cult of the nation in France. Inventing nationalism 1680-1800* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001), 3. Dat veel publicaties na rampen een sterke nationalistische dimensie hadden – niet alleen in de negentiende eeuw, maar ook daarvoor – wordt ook geïllustreerd in: Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen: Vantilt, 2018).
- 9 Joris van Eijnatten, 'Oranje en Nederland zijn één. Orangisme in de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 23, nr 1. (1999): 4-22.
- 10 William D. Baker en John. R. Oneal, 'Patriotism or opinion leadership? The nature and origins of the "rally 'round the flag" effect', *Journal of Conflict Resolution* 45, nr. 5 (2001): 661-87.
- 11 Ik gebruik het begrip ideologie in dit artikel op een niet-normatieve wijze en zie het als 'a more or less coherent set of ideas that provides the basis for organized political action, whether this is intended to preserve, modify or overthrow the existing of power': Andrew Heywood, *Political ideologies*, 5e ed. (New York: Palgrave, 2012), 11.
- 12 W.G. Gallie, 'Essentially contested concepts', *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955-56): 167-98.

matische ideologie – zoals conservatisme, liberalisme of confessionalisme.¹³ Het liberale nationalisme van de Italiaanse vrijheidsstrijder Guiseppe Mazzini was van een heel andere snit dan het reactionaire integrale nationalisme van de Franse politicus en denker Charles Maurras, om twee voorbeelden uit de Europese geschiedenis te noemen.¹⁴ Ook in Nederland was de vraag over wat het politieke karakter van het nationalisme was – of behoorde te zijn – gedurende de negentiende eeuw inzet van politieke strijd.¹⁵ Zoals onderzoek naar het nationalisme heeft laten zien, was juist de culturele verbeelding in deze fase van de natievorming het domein waarin deze definitieprocessen en conflicten plaats hadden en noties van de natie gecultiveerd werden.¹⁶

In dit artikel analyseer ik hoe negentiende-eeuwse auteurs zich de Oranjes na rampen toe-eigenden om een bepaalde invulling te geven aan het nationalisme. Welke beeldvormende motieven gebruikten ze om het nationalisme van een specifieke politieke dimensie te voorzien? Was dit nationalisme een reactie op een conflicterend natie-ideaal? Maakte het ideaal op zijn beurt weer een tegenreactie los? Zoals ik duidelijk zal maken was het nationalisme dat auteurs na rampen in loftuitingen op de vorst vocaliseerden veelal van een behoudende signatuur.

Aangezien er zich tijdens de korte regeerperiode van koning Willem II (r. 1840-1849) geen grote rampen voordeden, richt ik mij in dit artikel alleen op de beeldvorming die ontstond rond de betrokkenheid van de koningen Willem I (r. 1815-1840) en Willem III (1849-1890). Het artikel bestaat uit vier paragrafen. Hierbij gaan de eerste paragraaf over de verbeelding van Willem I na rampen en de tweede over de nationalistische en ideologische betekenis van deze beeldvorming. De derde paragraaf gaat over de verbeelding van Willem III na twee grote watersnoden en de vierde en laatste paragraaf gaat over de herinneringspolitiek die auteurs de rest van zijn regering bleven voeren rond deze beeldvorming.

De analyse is in hoofdzaak gebaseerd op verschillende soorten gedrukte publicaties. In de eerste plaats betreft het brochures die direct na rampen verschenen,

13 Michael Freedon, 'Is nationalism a distinct ideology?', *Political Studies* 46, nr 4 (1998): 748-65.

14 Deze twee voorbeelden komen uit: Heywood, *Political ideologies*, 190-91.

15 Henk te Velde, 'Natievorming en politieke strijd in Nederland', *Beleid en maatschappij* 22, nr. 2 (1995): 100-108.

16 Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004), 46-7; Joep Leerssen, 'Nationalism and the cultivation of culture', *Nations and nationalism* 12, nr. 4 (2006): 560-64. Zowel Van Sas als Leerssen hebben zich laten inspireren door de Tsjechische historicus Miroslav Hroch, die in zijn theorie van het nationalisme veel nadruk heeft gelegd op de manier waarop cultuuruitingen nationale gevoeligheden onder een steeds groter publiek socialiseren: Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, vert. Ben Fowkes (New York: Cambridge University Press, 1985).

zoals gelegenheidsgedichten, preken en toespraken.¹⁷ In de tweede plaats betreft het meer historiserende publicaties die terugblikken op de rampen, zoals gedenkboeken en geschiedenisboeken. In het vierde deel van het artikel is de analyse op sommige plekken aangevuld met stukken uit de correspondentie van koning Willem III, die ik heb onderzocht in het Koninklijk Huisarchief.

VADER VAN ZIJN HUISGEZIN

Zoals zijn biograaf heeft opgemerkt was koning Willem I er de koning niet naar om zich na rampen op empathische wijze in te laten met de slachtoffers.¹⁸ Hij streefde geen volkskoningschap na en voelde zich het best op zijn plek als hij zich van achter zijn schrijftafel kon bemoeien met het landbestuur, als een ambtenaar-koning.¹⁹ Anders dan Lodewijk Napoleon had hij nauwelijks door – of wilde hij niet doorhebben – dat grote rampen belangrijke natievormende momenten waren en dat hij zich dan op een verbindende manier aan zijn onderdanen zou kunnen presenteren. Hoewel hij zich weliswaar regelmatig als een soort crisismanager opstelde – hij deed donaties en stuurde lokale bestuurders aan – deed hij dit allemaal vanuit zijn paleis en was hij zelden op de plekken des onheils te vinden.²⁰

Deze voor Willem I kenmerkende houding bleek wel tijdens twee van de grootste rampen uit zijn regeerperiode, namelijk de rivieroverstromingen van 1820 en een stormvloed in 1825. Bij die eerste ramp braken, in januari 1820, na een strenge vorst onder druk van kruie ijs op verschillende plekken de rivierdijken door. Het hele rivierengebied, van Pannerden in het oosten tot aan Krimpen in het westen, kwam onder water te staan.²¹ Ook het Zuidelijke deel van het Koninkrijk werd getroffen: overstromingen van de Maas, de Senne en de Dender zorgden voor veel leed en schade in en rondom steden als Brussel, Antwerpen, en Leuven.²²

17 Hier heb ik me voornamelijk gebaseerd op publicaties die zijn opgenomen in de collectie pamfletten in de Koninklijke Bibliotheek, zie: <https://www.kb.nl/bronnen-zoekwijzers/kb-collecties/oude-drukken-tot-1801/pamfletten-1486-1853> (geraadpleegd op 4 mei 2020).

18 Dit beargumenteert Jeroen Koch overigens niet in zijn biografie over Willem I uit 2013, maar in de synthese van de drie koningsbiografieën die hij daarna schreef: Jeroen Koch, *Oranje in revolutie & oorlog. Een Europese geschiedenis 1772-1890* (Amsterdam: Boom, 2018), 161.

19 Over de bestuurlijke identiteit van Willem I, zie: Jeroen Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam: Boom, 2013), 270-381

20 Over de discontinuïteit tussen Lodewijk en Willem in dit verband, zie: Fons Meijer, 'Nederlandse vorsten in tijden van rampspoed sinds Lodewijk Napoleon', in *Napoleons nalatenschap. Sporen in de Nederlandse samenleving*, red. Lotte Jensen (Amsterdam: De Bezige Bij, 2020), 188-200.

21 E. Maaskamp, *Geschiedkundige beschrijving van de overstrooming der rivieren: de Rijn, de Waal, de Maas, de Lek en de Yssel, in het Koninkrijk der Nederlanden, bij de aanvang van het jaar 1820* (Amsterdam: E. Maaskamp, z.d.).

22 D.J. Glimmerveen, *Geschiedkundige verslag van de meestbekende, buitengewoon hooge*

Bij de tweede ramp in februari 1825 zorgde een catastrofale combinatie van een felle noordwesterstorm, springtij en hoog binnenwater ervoor dat verschillende zeedijken bezweken. Vooral in de kuststreken van de Zuiderzee liepen veel polders onder water. Vlaanderen werd ook, maar in mindere mate, getroffen door de stormvloed.²³

160

Na beide rampen zag de koning het belang in van daadkrachtig handelen vanuit de nationale overheid. In 1820 voorzag hij de besturen van de getroffen provincies van financiële steun om de eerste nood te lenigen en riep hij de gouverneurs van de niet-getroffen provincies op om solidair te zijn. Na beide rampen joeg hij ook de nationale liefdadigheid aan, doneerde hij aan de slachtoffers flinke bedragen uit eigen zak en stelde hij commissies in die moesten toezien op de meest effectieve aanwending van de noodhulp.²⁴

Uitgebreide bezoeken aan de overstromde gebieden bleven echter uit. Hoewel het in 1820 even leek alsof hij, net als zijn betrokken voorganger Lodewijk Napoleon, de slachtoffers een hart onder de riem zou komen steken, bleef het tegen de hoop en de verwachting van de inwoners van het rivierengebied in, beperkt tot een kortdurende inspectie van het ondergelopen gebied, weinig meer dan bliksembezoek.²⁵ In 1825 verliet hij zijn Brusselse residentie in het geheel niet. Zijn zoon, kroonprins Willem, de latere koning Willem II, had echter minder moeite met een empathisch soort leiderschap. Of het in opdracht was van zijn vader weten we niet, maar Prins Willem reisde kort na de stormramp af naar getroffen gebieden in Overijssel en Noord-Holland. In Amsterdam bezocht hij onder andere het Aalmoezeniersweeshuis in Amsterdam, dat dienstdeed als vluchtelingencentrum.²⁶

Het lijkt er niet op dat de schrijvende klassen hem zijn enigszins teruggetrokken houding kwalijk namen, want in veel gelegenheidsdrukwerk dat na de ramp verscheen prezen de auteurs de koning om zijn liefdadige en betrokken houding. Vaak werd dit drukwerk uitgegeven in de context van liefdadigheid: het was sinds enkele decennia een goed gebruik om korte gedichten en uitgeschreven redevoe-

watervloeden, doorbraken en overstromingen welke Noord- en Zuid-Nederland van de vroegste tijden tot heden hebben geteisterd (Amsterdam: Weything & Van der Haart, 1856), 143-144, 153-154.

²³ Frits David Zeiler, '1825: de 'vergeten' watersnood', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 16, nr. 1 (2007): 19-26.

²⁴ 's Gravenhaagsche courant, 23 februari 1825; *Rapport van de algemeene commissie tot uitdeeling van den onderstand aan de noodlijdenden door de overstromingen van 1820, benoemd bij Koninklijk Besluit van 11 februarij 1820, no 25* (Den Haag: Algemene Lands-Drukkerij, 1831) 6-7. Zie ook: Koninklijk Huisarchief [KHA], Archief Koning Willem I [A35], inv.nr. XVIII. Stukken betreffende de watersnood in de noordelijk provinciën, 1825.

²⁵ Zie de berichtgeving in de *Groninger Courant*, 4 februari 1820; en Maaskamp, *Geschiedkundige beschrijving*, 60-61.

²⁶ Van Zanten, *Koning Willem II*, 288.

Afb. 1 Schilderij van het bezoek van kroonprins Willem aan het Aalmoezeniersweeshuis in Amsterdam tijdens de watersnood van 1825, door Mattheus Ignatius van Bree, 1825. (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam)

ringen en preken op de markt te brengen en de opbrengsten ervan ten goede te laten komen aan de slachtoffers van rampspoed.²⁷

Het beeld waarmee veel lofzangers in de jaren twintig hun waardering voor Willem I samenvatten, was dat van de koning als zorgzame vader van de natie. Na beide rampen creëerden verschillende auteurs een beeld van de koning als een bezorgde, emotioneel betrokken vader die zijn kinderen met zijn genereuze donaties troost en verlichting bracht na de rampzalige dagen. De Drentse dichter W.J. Meinsma stelde de vorstelijke aansporing van de nationale fondsenwerving bijvoorbeeld nadrukkelijk voor als een vorm van vaderlijkheid:

27 Den Boer, 'Omwillen van winter en watersnood'; Ham, 'Occasional writer', 297-300.

Neêrlands vaderlijke Koning
 Roept, zelf d' eerste in hulpbetooning,
 Ook zijn kind'ren tot die deugd:
 't Penninksken der arremoede
 En de gift der meergegoeden
 Schonken alree hemelvreugd²⁸

162

Meinsma hanteerde het woord 'vaderlijk' vooral om het karakter van de koning te typeren als liefdevol, grootmoedig en emotioneel betrokken.²⁹ Dat was echter niet de enige manier waarop de beeldspraak werd gebruikt. Anders dan Meinsma gebruikte de Gorinchemse jurist Abraham Boxman in zijn liefdadigheidsgedicht het bijvoorbeeld als een metafoor om de relatie tussen vorst en bevolking te typeren. Hij presenteerde Willem I als een vorst wiens eerste zorg niet bij zichzelf, maar bij zijn onderdanen lag, alsof hij een vader van hen was: 'Doch juichen eischt Gij niet; Gij Uwer volken Vader / Eerbiedigt onze smart en treedt tot helpen nader.'³⁰ Andere auteurs gebruikte de vadermetafoor op een dusdanige manier dat beide functies op elkaar ingrepen: zo stelde Delftse docent J.C. Beijer de betrokkenheid van de koning niet alleen voor als een vorm van 'vaderlijke zorgen' en 'vaderlijke toezicht', maar kwalificeerde hij Willem I, net als Boxman, ook als een 'vader zijns volks'.³¹

DE IDEOLOGISCHE BETEKENIS VAN HET HUISGEZINNATIONALISME

Het prijzen van de vorst als vader gold al langer als een dynastiek gebruik.³² Toch was er bepaald meer aan de hand: in essentie was het een nationalistisch vertoog waarmee auteurs een sterk op consensus-gericht ideaalbeeld van de nationale gemeenschap bestendigden. De natie was voor hen als een huisgezin, met de koning als de patriarch van de natie. Sommigen eigenden zich na de rampen de voorstel-

²⁸ W.J. Meinsma, *Bij de overstromingen, in Februarij 1825* (Assen: C. van Gorcum, z.d.), 5.

²⁹ Dit was geheel in lijn met verlichte ideeën over 'goed' vaderschap: Lynn Hunt, *The family romance of the French Revolution* (Los Angeles: University of California Press, 1992), 17-52.

³⁰ Boxman verzon in zijn gedicht zelfs een nooit plaatsgevonden bezoek van Willem I aan het door het rivierwater geteisterde Gorinchem om de vorstelijke betrokkenheid voor de lezer nog aanschouwelijker te maken: A. Boxman, *De overstroming van Gelderland en Zuid-Holland in Januarij 1820* (Gorinchem: Johannes van der Wal, z.d.), 28-30.

³¹ J.C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands watersnood, in Februarij 1825* ('s Gravenhage: J. Immerzeel, 1826), 34, 198. Andere voorbeelden van het gebruik van de vadermetafoor: Omikron, *Wat mag toch dit zijn? Vrage, naar aanleiding van den waterloed in 1825* (Utrecht: A.F. Blanche en Zoon, 1825), 80; *Brief aan eenen vriend over de schaden van den noodlottigen jongsten watersnood, en de middelen tot derzelver herstel* (Amsterdam: P. den Hengst en Zoon, 1825), 16-17.

³² Hans Dijkhuis, *Monarchia. Het fenomeen van het koningschap* (Amsterdam: Boom, 2010), 156-84.

ling van de natie als huisgezin ook expliciet toe in hun teksten. In een redevoering na de stormvloed van 1825 beweerde de Elburgse rector H. Hoefhamer bijvoorbeeld dat de inwoners van Nederland, 'hoezeer anderszins door rang en stand gescheiden', door alle onderlinge hulpbetoon en liefdadigheid 'als leden van één enig groot huisgezin' tot elkaar waren gekomen.³³ Datzelfde jaar bepaalde predikant W. Scholten in een preek naar aanleiding van de stormramp eveneens dat alle landgenoten leden waren 'van één groot huisgezin'.³⁴

De voorstelling van vorst en natie als vader en kinderen had in het Nederland van de vroege negentiende eeuw een uitgesproken ideologische betekenis, zo hebben verschillende historici reeds beargumenteerd. Het functioneerde als een conservatief alternatief voor het revolutionaire, politiek-activistische natie-ideaal van de late achttiende eeuw, dat een nationale gemeenschap van vrije en gelijke burgers bepleitte. Het vertoog van de natie als huisgezin plaatste daar een natuurlijke en onbetwiste hiërarchische positie voor de vader-vorst tegenover. Bovendien verkoos het maatschappelijke eenheid en cohesie boven fel maatschappelijk debat. Middels het verbeelden van de natie als huisgezin legitimeerden tijdgenoten – in sommige gevallen wellicht onbewust – een politieke cultuur die de status quo koesterde en afwijzend stond tegenover democratische experimenten en grootscheepse politieke veranderingen.³⁵

Deze behoudende voorstelling die auteurs tijdens de twee watersnoden vocaliseerden moeten we begrijpen als een overblijfsel van de Franse Tijd. Al tijdens de regering van Lodewijk Napoleon had dit verzoeningsvertoog bij vlagen dominante trekken aangenomen, met name na rampen. Met de vestiging van het Koninkrijk Holland in 1806 was er onder veel middengroepen berusting en behoefte aan maatschappelijke stabiliteit ontstaan.³⁶ Verschillende auteurs hadden rampspoed aangegrepen om deze wens aan nationale harmonie kenbaar te maken en op Lodewijk Napoleon te projecteren – hetgeen de overheid middels propaganda

33 H. Hoefhamer, *Redevoering over den invloed der weldadigheid op het burgerlijk volksgeluk, gehouden in de kerk der Hervormde Gemeente te Elburg, den 11^e October 1825* (Amsterdam: J.H. Diederiks, 1826), 10

34 W. Scholten, *Leerrede, naar aanleiding van Genesis VII: 19-21, ter aanbeveling van de ongelukkigen door den watersnood, gehouden te Delft, op den 21^e Februarij 1825* (Delft: P. de Groot, 1825), 20.

35 De politieke functie van de voorstelling is pregnant getypeerd in onder meer: Laurens Ham, 'Verbroken familiebanden. Negentiende-eeuwse consensuscultuur in liefdadigheidsuitgaven rond 1861', *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensia* 20 (2011): 115-16; Lok en Scholz, 'The return of the loving father', 33-41; Koch, 'The King as father', 266-67. Jane Judge en Joris Oddens staan bij de ideologische functie minder expliciet stil, maar laten wel zien dat de metafoor ook door 'gewone mensen' werd gebruikt om zich met bestuurders te identificeren: Judge en Oddens, 'Father figures', 85.

36 Van Sas, *Metamorfose*, 86; Wyger Velema, *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought* (Leiden: Brill, 2007), 207-13; Bart Verheijen, *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming 1801-1813* (Nijmegen: Vantilt, 2017), 105-6.

aanmoedigde, zoals ik in de inleiding reeds benoemde. Na onder meer de Leidse buskruitramp en de rivieroverstromingen van 1809 waren de dichters over elkaar heen gebuiteld om de koning een nationaal-verbindende rol toe te bedelen, er waren er zelfs enkelen die hem hadden bestempeld als een ‘vader des vaderlands’.³⁷ Na 1813 hadden aanhangers van het nieuwe Oranjeregime deze eenheidstaal overgenomen: gelegenheidsdichters stelden de komst van Willem Frederik naar Nederland voor als de terugkeer van een vader naar zijn huisgezin en ook de Oranjetelg zelf gaf aan zich te voelen ‘als een vader in het midden van zijn huisgezin’.³⁸

164

De rampen van 1820 en 1825 illustreren dat het vertoog niet slechts een propagandamiddel was in handen van de overheid: het waren – weliswaar gezagsgetrouwe – auteurs uit middengroepen in de samenleving die Willem I als liefdevolle vader van de natie voorstelden. Na beide rampen lijkt er bovendien niemand te zijn geweest die het beeld betwistte. Nu moeten we wel beseffen dat er in het koninkrijk van Willem I geen sprake was van een levendig publiek debat en een kritische publieke sfeer.³⁹ Het is heel wel mogelijk dat er tijdgenoten waren die schamper lachten bij de verheerlijking van Willem I als vader, maar die hun scepsis nooit met de drukpers deelden.

Vanaf de jaren veertig zou de ideologische betekenis van de voorstelling van de vorst als vader en de natie als huisgezin evenwel aan kracht inboeten. Een opkomende generatie van liberale politici begon zich steeds meer te verzetten tegen dit verzoeningsvertoog, in de eerste plaats omdat het autocratische machtscentralisatie legitimeerde. ‘De Staat is wel eens met eene familie vergeleken,’ schreef liberale voorman Johan Rudolf Thorbecke later misprijzend. ‘Willem I, aan het hoofd van het Land zijner vaderen, scheen die vergelijking ernstig te nemen.’⁴⁰ Het is

37 Johannes Wilhelmus Bussingh, *De weldadigheid, lierzang* (Leiden: Herdingh en Du Mortier, 1807), 24-25. Zie ook: Frans Grijzenhout, ‘Lodewijk Napoleon: beeld en zelfbeeld’, in *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning 1806-1810*, red. Paul Rem en George Sanders (Zutphen: Walburg Pers, 2006), 11-14; Rick Honings, ‘Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden, 1760-1860’ (Proefschrift, Universiteit Leiden, 2011), 176; Jensen, “‘See our succumbing fatherland’”, 154; Verheijen, *Nederland onder Napoleon*, 106.

38 E.J. Krol, “‘Verdienste blinkt op Neêrlands troon’”. Gelegenheidsgedichten rond de komst van Willem I’, *De Negentiende Eeuw* 23, nr. 1 (1999): 30-31; Lok en Scholz, ‘The return of the good father’, 33-41; Koch, ‘The King as father’, 266-67. Koning Willem I deed deze uitspraak bij een proclamatie op 2 december 1813, zie: J.P. de Valk, ‘Landsvader of landspauz? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)’, in *Staats- en natievorming in Willem I’s koninkrijk*, red. C.A. Tamse en E. Witte (Baarn: Bosch en Keuning, 1992), 89.

39 Remieg Aerts, ‘Het ingetogen vaderland: huiselijkheid, maatschappelijke orde en publieke ruimte’, in *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*, red. Ido de Haan e.a. (Amsterdam: Balans, 2014), 270-73.

40 Geciteerd in: Henk te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917’, in *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, red. Remieg Aerts e.a. (Nijmegen: SUN, 1999), 102.

onmiskienbaar dat de koning zich intensief bemoeide met alle belangrijke aspecten van de uitvoerende macht, een invulling van politiek die niet rijmde met de transparante staatsinrichting die de liberalen nastreefden en waarvoor Thorbecke met de grondwetswijziging van 1848 de voorwaarden schiep.⁴¹

Bovendien propageerden de liberalen een natie-ideaal dat allerm minst complementair was met het nationale huisgezin-denken. Henk te Velde heeft laten zien hoe de politiek van Thorbecke vanaf de jaren veertig in hoofdzaak een project was om de essentie van het nationale denken te herdefiniëren. Voor de liberale voorman waren liberalisme en nationalisme twee kanten van dezelfde medaille: wilde de nationale gemeenschap zich kunnen ontwikkelen, dan moest de ruimte gecreëerd worden voor Nederlanders om zich te emanciperen tot verantwoordelijke en zelfredzame staatsburgers. Bij hem stond het nationale denken zagezegd niet synoniem voor eensgezindheid, hiërarchie en traditie, maar voor vooruitgang, publiek debat en constructieve burgerzin.⁴² De grondwetswijziging en de dominantie van de liberale politiek in de eerste decennia van de tweede eeuwheft kunnen dan ook bezien worden als een overwinning van de liberale nationale ideologie op de postrevolutionaire voorstelling van de natie als huisgezin.

HOEDER VAN DE KWETSBARE NATIE

Tijdens de hoogtijdagen van het liberalisme in Nederland – ruim genomen tussen 1848 en 1880 – waren de aanhangers van een meer behoudende visie op de nationale gemeenschap allerm minst verdwenen.⁴³ Dit bleek bijvoorbeeld tijdens de Aprilbeweging in 1853, de petitiebeweging tegen het herstel van bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Dit protest kan boven alles begrepen worden als een protestants-conservatieve verwerping van de nationale pretenties van het liberalisme: volgens de organisatoren van de Aprilbeweging stond niets minder dan de geestelijke eenheid en het voortbestaan van Nederland als natie op het spel.⁴⁴ Door de nieuwe koning Willem III de petitie aan te bieden, kozen ze er bewust voor hem te mobiliseren en tot symbool te maken van hun conservatieve nationalisme. Ik haal het voorbeeld van de Aprilbeweging hier aan, omdat er na grootschalige rampen in het derde

41 Voor de ondoorzichtige staatsinrichting van de restauratiejaren en de rol van Willem I, zie: Koch, *Koning Willem I*, 381-401. Voor de liberale kritiek hierop en de betekenis van de grondwetswijziging van 1848, zie bijvoorbeeld: Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 100-08.

42 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag: Sdu, 1992), 19-22.

43 Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2001), 101-33.

44 Voor deze interpretatie, zie: Ronald van Raak, 'Christen-nationalisten in opstand. De Aprilbeweging van 1853 als nationaal-protestants protest', *Tijdschrift voor Kerkgeschiedenis* 6, nr. 1 (2003): 15-22.

kwart van de negentiende eeuw iets vergelijkbaars gebeurde. In het tweede deel van deze bijdrage laat ik zien hoe auteurs zich toen veelvuldig de figuur van koning Willem III toe-eigenden als centrale component van een behoudender natievertoog.

166

In poëtische bewoordingen heeft zijn biograaf beschreven hoe ‘kolkende watermassa’s’ ervoor zorgden dat het volk achter koning Willem III kwam te staan.⁴⁵ Tijdens twee grote overstromingen in het rivierengebied liet de koning zich inderdaad van zijn beste kant zien. In 1855 braken op verschillende plekken langs de IJssel, de Maas en de Waal de rivierdijken door. Al drie dagen later vertrok de koning naar de getroffen streken, om uiteindelijk tien dagen weg te blijven. In 1861 begaven de rivierdijken het wederom en ook dit keer bezocht de koning, samen met onder meer zijn broer Hendrik, de ondergelopen gebieden. Alvorens te vertrekken stelde hij tevens een Koninklijke Commissie voor de Watersnood in, die de hulpverlening moest coördineren. Na beide rampen joeg hij ook op verschillende manieren de nationale liefdadigheid aan, maakte hij zelf donaties en kende hij de zogeheten ‘watersnood-medaille’ toe aan iedereen die zich na de rampen onderscheidend had gedragen.⁴⁶

Voor Orangisten en conservatieven in den lande was de proactieve houding van Willem III bij de twee rampen een geschenk uit de hemel. Hoewel de koning er zelf conservatieve opvattingen op na hield, had hij zich tot dan toe nauwelijks gevoegd naar de conservatieve ideeën over het koningschap: in plaats van stabiel en standvastig staatsmanschap had hij in de eerste jaren van zijn regering met name getuigd van een wispelturig, weerbarstig en driftig karakter.⁴⁷ Zijn betrokkenheid bij de hulpverlening en zijn welwillendheid ten aanzien van de slachtoffers van de overstromingen bood conservatieven de gelegenheid ideologische munt uit de ramp te slaan en het nationale denken van haar liberale momentum te ontdoen.

Het traditionele beeld van de vorst als vader had zijn ideologische kracht echter verloren en voldeed niet meer als instrument om de rol van Willem III van betekenis te voorzien. In een zich rap moderniserend land met een liberale grondwet deed dit vertoog ouderwets aan. De angstige herinnering aan de maatschappelijke tweespalt van de late achttiende en vroege negentiende eeuw – waarin de huisgezinmetaforiek zo goed had kunnen wortelschieten – was na een halve eeuw bovendien veel minder levend. Een nieuw vertoog bleek nodig om de liberale voorstelling van een natie van zelfredzame en verantwoordelijke burgers echt effectief te kunnen ontmantelen.⁴⁸

⁴⁵ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 315.

⁴⁶ Ibidem, 316-20; E. van Heuven-van Nes, ‘Koning Willem III en de watersnoodramp van 1861’, in *Jaarboek Oranje-Nassau Museum 1993*, red. L.J. van der Klooster e.a. (Zutphen: Walburg Pers, 1993), 69-109.

⁴⁷ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 103-06.

⁴⁸ Wat overigens niet wil zeggen dat auteurs het beeld van de vorst als vader nooit meer cultiveerden: Ham, ‘Verbroken familiebanden’, 115-16.

Auteurs uit de meer conservatieve gremia van de samenleving – godsdienstgeleerden en behoudende dichters – vonden het antwoord in het beeld van Willem III als opofferingsgezinde held. Al na de ramp van 1855 wekten verschillende auteurs de indruk dat de koning in het rivierengebied zijn leven in de waagschaal had gelegd en dat hij hoogst persoonlijk zijn onderdanen tegen het wassende water en het kruierende ijs had beschermd. Dat dit schromelijk overdreven was – hoewel de koning zich in gammele bootjes had rond laten varen, was het niet zo dat hij in levensgevaar had verkeerd – deed er in de lofdichten niet toe. In een liefdadigheidsbrochure met de hyperbolische titel *Oranje in de ure des gevaars* stelde de Amsterdamse dichter Johannes Hilman het bezoek van de koning in evenzo hyperbolische bewoordingen voor als een veldslag:

Ja, Neêrlands koning heeft gestreên
Den schoonsten kamp, die is te strijden:
Om zelfopofferend zich te wijden,
Waar de overwinning hooploos scheen:
Wat hinderpaal hij mocht ontmoeten,
Al gaapte een afgrond aan zijn voeten –
Hij streed uit innig vromen zin,
Uit hoogre liefde, uit broedermin!⁴⁹

Volgens de Haagse ambtenaar J.C.L. van Honstede was de koning ‘zonder koel be raad’ zijn ‘benaauwde volk’ toegesneld: ‘Hij helpt, vertroost, verkwikt, met woord en daad!’⁵⁰ Na de watersnood van 1861 dichtte de Montfoortse protestantse filantroop Dirk van Frankenhuijsen hem de heroïsche bijnaam toe van ‘onvergank’lijk Vorst-Erbarmer’ en op het omslag van een speciale watersnoodbijbel, die hij op een initiatief van de Utrechtse lekentheoloog J.L. Bernhardt als dank aangeboden kreeg, werd hij geëerd als ‘een held in ijs en baren, wien God weet te bewaren’.⁵¹

De Oranjedynastie was een onmisbaar element in het Nederlandse staatsbestel, zo beargumenteerden auteurs middels dit vertoog. Want wie anders dan een telg van de roemrijke stamboom van Oranje-Nassau, een Huis dat reeds zo lang verknoopt was met de Nederlandse natie, zou zijn leven anders wagen ter behoud van het Nederlandse volk? Om dit historiserende perspectief kracht bij te zetten koppelden verschillende tijdgenoten de vermeende heldhaftigheid van Willem III aan zijn afstamming. In zijn *Schets van een watervloed* schreef de Tielse rechter

⁴⁹ Johannes Hilman, *Oranje in de ure des gevaars* (Amsterdam: G. Theod. Bom., 1855), 4.

⁵⁰ J.C.L. van Honstede, *Ramp en roem. Dichtstukje* (Den Haag: C.H. Susan Jr., 1855), 6.

⁵¹ *De Koning in Gelderland bij de overstromingen in Januarij 1861* (Montfoort: Prot. Landb. Opvoedings-Gesticht, z.d.), 7; *Beschrijving der historische voorstellingen, waarmede de band van den bijbel versierd is, die door het Nederlandsche volk aan koning Willem III is aangeboden* (...) (Utrecht: J.J.H. Kemmer, z.d.). Voor de watersnoodbijbel, zie ook: Heuven-Van Es, ‘Koning Willem III’, 86-95.

W. van de Poll hoe de watersnood van 1855 het volk de ‘onverbreekbare banden’ had doen voelen met het ‘doorluchtig stamhuis, waardoor het wordt geregeerd’.⁵² De actuele politieke betekenis van deze boodschap is niet te missen: zij was een reactie op de grondwetswijzing die de rol van de koning had gereduceerd tot slechts een functie in het staatsbestel.

168

Bovendien veronderstelde dit vertoog een behoudend perspectief op de natie. De implicatie was immers dat het vaderland een kwetsbare en node te beschermen gemeenschap was, die alleen zou kunnen voortbestaan dankzij een hiërarchische maatschappijorde en traditionele instituties, niet in de laatste plaats het koningshuis. De fragiliteit van de natie werd bijvoorbeeld gethematiseerd in het populaire *Nieuw lied, ter eere van onze geliefde en geëerbiedigde koning*, dat een anonus schreef bij gelegenheid van de watersnood van 1861:

Achttien honderd zestig (sic) deed ons leeren,
 Zonder dat ik te veel hier noem,
 Oranje kunnen wij niet ontbeeren,
 Eeuwig bestaat ook die oude roem.
 Als men naga, en denkt eens na,
 Aan de held van Quatre-Bras.
 Dierbaar Oranje blijft in stand,
 Leve de koning en het vaderland.
 Daarom smeecken wij onze goeden vader,
 Behoed bewaar ons vaderland.⁵³

Net als anderen gebruikte hij de familiemetaforiek weliswaar nog wel, maar deze koppelde hij in plaats van aan verzoening met name aan kwetsbaarheid – Willem III was vooral een *beschermende* vader. Bovenstaande strofe illustreert hoe het beeld een conservatief instrument was: volgens de anonieme auteur kon dat de broze natie niet zonder Oranje, waarmee hij de liberale voorstelling van een natie van zelfredzame burgers weersprak. De natie was enkel verzekerd van een glorieuze toekomst als de Nederlanders zich schaarden achter het koningshuis: als deze les nog niet al doorgedrongen was na het heldhaftige optreden van Willem II bij Quatre-Bras tegen de Fransen, dan toch zeker wel na de watersnood van 1861.

De koning zelf genoot met volle teugen van de bejubeling die hem na beide rampen ten deel viel. Het is bekend dat hij het tot dan als een groot gemis ervoer dat hij zich nooit op het slagveld had kunnen onderscheiden.⁵⁴ De voorstelling van hemzelf als watersnoodvorst kwam in de buurt van de heroïsche oorlogsko-

⁵² W. van de Poll, *Schets van den watervloed in Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht, en Zuid-Holland in maart 1855* (Tiel: Wed. D.R. van Hermeskerken, 1855), v-vi.

⁵³ *Nieuw lied, ter eere van onze geliefde en geëerbiedigde koning, bij gelegenheid van de watersnood in 1861* (Amsterdam: F.G. Holst, z.d.); Ham, ‘Verbroken familiebanden’, 118.

⁵⁴ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 477.

ning die hij zo graag wilde zijn. Toen hij in april 1861 de inwoners van de hoofdstad toesprak, presenteerde hij zichzelf zowaar als een voorbestemde beschermer van de natie. Hij zou de belofte hebben uitgesproken dat hij altijd beschikbaar zou zijn op momenten dat het vaderland in nood zou verkeren: '[Dan] zal Ik ook op de plaats van het gevaar niet gemist worden. – Daarvoor zijn Wij in de wieg gelegd. Wij Prinsen van Oranje kunnen niets anders doen.'⁵⁵ Het bleek een loze belofte, want hoewel het land gedurende zijn regeerperiode nog meerdere malen door grote rampen werd getroffen, hield hij zich nu telkens op de vlakte. Het is exemplarisch voor zijn koningschap: na de jaren zestig trok de koning zich steeds vaker terug, op Het Loo en met privéreizen naar het buitenland. Hij bemoeide zich weinig met staatszaken en deed minder moeite zich naar zijn onderdanen te presenteren, zijn interesse in het koningschap bleek tanende.⁵⁶

HERINNERING ALS CONSERVATIEF WAPEN

Omdat de proactieve houding van Willem III tijdens de twee overstromingsrampen uiteindelijk een uitzondering bleek die de regel van onvoorspelbaarheid en weerbarstigheid bevestigde, koesterden behoudende tijdgenoten de herinnering aan de rampspoed alsof het een waardevol kleinood betrof. Middels het voeren van een soort culturele herinneringspolitiek bestendigden zij de heldencultus rond de koning, hetgeen een sterke ideologische functie had: het telkens weer in herinnering brengen van het gevaar waartegen hij de natie had behoed, vaak in hyperbolische bewoordingen, bleek ook in de jaren na de rampen een beproefde manier om het liberale nationalisme van tegengeluid te voorzien.

Een groep die hierbij een voortvarende rol speelde, werd gevormd door Oranjegezinde auteurs van geschiedenisboeken. Zij cultiveerden de betrokkenheid van Willem III bij – met name – de watersnood van 1861 als een belangwekkend ijkpunt in de geschiedenis van Oranje en van het vaderland. Een voorbeeld is het propagandistische boekje *Eenige oogenblikken uit het leven van koning Willem III*, waarin de conservatieve oud-hoogleraar Ulrich Gerhard Lauts beargumenteerde dat de koning een 'redder zijner landgenoten' was die 'getoond had zich gaarne voor zijne landgenooten te willen opofferen, en goed en leven voor hun welzijn veil te hebben [= te offeren, FM]'.⁵⁷ Zes jaar later schreven historici B.A. Erhartz en J.M.H. Bosman hun nationalistische geschiedenisboek *Ons verleden. De geschiedenis des vaderlands in schetsen en taferelen* op evenzo verheerlijkende wijze over hun koning: 'Nooit zag Nederland zijn Koning grooter menschenliefde en meer

⁵⁵ Lauts, *Eenige oogenblikken uit het leven van koning Willem III* (Kampen: S. van Velzen, 1863), 27.

⁵⁶ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 461-84.

⁵⁷ Lauts, *Eenige oogenblikken*, vi.

heldenmoed tentoonsprijden dan bij de ontzettende ramp, die het Vaderland trof in den winter van 1860 op '61.⁵⁸ En in 1873 publiceerde onderwijzer en schrijver P.J. Andriessen een lijvig geschiedwerk over 'leven en heldendaden' van het Huis Oranje-Nassau, dat eindigde met een hoofdstuk over Willem III als 'de redder van ongelukkigen' tijdens de watersnood van 1861. Net als bij de eerdergenoemde geschiedschrijvers was hier, in plaats van een neutrale beschrijving van het verleden vooral sprake van nationalistische Oranjeaanbidding: er was 'heldenmoed' voor nodig, zo schreef Andriessen, om voor de koning 'te midden der bulderende golven in een reddingsboot door de branding heen, zijn in levensgevaar verkeerende broeders te hulp te ijlen'.⁵⁹

Bovendien grepen vaderlandslievende Oranjeklanten belangrijke jubilea aan om zich de koning telkens weer toe te eigenen als nationale hoederfiguur. Toen het land in 1863 het vijftigjarig jubileum van het herstel van de Nederlandse staat vierde, bestendigden auteurs en kunstenaars in gedichten, pamfletten en andere huldeblijken – zoals oorkondes – veelvuldig de mythe dat het lot van de Nederlandse natie onlosmakelijk verknoopt was dat met dat van de Oranjes.⁶⁰ Tijdens dit jubileum keken veel auteurs immers op verheerlijkende wijze terug op de rol die de Oranjes hadden gespeeld bij de strijd tegen de Fransen en de hernieuwde onafhankelijkheid van het land. De terugkeer van Willem Frederik in 1813 en de heroïek van zijn zoon bij Quatre-Bras en Waterloo stonden centraal. Toch werd in veel gelegenheidsdrukkwerk de huidige Oranjekoning niet vergeten: de teneur was vaak dat Willem III, anders dan zijn vader en grootvader, had bewezen dat hij de natie juist in tijden van vrede voor ondergang wist te behoeden.⁶¹ Bij de gelegenheid van de Amsterdamse festiviteiten op 16 november verwoordde een feestdichter het in zijn *Neêrlands vrijheid* het bijvoorbeeld als volgt:

Na den dood van Willem de Eersten,
Die uit Brittanje met hem kwam,
Werd hij als onze vorst verheven,
Dien held ook uit Oranjes stam.
(...)
Ja, o ja! ons tweede Koning,
Toen hij nog maar een Kroonprins was,

58 B.A. Erhatz en J.M.H. Bosman, *Ons verleden. De geschiedenis des vaderlands in schetsen en taferelen. Tweede stukje* (Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1870), 204.

59 P.J. Andriessen, *Oranje Nassau. Leven en heldendaden van de vorsten uit dat stamhuis* (Arnhem: Van Egmond en Heuvelink, 1873), 427.

60 Henk te Velde, 'De herdenkingen en betekenis van 1813', in *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*, red. Ido de Haan e.a. (Amsterdam: Balans, 2014), 367.

61 Ik zie het net iets anders dan zijn biograaf, die meent dat de nadruk vooral werd gelegd op verzoening en naastenliefde: Van der Meulen, *Koning Willem III*, 380.

Streedt hij met Neêrlands volk te zamen,
Zijn bloed dat stroomde als een plas.

Waar zijn volk ook is in nooden,
Daar is onze Willem klaar,
Om te helpen in hun nooden,
Ja met eigen lijfsgevaar.
En zoo zijn er vijftig jaren,
Met drie vorsten heen gegaan,
Nog door 's Heeren grooten zegen,
Mag Neêrland met Oranje staan.⁶²

171

Verschillende kunstenaars visualiseerden deze drieslag – Scheveningen, Quatre-Bras/Waterloo, watersnood – bovendien in verschillende gedenkplaten die voor de gelegenheid van het jubileum werden uitgegeven.⁶³ De herinnering aan de watersnoden bleek het ideale instrument om de koning aansluiting te laten vinden bij de daden van zijn vader en grootvader en te benadrukken dat de natie ook zonder buitenlandse tegenstander nog steeds kwetsbaar was en een krachtige beschermer nodig had. De koning zelf had deze sequentie waarschijnlijk ook in zijn achterhoofd toen hij tijdens een korte toespraak dat jaar uitriep dat ‘wij allen uit het Huis van Oranje (...) nóóit genoeg [kunnen] doen voor ons Nederland!’⁶⁴

Ook het zilveren regeringsjubileum van de koning op 12 mei 1874 werd groot-scheeps aangegrepen om de herinnering aan de watersnoden te reactiveren. Bij die gelegenheid publiceerde verschillende dichters, zoals de eerdergenoemde Andriessen, brochures waarin zij de betrokkenheid van de koning bij de overstromingsramp van 1861 voorstelden als het hoogtepunt van zijn 25-jarige koningschap.⁶⁵ Bovendien stuurden talloze onderwijsinstellingen, culturele verenigingen en particulieren hem huldeblijken waarin ze vaak in militaire bewoordingen over de watersnoden schreven.⁶⁶ Zo zond Jean Jacques Gabriëls uit het Limburg-

62 KHA, Archief Koning Willem III [A45], inv.nr. XD-6. Gedenboek aan de triomftocht te Amsterdam b.g.v. het halve eeuwfeest van Nederlands herkregeen onafhankelijkheid op 16 november 1863 (...) vervaardigd in opdracht der typografische verenigingen der Nederlandse Drukkers en Voorzorg en Genoegen (1863). Zie ook: KHA, Archief Koning Willem III, inv.nr. XD-1. Adres van Hulde van de Gemeenteraad van Utrecht aan Z.M. de Koning (28 november 1863), waarin de koning veelzeggend wordt toegewenst dat God hem moge sterken en behoeden wanneer ‘gevaaren mogten dreigen’.

63 Meulen, *Koning Willem III*, 379-80.

64 Te Velde, ‘De herdenkingen’, 367.

65 P.J. Andriessen, *'s Konings zilveren feest. Geschiedenis van het Tijdperk van Vijfentwintigjarige Vrede, 1849-1874* (Deventer, A.J. van Sigtenhorst, z.d.) 84-100; P.J. Andriessen, *Feestgeschenk voor onze Jongens en Meisjes bij het Zilveren Feest van Z.M. den Koning* (Amsterdam, Scheltema en Holkema, z.d.) x.

66 Zie bijvoorbeeld: KHA, Archief Koning Willem III, inv.nr. XG-1. Opdracht bij het ge-

Afb. 2 Gedenkplaat bij 50 jaar onafhankelijkheid van het Koninkrijk der Nederlanden in 1863, met onderaan een verwijzing naar de rol van Willem III bij watersnood, anoniem, 1863. (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam)

172

se Maasniel Willem III een mooi vormgegeven feestgedicht. Al op de titelpagina werd de aandacht middels een afbeelding direct gevestigd op de watersnood van 1861. Willem III staat heldhaftig met een voet op een ijsschots, terwijl een jongeling uit dankbaarheid en liefde zijn rechterhand kust. Ook in het gedicht zelf benadrukte Gabriëls middels hyperbolische formuleringen de wijze waarop de koning zich had willen opofferen:

Hij staat daar, trotsereend én storm én orkanen.
 Waar zonnen van welvaart in watervloed tanen,
 Daar schittert Zijn Sterre met wèldoenden gloed;
 Daar klinken Zijn woorden tot troost en verligting;

schenk van de leerlingen der inrichtingen voor Christelijk Onderwijs (12 mei 1874); KHA, Archief Koning Willem III, inv.nr. XG-15. Feestgedicht door J. Wagner (12 mei 1874); KHA, Archief Koning Willem III, inv.nr. XG-21. Gedicht van G. van Rekom jr. te Dordrecht (12 mei 1874).

Daar blinken Zijn offers, in strijd met den vloed;
 Daar straalt zijn Liefde aan Europa tot stichting,
 Daar reikt onze Koning, als Vader van 't Land,
 Zijn kinderen in nood eene vorstlijke hand.⁶⁷

Voor een publiek dat de koning waarschijnlijk vooral kende vanwege roddels over naaktloperij bleek steeds grover geschut nodig om het vertoog van Willem III als heldhaftige beschermer aannemelijk te maken.⁶⁸ Het gedicht laat zien dat de gevaren die Willem III tijdens de rampen had moeten trotseren in de collectieve verbeelding ondertussen van bijna mythische proporties waren. Wie niet beter wist zou welhaast gaan denken dat de koning daadwerkelijk te maken had gehad met stormen en orkanen.

173

Dat deze beeldvorming na al die jaren nog steeds functioneerde als een politiek wapen blijkt misschien nog wel het meest uit het zogeheten *Watersnood-Wilhelmus*, een nogal propagandistische variant van het Wilhelmus die verscheen na een rivieroverstroming in Noord-Brabant in 1880.⁶⁹ Een anonieme auteur schreef het lied om het door de aanwezigen bij een benefietavond in Amsterdam te laten zingen. Dit zogeheten 'Watersnoodfeest' vond plaats op 18 februari, aan de vooravond van de verjaardag van de koning, en om middernacht zongen de aanwezigen bij wijze van eerbetoon deze versie van het Wilhelmus.⁷⁰ Hoewel de koning in de nasleep van de ramp niets noemenswaardigs had gedaan – geen bezoek aan het rampgebied, nauwelijks aantoonbare betrokkenheid achter te schermen –, cultiveerde de anonieme auteur toch weer het beeld van Willem III als watersnoodheld. In de achtste strofe vertelt de koning – de ik-persoon – hoe hij 'door sneeuw en storm en ijs' te hulp schoot om 'traenen af te droghen' en 'brood en pais' te brengen. In de twaalfde strofe contrasteerde de auteur dit beeld vervolgens met het dwaalbeleid van de overheid: anders dan de koning zouden de 'slaerprighe' heren in Den Haag het land niet beschermen, maar slechts 'de wat'ren heersen laten'. De boodschap was duidelijk: uiteindelijk zou alleen de koning garant kunnen staan voor het behoud van het vaderland.⁷¹

67 KHA, Archief Koning Willem III, inv.nr. xG-16. Feestgedicht door J.J. Gabriëls te Maasniel (12 mei 1874).

68 Voor de naaktloperij en wat er over geschreven werd, zie: Van der Meulen, *Koning Willem III*, 480-82.

69 Voor het lied, context en de in deze bijdrage geanalyseerde strofen, zie: Lotte Jensen, 'Een onbekende variant van het Wilhelmus: het Watersnood-Wilhelmus uit 1881', *Nieuw Letterkundig Magazijn*, online publicatie 18 juni 2019: <https://www.mdnl.nl/wp-content/uploads/2019/06/Een-onbekende-variant-van-het-Wilhelmus.pdf> (geraadpleegd op 6 mei 2020).

70 'Het watersnoodfeest te Amsterdam', *Katholieke Illustratie* 14, nr. 26 (1881): 205.

71 Het beeld dat het lied van het nationale waterstaatsbeheer schetste was bovendien onwaar. Verschillende liberale en conservatief-liberale regeringen zetten zich al sinds 1849 onafgebroken in voor rivierverbetering, juist om overstromingen op de lange ter-

Afb. 3 Voorblad van *De schoonste parel aan zijn kroon, of Konings Liefdadigheid tijdens den watersnood van Jean Jacques Gabriël*, 1874. (Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, A45-Xg-16)

Hoewel een enkeling weliswaar opmerkte dat de heldenverering met het *Watersnood-Wilhelmus* potsierlijke en zelfs gevaarlijke trekken had aangenomen – een journalist hekelde hoe het lied de wetgevende macht verdacht maakte –, waren het vooral de socialisten die echt doorzagen hoe de herinnering aan de rampen functioneerde als een instrument om een conservatieve maatschappijvisie af te dwingen.⁷² Überhaupt zagen aanhangers van de socialistische beweging het koningshuis als de hoeksteen van een staat die slechts de belangen van de heersende klassen diende. Bovendien vonden zij het een instituut dat irrationele sentimenten aanwakkerde en arbeiders van een juist klassenbewustzijn afhield.⁷³ Het beeld van Willem III als hoeder van de natie was een belangrijke bron van dergelijke collectieve sentimenten, zo moest de socialistische broodschrijver Sicco Roorda van Eysinga door hebben gehad. Daarom koos hij er in zijn schotschrift *Uit het leven van koning Gorilla* voor om de zo kundig opgetuigde herinnering aan Willem als watersnoodkoning ten schande te maken. Deze in 1887 anoniem uitgegeven brochure verhaalde over de lotgevallen van een vraatzuchtige, opvliegende en op seks beluste mensaap, maar ging, zo wist elke lezer, eigenlijk over koning Willem.⁷⁴ Een van de anekdotes die Roorda van Eysinga presenteerde, ging over Gorilla tijdens overstromingen. Hij beschreef hoe de koning telkens stomdronken was als hij een watersnood bezocht en dan de ‘alleronzinnigste dingen deed’: ‘Zoo wilde hij eens, toen hij een zwaar stuk in had, dwars over de rivier de [Waal] loopen, waarin hij natuurlijk zou zijn verzopen, als zijn adjudanten hem niet met kracht en geweld hadden tegengehouden.’ Gorilla had echter geluk, want het grote publiek kwam er niet achter. Sterker nog, ‘de groote bladen’ bliezen iedere daad van dronkenschap telkens op tot ‘een der schoonste heldenfeiten zijns levens’.⁷⁵ Het beeld van Willem III als betrokken hoederfiguur was nergens op gebaseerd, zo impliceerde Roorda van Eysinga in zijn brochure, maar was een sterk staaltje propaganda geweest van de pers, de slippendragers van de status quo.

Heel effectief leek de socialistische propaganda niet te zijn, want de beeldvorming was in die jaren populairder dan ooit. Toen Amsterdam datzelfde jaar het jaarlijkse bezoek van de koning aan de hoofdstad groots vierde, waren tussen alle versiering die buurtcomités hadden aangebracht verschillende verbeeldingen te vinden van Willem III als betrokken vorst tijdens watersnood. Bij de huidige Sloterdijkbrug was een tafereel te vinden van een bezoek dat de koning aan het door

mijn structureel uit te bannen: A. Bosch en G.P. van de Ven, ‘Rivierverbetering’, in *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie*, red. H.W. Lintsen (Zutphen: Walburg Pers, 1993), 123-26.

⁷² Jensen, ‘Een onbekende variant’.

⁷³ Nico Wilterdink, “‘Leve de republiek!’ Anti-monarchisme in Nederland’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989): 141.

⁷⁴ Dennis Bos red., *Willem III, koning Gorilla* (Soesterberg: Aspekt, 2002).

⁷⁵ *Uit het leven van koning Gorilla* (z.p. z.d.), 10.

watersnood getroffen Brakel had gemaakt, een voorstelling die door een banketbakker aan de Vijzelstraat in zijn etalage was uitgevoerd met suiker en chocolade.⁷⁶ Ze waren waarschijnlijk op het idee gebracht door een bezoek aan het Nederlandsch Panopticum, een Amsterdams wassenbeeldenmuseum dat in 1881 de deuren had geopend en ergens in de eerste jaren een beeldengroep tentoongesteld had van het bezoek dat de koning in 1855 had gemaakt aan het Gelderse dorpje.⁷⁷ Ook bij zijn overlijden in 1890 gold Willem III voor velen nog als heldhaftige hoeder van de natie. Toen hij op 4 december onder grote belangstelling werd bijgezet in de Nieuwe Kerk in Delft, hield hofpredikant Cornelis Eliza van Koetsveld een lijkrede waarin hij vertelde hoe Willem ‘zijn heldenmoed [had getoond] door voor zijne arme onderdanen zijn leven te wagen in den watersnood.’⁷⁸

Tegen die tijd kon het vertoog nauwelijks meer begrepen worden als antiliberaal wapen, aangezien het thorbeckiaanse nationalisme zijn beste tijd had gehad. Als reactie op de opkomst van assertieve emancipatiebewegingen – socialisten, katholieken, protestanten – waren liberale elites in het laatste eeuwkwart in toenemende mate bevreesd geraakt voor het uiteenvallen van de natie. Zij moesten toegeven dat hun liberalisme niet in staat was nationale eenheid te bewerkstelligen en vanaf 1880 werd hun nationalisme behoudender. In navolging van de conservatieven ging een nieuwe generatie liberalen nu ook het koningshuis cultiveren en populariseren als nationalistisch symbool van het vaderland, onder meer middels de organisatie van een nieuwe, rond prinses Wilhelmina opgetuigde nationale feestdag ‘Prinsessedag (vanaf 1890 Koninginnedag).⁷⁹ Hiermee belandde het Nederlandse nationalisme in een nieuwe fase: van een ideologie die met name werd verkondigd door semi-intellectuelen zoals predikanten, schrijvers en dichters, was het een massafenomeen geworden waarmee de hele bevolking in aanraking kwam.⁸⁰ Binnen dit nationalisme gold Oranje niet meer als een particulier-conservatief instrument om antipathie jegens vooruitstrevende politiek te vocaliseren, maar als een symbool waarachter de gehele burgerij zich met volle overtuiging schaarde.⁸¹

76 Anne Petterson, “En toch viert men feest!” Amsterdam en de zeventigste verjaardag van koning Willem III, in *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu*, red. Henk te Velde en Donald Haks (Amsterdam: Boom, 2014), 188.

77 Van deze voorstelling is door *Nieuwsblad van Nederland* een premieplaat vervaardigd, zie: Museum Flehite, objectnummer 1002-777. Vorst en volk. Z.M. koning Willem III bij de doorbraak te Brakel in 1855 (z.d.).

78 *Het leven van Z.M. Koning Willem III. Zijne regeering en zijn tijd* (Schiedam: H.A.M. Roelants, 1890), 204.

79 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 121-61

80 Van Sas, *Metamorfose*, 46-7.

81 Zie ook: Jaap van Osta, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1998).

TOT BESLUIT

Grootschalige rampen kunnen we bezien als belangrijke ijkpunten in de ontwikkeling van het nationalisme in Nederland. Er hoefde maar een dijkdoorbraak plaats te vinden of er verschenen brochures op de markt waarin auteurs de nationale eenheid bezongen, de een vaak in nog hoogdravender tonen dan de ander. In veel van deze nationalistische vertogen speelde de persoon van de vorst een centrale rol, als verbindend figuur die de natie na chaos en wanhoop juist eenheid en vertroosting bracht.

In dit artikel heb ik laten zien dat manifestaties van natiebesef niet hoeven te betekenen dat er sprake was ‘rimpelloze nationale eendracht’, om met historicus Niek van Sas te spreken.⁸² Integendeel, de nationalistische vertogen die na rampen rond koningen Willem I en Willem III ontstonden moeten we juist begrijpen als politieke wapens en als ideologisch gemotiveerde pogingen om het nationale denken op een conservatieve manier te herdefiniëren. Behoudende auteurs eigden zich de betrokkenheid van beide vorsten bij de hulpverlening na verschillende rampen toe om een voorstelling van de nationale gemeenschap te cultiveren die sterk geconcentreerd was rond conservatieve waarden als eenheid, hiërarchie, gematigdheid.

Telkens was het een reactie op een meer progressieve interpretatie van het nationalisme. Het ‘huisgezin’- of consensusnationalisme waar veel auteurs na rampen aan het begin van de negentiende eeuw van getuigden was een alternatief voor het activistisch-democratische nationalisme uit de revolutieperiode. Nadat deze voorstelling van de natie ondergraven raakte door het liberale nationalisme van Thorbecke, vonden ze in de proactieve houding van Willem III tijdens verschillende overstromingsrampen de mogelijkheid een nieuw behoudend natievertoog te fabriceren. Ditmaal was de voorstelling van de koning als heldhaftige hoeder hun wapen: het illustreerde immers dat de natie niet zo zelfredzaam was als de liberalen meenden.

BIBLIOGRAFIE

- Aerts, Remieg. ‘Het ingetogen vaderland: huiselijkheid, maatschappelijke orde en publieke ruimte’. In *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*, red. Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde, 251-74. Amsterdam: Balans, 2014.
- Baker, William D. en John. R. Oneal. ‘Patriotism or opinion leadership? The nature and origins of the “rally ‘round the flag” effect’. *Journal of conflict resolution* 45, nr. 5 (2001): 661-87.
- Bell, David. *The cult of the nation in France. Inventing nationalism 1680-1800*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
- Boer, Elsa den. ‘Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw’. Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 1994.

82 Van Sas, *Metamorfose*, 496.

- Bos, Dennis red. *Willem III, koning Gorilla*. Soesterberg: Aspekt, 2002.
- Bosch, A en G.P. van de Ven. 'Rivierverbetering'. In *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie*, red. H.W. Lintsen, 103-27. Zutphen: Walburg Pers, 1993.
- Bosch, Toon. 'Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21, nr. 1-2 (2012): 39-47.
- Burg, M.J. van den. 'Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813'. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2007.
- Dam, Petra van, en Harm Pieters. 'Enlightened ideas in commemoration books of the 1825 Zuiderzee Flood in the Netherlands'. In *Navigating history: economy, society, science and nature. Essays in honor of Prof. Dr. C.A. Davids*, red. Pepijn Brandon, Sabine Go en Wybren Versteegen, 275-97. Leiden: Brill, 2018.
- Dijkhuis, Hans. *Monarchia. Het fenomeen van het koningschap*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Dudink, Stefan. 'Legs fit for a king. Masculinity in the staging of the Dutch restoration monarchy, 1813-1819'. *BMGN - Low Countries Historical Review* 127, nr. 1 (2012): 45-71.
- Eijnatten, Joris van. 'Oranje en Nederland zijn één. Orangisme in de negentiende eeuw'. *De Negentiende Eeuw* 23, nr 1. (1999): 4-22.
- Freeden, Michael. 'Is nationalism a distinct ideology?'. *Political Studies* 46, nr 4 (1998): 748-65.
- Gallie, W.G. 'Essentially contested concepts'. *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955-56): 167-198.
- Grijzenhout, Frans. 'Lodewijk Napoleon: beeld en zelfbeeld'. In *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning 1806-1810*, red. Paul Rem en George Sanders, 9-17. Zutphen: Walburg Pers, 2006.
- Ham, Laurens. 'Verbroken familiebanden. Negentiende-eeuwse consensuscultuur in liefdadigheidsuitgaven rond 1861'. *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensia* 20 (2011): 113-127.
- . 'Occasional writer, sensational writer: Multatuli as a sentimental benevolence writer in the 1860s'. In *Texts, transmissions, receptions*, red. André Lardinois, Sophie Levie, Hans Hoeken, Christoph Lüthy, 297-311. Leiden: Brill, 2014.
- Heuven-van Nes, E. van. 'Koning Willem III en de watersnoodramp van 1861', in *Jaarboek Oranje-Nassau Museum 1993*, red. L.J. van der Klooster, M.E. Tiethoff-Spliethoff en C.A. Tamse, 69-109. Zutphen: Walburg Pers, 1993.
- Heywood, Andrew. *Political ideologies*. 5e editie. New York: Palgrave, 2012.
- Honings, Rick. 'Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden, 1760-1860'. Proefschrift, Universiteit Leiden, 2011.
- Hroch, Miroslav. *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Vert. Ben Fowkes. New York: Cambridge University Press, 1985.
- Hunt, Lynn. *The family romance of the French Revolution*. Los Angeles: University of California Press, 1992.
- Jensen, Lotte. "'See our succumbing fatherland, overwhelmed by disaster, woe and strife": coping with crisis during the reign of Louis Bonaparte'. *Dutch Crossing* 40, nr. 2 (2016): 151-64.
- . *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd*. Nijmegen: Vantilt, 2018.
- . 'Een onbekende variant van het Wilhelmus: het Watersnood-Wilhelmus uit 1881'. *Nieuw Letterkundig Magazijn*, online publicatie 18 juni 2019. Geraadpleegd op 6 mei 2020, <https://www.mdnl.nl/wp-content/uploads/2019/06/Een-onbekende-variant-van-het-Wilhelmus.pdf>.
- Judge, Jane en Joris Oddens. 'Father figures and faction leaders. Identification strategies and monarchical imagery among ordinary citizens of the Northern and Southern Low Countries (c. 1780-1820)'. *BMGN - Low Countries Historical Review* 133 nr. 3 (2018): 72-97.
- Koch, Jeroen. *Koning Willem I 1772-1843*. Amsterdam: Boom, 2013.
- . 'The King as father, Orangism and the uses of a hero. King William I of the Nether-

- lands and the Prince of Orange, 1815-1840'. In *Royal heirs and the uses of soft power in nineteenth-century Europe*, red. Frank Lorenz Müller and Heidi Mehrkens, 263-80. Londen: Palgrave, 2016.
- . *Oranje in revolutie & oorlog. Een Europese geschiedenis 1772-1890*. Amsterdam: Boom, 2018.
- Kozmanová, Irena. 'Keizer Wilhelm II als hondenbezitter. De instrumentalisering van de monarchie als "wapen" in debatten over de hondenfokkerij'. *De Moderne Tijd* 2, nr. 3-4 (2018): 312-25.
- Krol, E.J. "'Verdienste blinkt op Neêrlands troon". Gelegenheidsgedichten rond de komst van Willem I'. *De Negentiende Eeuw* 23, nr. 1 (1999): 23-35.
- Leerssen, Joep. 'Nationalism and the cultivation of culture'. *Nations and nationalism* 12, nr. 4 (2006): 559-78.
- Lok, Matthijs, en Natalie Scholz. 'The return of the loving father: masculinity, legitimacy and the French and Dutch Restoration monarchies (1813-1815)'. *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 nr. 1 (2012): 19-44.
- Meijer, Fons. 'Nederlandse vorsten in tijden van rampspoed sinds Lodewijk Napoleon'. In *Napoleons nalatenschap. Sporen in de Nederlandse samenleving*, red. Lotte Jensen, 188-200. Amsterdam: De Bezige Bij, 2020.
- Meulen, Dik van der. *Koning Willem III 1817-1890*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Osta, Jaap van. *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1998.
- Petterson, Anne. "'En toch viert men feest!" Amsterdam en de zeventigste verjaardag van koning Willem III'. In *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu*, red. Henk te Velde en Donald Haks, 171-96. Amsterdam: Boom, 2014.
- . *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*. Amsterdam: Prometheus, 2017.
- Pieters, Harm. 'Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van de overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21, nr. 1-2 (2012): 48-57.
- Raak, Ronald van. *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2001.
- . 'Christen-nationalisten in opstand. De Aprilbeweging van 1853 als nationaal-protestants protest'. *Tijdschrift voor Kerkgeschiedenis* 6, nr. 1 (2003): 15-22.
- Rietbergen, P.J. *Lodewijk Napoleon. Nederlands eerste koning 1806-1810*. Amersfoort: Bekking & Blitz, 2006.
- Sas, Niek van. *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004.
- Scholz, Natalie. *Die imaginierte Restauration. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII*. Darmstadt: wbg Academic, 2006.
- Valk, J.P. de. 'Landsvader of landspauz? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)'. In *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk*, red. C.A. Tamse en E. Witte, 76-97. Baarn: Bosch en Keuning, 1992.
- Velde, Henk te. *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*. Den Haag: Sdu, 1992.
- . 'Natievorming en politieke strijd in Nederland'. *Beleid en maatschappij* 22, nr. 2 (1995): 100-108.
- . 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917'. In *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, red. Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, 97-175. Nijmegen/Amsterdam: SUN, 1999.
- . "'Geheimzinnig schijnende diepte". De volkskoning en de omstrede band tussen vorst en volk in de negentiende eeuw'. *Groniek* 150 (2000): 7-24.
- . 'De herdenkingen en betekenis van 1813', in *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*, red. Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde, 363-83. Amsterdam: Balans, 2014.

- Te Velde, Henk, en Donald Haks, red. *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu*. Amsterdam: Prometheus, 2014.
- Velema, Wyger. *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought*. Leiden: Brill, 2007.
- Verheijen, Bart. *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming 1801-1813*. Nijmegen: Vantilt, 2017.
- Wilterdink, Nico. "“Leve de republiek!” Anti-monarchisme in Nederland". *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989): 133-161.
- Zanten, Jeroen van. *Koning Willem II 1792-1849*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Zeiler, Frits David. '1825: de 'vergeten' watersnood'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 16, nr. 1 (2007): 19-26.

Fons Meijer (1994) studeerde Geschiedenis aan de Radboud Universiteit en The University of Sheffield. Hij is gespecialiseerd in identiteitsvorming, mediacultuur en politieke representatie na 1800 en publiceerde onder meer over verkiezingscultuur en opiniepeilingexperts. Momenteel is hij als promovendus verbonden aan het Radboud Institute for Culture & History (RICH) van de Radboud Universiteit. Zijn promotieonderzoek richt zich op natievorming na ramspoed in Nederland in de negentiende eeuw.

EMPATHIE OF SENSATIEZUCHT?

De scheepsramp van de 'Berlin' in 1907 en de nasleep ervan

EMPATHY OR SENSATIONALISM?

The shipping disaster of the 'Berlin' in 1907 and its aftermath

181

In the early morning of February 21, 1907, during a fierce storm, the ferry 'Berlin' crashed on the pier of Hook van Holland. With 128 victims, it still is the largest maritime disaster off the Dutch coast in peacetime. Due to the enormous interest of the population, the media and the Dutch royal house, it became a major media disaster in Dutch history. How did that happen? The disaster occurred at a time when a new era was dawning by the dissemination of many new forms of media, such as film, photography and illustrated magazines. In addition, there was the special attention paid by Prince Hendrik, Queen Wilhelmina's husband. His arrival in Hook van Holland was unprecedented, because he not only came to watch the rescue attempts, but also actively contributed to it. That made the disaster one with two faces; on the one hand, that of the lower class with the population of Hook of Holland and the brave saviors and, on the other hand, one of the upper class because of the attention paid to Prince Hendrik. All this ensured that the disaster was experienced intensely, more intensely than before.

Hoek van Holland, de nacht van woensdag 20 op donderdag 21 februari 1907.¹ Die nacht loeide er een enorme noordwesterstorm langs de Nederlandse kust die in de ochtend nog aantrok tot orkaankracht. Daarnaast sneeuwde en haelde het en de temperatuur lag onder het vriespunt.

Omdat men veel fysieker leefde met de elementen dan tegenwoordig voer in die nacht, storm of niet, de veerboot Harwich-Hoek van Holland 'gewoon' uit; net als altijd, en net zoals het schip de overtocht over de Noordzee al duizenden keren had gemaakt. De 'Berlin', want zo heette het schip, van de Great Eastern Railway Company was een stoomveerboot van 91 meter lang die al ruim twaalf jaar in de

1 Veel gegevens in dit artikel zijn ontleend aan het onderzoek dat werd verricht voor de tentoonstelling 'Het Berlin Drama - Scheepsramp op de Hoek', die het Maritiem Museum Rotterdam in 2007 organiseerde.

vaart was.² Al die tijd verliep de overtocht zonder noemenswaardige problemen; totdat het in die nacht faliekant verkeerd liep en het schip verongelukte.

182

In dit artikel over deze scheepsramp laat ik zien hoe deze ramp kon uitgroeien tot een ‘mediaramp’, die in zijn volle breedte op de voet kon worden gevolgd door het grote publiek. Allereerst behandel ik de vraag wat er precies gebeurde bij Hoek van Holland en hoe de vaartocht van de ‘Berlin’ tot een ramp leidde. Daarnaast belicht ik de betrokkenheid van prins Hendrik, de echtgenoot van koningin Wilhelmina. Welke rol speelde hij bij de ramp en wat was zijn drijfveer om zich hier zo te manifesteren? Dan ga ik in op de rol van de media en de verslaggevers in de berichtgeving van de ramp. Veel journalisten deden verslag, Jean Louis Pisuise was een van hen. Hoe beschreef hij de ramp en hoe ging hij te werk? Welke media besteedden nog meer aandacht aan de ramp? En waarom trok de ramp zoveel bekijks? Als vierde geef ik antwoord op de vraag wat de redders deden en hoe zij tot hun heldendaden kwamen. En ten slotte behandel ik de nasleep van de ramp en welke gevolgen deze had voor de scheepvaart.

DE SCHEEPSRAMP VAN DE ‘BERLIN’

Aan boord van de veerboot waren 143 opvarenden, met ruwweg een derde deel bemanning en twee derde passagiers. Het was een gemêleerd gezelschap, waaronder een Duits operagezelschap en tientallen handelsreizigers, onder hen Hendrik Jan Spijker, directeur van de Spijker automobielfabriek, en Herman Christiaan Baartman, bloembollenhandelaar uit Sassenheim. Ook waren er verschillende Engelsen, waaronder de diplomatieke boodschapper van de Britse koning, en enkele echtparen die op familiebezoek gingen. En zelfs een jongetje van vijf jaar maakte de overtocht. Hij was helemaal alleen op weg naar zijn ouders in Duitsland.³ Niets gaf 's avonds aan dat de reis verkeerd zou aflopen. Iedereen was gewoon naar zijn hut gegaan voor de nacht. De Engelse gezagvoerder John Precious leek het schip goed onder controle te hebben.

2 Zie voor meer gegevens over het schip: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Berlin_\(schip,_1894\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Berlin_(schip,_1894)), geraadpleegd 2 maart 2020.

3 De verslagen die journalist Jean Louis Pisuise schreef voor zijn krant, het *Algemeen Handelsblad*, vormen de belangrijkste bron voor de kennis van de gebeurtenissen en de overlevende en omgekomen opvarenden van de ‘Berlin’. Kort na de ramp werden Pisuise's artikelen gebundeld in een boekje. Verderop in dit artikel meer hierover. Pisuise noemt aan het eind van zijn verslag, als hij een overzicht geeft van de slachtoffers, de naam van Hendrik Jan Spijker niet. Nauwkeurige passagierslijsten werden niet bijgehouden en daarom was het lange tijd onduidelijk wie er zich aan boord bevonden. Ook spoelden in de dagen en weken na de ramp nog lichamen op de kust. Het lichaam van Herman Christiaan Baartman spoelde op 26 februari 1907 aan in Oostvoorne en pas op 5 maart 1907 verscheen een rouwadvertentie van de familie van Hendrik Jan Spijker in *Het Vaderland*.

Maar toen werd het vijf uur in de ochtend van donderdag 21 februari. De aankomst in Hoek van Holland zou rond zes uur een feit zijn. De bel voor het wekken van de passagiers uit hun slaap was al gegaan. De Hollandse kust met de kop van de Noorderpier kwam al in zicht. Bij het inlopen van de Nieuwe Waterweg bij Hoek van Holland ging het mis. De Harwichboot, zoals het schip ook wel werd genoemd, werd door een zeer onverwachte windvlaag uit koers gebracht. Plotseling maakte het schip een vreemde manoeuvre. En daarna nog een precies de andere kant op. Er klonk geschreeuw. Passagiers renden hun hutten uit en voor ze wisten wat er precies aan de hand was, klonk er een oorverdovend schurend geluid van onderuit het schip. Met een enorme klap kapseisde het schip en kwam het stil te liggen. Het was vastgelopen op de kop van de pier.

Zo begon het 'Drama van de Berlin', zoals het later is gaan heten. Kwart over vijf in de ochtend, de haven in zicht, het licht van de Noorderpier op enkele tientallen meters afstand. Door de aanhoudende storm lukte het niet om de reddings-sloepen uit te zetten. Die liepen direct vol water en werden door de golven tegen de scheepswand of de basaltblokken van de pier stukgeslagen. Vluchten over de pier ging ook al niet, de golven zouden de opvarenden onmiddellijk van de keien afspoelen waardoor ze onherroepelijk zouden verdrinken. Kortom, de opvarenden zaten vast op het schip, terwijl de kust zo dichtbij was. Een angstaanjagend gevoel moet hen hebben overvallen.

Binnen twintig minuten nadat het schip op de pier was beland, voer de stoomreddingboot 'President van Heel' uit. Deze probeerde bij het voorschip te komen, maar de ankertrouwen van het dreganker dat werd uitgeworpen, brak af en de reddingboot moest onverrichterzake weer terugkeren zonder dat er mensen konden worden gered. Zo'n anderhalf uur nadat het schip op de pier terecht kwam, en na speelbal te zijn geweest van de elementen, golven en wind, brak de scheepsromp in tweeën; precies op het zwakste punt van de constructie waar het op de basaltblokken terecht kwam. Tientallen opvarenden sloegen overboord en verdronken. Het voorschip gleed weg en verdween in de golven. Het grootste deel van de opvarenden, zo'n honderd mensen, hadden daar een veilig heenkomen gezocht. Tevergeefs. Hun gehuil, gekrijs en hulpgeroep aan boord werd gehoord door de toegestroomde belangstellenden op het strand en aan het begin van de pier. De stemmen verstomden langzaam. Het was schrijnend dat hoewel de reddingboten zo dichtbij zijn, ze weinig tot niets konden uitrichten.

De minderheid van de opvarenden zat op het achterschip en hun lijdensweg zou ruim twee etmalen duren. Ze stonden aan dek, want terug naar de droge hutten, was onmogelijk geworden. De trappen waren weggeslagen. Blootgesteld aan storm, golven, sneeuw en hagel stonden ze onder een afdakje, vaak nog in hun pyjama. Voor hun redding telde dus iedere minuut.

De storm hield aan en daardoor konden de reddingboten vanaf de wal weinig uitrichten. Ze konden niet dicht genoeg bij het schip komen. Het was frustrerend voor de redders dat ze soms op minder dan twintig meter van de drenkelin-

gen konden komen, dat ze elkaar soms konden verstaan, maar gered worden konden ze niet. Op de eerste dag van de scheepsramp werd slecht één opvarende gered. Het was Patrick Parkinson, een scheepskapitein die als passagier meevoer op de 'Berlin'. Toen het schip in tweeën brak, sloeg hij overboord, kon zich vastgrijpen aan een stuk wrakhout en werd opgepikt door een Engels schip dat hem naar Hoek van Holland bracht. Maar de meeste opvarenden verloren, verdoofd door de kou, het bewustzijn en gleden weg in zee. Het jongetje van vijf, August ('Gus') Hirsch, stierf in de armen van een steward van het schip.⁴

184 DE BETROKKENHEID VAN PRINS HENDRIK

Ondanks de verwoede, maar vergeefse pogingen om drenkelingen van het schip te redden, bleef er steeds een koortsachtige bedrijvigheid aan de wal. Die werd nog verhoogd toen het bericht kwam dat prins Hendrik, de gemaal van koningin Wilhelmina, de plaats van de ramp in ogenschouw zou komen nemen. Vorsten hadden al eerder een rampplek bezocht. Koning Lodewijk Napoleon toonde zich zeer betrokken bij de ramp met het ontplofte buskruitschip in Leiden in 1807, de watervloed bij Wolphaartsdijk in 1808 en de overstromingen in Midden-Nederland in 1809. En ook koning Willem III is wel eens kort op een rampplek gesignaleerd. Prins Hendrik was echter het eerste lid van het Oranjestad dat zich zo nadrukkelijk manifesteerde bij een ramp door persoonlijk mee te helpen.

Prins Hendrik was in 1907 de nog wat onbekende echtgenoot van koningin Wilhelmina. Hij hield zich na het huwelijk in 1901 voornamelijk bezig met jagen, maar was ook gek op water. Bij de scheepsramp manifesteerde hij zich nadrukkelijk. Een dag na de ramp, op 22 februari, kwam prins Hendrik vanuit Den Haag met de auto naar de rampplek. Dat was uit pure nieuwsgierigheid. Hij bracht een bezoek aan de omgekomen passagiers in het mortuarium en sprak een overlevende toe die aan wal was gekomen. Daarmee stak hij de redders een hart onder de riem en dat was een stimulans voor hen om tot het uiterste te gaan.

De belangstelling van prins Hendrik voor deze ramp was niet alleen ingegeven door het water. Of misschien toch wel. Zijn oudere broer Frederik Willem was namelijk tien jaar daarvoor, in 1897, verdronken toen de torpedoboot waarover hij het gezag voerde, kapseisde. Prins Hendrik had dus een persoonlijke betrokkenheid bij de scheepsramp. Ook zijn echtgenote Wilhelmina was opgetogen toen zij de verhalen over haar 'zeeheld' vernam. Tot die tijd werd er achter zijn rug altijd wat lacherig gedaan, want zich nuttig maken lukte hem niet erg. Nu was

4 P. Heijstek en G.R. van Veldhoven, *In het zicht van de haven. Scheepsstrandingen bij Hoek van Holland 1875-1940* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1984), 69. Dit wordt bevestigd door Michael Kelly, de neef van Gus Hirsch, in de speciale uitzending over de 'Berlin', die het programma *Andere Tijden* hieraan wijdde op 1 maart 2007. Zie <https://www.andertijden.nl/aflevering/360/Ramp-met-de-Berlin>, geraadpleegd 20 april 2020.

Afb. 1 Prins Hendrik verlaat het 'American Hotel' in Hoek van Holland na een bezoek aan de geredde schipbreukelingen. Prentbriefkaart, 1907. (Collectie Maritiem Museum Rotterdam)

hij voorpaginanieuws en bejubelde men hem alom vanwege zijn heldhaftigheid.

Prins Hendrik bleef niet alleen aan de wal om de reddingspogingen gade te slaan, maar ging zelfs met de redders mee aan boord van de loodsboot 'Hellevoetsluis' die tot vlak bij het wrak van de 'Berlin' voer. Rond het middaguur van 22 februari werd namelijk een plan opgezet voor een allerlaatste reddingspoging. Drie sleepboten zouden in een halve cirkel om de 'Berlin' voor anker gaan en zo als golfbreker fungeren. De stoomreddingsboot 'President van Heel' kreeg dan de kans om in het rustiger gedeelte van de zee, tussen de sleepboten en het wrak, het anker uit te werpen en een lijn naar het achterschip van de 'Berlin' te schieten. Daar bleken nog veertien personen te zijn, waarvan er elf uit hun benaderd positie konden worden bevrijd.⁵ Prins Hendrik hielp aan boord van de loodsboot nadrukkelijk met het opwarmen van de drenkelingen, wikkelde hen in dekens en assisteerde bij het drinken van koffie en cognac. Ook de drenkelingen waren geroerd door de liefderijke hulp die de prins aanbood. Hij bood een dame zijn pelsjas aan. Hendrik kreeg dan ook een ovationeel applaus toen hij in Hoek van Holland weer voet aan wal zette. 'Hoera! Leve de prins!', klonk het dan aan de Hoek.

⁵ Cor van der Heijden, *Rampen en plagen in Nederland 1400-1940. Pestbacillen, paalwormen en plunderende Moscovieten* (Zaltbommel: Kempem, 2004), 178-179.

HET VERSLAG VAN PISUISSE

186

Tallose journalisten spoedden zich spoorlags naar Hoek van Holland. Een van de eersten die zich bij de scheepsramp manifesteerde, was de latere cabaretier Jean Louis Pisuise (1880-1927). Pisuise begon zijn carrière als journalist bij het *Algemeen Handelsblad* en voor deze krant deed hij in 1907 in feuilletonvorm verslag van de scheepsramp. Zijn artikelen werden amper een week na de ramp als boekje uitgegeven.⁶ Hierin schreef hij uitvoerig en zeer beeldend over de gebeurtenissen, bijvoorbeeld over de ramptoeristen en de trek naar het strand. Op de ochtend van 21 februari kwam er om half tien een telegram binnen bij de krantenredactie met de melding van de ramp. Pisuise spoedde zich direct per trein naar Hoek van Holland en net als de vele belangstellenden was hijzelf ook zeer opgewonden: ‘O, die trein naar den Hoek leek mij veel te langzaam te gaan. Popelend van ongeduld zat ik aan elk station seconden te tellen en altijd scheen het mij toe, dat de trein veel langer stopte dan noodzakelijk was.’⁷

Over de treinreis meldde hij: ‘Er is onder de langs den trein dravende, plaats zoekende passagiers een pretstemming, als zouën ze straks naar een kermis rijden. Je hoort ze in volle bagagewagens stampen en zingen. In ons compartiment, gelukkig rustiger, gaat het gepaart over het ongeluk: wat er al van bekend is, hoe ’t moet zijn gebeurd, hoeveel lijken er al zijn aangebracht ...’⁸

Toen hij om twee uur ’s middags aankwam in Hoek van Holland, meed hij bewust de massa: ‘Wij volgen niet den menschenstroom die uit den trein breekt en rechtsaf van het station zijn weg zoekt naar het Noorderhoofd. Waar het nieuwsgierig publiek heentrekt vindt een verslaggever juist doorgaans zijn nieuws niet.’⁹ De menigte dromde samen om te zien of bloedverwanten en vrienden onder de verongelukten waren. Honderden toeschouwers trokken naar het strand en staarden daar met ontzag naar de huizenhoge golven. ‘Nu en dan zag men op het strand, verderop naar den kant van Scheveningen, een troepje menschen sa-

Afb. 2 Omslag van J. Louis Pisuise, *De schipbreuk van de "Berlin"*, 21 februari 1907. *Volledig verhaal van de scheepsramp aan den Hoek van Holland* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1907). (Collectie Marietiem Museum Rotterdam)

6 J. Louis Pisuise, *De schipbreuk van de "Berlin"*, 21 februari 1907. *Volledig verhaal van de scheepsramp aan den Hoek van Holland* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1907).

7 Pisuise, *De schipbreuk van de "Berlin"*, 6.

8 Ibidem, 6-7.

9 Ibidem, 7.

menscholen om een donkere figuur die neergestrekt lag op het bleeke zand. Dan holden nieuwsgierigen bij toen- en twintigtallen daarheen, onbegrijpelijk-belust op een luguber schouwspel: dan was er een lijk aangespoeld¹⁰. De trein was dus naar Hoek van Holland gekomen, stampvol met personen die op het treurige nieuws van de ramp waren afgekomen om bijzonderheden over het ongeluk te vernemen en dichterbij te komen. Ze drongen er zenuwachtig omheen, half-angstig – de vrouwen vooral – om te kijken naar het verwrongen, roodgezwollen gelaat en de spierwitte handen van den doode, totdat een open wagen kwam aangerold over het strand, de veldwachters met gezaghebbend gebaar ruimte kwamen maken en het lijk, met een deken of wat zakken overdekt, werd weggereden naar het station ...¹¹

Op de zondag na de ramp nam het aantal ramptoeristen bij de pier van Hoek van Holland massaal toe. Al in de vroege morgenuren – aldus Pisuise – brachten gewone en extra treinen uit Schiedam, Den Haag en Rotterdam de nieuwsgierigen bij duizenden aan. In drommen trokken ze naar de pier of het strand, per fiets, auto of rijtuig. Daar kon men heel in de verte het wrak zien liggen. Aan de dagjesmensen werden verrekijkers verhuurd. Voor een gulden per persoon voer de stoomboot ‘Thor’ van de Berghavensteiger naar het wrak op en neer, maar hiervan werd wegens het buiige weer en het woelige water in de haven niet veel gebruik gemaakt.

Pisuise tekende uit de mond van een schipper op: ‘God, meneer, dat krankzinnige gegil gaat je door merg en been, en maakt je gek bij de gedachte dat je er toch maar machteloos tegenover staat. Je mag nou eenmaal geen mensenlevens met mensenlevens koopen.... Maar vanavond om elf uur gaan we weer naar buiten.’¹²

In korte tijd spoelden 26 lijken aan, waaronder dat van de vijfjarige Gus Hirsch. Pisuise zag het lichaam van Hirsch liggen in de loods van de Holland-Amerika Lijn, waar alle doden werden verzameld. ‘Een knaapje van vijf jaar, dat, in zijn matrozenpakje gekleed, was komen aandrijven, lag er nu op de doodenbank zóo lief-tallig in ’t wit met zwarte krulletjes, nog vochtig van het wasschen, om de slapen, dat het leek of hij zoo was ingesluimerd en straks door moeder naar z’n bedje zou worden gedragen.’¹³

Pisuise beschreef de heldhaftige redders, die zelfs met een jol naar het wrak toe wilden roeien. Een van de mannen zei: ‘Daar is niks heldhaftigs in, meneer, [...] ’t is zuiver menselijk. Als jezelf dat geschreeuw van die mensen had gehoord, dan rustte je ook niet voor je tenminste had geprobeerd ze d’r af te krijgen; al had je je leven lang geen riem in je handen en geen oliejas om je lijf gehad.’¹⁴

10 Ibidem, 14.

11 Ibidem, 14.

12 Ibidem, 18-19.

13 Ibidem, 15-16.

14 Ibidem, 25.

Afb. 3 De reddingboot 'President van Heel' met de dappere bemanning. Prentbriefkaart, 1907. (Collectie Maritiem Museum Rotterdam)

Behalve het verslag van Pisuisse kwamen er nog meer publicaties uit over de gebeurtenissen aan de Hoek. Zo liet Hub. J. Bouten een boekje verschijnen dat zelfs een tweede druk kreeg, dat per exemplaar 35 cent kostte.¹⁵ Bouten schetst een discussie tussen de gezagvoerder en de stuurman. Deze laatste krijgt het bevel om met volle kracht de Waterweg op te varen, maar vraagt zich af of dat bevel wel is uit te voeren. Hij wijst op het gevaar, maar gezagvoerder Precious houdt uiteindelijk vast aan zijn besluit.¹⁶ Beiden verdronken, dus hebben naderhand niet kunnen vertellen hoe de discussie verliep en wat er zich tijdens deze moet hebben afgespeeld. Omdat niet bekend is wat de twee tegen elkaar hebben gezegd op het moment dat het schip de Nieuwe Waterweg binnenliep, speelde de auteur hiermee waarschijnlijk in op de emoties en gevoelens van de lezers van het boekje, die hij zo dicht bij de gebeurtenissen wilde betrekken.

¹⁵ Hub.J. Bouten, *De scheepsramp aan den Hoek van Holland, of het vergaan van de Berlin* (2^e druk, Venlo: De Maas, [1907]).

¹⁶ Bouten, *De scheepsramp aan den Hoek van Holland*, 15-17.

DE ROL VAN DE REDDERS

Vele mensen hebben getracht opvarenden te redden, waaronder duiker en berger Martijn Sperling uit Ouddorp. Hij, zijn twee neven en nog een vierde, wisten na drie dagen met hun gammele sloep, in een uiterste poging, de laatste nog op het wrak aanwezige passagiers, drie Duitse vrouwen, daarvan af te halen. Zij waren de laatste drie van de veertien opvarenden. De vier redders zijn vereeuwigd op talloze prentbriefkaarten en ook zijn ook bekend geworden door twee romans, geschreven door journalist Barend Maaskant, *De koperen helm* en *Hart tegen hard*.¹⁷

Ook de loods eerste klasse Jacob Berkhout onderscheidde zich. Als schipper van de stoomloodsboot 'Hellevoetsluis' redde hij eveneens enkele opvarenden, waarvoor hij later verschillende Nederlandse en Engelse onderscheidingen ontving.¹⁸ Prins Hendrik was op zijn schip aanwezig om de reddingsoperatie te aanschouwen en actief daaraan mee te helpen. Het is opmerkelijk dat Berkhout zelf vier jaar later, in 1911, zelf verdronk.¹⁹

Samen met de passagier die overboord was geslagen en al drijvend was opgepikt door een schip, kwam het aantal overlevenden op 15. Op een totaal van 143 opvarenden betekende dit dus dat er 128 waren verdronken.²⁰

DE NASLEEP VAN DE RAMP

Wat kan het verhaal van de 'Berlin' ons nu nog zeggen? Dat het een hartverscheurend drama is. Dat het een verhaal is van de machtige natuur tegenover de nietigheid en kwetsbaarheid van de mens. Van een ramp waarbij redding zo dichtbij lijkt. De heldhaftige redders tegenover de angstige opvarenden. Daarmee is het een gebeurtenis van alle tijden. De ramp met de 'Berlin' was niet de eerste scheepsramp en zeker ook niet de laatste. Toch was er enorm veel aandacht voor. Waarom eigenlijk?

Al in de tijd zelf kreeg de ramp uitzonderlijk veel aandacht. En daardoor veel meer impact dan andere rampen in die tijd. Net als de ramp met de 'Titanic', vijf jaar later, maakte die van de 'Berlin' een verpletterende indruk. Waarschijnlijk heeft het te maken met de locatie. De ramp gebeurde niet op volle zee, buiten het zicht van het publiek, maar voor de kust, letterlijk in het blikveld van de bevolking

¹⁷ Barend Maaskant, *De koperen helm. Roman over de duikersfamilie Sperling* (Amsterdam: De Boer, 1956) en idem, *Hart tegen hart. De ondergang van de "Berlin"* (Bussum: De Boer, 1972).

¹⁸ In de collectie van het Maritiem Museum Rotterdam worden verschillende documenten en foto's bewaard met betrekking tot Jacob Berkhout (1859-1911), objectnummers H3429 en H3481.

¹⁹ Frits Loomeijer, 'De Hellevoetsluis in de problemen', *Weekblad Schuttevaer*, 5 september 1987, 11.

²⁰ De overlevende passagier was de eerder genoemde Patrick Parkinson.

Afb. 4 Still met de mensenmenigte op het strand en bij de pier in Hoek van Holland uit de film *The Hook of Holland Disaster*, 1907. (Courtesy BFI National Archive/ National Film and Television Archive)

190

van Hoek van Holland en omgeving. Zij zagen het schip, zij hoorden de drenkelingen roepen om hulp. Tegelijkertijd bevonden ze zich in een andere werkelijkheid. Alsof de toeschouwers het publiek waren bij een theatervoorstelling. Alleen deze voorstelling was echt. De afstand tot het ‘podium’ bood hen de mogelijkheid om mee te leven met de personages.

Door de diverse media, waaronder nieuwe, zoals film, en de vervoersmogelijkheden van de trein kwam de ramp ook binnen het bereik van het inlevingsvermogen, het gevoel en het medeleven van de rest van Nederland. Niet alleen Pisuisse reisde naar de rampplek en deed er verslag van. Hoek van Holland zag zwart van de verslaggevers. Elke zichzelf respecterende krant stuurde er een naar de Hoek. Ook geïllustreerde bladen deden uitvoerig verslag van de gebeurtenissen en samen hielden hun lezers op de hoogte van de ontberingen van de slachtoffers en reddingspogingen. Een nieuw fenomeen was de fotografie. En wat de journalisten niet te zien kregen, werd in tekening gebracht. Foto's, illustraties en het geschreven woord doordrongen het publiek zo diep mogelijk van het drama dat zich op de Hoek voltrok. En naast de schrijvende pers was er nog een nieuw medium. Film. Filmers trokken ook naar de plek des onheils om op bewegend beeld de reddingspogingen vast te leggen. Het is onbekend hoeveel filmers er kwamen.

Er is zelfs een korte film van Britse makelij bekend, ‘The Hook of Holland disaster’ is de titel. Misschien is het wel van een filmploeg die na het eerste nieuws de volgende veerboot naar Nederland nam. De film duurt krap vijf minuten en is vermoedelijk gemaakt voor reizende bioscopen die je had in die tijd. Vaste bioscopen in gebouwen waren er in 1907 nog niet. Het is nog maanden daarna vertoond op kermissen.²¹ Het filmpje begint met een beeld van een verreijkker waardoor

²¹ Een advertentie in de *Leeuwarder Courant* van 5 maart 1907 maakt melding van het feit dat op 4 en 5 maart in de ‘Harmonie’ in Leeuwarden een ‘bioscopische daarstelling’

iemand de pier afkijkt. Vervolgens zien we enkele mannen staan bij de kusttelegraaf. Dan komen de zee en de massa's mensen in beeld, op de pier en het strand dat wit is van de sneeuw. Dan is er het wrak van de 'Berlin' in de verte aan het einde van de pier. De camera zwenkt van links naar rechts en krijgt dan prins Hendrik in het vizier die aan boord stapt van de loodsboot. De redders vertrekken daarna in een poging om drenkelingen te gaan redden en de reddingboot vaart langs de pier. Het slotbeeld is van het wrak op de pier.

Wat kan het verhaal van de ramp met de 'Berlin' ons nog meer vertellen? Het is het verhaal van angst, ontberingen, dood en heldenmoed. Maar het is ook het verhaal van de onderkant van de samenleving die door de bovenkant wordt ontdekt. De bovenlaag van de bevolking die meeleeft met de lagere klassen.

Daarmee is het verhaal van de 'Berlin' een verhaal uit de ontwikkeling van een modern bewustzijn van de wereld buiten het eigen gezichtsveld. Verslaggeving, foto en film boden de instrumenten om de mensen te betrekken bij gebeurtenissen waarmee we ons daarvoor niet betrokken voelden. Die betrokkenheid kende twee kanten. Aan de ene kant was er de morele betrokkenheid. De redders werden als helden geportretteerd, met prins Hendrik als hun leidsman. Ook werden allerlei inzamelingen, concerten en herdenkingen georganiseerd voor de slachtoffers en hun nabestaanden.

De 'Berlin' was een Engelse veerboot en daarom werd er vanzelfsprekend in eerste instantie in Engeland onderzoek naar de oorzaak gedaan.²² Maar ook in Nederland trok men er lering uit. Kort na de ramp benoemde Wilhelmina haar echtgenoot prins Hendrik tot voorzitter van de Staatscommissie voor het Reddingswezen op de Nederlandsche Kust die onderzoek deed naar de ramp. De ramp met de 'Berlin' leidde ertoe dat die de tot dan toe losse reddingmaatschappijen gingen samenwerken. Prins Hendrik legde zo de basis voor de Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij (KNRM) en een verder professionalisering van het reddingswezen. Op initiatief van prins Hendrik werd het Oranje Kruis voor Eerste Hulp bij Ongelukken opgericht en de ramp leidde eveneens tot de Scheepvaartwet van 1909 en de Raad voor de Scheepvaart in hetzelfde jaar.²³ In 1910 werd ook het Prins Hendrik Fonds ingesteld, dat gericht was op *'het verlenen van materiële*

plaatsvindt door de firma Alberts Frères van 'De ramp van de "Berlin"'. De *Goedkope Vlaardingsche Courant* van 27 april 1907 meldt dat de Nederlandsche Bioscope-Onderneming, directeuren Anton Frères & Co. met expliteateur Frederik Keijzer, in gebouw Excelsior in Vlaardingen op 30 april 'een enkele groote Vlaardingsche Volksfeestavond' verzorgt, waar 'de prachtigste opnamen der laatsten tijd worden opgevoerd, waaronder ook De ramp te Hoek van Holland!'

²² Zie bijvoorbeeld: N.N., 'De schipbreuk van de Berlin. Het onderzoek van wege de Board of Trade (15 april en volgende dagen)', *De Zee. Tijdschrift gewijd aan de belangen der Nederlandsche stoom- en zeilvaart* 29 (1907): 319-341.

²³ Zie onder meer: N.N., 'De 'Berlin' vergaat bij Hoek van Holland', *Het Reddingwezen*, jubileumnummer (1984): 12-19.

hulp bij zware rampen en voor het geven van beloningen bij zelfopofferend gedrag bij rampen of plotselinge ongelukken.'

Die tweede kant van de betrokkenheid is de amorele betrokkenheid. Nieuws-gierig geworden door de indringende verslagen van reporters trokken duizenden en duizenden ramptoeristen naar Hoek van Holland. Daar zagen ze het leed met eigen ogen aan. Plaatselijke vissers brachten toeristen voor een gulden naar het rampschip toe, scharrelaars zochten het strand af naar lijken om hen geld, juwelen en andere waardevolle persoonlijke spullen afhandig te maken. We zijn dit steeds gewoner gaan vinden en noemen het tegenwoordig ramptoerisme.

192

TOT BESLUIT

Scheepsrampen spreken tot de verbeelding. Dat was vroeger zo, maar ook tegenwoordig. Denk maar aan de 'Titanic' in 1912 of een ramp van recenter datum, die van de 'Costa Concordia', precies 100 jaar later. Rampen met schepen spelen zich meestal af op een grote schaal. Schepen zijn grote objecten en er bevinden vaak veel mensen aan boord. De gevolgen zijn dus ook vaak enorm en de publieke belangstelling is groot. De scheepsramp met de stoomveerboot 'Berlin' had in de nasleep ervan veel gevolgen. Allereerst voor de veiligheid op zee in de vorm van wetten en de oprichting van allerlei organisaties. In die zin is het altijd weer dat er eerst een ramp moet plaatsvinden voordat er maatregelen worden getroffen om dit in de toekomst te voorkomen.

De ramp met de 'Berlin' was ook belangrijk in de doorbraak van de veelheid aan media als brenger van nieuws. Door vooral foto en het nieuwe media film werd de scheepsramp indringend beschreven en in beeld gebracht waardoor deze veel intenser werd beleefd door de burgerij dan rampen daarvoor. Journalisten spoedden zich naar de ramp en deden uitgebreid en dagelijks verslag van de gebeurtenissen. Kranten en geïllustreerde bladen schreven erover, in de bioscopen zag men de eerste films. De ramp kreeg hiermee een heel groot bereik. Voor het eerst werd de grote wereld bij iedereen thuisgebracht.

Omdat het scheepswrak enkele dagenlang op de pier bleef liggen, kon men de ramp ook met eigen ogen aanschouwen. Het wrak en de reddingspogingen trokken veel bekijks. Grote drommen mensen togen naar het strand. Daarmee is de ramp van de 'Berlin' een vroeg voorbeeld van ramptoerisme langs de kust.

Uiteindelijk konden slechts 15 opvarenden worden gered, 128 opvarenden kwamen om in de golven. Daaronder waren ongeveer 40 bemanningsleden die vooral uit Harwich en omgeving afkomstig waren. Het drama met de 'Berlin' is nog steeds de grootste scheepsramp voor de Nederlandse kust in vreedstijd. Er was veel leed bij de nabestaanden, zowel in Engeland als in Nederland. Veel slachtoffers zijn begraven in 's-Gravenzande.

Later verschenen er gedichten en gedenkuitgaven. Vaak waren die bedoeld om

te verkopen om met de opbrengsten de slachtoffers en hun nabestaanden te steunen. En op 13 april 1907 werd in het Concertgebouw van Amsterdam een liefdadigheidsconcert georganiseerd ten bate van de nabestaanden. Uitgevoerd werd 'Les enfants du Bethléhem' van componist Gabriel Pierné.

Dit artikel begon met de vraag 'Empathie of sensatiezucht?' De ramp met de 'Berlin' laat allebei zien. Empathie en sensatiezucht zien we bij de vele toeschouwers die intens meeleven met de drenkelingen. Maar die ook een graantje willen meepikken van het leed van anderen. Een schip op het strand betekende brood op de plank. Voorwerpen die aanspoelden waren een godsgeschenk. Zeker voor de inwoners van Hoek van Holland, die vaak leven in armoede. Het aan wal brengen van de lijken, het schoonhouden van het mortuarium, en natuurlijk de plotselinge vraag naar doodskisten, het zijn allemaal werkzaamheden die moeten gebeuren en waaraan kon worden verdiend.

Daarnaast had de ramp ook persoonlijke consequenties. Bij Pisuisse is er sprake van een gemeend meeleven met de slachtoffers. Maar hij leeft van zijn pen en moet zijn lezers dus ook boeien met zijn verhalen. Hij beschrijft de gebeurtenissen niet erg zakelijk, maar heel intens en gedetailleerd. Hierdoor roept hij een gevoel op bij de krantenlezers alsof ze er zelf bij zijn geweest. In dezelfde krant waarin hij indringende verslag publiceerde, verscheen ook een advertentie waarin zijn andere activiteiten worden belicht.²⁴ Maakte hij misbruik van zijn positie als verslaggever om ook zijn andere talenten onder de aandacht te brengen? Feit is dat hij uiteindelijk koos voor een loopbaan als cabaretier en zanger. Misschien was voor hem dus ook de een zijn dood, de ander zijn brood. De redders kwamen bij toeval in die rol terecht. Zij kweten zich van hun taak zoals van hem mocht worden verwacht. Als dank ontvingen ze diverse eerbewijzen en onderscheidingen.

Maar prins Hendrik werd toch het belangrijkste gevonden. Uitgevers van prentbriefkaarten beeldden hem prominent daarop af. De redders, eerst nog in de reddingsboei, verdwenen naar de achtergrond. Eerst nog heldhaftig in een sloep en daarna helemaal uit beeld. Prins Hendrik zelf had zich eindelijk van een andere kant laten zien en kweekte hierdoor veel goodwill bij de Nederlandse bevolking. Niet alleen in Nederland overigens. Hij reisde half Europa af om het verhaal van de ramp en zijn eigen optreden telkens weer te vertellen. Zijn rol als redder werd ook flink uitgemeten op voorwerpen die aan de ramp herinnerden. Zelfs bij zijn dood in 1934 werd een herdenkingsbord uitgebracht waarop onder andere naar de ramp van de 'Berlin' werd verwezen.²⁵

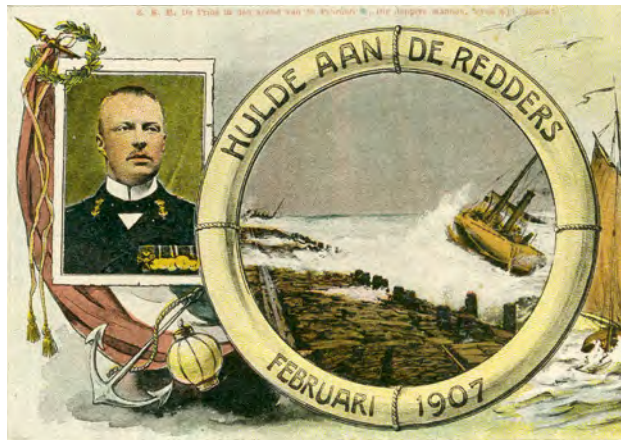
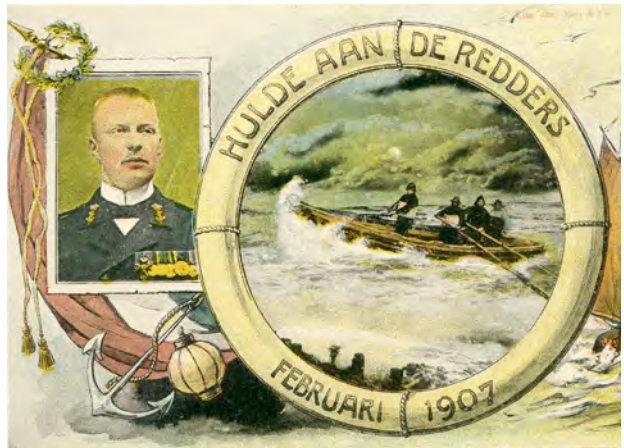
En dat het scheepwrak van de 'Berlin' ook na de dagen van de ramp nog de

²⁴ Advertentie in het *Algemeen Handelsblad* (27 februari 1907).

²⁵ Een exemplaar van het herdenkingsbord ter gelegenheid van het overlijden van Prins Hendrik op 3 juli 1934 bevindt zich in de collectie van Museum Flehite te Amersfoort, objectnummer 0001-003.

Afb. 5 'Hulde aan de redders, februari 1907'. Drie prentbriefkaarten waarop prins Hendrik prominent in beeld blijft, terwijl de redders steeds meer naar de achtergrond verdwijnen. (Collectie Maritiem Museum Rotterdam)

194

aandacht trok, blijkt uit een brief die George Reuchlin, directeur van de Holland-Amerika Lijn, schreef aan zijn aanstaande echtgenote. Op 3 maart 1907 vertrok hij 's ochtends vroeg voor een reis aan boord van het s.s. 'Nieuw Amsterdam' van Rotterdam naar New York. Diezelfde dag schreef hij: 'Interessant was nog het wrak der Berlin te zien. Het was nog een volkomen duidelijk beeld van hetgeen gebeurd was. De achter helft van het schip zat nog op den buitenkant van den pier met den breuk naar ons gekeerd zoodat men in het schip zag, terwijl het afgebroken voorschip aan den binnenkant van den pier onder water lag, met slechts de mast boven water waaraan als bakens brandende lantaarns geheschen waren aan welke wij op korten afstand voorbij voeren.'²⁶ Het is wrang te weten dat Reuchlin vijf jaar later in 1912 zelf zou omkomen bij de ramp met de 'Titanic'.²⁷

BIBLIOGRAFIE

- Bouten, Hub.J. *De scheepsramp aan den Hoek van Holland, of Het vergaan van de Berlin*, tweede druk. Venlo: De Maas, [1907].
- Brand, Ron J.W.M. "De kamers op dit schip zijn wel driemaal zoo groot als de salons bij ons thuis." George Reuchlin, een Rotterdamse passagier aan boord van de Titanic'. *Rotterdams Jaarboekje* 10 (2012): 84-101.
- Heijden, Cor van der. *Rampen en plagen in Nederland 1400-1940. Pestbacillen, paalwormen en plunderende Moscovieten* (Zaltbommel: Kempen, 2004): 176-181.
- Heijstek, P. en G.R. van Veldhoven. *In het zicht van de haven. Scheepsstrandingen bij Hoek van Holland 1875-1940*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1984.
- Loomeijer, Frits. 'De Hellevoetsluis in de problemen'. *Weekblad Schuttevaer* (5 september 1987): 11.
- Maaskant, Barend. *Hart tegen hart. De schipbreuk van de 'Berlin'*. Bussum: De Boer, 1972.
- Maaskant, Barend. *De koperen helm. Roman over de duikersfamilie Sperling*. Amsterdam: De Boer, 1956.
- N.N. 'De 'Berlin' vergaat bij Hoek van Holland'. *Het Reddingwezen* 1984 (jubileumnummer), 12-19.
- N.N., 'De schipbreuk van de Berlin. Het onderzoek van wege de Board of Trade (15 april en volgende dagen)', *De Zee. Tijdschrift gewijd aan de belangen der Nederlandsche stoom- en zeilvaart* 29 (1907): 319-341.
- Pisuise, J. Louis. *De schipbreuk van de "Berlin", 21 februari 1907. Volledig verhaal van de scheepsramp aan den Hoek van Holland*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1907.

Ron Brand (1960) studeerde bibliotheek- en documentatiewetenschappen in Den Haag en kunstgeschiedenis in Leiden. Hij werkt sinds 1983 in het Maritiem Museum Rotterdam, na diverse bibliotheekfuncties is hij nu conservator documentaire collecties (boeken, tijdschriften, handschriften, persoonlijke documenten en

²⁶ Stadsarchief Rotterdam (SAR), Reuchlin-archief, 963_113. Met dank aan Cathelijne Bolland die mij hierop attendeerde.

²⁷ Zie voor meer informatie hierover Ron J.W.M. Brand, "'De kamers op dit schip zijn wel driemaal zoo groot als de salons bij ons thuis.'" George Reuchlin, een Rotterdamse passagier aan boord van de Titanic', *Rotterdams Jaarboekje* 11de reeks, 10de jrg. (2012): 84-101.

technische documentatie). Hij publiceert regelmatig over maritiem-historische en kunsthistorische onderwerpen en bereidt een proefschrift voor over de Haarlemse zeeschilder Cornelis Claesz. van Wieringen (ca. 1575-1633).

Correspondentieadres: Ron Brand, Maritiem Museum Rotterdam, postbus 988, 3000 AZ Rotterdam. E-mail: r.brand@maritiemmuseum.nl.

BEZET DOOR HET IJS

De Nederlandse literaire verwerking van onfortuinlijke reizen ter walvisvangst in het rampjaar 1777/1778

BESET BY ICE

The Dutch Literary Resonance of Unfortunate Whaling Voyages in the Catastrophic Year 1777/1778

197

The Greenland whaling catastrophe of the year 1777 resulted in seventeen voyage descriptions, written in five languages over a period of 40 years. Travelogues in Dutch, German and Danish reflect the international character of the 18th century whaling trade. As for the Dutch literary setting, there appear to be great differences in style and processing between printed journals written by surviving seamen and descriptions written by or in collaboration with more or less professional authors.

Uit dit berichtje in de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 20 januari 1778 spreekt de bezorgdheid waarmee werd gewacht op nieuws van de niet teruggekeerde walvisvaarders die in het pakjjs in moeilijkheden waren geraakt.

Hamburg den 13 january. Tot heden toe heeft men hier geen de minste tyding ontvangen van het droevig Nootlot aan 5 van onze Groenlands-Vaarders en 3 Hollandse in Groenland, in 't gepasseerde Jaar overgekomen, dewelke nog in 't Ys bezet waren, toen het laatste van daar uit de Bezetting geraakten Schip weg zeilde, en in 't begin van de Maand September laatstleeden alhier retourneerde. [...] Men vreest dus met reden dat die Schepen en derzelver Manschap elendig in 't Ys zyn omgekomen.

Uiteindelijk zijn in 1777 voor de kust van Groenland zeven Hamburgse en zeven Nederlandse schepen vergaan en kwamen er honderden opvarenden onder barre omstandigheden om het leven.

In deze bijdrage onderwerp ik de reisbeschrijvingen die over deze ramp zijn beschreven aan een nader onderzoek. In welke talen en landen is er over de gebeurtenissen geschreven, en gedurende welke periode? Wie waren de auteurs? Met name voor de Nederlandstalige teksten worden verschillende manieren van literaire verwerking getraceerd. Maar allereerst ga ik in op de oorzaken van de rampzalige gebeurtenissen van het vangstseizoen 1777.

DE ACHTERGROND: WALVISVAART IN HET IJS

198

Hoe kon het tot deze ramp komen? De walvisvaart in arctische wateren was vanaf het begin in de vroege zeventiende eeuw een gevaarlijk bedrijf geweest, maar in de achttiende eeuw waren de risico's nog groter. Rond 1640 was door een mini-ijs-tijd het klimaat verslechterd: er was een koudere periode aangebroken waardoor het vangst- en verwerkingsseizoen korter duurde. Door verandering van de zee-stromen kwam er minder dierlijk plankton voor in de fjorden van Spitsbergen en rond Jan Mayen, de aanvankelijke vangstgebieden, alwaar het spek van de walvis-sen ter plekke op landstations als Smeerenburg tot traan werd gekookt. De Groen-landse walvissen gingen hun voedsel elders zoeken en moesten verder uit de kust worden bejaagd. De jacht verplaatste zich naar een uitgestrekt gebied langs de rand van het poolijs tussen Spitsbergen en Oost-Groenland. Vanaf ca. 1700 voer men met speciale schepen waarvan romp en voorstevan versterkt waren, de ijs-velden in.

Het ijs was voor de walvisvaarders zowel een vriend als een vijand. Immers: hoe dichter het ijsveld, des te minder ruimte hadden de walvissen, die regelma-tig boven moesten komen om te ademen, om te ontkomen aan de vangsloten met de harpoeniers; tegelijk was de jacht tussen de de drijvende schotsen levens-gevaarlijk, want voortdurend dreigden de schepen te worden ingesloten en ver-brijzeld. Een bijzonder gevaar vormden de ijsbergen, die vanwege hun diepgang naar zeestromen luisteren en aldus soms tegen de wind in dwars door de ijsvel-den braken, waarbij ze veelal een draaiende beweging aannamen en alles op hun weg vermaalden. Omdat in het poollandschap elk geluid ver draagt en afstanden moeilijk te schatten zijn, leverde dit natuurgeweld, *draai-ijs* genoemd, voor de zeelieden al van verre een angstaanjagend schouwspel op. De 'ijsvisserij', zo werd de walvisvangst in het ijs op hoge zee genoemd, was gevaarlijker en minder ren-dabel dan de baaivisserij die eraan voorafging.¹

Uit recent klimatologisch onderzoek is bovendien gebleken dat de ijscondities rond bepaalde jaren nog gevaarlijker waren door de zgn. *Atlantic Multidecadal Oscillation*, een cyclische afwisseling van warme en koude periodes waarbij om de ca 60 jaar koude periodes optreden. Rond 1775 was er duidelijk sprake van zo'n koude piek.²

-
- 1 Over de ijsvisserij Cornelis Gijsbertz Zorgdrager, *Bloeiende opkomst der aloude en he-dendaagshe Groenlandsche visschery* (Den Haag: P. van Thol en R.C. Alberts, 1727), 365-67; D. de Jong, H. Kobel en M. Salieth: *Nieuwe beschrijving der walvisvangst en haring-visschery (...) I. deel.* (Amsteldam: Jan Roos, Gerbrand Roos en H. Vermandel, 1792), 34-44; Louwrens Hacquebord: *Wildernis, woongebied en wingewest, Een geschiedenis van de poolgebieden* (Amsterdam: Atlas, 2015), 119-30; Jaap R. Bruijn & Louwrens Hacque-bord, *Een zee van traan, Vier eeuwen Nederlandse walvisvaart 1612-1964* (Zutphen: Wal-burg Pers, 2019), 92-94.
 - 2 "Catastrophic losses of many vessels in the icepack off East Greenland (Dutch whaling

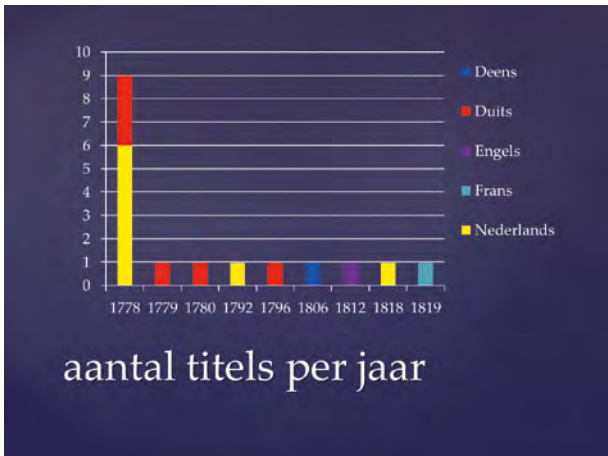

Afb. 1 Het vergaan van de walvisvaarder Wilhelmina in 1777. (Gravure van A Fokke Simonsz., Rijksmuseum Amsterdam)

fleet, AD 1777) and Baffin Bay (British fleet, AD 1830) may clearly reflect exceptionally severe sea ice conditions around the cool AMO peak years AD 1775 and AD 1835.” uit: N. Kuijpers e.a., ‘Atlantic Multidecadal Oscillation (AMO) and Baffin Bay sea-ice variability: its manifestation in European whaling vessel losses in icepack of Greenland waters’, poster gepresenteerd op de European Geosciences Union General Assembly, 10 april 2019, N. Kuijpers e.a., ‘Atlantic Multidecadal Oscillation (AMO) and Baffin Bay sea-ice variability: its manifestation in European whaling vessel losses in icepack of Greenland waters’, paper gepresenteerd op de European Geosciences Union General Assembly, 10 april 2019, <https://meetingorganizer.copernicus.org/EGU2019/EGU2019-2286-2.pdf>.

En zo raakten in het vangstseizoen 1777 veertien walvisvaarders, zeven uit Hamburg en zeven uit de Republiek, die ten westen van Spitsbergen op jacht waren, bezet in het ijs. Aan boord waren ruim 600 zeelieden, afkomstig uit Nederland, Noord-Duitsland en Denemarken.³ Een langdurige sterke noordoostelijke wind bemoeilijkte het om aan de greep van het kruierende ijs te ontsnappen. Met de Oost-Groenlandstroom dreven de schepen gedurende enkele weken langzaam naar het zuiden, waarbij ze voortdurend dreigden te worden verbrijzeld. Toen de eerste schepen vergingen, werden de opvarenden conform de regels van de walvisvaart aan boord genomen van de andere schepen. Toen het laatste schip, de *Wisselvalligheid* onder bevel van commandeur Klaas Jansz Kasterkum uit Huisduinen, op 11 oktober 1777 ten onder ging ter hoogte van Statenhoek, de zuidelijke kaap van Groenland, waren er 286 man aan boord. Uiteindelijk kwamen alle manschappen op de schotsen terecht. Een gedeelte gaf zich psalmenzingend aan het noodlot over; anderen begaven zich over de ijsschotsen op weg naar het vasteland, een zware tocht die velen niet overleefden. De 155 zeelieden die de kust bereikten, werden opgevangen door Groenlanders die in hun plaggenhuizen de schrale voorraden met hen deelden. In de loop van het jaar werden de manschappen met boten overgebracht naar Deense handelsnederzettingen of naar Groenlandse jagersnederzettingen in de buurt, alwaar ze op een schamel dieet in leven moesten zien te blijven. Na de overwintering zijn de overlevenden met Deense schepen naar Kopenhagen gezeild, van waaruit ze in de late zomer van 1778, een jaar later dan gewoonlijk, eindelijk naar huis konden terugkeren.

3 Al in 1719 was ook het vangstgebied ten westen van Groenland, Straat Davis, in gebruik genomen, waar de populatie nog niet overbevestigd was. De reis naar Straat Davis duurde echter langer, reden waarom het vangstgebied ten oosten van Groenland nog steeds werd opgezocht. De namen van de veertien vergane schepen met elk gemiddeld zo'n 45 opvarenden (tussen haakjes plaats van uitreding, naam en herkomst van de commandeur, datum van vergaan): *De Jonge Roggebloem* (Zaandam, Klaas Keuken (Huisduinen), "al vroeg"); *Die Frau Agatha* (Hamburg, Jens Hansen Praest (Rømø), 3 juni); *D'Hoopende Visser* (Amsterdam, Volkerts Jansz. (Nordmarsch (Hallingen)), 19 augustus); *De Twee Jonge Hermans* (Hamburg, Engelbrecht Jensen (Rømø), 20 augustus), *Het Witte Paard* (Hamburg, Marten Jansen (Ameland), 20 augustus); *Jacobus* (Hamburg, Peder Andresen (Rømø), 20 augustus); *De Vergulde Walvis* (Amsterdam, Roelof Meyer (Borkum), 20 augustus); *De Vrouw Wyva Ida* (Amsterdam, Jacob Bremer (Texel), 20 augustus); *Anna* (Zaandam, Jeldert Jansz. Groot (Schiermonnikoog), 7 september); *Sara et Cecilia* (Hamburg, Hans Petersen (Rømø), 30 september); *Mercurius* (Hamburg, Hans Christian Japsersen (Rømø), 30 september) *De Jufvrouw Clara* (Hamburg, Hidde Dirks Kat (Ameland), 30 september), *Willemina* (Zaandam, Jacob Hendrik Broertjes (Huisduinen), 13 september); *Wisselvalligheid* (Zaandam, Klaas Jansz Kasterkum (Huisduinen), 11 oktober). Het precieze aantal doden en vermisten is moeilijk te becijferen, maar ligt zeer waarschijnlijk hoger dan het veelgeciteerde aantal van ca. 300 man die Leinenga (voor slechts 10 van de 14 schepen) noemt (J.R. Leinenga, 'Een koud verblijf in Groenland en Canada', in: Louwrens Hacquebord, Jur. R. Leinenga, Ko de Korte, *Nederlanders in de poolwinter* (Groningen/n: Arctisch Centrum/Knoop Haren bv, 1989), 43).

Grafiek 1 Reisverslagen over de Groenlandse walvisvaartramp van 1777-1778: talen en jaren van verschijnen

BESCHRIJVINGEN VAN ONFORTUINLIJKE REIZEN TER WALVISVAART: HET CORPUS

Het ongeluksjaar 1777/1778 was bij lange niet het enige jaar waarin tal van walvisvaarders in het ijs zijn gebleven.⁴ Bijzonder is wel het grote aantal gedrukte reisverslagen dat over deze ramp in binnen- en buitenland is verschenen. De bovenstaande grafiek geeft een overzicht van de literaire productie.⁵ Het corpus beslaat in totaal zeventien reisverslagen (alle gevonden titels worden opgesomd in de bijlage bij dit artikel). Aanvankelijk domineren de talen Nederlands en het Duits, later gevolgd door het Deens, Engels en Frans. Het Nederlands, Duits en Deens weerspiegelen het internationale karakter van de arctische walvisvaart, waarin Nederlandse en Deense commandeurs in dienst konden zijn van Duitse rederijen, en Duitse commandeurs voor Nederlandse reders konden varen; omdat veel aanmonsterende bemanningsleden uit dezelfde streek kwamen als de comman-

4 Alleen al voor de periode 1669-1725 vermeldt Zorgdrager (*Bloeiende opkomst*, 302-6) in totaal 320 schepen die 'In 't ys [zijn] gebleven en verongelukt'. Dat komt neer op een gemiddelde van bijna zes schepen per jaar (waarbij de aantallen sterk schommelen tussen 0 en 23 (in 1685, van 212 uitgevaren schepen). Voor de achttiende eeuw als geheel liggen de verliescijfers gemiddeld lager: Leinenga vermeldt op basis van statistisch onderzoek voor de periode 1701-1800 299 vergane schepen bij in totaal 14.097 reizen ter walvisvaart naar Groenland en Straat Davis (J. Leinenga, *Arctische walvisvangst in de achttiende eeuw, De betekenis van Straat Davis als vangstgebied* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1995), 183-187, zie ook J. de Bruijn en L. Hacquebord, *Een zee van traan*, 145, tabel 20).

5 Hierbij beperk ik me tot achttiende- en negentiende-eeuwse gedrukte reisverslagen die in hun geheel aan de ramp zijn gewijd. Niet meegerekend zijn niet-gepubliceerde handgeschreven logboeken van opvarenden van de 231 schepen die in 1777 ter walvisvangst naar Spitsbergen voeren. Een verhaal apart vormen ook de twintigste-eeuwse en eenentwintigste-eeuwse heruitgaven en adapties.

deurs (veelal een van de Waddeneilanden), vormde ook de bemanning wat het land van herkomst betreft in de regel een bont gezelschap. De Franse en Engelse teksten zijn latere vertalingen, die getuigen van een nog bredere belangstelling voor de verhalen. Naast de brede ruimtelijke verbreiding⁶ is er sprake van een opvallende spreiding in de tijd: weliswaar stamt het merendeel van de verslagen uit de jaren 1778-1780, toen de nieuwswaarde nog hoog was, maar ook nog veertig jaar na dato, in 1818-1819, zijn er nog reisbeschrijvingen verschenen.

202

Bij de auteurs gaat het enerzijds om opvarenden (van zeven van de veertien schepen hebben bemanningsleden hun belevenissen gepubliceerd), anderzijds om min of meer professionele literatoren die zich van de verhalen meester gemaakt en er een eigen draai aan hebben gegeven.

Ook als we ons hier beperken tot de zes Nederlandstalige reisverslagen, zien we een brede spreiding in de tijd (1778-1818) en verschillende types van auteurs: dit zijn variabelen voor verschillende manieren van literaire verwerking. Er kan hierbij onderscheid worden gemaakt tussen gedrukte journalen en literaire reisbeschrijvingen.⁷

GEDRUKTE REISVERSLAGEN VAN OPVARENDEN

De reisverslagen die twee behouden uit het ijs teruggekeerde commandeurs kort na thuiskomst publiceerden, zullen in het thuisland gretig zijn gelezen. Van Jeldert Jansz. Groot verscheen in 1778 een *Beknopt en Getrouw Verhaal, van de Reys van Commandeur Jeldert Jansz Groot, uit Texel na en in Groenland*. De Amelander Marten Jansen schreef een *Kort, doch Echt-Verhaal [...] Weegens het Verongelukken van zyn Schip, genaamd Het Witte Paard, en nog Negen andere Scheepen, dewelke alle Verongelukt zyn, in Groenland, door de bezetting van 't West Ys, ten Jaare 1777*. Jansens werk beleefde twee drukken. In de tweede was een brief van zijn eilandgenoot Hidde Dirks Kat afgedrukt, 'aan zyn Huisvrouw [= echtgenote], geschreeven uit Straat-Davids, behelzende meede haare [= hun] Ongelukken en Rampen op Reis geleden'. Kat zelf publiceerde nog in 1818 een *Dagboek eener reize ter walvisch- en robbenvangst, gedaan in de jaren 1777 en 1778*, dat vanwege het gemengde auteurschap verderop ter sprake komt.

Dat kort na de ramp de nieuwswaarde hoog was, blijkt uit een compilatie van de verslagen van Groot en Jansen in de *Enkhuizer Almanak* van 1779, getiteld *Be-*

6 Hetzelfde beeld, maar nu met een duidelijk accent op de Noordelijke Nederlanden, Noord-Duitsland en Denemarken, spreekt uit de plaatsen van verschijnen (tussen haakjes het aantal titels): Altona (1), Amsterdam (6), Bremen (1), Edinburgh (1), Fridericia (1), Haarlem (1), Hannover (1), Leeuwarden (1) Lübeck (2), Parijs (1), Praag (1).

7 Vgl. de verhelderende bijdrage van Marijke Barend-van Haften, "Van scheepsjournaal tot reisverhaal: een kennismaking met zeventiende-eeuse reisteksten," in *Literatuur* 7 (1990): 222-28.

knopt Verhaal Wegens het verongelukken van verscheide Schepen in het Jaar 1777. Tusschen het Ys in Groenland; met de deerniswaardige Omstandigheden en Sukkelingen van het Scheepsvolk, en eindelyk hunne gelukkige redding. Door de *Enkhuiser Almanak*, een populair naslagwerk dat in de woorden van de compilerator 'in handen van de meesten onzer Landgenooten komt', verkregen de dramatische gebeurtenissen een algemene bekendheid.

De commandeur had als werkopdracht gedurende de reis een logboek bij te houden waarin elke dag nauwkeurig aantekening werd gehouden van zaken als weersomstandigheden en vangstresultaten. Hoewel in de titel een aanduiding als *Dagverhaal* of *Journael* ontbreekt, staan de verslagen van Groot en Jansen in literaire vormgeving nog dicht bij dit zakelijke genre. In onopgesmukte, emotieloze, precieze en korte vorm worden de gebeurtenissen verhaald, veelal voorzien van een datumkopje. Ter illustratie Groots schildering van de opvang van de aan land gekomen schepelingen door de Groenlandse bevolking:

de Groenlanders [...] ontvingen ons buiten verwagting zeer wel. Wy vonden daar 2 Huizen of Tenten, waar in by gis 70 a 80 Menschen van de beide Sexen en Kinderen zig bevonden. Verdeelden onze Manschap, in yder Tent 21 Koppen, waar onder myn Scheepsvolk bestaan hebbende in 44 Man, nog alleen overig waren myn Zoon, oud omtrent 9 Jaaren, myn Kok, Koksmaat en myn Kajuitwagter. De Groenlanders lieten ons in hunne Huizen komen, en gaven ons den eersten middag van hunne spyze te eeten, te weeten: eerst gedroogde Spiering, die redelyk wel smaakte. Vervolgens Robbenvleesch, welke wy in het eerste niet konden gebruiken; doch door hongersnood gedrongen ons daar meede hebben moeten behelpen. Ons verblyf hier was zeven dagen. (p. 10-11)

Van geleden ontberingen en opluchting over de redding is geen sprake; emoties als de aanvankelijke angst voor de Inuit-bevolking⁸ blijven impliciet en worden hoogstens summier aangeduid; de aandacht gaat vooral uit naar primaire zaken als voedsel en een dak boven het hoofd. Ook de betrekkelijk eenvoudige stijl draagt bij tot een effect van authenticiteit.

Een vast motief in de verhalen van de opvarenden is de aan het einde van de reis uitgesproken dankbaarheid aan God voor de behouden terugkeer. In de woorden van Jansen: 'alzo, God zy dank, deeze zeer gevaarlyke Reis in eene doorgaande redelyke gezondheid hebben doorgebracht.' (p. 16). De religieuze zingeving van de ge-

⁸ Belangstelling voor de Inuit-cultuur moet ook een reden zijn geweest de reisverslagen te publiceren. Er gaat veel aandacht uit naar de huisvesting, de kleding, de jachttechniek, de voeding en het sociale leven van de Groenlandse bevolking waarmee de schipbreukelingen tijdens de overwintering in contact kwamen; Deze belangstelling spreekt uit contemporaine publicaties als de Nederlandse vertalingen van de Groenland-beschrijvingen van Hans Egede (1746), Johan Anderson (1750, 1756), David Cranz (1767, 1779 en 1786) en Egedes kleinzoon Hans Egede Saabye (1818).

beurtenissen stemde overeen met de diepe godsdienstigheid van de (veelal doopsgezinde) zeelieden en paste bovendien in het gangbare *providentia*-discours.

De contacten met de Groenlandse bevolking verliepen doorgaans vreedzaam, en de meeste Nederlandse berichten zijn vol lof over de hartelijke ontvangst die de schipbreukelingen ten deel viel. Een uitzondering is het relaas van matroos Reinier Hylkes uit het Friese Warnt: *Merkwaardig verhaal van Reinier Hylkes, als matroos met het schip De Hopende Visser commandeur Volkert Jansz. ten jare 1777 na Groenland uitgevaren op de walvisvangst en aldaar met 9 andere schepen verongelukt*. Amsterdam: Nicolaas Byl, 1779. Volgens een advertentie van de uitgever in de *Noordhollandse Courant* van 27 mei 1779 vormt Hylkes' werk, waarin hij vertelt 'hoe verscheiden van hun door de Wilden zyn vermoord geworden, ook hoe hy nakend over de Rotzen is gevlugt en daar door de Handen van de Wilden is ontkomen', bij de reeds verschenen verslagen een 'nootwendig byvoegzel'.

Anders dan de logboekachtige verslagen van de commandeurs Groot en Jansen levert Hylkes een kort maar dramatisch verhaal met een hoge mate van emotionaliteit. Ter illustratie een passage waarin Hylkes naakt het ijsskoude water wordt ingedreven en met stenen wordt beworpen:

Intusschen was myn geduurig gebed tot God om uitkomst, het welke Hy my ook naar zyne oneindige goedheid, op eene wonderbare wyze gegeven heeft, dog eerst moest ik nog een zware ramp ondergaan. Na dan met myn Huisman nog eenige tyd gevaren te hebben, vroeg ik hem, *of hy my by een Deensche Koopman wilde brengen*. Zyn antwoord was *Neen, dat zal ik nooit doen, en als gy my niet langer dienen kund, zal u doen zo als ik met uw medemaats gedaan heb*. Dit antwoord trof my zwaar, zo dat ik al zugtende henen ging en God om hulpe bad. Eenige tyd hier na ontkleedede[n] zy my *geheel naakt*, dreven my na 't water en wilden dat ik daar in zoude lopen, om te verdrinken, zelfs wierpen zy met steenen; aan de kant van 't water gekomen zynde, en ziende dat myn bidden niet hielp, besloot ik my zo lang ik konde te verweren, te dien einde nam ik ook steenen op, daar ik hun mede gooiden, toen lieten zy van my af, zeggende met deze of dergelyke woorden *te mane mo maatje, of morgen zult gy in 't water*. (p. 6-7)

Uit de fraaie volzinnen, doorspekt met cursiveringen en verlevendigende citaten, spreekt een literaire scholing die voor een eenvoudig zeeman beslist ongewoon is. Het vermoeden dat de uitgever of een andere tussenpersoon Hylkes' verhaal heeft bewerkt, wordt bevestigd door het *Berigt aan den Lezer*:

De Matroos *Reinier Hylkes*, kwam in 't begin van May in deze Stad; ik ontmoetede hem op de Beurs, en bevond dat hy een kundig man was, daarom verzogt ik hem by my aan huis, daar ik hem in 't byzyn van *twee* myner Vrienden, over verscheidene zaken onderhield, en bevonden hebbende, dat hy in zyne verhalen volkomen overeenstemden met die van *Marten Jansen* en *Jeldert Jansz Groot*, nam ik de moeite op my, om uit zyn geschreven MEMORIE, (zo hy 't noemd) het voornaamste

te trekken, en dit in wat geschikter order ter Drukpers overtegeven. De Styl is hier en daar juist niet vloeiende, maar ik wilde my liever aan zyn *eenvoudig*, en in *alle opzichten waar verhaal* houden, dan 'er eene *sierlyke* verhandeling van maken.⁹

Ook bij de gedrukte journalen van de commandeurs moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat de tekst door iemand in dienst van de uitgever is bewerkt, zij het vermoedelijk minder ingrijpend dan in het geval van Hylkes.

EEN LITERAIRE REISBESCHRIJVING VAN DE VERLICHTING: HET ECHT HISTORISCH VERHAAL

205

De gedrukte reisverslagen van opvarenden waren niet de enige berichten. Uit de mond van drie overlevenden tekende een naamloze broodschrijver een *Echt historisch verhaal op Wegens het verongelukken van hun Schip, de Wilmiëna [...] Als ook de Nootlottige en Droevige Ongelukken van nog Negen andere Scheepen, dewelke alle verongelukt zyn in Groenland, door de Bezetting van het West-Ys, in den Jaare 1777.*¹⁰ Op 12 juli 1778 ziet de schrijver drie zeelieden door Amsterdam lopen, gehuld in Eskimokleding. Vermoedend dat het overlevenden zijn van de Groenlandse scheepsramp van de afgelopen winter, spreekt hij ze aan. En inderdaad, het blijken opvarenden van de *Wilhelmina*, in 1777 in het ijs vergaan. Het verhaal van de drie Duitse zegslieden wordt door de schrijver bloemrijk naverteld. Ter illustratie allereerst de beschrijving van een opdoemende ijsberg:

Geen weldenkende zal zulks den Schryver betwisten, zo hy vertrouwd, O Atheïste, Dieisten, Twyfelaars, en alle die zeggen dat 'er geen GOD is; of dat alles uit de Natuur voortkomt. Had gy die Vervaarlyken Ysberg gezien, gy zoude hebben moeten

9 Na afloop van het verhaal wordt nog eens verwezen naar de autograaf van Hylkes, die kennelijk de ruwe versie bevatte: 'Het eigenhandig geschrift van *Reinier Hylkes*, is dus onderschreven: *Ik heb dit zo na doenlyk na myn onthoud opgemaakt, hoewel het voor my onmooglyk is, om al ons leyden en ellende stiptelyk te konnen opgeven. Dus eigenhandig ondertekend.*' (p. 11).

10 Een gedeelte van de opbrengst van het boekje was bestemd voor de berooide zeelieden, zodat deze weer naar huis terug konden keren. De tot dusver onbekende schrijver is tevens de anonieme auteur van minstens twee andere beschrijvingen van rampzalige gebeurtenissen: zijn debuut *Singulierien of byzonderen Historien, wegens het verongelukke van het Groenlands schip, De Juffrouwen Anna Cornelia en Anna, waarop Commandeerde als Commandeur Dirk Cornelisse Hoogerduin, van de Helder [...]* (Amsterdam, W.A. Leeuwendaal, 1774) en het *Echt Omstandig Verhaal, Wegens het tot Curacao in de Lugt Gespronge Hollands Schip van Oorlog, Alphen [...]* (Amsterdam, Dirk Schuurman, 1778). Zijn betrokkenheid bij rampen blijkt ook uit een door hem ontworpen "Plan [...]" om de Ongelukkige Menschen die in den Jare 1775. tusschen de 14 en 15 November door een geweldige overstroming van het Water en een Inbraak der Dyken op verschyden plaatzen dezer zeven Verëenigde Provintien, ten eenemaal van Have en Goed ontblood wierden, te hulp te koomen, met een Capitaal van 640-656 Guldens." (*Echt historisch verhaal*, Voorbericht).

Afb. 2 Teruggekeerde walvisvaarder in Groenlandse kledij, met broek, jas en laarzen van zeehondenleer. Frontispice *Historische wahre Nachricht von dem Elend und Drangsalen des im Jahre 1777 auf dem Wallfischfang nach Grönland abgefarnen verunglückten Schiffes Wilhelmina, unter dem Kommandeur Jakob Henrich Broertjes. Aus den Holländischen Tagebuche und mündlicher Erzählung der drei Matrosen Harm Henrich Kröger, Harm Henrich Kröger, des Sohns, beide von Oldenesch im Delmenhorstischen und Kasten Rülke, aus Lesum eine Meile von Bremen. übersetzt. Bremen, 1779.*

uitroepen weg Wangevoelen, weg vervloekte Consepten, Ja daar is een GOD, en het is door hem, daar deeze wonderen door geschieden. Niet alleen dit, maar gy had even als wy U Gebeden Hemelwaarts gezonden, gy zoude met verslaage en Sidderende Zielen den Almagtigen met ons hebben aangeroepen. Want wie zoude niet Beeven en zich verneederen voor den Maker en Formeerder, door wiens hand zulks geschied, te meer als gy gezien had, (zo als wy met naare oogen beschouden,) hoe die eiselyke Berg, zo zwaar, zo Breed, zo Hoog, dat het menschelyke Oog de punt niet beryken kon, echter met een Snelle vaart als of het een pluim was, onder de Lyzyde langs ons Schip heen streefde, het welk zulk een vreeslyke Beroerte in het Ys veroorzaakten, dat alles Sitterde en Beefden, en was het wel wonder? (p. 8-9)

De ijsberg is angstaanjagend, maar tegelijk een vingerwijzing van God en daarmee een bewijs van Zijn bestaan. Deze passage vormt een treffend staaltje van een sublieme arctische natuurbeschrijving zoals deze in de achttiende en negentiende eeuw in de literaire mode waren.¹¹

¹¹ De auteur verwijst bij de beschrijving van de ijsberg naar een gedicht *De Lof der God-*

Verderop in het verhaal vinden we een beschrijving van een Groenlands huishouden:

Als de man met zyn Schuitje uitgeweest is! En een Zee-Hond of Rob gevangen heeft, trekt hy de Schuit en het geen hy met zich brengt op het Land dat het even van het Waater bevryd is, laat zyn Vistuig, en is het op de Jagt zyn Jagt gereedschap en al wat hy heeft leggen, gaat leedig zonder iets met zich te draagen, na de onderaardsche Wooning, daar hem zyn Wilde Vrouw verwelkomt, die hy zyn Vangst bekend maakt, terstond vervoegt zy haar daar na toe, brengt de Schuit in vyligheid, sleept de gevangen buit op een Klip, vild de Zee-Honden of Robben de huid af, brengt het vlys in de Wooning, droogd de Vellen die zy naderhand Touwd of Beryd, maakt van de Ruigen Vellen daar zy het hair op laat blyven, Winter kleederen, en van de Vellen, daar zy het hair af broeid, Kleederen voor de Zoomer, ook Laarzen, in 't kort de man doet niets als dat hy de kost ophaalt.

Wat dunkt U Salet Dametjes die alle morgen een Uur of twee met een Fransche Kapper om brengen, wiens deugden zyn beeter, en wie betragt beeter zyn pligt, Gy of een Wildemans wyf. (p. 28-29)

De Inuit-vrouw wordt hier op retorische wijze gepresenteerd als een 'edele wilde'. Aldus wordt het verhaal van de Groenlandse scheepsramp gebruikt als kapstok voor 18de-eeuwse Verlichtingstopics als de rol van de vrouw en het zedelijk peil van natuurvolkeren.

Het succes van deze literair-retorische stilering blijkt uit twee Duitstalige versies die zijn verschenen, in 1779 en in 1796 (Bijlage, nr. 9 en 13).¹²

HIDDE DIRKS KATS *DAGBOEK EENER REIZE TER WALVISCH- EN ROBBEN-VANGST (1818)*

Door het betrekkelijk late verschijningjaar neemt Kats *Dagboek eener reize ter walvisch- en robbenvangst, gedaan in de jaren 1777 en 1778* een bijzondere plaats in. De uitgave is tot stand gekomen in nauwe samenwerking met de Friese schoolopziener Marten Martens (1773-1852).¹³ Martens, die tijdens een inspectiebezoek ken-

heid, dat hij in 1777 had gepubliceerd in het periodiek *De Liefhebbers der Kundige Nederlandsche Autheurs* (vgl. A. Hanou/H Beelen in *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften*, www.enti815.nl). Over literaire sublimiteit en arctische landschappen zie. Francis Spufford, *I may be some time. Ice and the English imagination* (New York: Picador, 1997), 16-40.

12 Maïke Schmidt schrijft het auteurschap van deze Duitse versies toe aan de opvarende Harm Henrich Kröger, die in werkelijkheid een van de drie zegslieden van de anonieme schrijver was, en komt daardoor tot een verkeerde inschatting van de authenticiteit (Maïke Schmidt, *Grönland - Wo Nacht und Kälte wohnt, Eine imagologische Analyse des Grönland-Diskurses im 18. Jahrhundert* (Göttingen: V&R, 2011).

13 Over Martens algemeen zie *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt*.

nis zal hebben gemaakt met Kat, vond diens dagboek na lezing zo belangwekkend dat hij de inmiddels zeventigjarige auteur om toestemming vroeg het in druk te doen verschijnen.

Martens' benoeming tot schoolopziener was kort na de *Wet op het Lager Onderwijs en Schoolwezen in de Bataafsche Republiek* van 3 april 1806 gevolgd. Door deze schoolwet werd het basisonderwijs op een nieuwe leest geschoeid. Een landelijk opgezette schoolinspectie hield toezicht of de nieuwe schoolregels werden nageleefd. In 1806 werden een groot aantal schoolopzieners benoemd. In de geest van de Verlichting was het ambt van toezichthouder in het onderwijs niet meer voorbehouden aan predikanten van de Gereformeerde Kerk. Martens was van doopsgezinde huize: zelf zoon van een predikant, was hij na zijn studie theologie beroepen in de gemeente in Holwerd, Blija en Visbuurt.

208

Op Ameland zal Martens met belangstelling kennis hebben genomen van de belevenissen van zijn geloofsgenoot Hidde Dirks Kat. Naast zijn werk als predikant en schoolopziener was Martens immers ook letterkundig actief. In 1796 was door hem een vertaling uitgebracht van een verhaal van Thomas Day: *History of little Jack*. Martens was persoonlijk bekend met de Haarlemse literator, uitgever en boekhandelaar Adriaan Loosjes (1716-1818), die ook al doopsgezind was. Loosjes was op 28 februari 1818 onverwacht overleden, maar hij moet samen met Martens nog de uitgave van Kats dagboek hebben gepland, dat in hetzelfde jaar door zijn weduwe, die het uitgeverijbedrijf voortzette, voor de prijs van 1 gulden en vier stuivers op de markt werd gebracht.

Tussen 1818 en 1840 vertaalde en bewerkte Martens zo'n veertig boeken, waarvan zesentwintig voor de Haarlemse uitgever Loosjes.¹⁴ Voor Martens vormden de inkomsten uit dit letterkundige bijbaantje een welkome aanvulling op zijn magere predikantensalaris. Maar Martens was méér dan een broodschrijver: in zijn literaire werk zette hij inhoudelijke accenten die in het verlengde lagen van zijn andere twee beroepen. Reeds de door Martens vertaalde *Kleine Jack* van 1796 was blijkens de titelpagina 'Zeer geschikt tot een Leesboekje voor de jeugd.' De opvoedkundige inslag is ook zichtbaar in uit het Duits vertaalde werken als Löhrs *Kinderlijke oogenblikken aan den godsdienst toegewijd* en August Heinrich Sie-

De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852), ingeleid en van aantekeningen voorzien door Sibrand P. Martens en Simon Vuyk onder eindredactie van Piet Visser (Hilversum: Verloren, 2005), 128-29. De totstandkoming van Martens' editie van Kats dagboek heb ik uitvoeriger beschreven in: 'Zeer zeldzame lotgevallen. De meerstemmigheid van het dagboek van commandeur Hidde Dirks Kat'. In *Het dagboek van de Amelander walvisvaarder Hidde Dirks Kat, De meest vergeten schipbreuk uit de vaderlandse geschiedenis 1777-1778*, hertaald door Jantine van der Knaap en Anna Trap (Leeuwarden: Uitgeverij Wijdemeer & Mauritsheech Publishers, 2018), 77-87.

14 Zie voor een bibliografisch overzicht *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt*, 185-193.

Afb. 3 Portret van Hidde Dirks Kat, gravure op de titelpagina van zijn *Dagboek* (1818)

becks *Zielleer voor kinderen*. Vaak deden dit soort deugdzame boeken dienst als prijzen voor goede leerlingen. In Martens' pedagogische programma pasten ook geschiedenissen en reisverhalen. In 1819 verschenen bv. *de Lotgevallen van een Zwitschers landverhuizer op zijne reize naar Noordamerika en de West-Indiën en vandaar terug in 1816, 1817 en 1818*. Ze waren blijkens de titelpagina 'Naar het Hoogduitsch vertaald door de uitgever van H.D. Kats' dagboek.' In de literaire carrière van Martens vormde het *Dagboek* van Kat het startpunt van een lange reeks van soms avontuurlijke, maar altijd opbouwende verhalen, met name bedoeld als goede lectuur voor de schoolgaande jeugd.

209

De plotseling oplevende belangstelling voor het rampzalige verhaal van Kat in 1818 staat dus in direct verband met de onderwijshervorming van 1806, die een uitbreiding van de schoolinspectie en een groeiende behoefte aan goede lectuur voor de jeugd met zich mee bracht. De literaire ambities van Martens richtten zich op deze nieuwe lezersmarkt.

Martens benadrukt in het *Voorberigt* de authenticiteit van Kats 'waarachtig verhaal': 'Om het oorspronkelijke niet te verminken, is er hier en daar slechts een weinigje aan den stijl gevijld en de spelling naar de thans gewettigde gewijzigd.' Maar in een bijzin laat hij doorschemeren dat er sprake is geweest van redactionele bewerking: 'om, ten dienste der scholen dit verhaal zoo te wijzigen dat het een Leesboek voor de jeugd vormde.'

Welk aandeel heeft Martens gehad in het totstandkomen van het *Dagboek eener reize ter walvisch- en robbenvangst, gedaan in de jaren 1777 en 1778*? Beluisteren we in het *Dagboek* uitsluitend de oorspronkelijke stem van de commandeur, 'the voice of the whale man',¹⁵ of is ook de stem van de schoolopziener/predikant/letterkundige hoorbaar, die Kats authentieke verhaal heeft gekneed naar de literaire normen van zijn tijd?

Martens deelt mee dat hij niet alleen de spelling heeft overgezet naar de wettelijk voorgeschreven Siegenbeekse schrijfwijze, maar ook dat hij 'een weinigje aan

¹⁵ Aldus de titel van een door Stuart C. Sherman beschreven collectie historische dag- en logboeken van Amerikaanse walvisvaarders: *The voice of the whalerman, with an account of the Nicholson Whaling Collection*. Providence, 1965.

den stijl [heeft] gevijld'. Om het karakter van deze redactionele ingrepen te bepalen, kunnen we als meetpunt Kats brief van 4 februari 1778 aan zijn vrouw nemen, die in dat jaar was afgedrukt in de tweede druk van het reisverslag van zijn eilandgenoot Marten Jansen. We moeten bedenken dat een dergelijke brief bedoeld was om in een brede kring van familieleden en bekenden te worden voorgelezen en van hand tot hand te gaan. Daarom geeft ook dit egodocument een getrouwe indruk van Kats openbare manier van schrijven.

In de volgende briefpassus beschrijft Kat gebeurtenissen van 7 oktober, als de schipbreukelingen proberen bij Statenhoek de wal te bereiken:

210

de Klok 9 uur gingen wy met ons 49 Man weg, twee bleeven in de Sloep leggen, die niet gaan konden, de eerste dag verdrongen daar verscheiden van het Volk by ons, ik zelfs raakte 2 maal tussen de Schotsen, en over het Hooft toe nat, maar kreegen my weer, moesten toen met die natte Kleeren loopen

De commandeur deelt de geleden verschrikkingen en ontberingen in een nevenschikkende stijl mee, waarbij hij korte hoofdzinnen met komma's aan elkaar rijgt. De grammaticale correctheid wordt daarbij wel eens uit het oog verloren. Een soortgelijke manier van formuleren treffen we ook aan in de in 1778 gedrukte reisberichten van Jeldert Jansz. Groot en Marten Jansen.

In het *Dagboek* van 1818 luidt de betreffende passage:

Sommige onzer, pogende van de eene op de andere schots te komen, geraakten, door de gladheid van het ijs, tusschen de schotsen, in het water, verdrongen, en werden tusschen het ijs verpletterd. Ik zelf geraakte tweemaal van het ijs af, doch werd telkens weër opgehaald en gered door de twee haken, vóór dat het ijs zich weër toesloot, en moest zoo met mijne natte kleederen al den volgenden tijd gaan, hetwelk mij ongemeen verzwakte.

In het door Martens uitgegeven *Dagboek* is de stijl eerder onderschikkend: de zinnen zijn langer en ingewikkelder, met veel ingebede bijzinnen. Ook door constructies als *van de eene op de andere schots* en *werd telkens weër opgehaald en gered* wordt de syntactische spanning vergroot. In deze geschoolde en formele manier van schrijven is de hand van de geletterde Martens te herkennen.

Dat Martens' redactionele inspanningen effect sorteerden, blijkt uit een boekbespreking uit 1819 in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De anonieme recensent velst het volgende waardeoordeel:

Wij bewonderen in deze bladen den moed, de standvastigheid en godsvrucht, met welke Kat bijna ongeloofelijke rampen heeft doorgestaan; maar bewonderen ook de eenvoudigheid, de opregtheid en welsprekendheid, met welke hij die rampen verhaalt. Het is wel mogelijk, of liever zeer waarschijnlijk, dat vele menschen zullen vragen, hoe men dan welsprekendheid kan vinden in een dagboek, van eenen zeeman, over eene reize ter walvisch- en robbevangst! Maar deze menschen voe-

den andere denkbeelden over de welsprekendheid, dan wij, die voor ons meenen, dat het hart welsprekend maakt, dat het eenvoudige het zegel is van het ware, dat het ware alleen het natuurlijke is.

Hier wordt gezegd dat de *eenvoudigheid* en *oprechtheid* redenen waren het werk te prijzen, maar dan wel in combinatie met *welsprekendheid*. Uit de recensie blijkt dat de taalkundige en stilistische vorm in de smaak viel. Het succes was mede te danken was aan de beschaafd-artificiële schrijftaal waarin Martens Kats spontane, minder gepolijste verteltrant had overgebracht.

De bespreking in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zet ons op het spoor van een nog diepere laag van redactionele bemoeienis. De recensent vervolgt:

211

Zoo waar is het, dat het gevoel van een blank en ongekunsteld hart zich overal in dezelfde toonen uitstort. Opvoeding, of volkskarakter, moge die toonen hier of daar eenigzins wijzigen, de goede natuur behoudt toch altijd den boventoon, en deze stem bekoort en verrukt ons.

Hier wordt in het werk de gevoelvolle toon geprezen, de manier waarop in het *Dagboek* uitdrukking is verleend aan de gemoedsbewegingen van de commandeur.

De brief van Hidde Dirks Kat van februari 1778 heeft net als de journalen van Groot en Jansen een zakelijke toon. In de eerste zinnen maakt hij summier gewag van 'droevige omstandigheden' waarin hij 'tot myn leedwezen' zijn schip heeft verloren, en in een post scriptum maakt hij nog eens gewag van 'de droevige tyd'. Alleen als Kat vertelt hoe hij na de barre zwerftocht over het ijs op 16 oktober van enkele Groenlanders wat robbevees en spek te eten krijgt, klinkt in een beelden- vergelijking zijn oprechte blijdschap door: "het smaakte ons zo zoet als honing, want wy waaren regt uitgehongert, gelyk gy wel kunt denken". Meer geeft Kat van zijn emoties niet prijs: 'al de elenden, en droefheid, die ik hebbe beleeft, kan ik met geen Pen beschryven', deze verzuchting tegen het einde van de brief is niet alleen een retorische gemeenplaats, maar lijkt uit het hart te komen. In de verslagen van Kats collega's Jelderts Jansz. Groot en Marten Jansen is het al net zo: door deze mannen worden de feiten nauwkeurig uitgemeten, maar over hun gevoelens bewaren ze het stilzwijgen, en als ze dat verbreken, dan alleen in algemene termen.

Bij lezing van het dagboek van 1818 worden we daarentegen getroffen door de gevarieerde manier waarop uitdrukking is verleend aan een breed spectrum van menselijke gevoelens. Voor de angst die werd uitgestaan vinden we begrippen als *vrees*, *angstvolle toestand*, *de dood voor oogen*, *de nacht viel ons lang en bang*, *schrikbarend*, *verbazend*, *ontzonk mij de moed en ijsselijk*. De droefheid en wanhoop waaraan Kat en de zijnen ten offer vallen, wordt omschreven met termen als *zware gepeinsen*, *zeer smartelijk*, *hopeloos*, *schier niet om uit te houden*, *veel droefheid*, *met een diep neerslachtig hart*, *met hartverscheurende smart*; *bereid zijnde*,

om dáár onzen geest aan onzen Formeerder terug te geven; onze hersenen waren opgevuld van treurige nagedachten. Ontroering wordt verwoord met adjectieven als zeer aandoenlijk en weemoedig. Ook de lichamelijke en geestelijke uitputting wordt beschreven: *afgesold door vermoeidheid, vermoeid en moedeloos*. Daarentegen worden vreugdevolle emoties verwoord door *hoop, blijdschap, tot meerdere vertroosting, boven verwachting, onze blijdschap was onbeschrijflijk groot, nieuwe moed, groote blijdschap, overgrootte blijdschap, zielroerende blijdschap, hartelijk blijde, verheugden wij ons te zamen, met reikhalzend verlangen, verkwikte ons ongemeen, dankbaarheid, als uit het graf herzezen*.

212

Dergelijke gevoelselementen zijn in de brief van 1778 afwezig. Het lijkt aanneemelijk dat Martens het verhaal van Kat in dit opzicht heeft voorzien van een eigen inkleding. Dat geldt vermoedelijk ook voor andere stijlmiddelen met emotionele werking, als interpunctie, retorische vragen en sprekend ingevoerde personages.

Deze taal van het hart is niettemin met mate gedoseerd. Martens geeft in het *Voorberigt* aan dat hij bij het uitgeven van het verhaal een zekere terughouding heeft betracht: 'Gemakkelijk had de uitgever het in eenen *dramatischen* vorm kunnen gieten, doch dit had niet dan ter koste der eenvoudige waarheid kunnen geschieden [...]' Het is niet duidelijk of Martens met 'eenen *dramatischen* vorm' letterlijk een toneelstuk bedoelde. Misschien had hij een ander literair genre met verhoogd pathos op het oog, bv. een romance of een lierzang. Deze sentimentgeladen genres behoorden in 1818 met zekerheid tot de opties voor het vertellen van arctische avonturen uit het vaderlands verleden. Dat blijkt uit een plechtig dichtwerk vol pathos dat een jaar na Kats dagboek furore maakte. Op 12 september van datzelfde jaar 1818 loofde de Hollandsche Maatschappij een gouden erepenning uit voor een dichtertlijk tafereel van de roemruchte overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de winter van 1596/1597. De prijs werd in 1819 in de wacht gesleept door Hendrik Tollens met zijn *Tafereel van de Overwintering der Nederlanders op Nova Zembla*.

Ook de morele strekking is gewijzigd. In de achttiende-eeuwse verslagen van de rampzalige belevenissen variëren de bewoordingen, maar steevast is de moraal van het verhaal de voorzienigheid van de Heer, die de zeelieden op wonderbaarlijke en ondoorgrondelijke wijze behouden heeft, zodat ze de rampzalige gebeurtenissen nog kunnen navertellen.

Ook Hidde Dirks Kat geeft blijk van dit Godsvertrouwen. In de brief van 1778 schrijft hij: 'dog de Heere zy gelooft, en gedankt, die my dus ver heeft bewaart, hoope dat hy my verder mag bewaren, op dat ik UE. eens mag vertellen, hoe wonderbaarlyk de Heere my heeft gered.' Dezelfde vroomheid spreekt uit de slotzin van het *Dagboek* van 1818: 'God zij hartgrondig gedankt voor alle onverdiende genade, aan mij Hidde Dirks Kat bewezen!'

Maar in 1818 waren het andere tijden. In het *Voorberigt* gaat Martens uitvoerig in op de redenen het *Dagboek* juist in dit tijdsgewricht uit te geven. Het belang van het verhaal is volgens hem dat het

lessen en wenken bevat, die zoo lang van waarde zullen zijn, als de Zeevaren- de Natiën, en met name ons Vaderland, het van haar belang zullen rekenen, om bronnen, waaruit weleer zoo aanzienlijke rijkdommen opwelden, niet te doen opdroogen, maar zich, op het voetspoor van onvermoeid werkzame en stoutmoedige voorgangers, geene geringe schatting te doen betalen van de gedrogtelijke bewoners des Ijs-oceans.

Hier verwijst Martens naar de vroeg-negentiende-eeuwse Nederlandse walvisvaart zoals die in 1815 in de herstelde monarchie weer op gang was gebracht. Koning Willem I en het kabinet hadden in dat jaar de subsidies voor de walvisvaart en de zeehondenjacht drastisch verhoogd. Het fluitschip *Groenland* was in 1818 voor de vierde keer uitgevaren. De resultaten bleven onder de verwachtingen, van de vier uitvaarten tussen 1815 en 1818 keerde de *Groenland* drie keer leeg terug, en de totale vangst bedroeg 2 walvissen, beide geschoten in het jaar 1816. Maar de verwachtingen waren niettemin hoog gespannen.¹⁶

213

Martens stelt dat het *Dagboek* van Kat voor de hervatte walvisvaart van direct nut kan zijn, omdat jonge mensen hieruit iets van het vak kunnen leren:

er komen zaken in voor, die de Jeugd tot dit weleer zoo gewigtig vak van nationale nijverheid opleiden, er worden ontmoetingen, gevaren, redmiddelen en uitkomsten in beschreven, die hem, die deze wateren eens wil bevaren, grootelijks te stude kunnen komen.

Daarmee wordt een link gelegd tussen de gebeurtenissen van 1777/1778 en de actuele tijdsomstandigheden van 1818. De traditionele religieuze les van de voorzienigheid Gods, die Kat zelf aan zijn belevenissen toekent, wordt door Martens in dienst gesteld van het maatschappelijk nut. Een walvisvaarder met Godsvertrouwen is immers beter in staat om in de gevaarlijke Groenlandse wateren zijn beroep uit te oefenen. Dit blijkt uit het vervolg:

er heerscht, om mij zoo eens uittedrukken, een *ouderwetsche* geest van mannelijke kloekmoedigheid, onvermurwde standvastigheid, ongeverniste Godsvrucht en geheel opregt en eenvoudig vertrouwen op God en zijnen alvermogenenden bijstand in, die der jeugd en ook elken leeftijd nimmer zichtbaar genoeg voor oogen gesteld of te diep in het hart geprent kunnen worden, vermits deze loopbaan zich door ontelbare moeilijkheden en gevaren henen kronkelt, die alleen de man, wiens borst met het driedubbel erts van ware Godsdienstigheid beslagen is, onverschrokken onder de oogen kan zien.

¹⁶ Zie over de negentiende-eeuwse Nederlandse walvisvaart zie Joost C.A. Schokkenbroek: *Harpoeniers en robbenjagers, Nederlandse walvisvaart en zeehondenjacht in de 19de eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 2008).

Met de *loopbaan* is de walvisvaart van Martens' tijd bedoeld, en met het toonebeeld van 'de man, wiens borst met het driedubbel erts van ware Godsdienstigheid beslagen is' Hidde Dirks Kat, de Amelandse commandeur die de beproevingen dapper heeft doorstaan. Daarmee wordt Kat door Martens uitgeroepen tot een held, tot een der "onvermoeid werkzame en stoutmoedige voorgangers." Dat is de destijds actuele maatschappelijke les waarvan Martens in 1818 het *Dagboek eener reize ter walvisch- en robbenvangst, gedaan in de jaren 1777 en 1778* voorzag.¹⁷

BESLUIT

214

De zeventien reisverslagen die naar aanleiding van de Groenlandse walvisvaart van 1777/1778 zijn verschenen, vertonen een opmerkelijke variatie. De Nederlandse, Duitse en Deense verspreiding spiegelen het internationale karakter van de arctische walvisvaart. Naast de ruimtelijke verbreiding, is er sprake van diverse literaire settings gedurende een periode van minstens veertig jaar. Voor de opvarenden zelf, die hun belevenissen in al dan niet door de uitgever geredigeerde vorm publiceerden, blijkt de voorzienigheid Gods een belangrijke zingevende factor voor de traumatiserende gebeurtenissen (Groot, Jansen, Hylkes). Daarnaast zijn verhalen van overlevenden bewerkt door literatoren, waarbij het accent verschuift: in 1778 presenteert een anoniem auteur met een voorliefde voor rampen het relaas van drie zeelieden met veel gevoel voor sublimiteit en salonachtige Verlichtingstopics als een stilistisch hoogstandje (*Echt historisch Verhaal*); in 1818 hult schoolinspecteur Marten Martens het dagboek van commandeur Hidde Dirks Kat in een vroeg-negentiende-eeuws jasje, niet alleen wat betreft spelling en stijl, maar ook door een toegevoegde nationaal-morele strekking.

17 Daarmee vertoont de literaire setting van Kats *Dagboek* duidelijke overeenkomst met de verzameling Duitse, Nederlands en Deense reisverslagen van de ramp van 1777/1778 die de Deen Lorens Hanssen in 1806 uitbracht. Hanssen was net als Martens een man uit het onderwijs, hij was rector van de kathedraalschool te Ribe, en wijst in een slotwoord ook op de opbouwende werking van de lectuur in het nationale tijdsgewricht: 'Læs den lykkelige sofarers historie, for at nære din lyst til det for staten så nyttige hverv; men læs også den uylykkiges, for at stålsætte dit mod og lære af ham med mandigt bryst at møde farer og nød, i den overbevisning, at endog den største nød vel klogskab og mod, eller ved standhaftighed kan overvindes. (...) Da skal du føre det danske flag uplettet til fjerne kyster, og den kække, den trofaste og retskafne danske sømands navn skal, stedse som nu, nævnes med hæder af ethvert folk.' (Lorens Hanssen: *Grønlandsfarerne i året 1777*. Fridericia, 1806. Ny udgave ved H.E. Sørensen. (Skærbæk: Melbyhus, 1977), 87; Søren Mulvad red, *Katastrofen i Ishavet 1777. Beretninger fra hval- og sælfangsten ved Grønland* (Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 2002), 93. Vertaling van het Deense citaat: "Lees fortuinlijke reisbeschrijvingen, want deze versterken je lust tot dit voor de staat zo nuttige bedrijf; maar lees ook de onfortuinlijke reisbeschrijvingen, want die stalen je moed, leer ervan met een mannelijke inborst de gevaren en nood in het oog te zien, in het geloof dat zelfs de grootste nood met beleid, moed en standvastigheid overwonnen kan worden. ... Dan zul je voor de Deense vlag vertrekken naar verre kusten, en de naam van de pittige, de trouwe en rechtshapen Deense zeeman zal altijd, zoals nu, met eer genoemd worden door alle mensen."

BIJLAGE: HET RAMPJAAR 1777/1778 IN GEDRUKTE REISVERSLAGEN

- 1) *Beknopt en Getrouw Verhaal, van de Reys van Commandeur Jeldert Jansz Groot, uit Texel na en in Groenland &c. Deszelfs Verblyf op de Kust van Oud-Groenland, naa het Verongelukken van deszelfs onderhebbend Schip, tusschen Ysland en Staatenhoek. Voorgevallen in Ao. 1777 en 1778.* Amsterdam, [1778]. Gedrukt reisverslag van een commandeur.
- 2) *Kort, doch echt-verhaal van commandeur Marten Jansen. Weegens het verongelukken van zyn schip, genaamd Het Witte Paard, en nog negen andere scheepen, dewelke alle verongelukt zyn, in Groenland, door de bezetting van 't West Ys, ten jaare 1777.* Amsterdam, 1778. Gedrukt reisverslag van een commandeur.
- 3) *Kort, doch Echt-Verhaal van Commandeur Marten Jansen, Weegens het Verongelukken van zyn Schip, genaamd het Witte Paard, en nog Negen andere Scheepen, dewelke alle Verongelukt zyn, in Groenland, door de bezetting van 't West Ys, ten Jaare 1777. [...] Waar by nog Copia, van een Brief van Comm. Hidde Dirks Kat, aan zyn Huisvrouw, geschreeven uit Straat-Davids, behelzende meede haare Ongelukken en Rampen op Reis geleden.* Leeuwarden, 1778. Herdruk van nr. 2, aangevuld met een brief van commandeur Hidde Dirks Kat.
- 4) *Beknopt Verhaal Wegens het verongelukken van verscheide Schepen in het Jaar 1777. Tusschen het Ys in Groenland; met de deerniswaardige Omstandigheden en Sukkelingen van het Scheepsvolk, en eindelyk hunne gelukkige redding, enz.. In: d'Erve Stigt. Enkhuyser Almanach, Op 't Jaar onses Heeren Jesu Christi 1779 [...].* Amsterdam, [1778]. Compilatie van 1 en 3.
- 5) *Echt Historisch Verhaal Zo uit de Mond als Pen, van drie Zeelieden Met Naame Harme Hendrik Kreuger; Geboore tot Oldennesch, zynde een Dorp in 't Graafschap Delmerhorst. En deszelfs Zoon Harme Hendrik Kreuger Junior, Mede geboore op Bovengemelde Plaats. En Carsen Cuulce, Gebooren te Lezem, in het Hanoversche. Wegens het verongelukken van hun Schip, de Wilmiëna, waar op Commandeerenden als Commandeur Jacob Hendrik Broertjes. Van de Helder Als ook de Nootlottige en Droevige Ongelukken van nog Negen andere Scheepen, dewelke alle verongelukt zyn in Groenland, door de Bezetting van het West-Ys, in den Jaare 1777. [...] Alle beschreeven door de Schryver van het in 't Jaar 1773. Verongelukte Groenlandsche Schip van Dirk Cornelis Hoogerduin.* Amsterdam, 1778. Reisverslag van een anoniem auteur, opgetekend uit de mond van drie zeelieden.
- 6) *Marcus Vofß aus Travemünde seine beschwerliche Reise nach Grönland, worinn dessen ausgestandenes Elend, Hunger Durst und stete Todesgefahr, woraus ihm Gott und Christi Willen gnädig geholfen hat, kurzlich beschrieben wird.* [Lübeck,] Anno 1778. Afgedrukt bij Ludwig Brinner: *Die deutsche Grönlandfahrt* (Berlin, 1913) 534-540. Gedrukt reisverslag van een opvarende (matroos).
- 7) *Röper, J: Fernere wahrhafte Nachricht von denen im Jahre 1777 aufden Wallfischfang nach Grönland abgegangenen und daselbst verunglückten fünf Hamburger Schiffen, gezogen aus dem Journal des Küpers Jürgen Röper, auf dem Schiffe genannt Sara Cecilia, Commandeur Hans Pieters.* Altona, 1778. Gedrukt reisverslag van een opvarende (kuiper).
- 8) *Merkwaardig verhaal van Reinier Hijlkes als matroos met het schip: de hopende Visser,*

commandeur Volkert Jansz. ten jare 1777 na Groenland uitgevaren op de walvisvangst en aldaar met 9 andere schepen verongelukt. Amsterdam, 1778. Gedrukt (en geredigeerd) reisverslag van een opvarende (matroos).

- 216
- 9) *Historische wahre Nachricht von dem Elend und Drangsalen des im Jahre 1777 auf dem Wallfischfang nach Grönland abgefarnen verunglückten Schiffes Wilhelmina, unter dem Kommandeur Jakob Henrich Broertjes. Aus den Holländischen Tagebuche und mündlicher Erzählung der drei Matrosen Harm Henrich Kröger, Harm Henrich Kröger, des Sohns, beide von Oldenesch im Delmenhorstischen und Kasten Rülke, aus Lesum eine Meile von Bremen. übersetzt. Wo beigefügt ist, die kurzgefaßte wahrhafte Nachricht [door Jürgen Röper] von den im Jahr 1777 auf dem Wallfischfang nach Grönland abgegangenen und daselbst verunglückten fünf Hamburger Schiffen.* Altona 1778. 8. Bremen, 1779. Vertaling in het Duits van nr. 5 en herdruk van nr. 7
 - 10) Markus Voß: *Beschreibung drey gefährlicher See-Reisen, welche durch die Gnade Gottes glücklich überstanden von Marcus Voß, ein See-Mann aus Travemünde. Zur Ehre Gottes und den Menschen zum Nutzen von ihm selbst beschrieben.* Im Jahre 1780. Berwerking van nr. 6 met een sterkere nadruk op het religieuze element.
 - 11) Schreiben aus Hamburg an einen Freund, die Geschichte eines Grönlandfahrers enthaltend. In: *Hannoversches Magazin*, 72tes Stück (Montag, den 7ten September 1778), kolom 1147-1152; 73tes Stück (Freitag, den 11ten September 1778), kolom 1153-1178. Gedrukt reisverslag van een opvarende (scheepstimmerman) in een literair tijdschrift, kort in- en uitgeleid op een literariserende wijze ("Legen Sie also Ihren Robinson Crusoe eine halbe Stunde zur Seite")
 - 12) D. de Jong, H. Kobel, M. Salieth: *Nieuwe Beschryving der Walvisvangst en Haringvischery [...] IV. Deel.* (Amsterdam, 1792), 8-32. Compilatie van nr. 2, 3 en 5, als onderdeel van een groter geschiedverhaal.
 - 13) *Geschichte der Drangsale eines holländischen Schiffes auf dem Wallfischfang in Grönland im Jahre 1777. Aus dem Schiffstagebuche und mündlicher Erzählung dreier mitunglücklichen Matrosen. Aus dem Holländischen ganz neu bearbeitet nebst vorangeschickten Erzählungen unglücklicher Grönlandsfahrer auf dem Wallfischfang.* Prag, 1796. Berwerking van nr. 9, aangevuld met materiaal uit de Duitse vertaling van Zorgdragers *Groenlandsche Viischery* (dat op zijn beurt teruggaat op de auteur P.P.V.S. 1684)
 - 14) Lorens Hanssen: *Grönlandsfarerne i året 1777.* Fridericia, 1806. Compilatie van nr. 2, 6, 10, aangevuld met gegevens uit geschreven verslagen van commandeur Engelbrecht Jensen en diens stuurman Jesper Jensen en met mondeling verhaalde gegevens.
 - 15) *Dagboek eener reize ter walvisch- en robbenvangst, gedaan in de jaren 1777 en 1778 door den kommandeur Hidde Dirks Kat, met eene kaart van Groenland.* Haarlem, 1818. Berwerkt reisverslag van een commandeur, aangevuld met gegevens uit nr. 3.
 - 16) *Loss of Three of the Dutch Fleet in Greenland, 1777.* In: *Shipwrecks and Disasters at Sea, or Historical Narratives of the Most Noted Calamities and Providential Deliverances, Which Have Resulted from Maritime Enterprise [...], Volume II* (Edinburgh, 1812), 459-467. Vertaling van nr. 12, opgenomen in een verzameling beschrijvingen van scheepsrampen.

- 17) Naufrage de plusieurs vaisseaux hollandais en 1777 dans les mers à l'est du Groenland, Extrait d'un Recueil Anglais. In: *Nouvelles Annales des Voyages de la Géographie et de l'Histoire* (Paris 1819), 1, 409-420. Vertaling van nr. 16, opgenomen in een jaarboek van reisbeschrijvingen.

BIBLIOGRAFIE

- Kuijpers, A., N. Mikkelsen, S. Ribeiro, I. Høst Seiding. 'Atlantic Multidecadal Oscillation (AMO) and Baffin Bay sea-ice variability: its manifestation in European whaling vessel losses in icepack of Greenland waters'. Poster gepresenteerd op de European Geosciences Union General Assembly, 10 april 2019. <https://meetingorganizer.copernicus.org/EGU2019/EGU-2019-2286-2.pdf>.
- Barend-van Haefen, Marijke. 'Van scheepsjournaal tot reisverhaal: een kennismaking met zeventiende-eeuse reisteksten'. *Literatuur* 7 (1990): 222-28
- Beelen, Hans. 'Zeer zeldzame lotgevallen. De meerstemmigheid van het dagboek van commandeur Hidde Dirks Kat'. In *Het dagboek van de Amelander walvisvaarder Hidde Dirks Kat, De meest vergeten schipbreuk uit de vaderlandse geschiedenis 1777-1778*, hertaald door Jantine van der Knaap en Anna Trap, 77-87 Leeuwarden: Uitgeverij Wijdemeer & Mauritsheech Publishers, 2018.
- Bruijn, Jaap R. & Louwrens Hacquebord. *Een zee van traan, Vier eeuwen Nederlandse walvisvaart 1612-1964*. Zutphen: Walburg Pers, 2019.
- Hacquebord, Louwrens: *Wildernis, woongebied en wingewest, Een geschiedenis van de poolgebieden*. Amsterdam: Atlas, 2015.
- Leinenga, J.R. 'Een koud verblijf in Groenland en Canada'. In Louwrens Hacquebord, Jur. R. Leinenga, en Ko de Korte, *Nederlanders in de poolwinter*, 40-52. Groningen: Arctisch Centrum/Knoop Haren bv, 1989), 40-52.
- Leinenga, J.R. *Arctische walvisvangst in de achttiende eeuw, De betekenis van Straat Davis als vangstgebied*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1995.
- Mulvad, Soren red. *Katastrofen i Ishavet 1777. Beretninger fra hval- og sælfangsten ved Grønland*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet, 2002.
- Hacquebord, Louwrens red. *Op walvisjacht naar Spitsbergen, Een hachelijke onderneming in de Noordelijke IJszee, 1774-1778*. Zutphen: Walburg Pers, 2010.
- Schokkenbroek, Joost C.A. *Harpoeniers en robbenjagers. Nederlandse walvisvaart en zeehondenjacht in de 19^e eeuw*. Zutphen: Walburg Pers, 2008.
- Schmidt, Maike. *Grönland - Wo Nacht und Kälte wohnt, Eine imagologische Analyse des Grönland-Diskurses im 18. Jahrhundert*. Göttingen: V&R2011.
- Spufford, Francis. *I may be some time. Ice and the English imagination*. New York: Picador, 1997.
- Ulsamer, Gregor. *Borkum auf Walfang. Nach den Logbüchern des Commandeurs Roelof Olferts Meeuw*. Borkum, 2017.
- Zorgdrager, Cornelis Gijsbertz. *Bloeiende opkomst der aloude en hedendaagshe Groenlandsche visschery*. Den Haag: P. van Thol en R.C. Alberts, 1727.

BIOGRAFIE

Hans Beelen is als docent neerlandistiek verbonden aan de Carl von Ossietzky Universität Oldenburg. Als projectcoördinator van de Stichting Vrijwilligers Netwerk Nederlandse Taal gaf hij leiding aan het digitaal editeren van o.m. een reeks van 50 literaire werken rond arctische walvisvaart. Samen met Ingrid Biesheuvel bracht hij een bloemlezing uit onder de titel *Walvissen groot en vet, Nederlanders op walvisvaart in het Hoge Noorden* (Amsterdam: Athenaeum, 2018).

DE KOLONIALE RUIMTE HERBEZIEN

De politiek-culturele beleving van Indonesische natuurrampen in de 19^e en vroege 20^e eeuw

218

THE COLONIAL SPACE REVISITED

The Cultural and Political Experience of Indonesian Natural Disasters in the Nineteenth and Early Twentieth Century

This contribution analyses the colonial space that encompassed The Netherlands and Indonesia through the lens of historical disasters. In the past as much as in the present, Indonesia's geophysical circumstances made the region vulnerable to volcanic eruptions, earthquakes and tsunami's. During the nineteenth and early twentieth century such disasters confronted its victims, the other inhabitants of the archipelago and Dutch authorities with considerable challenges. Organizing relief and reconstructing the affected places and societies, prompted societal and governmental responses in colonial Indonesia as well as in The Netherlands. This article centres around two case studies: the eruption of Mount Awu on Sangihe Besar in 1856, and the earthquake that struck West Sumatra in 1926. We show that cultural and political interpretations of these disasters varied considerably between Dutch and Indonesian actors. By building on new insights from the fields of New Imperial History and Disaster Studies, we understand these divergences as the results of the differences in interests, worldviews and political realities faced by those who engaged with disasters in the Netherlands East Indies. On the one hand, Dutch actors tended to frame disasters as joint experiences that bound together motherland and its colony through charity and aid in a single humanitarian space. Yet their decidedly colonial lens led the Dutch to view disasters mainly through their own interests in the archipelago, thereby obscuring the multi-layered nature of local disaster responses. We therefore foreground local disaster responses to expose the limits of colonial disaster interpretations and thereby emphasise the fragmented nature of the colonial space.

I ndonesië wordt met regelmaat geteisterd door overstromingen, droogtes, aardverschuivingen en modderstromen, aardbevingen, zeebevingen, tsunami's en vulkaanuitbarstingen. Het land is in seismologische zin kwetsbaar als gevolg van het samenkomen en tegen elkaar schuiven van diverse aardplaten. Indonesië en

buurland de Filippijnen vormen immers het westelijk deel van de tektonisch zeer actieve, zogeheten Pacifische Ring van Vuur. De grote en kleine natuurrampen hebben hun weg gevonden in de verschillende lokale orale en schriftelijke teksttradities in Indonesië. Historici hebben er niet altijd veel oog voor gehad, maar in de oude collecties van Nederlandse bibliotheken liggen talloze teksten die over natuurrampen verhalen. In de Javaanse *babads* (kronieken) en inscripties spelen ze een rol, maar ook in allerhande Nederlands drukwerk van de 17^e tot de 20^e eeuw vinden we informatie over natuurrampen. We vinden beschrijvingen van de rampen ook terug in de archieven van de VOC en het Ministerie van Koloniën. Kranten en tijdschriften uit Nederlands-Indië stonden er vanzelfsprekend vol mee, maar ook de Nederlandse pers besteedde er ruimschoots aandacht aan.

Juist in koloniale context vormen natuurrampen een interessant onderzoeks-onderwerp, omdat het een soort momentopnames zijn die spanningen, verwijdering tussen en verwevenheid van de lokale samenlevingen en de koloniale wereld aan het licht brengen. Een vulkaanuitbarsting of aardbeving was een gedeelde ervaring voor iedereen ongeacht herkomst. Aardbevingen en vulkaanuitbarstingen op afgelegen eilanden in de archipel resoneerden tot in Nederland, maar reageerde iedereen daar ook hetzelfde op? Welke betekenis gaven slachtoffers en omstanders in koloniaal Indonesië aan deze heftige gebeurtenissen en hoe veranderde dat over tijd? Deze bijdrage richt zich op de politiek-culturele verwerking van natuurrampen in Indonesië en Nederland in de koloniale tijd, tussen ca. 1840 en 1940. In het bijzonder problematiseren wij de koloniale ruimte waarbinnen die rampen plaatsvonden. In letterlijke zin strekte die ruimte zich uit van Indonesië tot aan Nederland, maar in figuurlijke zin omvatte deze ruimte sociale, economische, culturele en politieke verhoudingen tussen allerlei groepen en individuen in de koloniale samenleving. Rampen zijn gebeurtenissen die zich zowel in die geografische als in die sociaal-culturele ruimte afspeelen.

Natuurrampen moeten immers niet louter begrepen worden als fysieke gebeurtenissen, ze zijn ook sociaal geconstrueerd, omdat, in de woorden van Greg Bankoff, 'ze effect hebben op menselijk gedrag, en hun handelen beïnvloeden'.¹ Lotte Jensen laat bijvoorbeeld zien hoe rampliederen ervoor zorgden dat de eeuwenlange ervaringen met overstromingen verankerd raakten in de Nederlandse cultuur en mede vormgaven gaven aan de Nederlandse identiteit.² Antropologisch onderzoek van Susannah Hoffman benadrukt hoezeer zelfs binnen een en dezelfde gemeenschap grote verschillen bestaan in de ervaring van een ramp

1 Greg Bankoff, 'In the eye of the storm: the social construction of the forces of nature and the climatic and seismic construction of God in the Phillipines', *Journal of Southeast Asian Studies* 35, nr. 1 (2004): 110.

2 Lotte Jensen, '“disaster upon disaster inflicted on the Dutch”. Singing about disasters in the Netherlands, 1600-1900', *BMGN - Low Countries Historical Review* 134, nr. 2 (2019): 45-70.

en de betekenis die daaraan wordt verleend.³ In haar zeer inlevende studie naar sociaal-culturele verwerkingsmechanismes en de wederopbouw in Atjeh na de tsunami van 2004, analyseert Annemarie Samuels hoe de gelaagdheid van ervaringen bij de verwerking ervan uitdrukking krijgt in narratieven. Deze verhalen van de ramp vertellen niet alleen wat er gebeurde, maar geven er ook betekenis aan en ze laat zien dat dat mensen hielp om vooruit te kijken en het dagelijks leven weer op te pakken. Die narratieven ontstaan op individueel niveau, maar worden ook gedeeld binnen de gemeenschap, en werden uitgedragen door hulpverlenende instituties, overheid en commercie. Samuels laat zien hoe die narratieven tot op zekere hoogte met elkaar verweven zijn en boodschappen overbrengen van nieuwe kansen en transformatie die gericht zijn op de toekomst, maar betoogt tegelijkertijd dat ze heel situationeel zijn en bovendien verweven met het geestelijke en politieke leven van de slachtoffers.⁴

In deze bijdrage richten we ons op teksten die geproduceerd werden in de nasleep van een aantal grote rampen die koloniaal Indonesië in de negentiende en vroege twintigste eeuw teisterden. Onze analyse richt zich niet zozeer op wat er tijdens of na een ramp gebeurde, maar op de wijze waarop deze teksten betekenis gaven aan de betreffende ramp. In het eerste deel van dit artikel focussen we op publicaties die zich in hoofdzaak op een Nederlands publiek richtten. Op welke manier werd er in Nederland betekenis gegeven aan natuurrampen in Indonesië? En in hoeverre speelden de politieke en culturele context in Nederland een rol hierin? Het tweede deel van dit artikel zoomt vervolgens in op twee rampgebieden aan het begin en aan het einde van de door ons bestudeerde periode: het kleine eiland Groot Sangir (Sangihe Besar) ten noordoosten van Manado waar in 1856 bij een desastreuze vulkaanuitbarsting een tiende van de bevolking omkwam, en de Minangkabau-regio, West-Sumatra, waar in 1926 een hevige aardbeving grote schade aanrichtte. In dit deel gebruiken we juist lokale Indonesische bronnen om te laten zien hoe uiteenlopend het beeld van die rampen geconstrueerd werd door lokale bevolkingsgroepen. Vooral tonen we hoe ver die beeldvorming verwijderd was van de koloniale representatie van die rampen. Het publiceren over een ramp en de gevolgen daarvan bood de lokale bevolking een kans om hun politieke overtuigingen en ambities openbaar te uiten. Op alle niveaus zien we ook reflectie op de toekomst terugkomen, een toekomst waarbinnen Nederland vaak geen rol toebedeeld werd.

In recente historiografie, die inspiratie vindt in de Britse 'New Imperial History', wordt de koloniale ruimte vaak voorgesteld als een web van verbindingen

3 Susannah Hoffman, 'The monster and the mother', in *Catastrophe and culture. The anthropology of disaster*, red. Hoffman en Anthony Oliver-Smith (Santa Fe: School of American Research Press, 2002), 113-43.

4 Annemarie Samuels, *After the Tsunami, disaster narratives and the remaking of everyday life in Aceh* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2019).

Afb. 1 Kaart van Indonesië. (Aangepast van het origineel afkomstig van freevectormaps.com)

tussen de betrokken bevolkingsgroepen, individuen en instituties. Zo laat Maartje Janse in haar studie naar negentiende-eeuwse sociale bewegingen in Nederland zien dat debatten over koloniale kwesties vooral gevoerd werden in Nederland en onder Nederlanders. Ze boden ruimte aan groepen om hun sociaal-politieke ideeën uit te dragen in Nederland, en op die manier droeg kolonialisme dus bij aan de ontwikkeling van politieke en sociale bewegingen in Nederland. Ze laat treffend zien dat de debatten een beperkte reikwijdte hadden:

The problem here is that the connectedness to the colonial subjects that many Dutch citizens experienced was rather one-sided. Most efforts to raise awareness of colonial injustice forged an imaginary bond to those suffering from it.⁵

Uit het werk van historici als Maartje Janse, Remco Raben en Vincent Kuitenbrouwer is duidelijk geworden dat het werkelijk samenbrengen en concreet bestuderen van deze ruimte binnen een analytisch kader moeilijk is.⁶ De nadruk lijkt in de onderzoekpraktijk steeds meer op Nederland te liggen. De studie van de verbeelding en beleving in Nederland en koloniaal Indonesië van natuurrampen kan hier uitkomst bieden. De ‘New Imperial History’ heeft aangetoond dat juist humanitaire hulpverlening in tijden van crises als oorlog en natuurrampen nauw verweven bleek te zijn met de ontwikkeling én toepassing van nieuwe ideeën over de

5 Maartje Janse ‘representing distant victims: the emergence of an ethical movement in Dutch colonial politics, 1840-1880.’ *BMGN* 128, nr. 1 (2013): 53-80.

6 Remco Raben, ‘A new Dutch imperial history? Perambulations in a prospective field’, *BMGN* 128, nr. 1 (2013): 5-30.; Remco Raben, ‘Epilogue. Colonial distances: Dutch intellectual images of global trade and conquest in the colonial and postcolonial age’, in *The Dutch empire between ideas and practice*, red. René Koekoek, Arthur Weststeijn en Anne-Isabel-Richard (Basingstoke: Palgrave, 2019). 205-32; Vincent Kuitenbrouwer, ‘“A newspaper war”? Dutch information networks during the South African War (1899-1902).’ *BMGN* 128, nr. 1(2013): 127-50.

verhoudingen tussen het Britse moederland enerzijds en haar koloniale onderdanen anderzijds. De verwerking van crisis in de koloniën bracht dus een stroom van ideeën op gang over wat de ideale sociale en economische verhoudingen in het Britse empire eigenlijk zouden moeten zijn.⁷ Natuurrampen bieden zo bij uitstek de mogelijkheid om die koloniale ruimte in zowel Nederland als Indonesië verder te verkennen, van Sangihe tot Vlissingen, en de verbindingen, zowel de imaginaire als de reële, breder te beschouwen.

222 DE KOLONIALE RUIMTE VERBEELD ALS HUMANITAIRE EENHEID

De bijdrage van Marita Matthijssen aan dit nummer gaat uitgebreid in op de publicaties ‘Ten voordele van’.⁸ Binnen dit typisch negentiende-eeuwse genre van liefdadigheidsteksten zijn ook veel publicaties ten behoeve van slachtoffers van natuurrampen in koloniaal Indonesië terug te vinden. Om even een paar voorbeelden te noemen: in 1856 verscheen in Den Haag een gedicht voor de slachtoffers van de uitbarsting van de Awu op Sangihe Besar, in 1861 publiceerden verschillende kranten en uitgevers bijdragen en drukwerk ten behoeve van de slachtoffers van de watersnood op Java en in 1867 gebeurde datzelfde in verband met een aardbeving in Yogyakarta. De uitbarsting van de Krakatau in 1883 leidde tot een zeer groot aantal publicaties, die divers van aard waren, zoals Judith Bosnak en Rick Honings bespreken in dit nummer.⁹ Latere publicaties kregen vaak de vorm van gedenkboeken en met de komst van de fotografie werd het ook mogelijk om albums en briefkaarten van en over de rampen te kopen.¹⁰

-
- 7 Rebecca Gill, ‘Networks of Concern, Boundaries of Compassion: British Relief in the South African War’, *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 40, nr. 5 (2012): 827-44. Zo heeft Rebecca Gill overtuigend aangetoond dat de Britse hulpverlening voor de slachtoffers van de Boerenoorlog een wirwar aan nieuwe, al dan niet imaginaire verbindingen schiep tussen Britse donateurs en Zuid-Afrikaanse ontvangers van steun binnen de context van de Britse koloniale machtsverhoudingen.
- 8 Zie de bijdrage van Marita Mathijssen aan dit nummer.
- 9 Zie de bijdrage van Bosnak en Honings aan dit nummer. En zie ook: Constant Cuypers, ‘Het Album Holland-Krakatau (1883). Artistieke liefdadigheid en exotische inspiratie’, *De Negentiende Eeuw* 29 nr. 4 (2005) 219-240.
- 10 Multatuli, *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb!* (Rotterdam, Nijgh 1862); Johannes Quack, *Gedenkboek van den watersnood in 1861, waardoor een groot gedeelte van Nederland en Nederlandsch-Indië geteisterd werd* (Dordrecht, J.P. Revers 1862) Johannes Hageman en J. van Laar, *Beknopte beschrijving, met 4 groote photographien, van de aardbeving, die het eiland Java in den ochtend van den 10den Junij 1867 heeft geteisterd: benevens eenige historische herinneringen aan den oorsprong van Passar-Gedée Semarang* (Samarang Morel 1867); Anoniem. *Kloet-album: uitgegeven ten bate van de slachtoffers der jongste uitbarsting op 20 Mei 1919* (Amsterdam: Boon, 1919). Over rampenfotografie zie Liesbeth Ouwehand, ‘Disastrous encounters: photographic representations of catastrophe in the Dutch East Indies’, *Moving Worlds: A journal of transcultural writings* 14, nr. 2 (2014): 46-60.

Afb. 2 De vulkaan Awu op het eiland Sangihe Besar. (Foto: Alicia Schriker 2018)

Het gedicht ‘ten voordele van’ de slachtoffers van de Gunung Awu in 1856 is een interessant voorbeeld. Halverwege het gedicht, dat verhaalt van de verwoestende effecten van de vulkaanuitbarsting, vinden we deze strofes:

Opent, Neerlands rijkbedeelden, opent thans uw milde hand:
 Hebt nu willige offers over voor den armen Indiaan.
 Is hij in die verre dreven niet uws konings onderdaan?¹¹

De inwoners van Sangihe worden hier nogal willekeurig benoemd als ‘Indiaan’, waarschijnlijk vooral vanwege het klinkende rijm op onderdaan. Hoewel het gedicht oproept tot doneren voor de slachtoffers, verraaft de woordkeus een mate van onverschilligheid en onbekendheid met de regio. Weinig mensen in Nederland zullen toen, net als nu, van het eiland Groot Sangir gehoord hebben. Toch is dit gedicht interessant, omdat het zo expliciet zinspeelt op het Nederlandse koloniale rijk als eenheid. Een wereld waar, in de voorstelling van de auteur, solidariteit groot was en hulp wederkerig, getuige de strofe: ‘Werd u, o moederland, geteisterd door den watersnood / ’t medelijden van uw zoon ginds in ’t ver gewest was groot.’ Maar binnen dat Nederlandse rijk is, in de visie van de auteur, de verhouding wel hiërarchisch. Nederland vertolkt de ouderlijke rol, en de bevolking van Indonesië die van kind. Die beeldspraak van familiebanden geeft meteen de beperkingen aan van het idee van gelijkheid waarmee het gedicht haar beroep op de vrijgevigheid van de lezer kracht bij zet: ‘Is hij niet uw medeschepsel, niet als

11 Philodystenus (pseud.), *De uitbarsting van den vulkaan Awoe, op het eiland Groot-Sangir in Nederlandsch Oost-Indie, in Maart 1856 : een gedicht, uitgegeven ten voordeele der overgeblevene bevolking van gezegd eiland* (Den Haag, 1856).

gij, een kind van God / En Uw mededoogen waardig in zijn hoogst beklaaglijk lot?' Deze opmerking is niet zo vrijblijvend als we misschien zouden denken. Hier refereerde de dichter heel concreet aan de geschiedenis van het eiland, waar al sinds de zeventiende eeuw predikanten en schoolmeesters in dienst van de VOC aanwezig waren geweest om de bevolking te bekeren tot het protestantisme.¹²

224

Het voorwoord bij het gedicht besprak deze geschiedenis ook expliciet en vertelde bovendien dat sinds het verval van de VOC veel inwoners van Sangihe het protestantse geloof weer losgelaten hadden. Katholieke priesters bezochten het eiland, en beweerden dat zij de vulkaan konden bezweren. Sangir lag op de grens met de Filippijnen, en het gedicht geeft zo uitdrukking aan de angst voor de Spaanse katholieke invloed, een herkenbaar en betekenisvol onderwerp in het Nederland van de negentiende eeuw. Voor Sangihe had die katholieke invloed geleid tot een verval in bijgelovigheid, waardoor de bevolking niet goed voorbereid was geweest op de ramp. De protestantse dichter legde niet alleen de schuld voor de ramp bij de katholieken en de Sangiresen, maar ook bij de protestantse gemeente zelf. Het geestelijk leven van de Sangirees was immers ook een verantwoordelijkheid geweest van de Nederlandse predikanten. Het Nederlands zendingsgenootschap had juist in hetzelfde jaar het initiatief genomen om nieuwe zendelingen die kant op te sturen. De protestantse gemeenschap in Nederland greep de ramp dus aan om haar zendingsplannen verder kracht bij te zetten. De rampzalige uitbarsting van de Awu op Sangihe gaf in Nederland zodoende aanleiding tot het formuleren van een visie van eenheid, verbinding en wederkerigheid, maar binnen een uitsluitend protestantse wereld.

De negentiende-eeuwse publicaties 'Ten voordele van' hebben steeds gemeen dat ze grote nadruk leggen op die wederkerigheid en eenheid binnen het koloniale rijk. Maar ze doen dat op wisselende toon, omdat ze tot stand kwamen door specifieke belangengroepen in wisselende politieke contexten en dat beïnvloedde vanzelfsprekend ook de betekenisgeving in deze publicaties. Het geval van Sangir kreeg een sterk religieuze betekenis toegedicht vanwege de zending die net op gang kwam. De watersnood die Java in 1861 trof, viel precies in de tijd van de politiek-liberale debatten over de afschaffing van het cultuurstelsel. Het is dan ook niet toevallig dat Multatuli het inlevende, maar ook kritische pamflet 'Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb' publiceerde ten bate van de slachtoffers. Hierin gaf hij zijn standpunt en argumenten in het debat over de afschaffing van het cultuurstelsel uitgebreid weer – maar nam erin ook het inlevende verhaal op van het fictieve Javaanse boerengezin van Karidien, Amia en hun baby Ambeh-Sari, dat

12 Voor een goede introductie op deze geschiedenis, zie Ariel Lopez, *Conversion and colonialism. Islam and christianity in North Sulawesi, c. 1700-1900* (proefschrift, Universiteit Leiden, 2018).

Afb. 3 Schilderij van de watersnood te Solo in 1861. Door de Javaanse kunstenaar Raden Saleh, geïnspireerd op het vlot van de Medusa, van de Franse schilder Géricault. (Collectie Tropenmuseum, onderdeel van Nationaal Museum van Wereldculturen)

beeldend beschrijft hoe de familie overspoeld werd door de banjirs.¹³

In zijn kritische verbeelding stond Multatuli niet alleen. De extreme banjirs, overstromingen als gevolg van hevige moessonregens, leidden tot een groot aantal doden, en verwoesting van rijstvelden en vee, waardoor de overlevenden niet in hun levensonderhoud konden voorzien. De Javaanse schilder Raden Saleh, die in Europa verbleef, schilderde de Javaanse dorpelingen omgeven door water, terwijl ze zich ophielden op het dak van een huis. Het schilderij is een echo van het in Europa bekende schilderij 'Vlot van de Medusa' door Théodore Géricault, dat de Franse regering bekritiseerde voor het aanstellen van een incompetent kapitein, door wiens schuld het schip Medusa in 1816 met een bemanning van ruim

¹³ Multatuli, *Wijs mij de plaats*. Voor een korte beschouwing op Multatuli's visie op Nederlandse liefdadigheid in 1861 zie: Lotte Jensen, '2017. Orkaan Irma en nationale liefdadigheid' in *Wereldgeschiedenis van Nederland*, Marjolein 't Hart e.a., red. (Amsterdam 2018), 726-731. Zie verder: Dick van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen: Sun, 2002) 429-430.

140 matrozen schipbreuk leed voor de kust van Mauritië. Op soortgelijke wijze vormden de overstromingen op Java, in een tijd dat er in Nederland hevige kritiek was op het koloniaal beleid, een aanleiding om die kritiek te uiten en om van de koloniale staat te eisen dat ze haar inwoners zou beschermen in plaats van uit te buiten.¹⁴

226

In de verschillende publicaties over de watersnood op Java, van het pamflet van Multatuli tot aan advertenties van regionale fondsenwervingscampagnes, komt een gevoel van gedeeld slachtofferschap en wederkerigheid terug, zoals we dat ook zagen bij het gedicht over Groot Sangir. In dit geval verwees het naar de winterse overstromingen rondom de Zuiderzee die Nederland eerder dat jaar hadden geteisterd. Voor de slachtoffers daarvan was geld ingezameld in Batavia. Ook in het verslag van de uitgaven van het noodfonds vinden we opnieuw uitdrukking van dit gevoel van wederkerigheid. De schenkingen hadden in de ogen van de fondsenwerfers Nederland en Indië dichterbij elkaar gebracht:

De bewezen liefdadigheid mag overigens, naar de overtuiging der ondergetekenden, ook nog uit ander oogpunt gezegd worden een allerheilzaamsten invloed te hebben uitgeoefend. De deelnemende belangstelling en onbekrompen mildheid, van alle zijden betoond, heeft ongetwijfeld gestrekt om, zoo wel de Inlandsche bevolking en de Europeesche gemeente als het moederland en zijn zonen in Indië, nader tot elkaar te brengen en nauwer aan elkander te verbinden.¹⁵

Uiteindelijk werd met de benefietacties in 1861 in Nederland ruim 160.000 en in Indië bijna 300.000 gulden ingezameld voor de slachtoffers in Java. Nadat de grootste nood was gelenigd, bleek er ongeveer 60.000 gulden nog te resteren. Het steuncomité in Batavia besloot dit bedrag bij de Javasche Bank vast te leggen om te besteden aan hulp bij toekomstige rampen, een situatie die zich al voordeed voordat het rapport af was: toen het centrum van Enschede datzelfde jaar nog in vlammen op ging, stuurde het vloed-comité uit Batavia 5.000 gulden naar Nederland.¹⁶

De wederkerigheid werd dus vrij letterlijk in praktijk gebracht door het steuncomité in Batavia. De idealen van eenheid en wederkerigheid waren en bleven gedurende de hele koloniale periode steeds terugkerende topoi in het Nederlandse rampenproza.¹⁷ Neem bijvoorbeeld de advertentie voor collecte aan huis ten behoeve van de slachtoffers van de Padang-ramp in 1926, die we terugvinden in het Vlissingse huis-aan-huisblad *De Faam*: 'Indië steunde ons altijd in tijden van nood. Nu is het

14 W. Kraus, I. Vogelsang en C. Cave, *Raden Salah. The beginning of modern Indonesian Painting* (Jakarta: Goethe Institut Indonesien, 2012), 101-6.

15 *Verslag van de verdeeling der gelden, door de particuliere liefdadigheid in Indië en Nederland bijeengebracht tot leniging der door den watersnood van 1861 in Midden-Java veroorzaakte rampen. Comité van gedelegeerden (Batavia)* (Batavia, 1862).

16 *Verslag van de verdeeling der gelden.*

17 *Ibidem.*

onze beurt daarvoor onze dankbaarheid te tonen. Laat ons dat niet vergeten.¹⁸ Tegen die tijd was de Nederlandse rampenbestrijding langzaam geïnstitutionaliseerd geraakt en bestreken de samenwerkende fondsen het hele koloniale rijk.¹⁹ De rampen droegen zo bij aan de verbeelding van de koloniale ruimte als een gedeeld en gelijkwaardig humanitair veld, een verbeelding waarvan we, in navolging van Maartje Janse, toch de vraag moeten opwerpen hoe breed die nou eigenlijk gedeeld werd.

De vermeende gelijkheid was vaak gerelateerd aan de identiteit van de auteur en diens beoogde lezers. Zo kreeg het gedicht voor de slachtoffers van de Gunung Awu een (protestants-)christelijk jasje door de bezwerende formule 'zij zijn ook kinderen van God'. Multatuli hanteerde juist een seculier gelijkheidsideaal en gebruikte herhaaldelijk de frase 'zij zijn ook mensen'. En in de twintigste eeuw kwamen we steeds vaker de uitdrukking 'bruine broeders' tegen. Blijkbaar was het steeds weer nodig het publiek te overtuigen van de gelijkwaardigheid van de inwoners van Sangihe, Java en andere eilanden in de archipel. Dat auteurs het nodig vonden die gelijkheid telkens met zoveel nadruk te noemen, wijst erop dat ze in feite structurele opvattingen over het verschil tussen Nederlanders en Indiërs probeerden te weerleggen. Voor veel Nederlandse gevers was ongelijkheid toch de norm. Ideeën over ongelijkheid kwamen voort uit opvattingen over de eigen religieuze identiteit en raakten in de loop van de negentiende eeuw bovendien meer verweven met raciale opvattingen. Dat blijkt uit verslagen en verantwoording van de uitgaven achteraf, en debatten die in de kranten gevoerd werden: de helft van de donaties in 1861 was bijvoorbeeld geormerkt voor christenen alleen.²⁰ Na de uitbarsting van de Krakatau was er een groep donateurs die wilde dat hun geld alleen beschikbaar werd gesteld aan Europeanen; het debat over de (on)juistheid daarvan werd voor een deel uitgevochten in de dagbladen.²¹ Hoewel eenheid, verbondenheid en wederkerigheid hoog op de agenda stonden van veel humanitaire idealisten en tot uitdrukking kwamen in het merendeel van het rampenproza, werd de Nederlandse koloniale ruimte in de praktijk geregeerd door apartheidsidealen die daar niet makkelijk mee te verenigen waren.

Geloof en politieke idealen speelden een grote rol in de manier waarop in Nederland de Indonesische rampen betekenis kregen en verbeeld werden. In Indo-

18 *De Faam*, 28 juli 1926. Voor Nederlandse en Nederlandstalige Indische kranten die voor dit onderzoek geraadpleagd zijn maakten we gebruik van de krantendatabase Delpher.nl.

19 Alicia Schrikker, 'Disaster management and colonialism in the Indonesian archipelago, 1840-1920', in *Natural hazards and peoples in the Indian Ocean world. Bordering on danger*, red. Greg Bankoff en Joseph Christensen, (New York: Palgrave Macmillan, 2016): 225-54.

20 In de Rotterdamse en Amsterdamse kranten van 1861 waarin ook oproepen geplaatst werden voor inzameling van fondsen, was dit een belangrijk discussie onderwerp. En ook in Batavia speelde deze discussie onder de Nederlandse gemeenschap.

21 Gerard Termorshuizen en Anneke Scholten, *Journalisten en heethoofden: een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladers, 1744-1905* (Leiden: KITLV, 2001) 534, 566.

nesië zelf gaven slachtoffers vanzelfsprekend een heel eigen betekenis aan hun ervaring met rampen. Die had maar weinig te maken had met die ideële humanitaire verbeelding in Nederland, maar weerspiegelde juist een heel eigen religieuze en politieke dynamiek. We zullen dit illustreren door dieper in te gaan op de ramp in Sangihe en die in Padang Panjang, aan het begin en einde van de door ons bestudeerde periode.

DE UITBARSTING VAN DE GUNUNG AWU IN 1856 EN POLITIEKE VERHOUDINGEN IN DE REGIO

228

De uitbarsting van de Gunung Awu in 1856 was niet de eerste en ook niet de laatste ramp die het eiland Sangihe Besar trof. De Gunung Awu is een zeer actieve vulkaan waarvan de uitbarstingen in de afgelopen driehonderd jaar ten minste vijf keer rampzalige gevolgen hadden. Met in totaal meer dan 8000 geregistreerde doden in driehonderd jaar is het een van de dodelijkste vulkanen van Indonesië. Bij de uitbarsting in maart 1856 vonden ongeveer 2800 mensen de dood door asregens, hete modderstromen, aardverschuivingen en een tsunami. Landbouwgebieden werden verwoest en een grote hoeveelheid mensen moest gedwongen vluchten voor het natuurgeweld.²²

Hoewel Gunung Awu in een afgelegen gebied ver van Batavia lag, is deze ramp rijk gedocumenteerd en zijn er notities, brieven en registers overgeleverd, zowel uit Sangihe zelf als uit het nabije koloniale bestuurscentrum Manado. Deze documentatie biedt een bijzonder goed zicht op de mate waarin de politiek-culturele context bepalend is voor de wijze waarop direct en minder direct betrokkenen een ramp concipieerden. We illustreren dit aan de hand van een drietal teksten. De eerste is een notitie uit het kleine koninkrijk Tamako, dat op hetzelfde eiland lag als de vulkaan, maar zuidelijker en op veilige afstand. Vervolgens bespreken we lokale liefdadigheidsoproepen die vanuit Manado de dorpen in de Minahassa rondgingen en gaan we in op de bestuurlijke correspondentie tussen lokale heersers en de Nederlandse resident in Manado.

Het meest directe ooggetuige verslag komt uit Tamako, en is oorspronkelijk in Sangirees-Siauwse dialect geschreven, waarschijnlijk in opdracht van de raja (lokale machthebber):

Op zekeren maandag, des nachts, ongeveer ten tien ure kwam er een geluid als dat van den donder, met onafgebroken bliksemgeflinker; het licht deed zich voor als het vuur van een grooten kalkoven die in het midden van den

²² Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI), Manado, inv nr. 126/2: Stukken omtrent de uitbarsting van den vuur berg op de Sangir eilanden 1856; *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 2 (1856), pp. 268-72 and 403-5.

hemel brandde. [...] Vele inwoneren van de landschappen Taroena, Taboekang en Kandahar stierven onder weg voor het vuur vlugtende; degenen die staan bleven, stierven staande, degenen die elkanderen op den schouder droegen, stierven in deze houding. Eene menigte der ingezetenen van de kampong Sawan stierven tengevolge van het vallen van steenen, van aarde en van zwavel.²³

De anonieme auteur legde vrij natuurgetrouw, 'onopgesmukt' noemde de oorspronkelijke vertaler het, de fysieke omstandigheden vast en benoemde de verschillende doodsoorzaken. De tekst eindigt met een beschrijving van de opvang van vluchtelingen, die bestond uit de toewijzing van stukken land in de omringende gebieden. De vluchtelingen kwamen uit de regio Kolongan in het rijk Tahuna dat nu verwoest was.²⁴ De notitie was bedoeld om de ervaring van de ramp vast te leggen en door te geven als waarschuwing aan volgende generaties.²⁵

Annemarie Samuels laat in haar studie over de reacties in Atjeh op de tsunami van 2004 zien dat mensen gedurende de noodtoestand in de eerste periode van wederopbouw na de ramp vooral gelaten reageren. Mensen zijn in eerste instantie meer bezig met de praktische aspecten van de ramp en de hulpverlening, en minder met de vraag naar de dieperliggende betekenis van de ramp. Die betekenisgeving komt pas later, als mensen na moeten denken over de toekomst, over hoe ze verder moeten. Religie speelde in Atjeh een belangrijke rol in de acceptatie van het verlies, en gaf mensen de mogelijkheid om naar de toekomst te kijken. De 'onopgesmukte' toon van de notitie uit Tamako moet misschien ook als uiting van die eerste meer 'praktische' fase begrepen worden. Het is ook op die toon dat de inwoners van de Minahassa vanuit Manado benaderd werden om te doneren door de Nederlandse resident in Manado.

De circulaire die de lokale Nederlandse bestuurder in het Maleis en Nederlands langs alle dorpen in de Minahassa stuurde, geeft kort een beschrijving van de ramp, stelt dat de schade en de verliezen onherstelbaar zijn en dat er vooral grote behoefte aan voedsel en textiel. 'Daar spoedige hulp wenschelijk is, zal het welkom zijn dat de liefdegiften onverwijld worden gegeven, waartoe ik alzoo bij deze beleefdelijk het verzoek doe.'²⁶ De notitie en de circulaire, opgesteld door

23 J.G.F. Riedel, 'De uitbarsting van de Awoeh-Taruna in 1856.' (Eene beschrijving dezer gebeurtenis in het Sangi-Siawoesche dialect met Nederlandsche vertaling), *Tijdschrift voor Indische Taal Land en Volkenkunde* 11 (1867): 91-96.

24 ANRI Manado, inv. nr. 126/2.

25 Greg Bankoff, Chris Newhall en Alicia Schrikker, "The volcano's charmed circle: mobility, identity and memory around Mount Mayon (Philippines) and Gunung Awu (Indonesia)" Paper gepresenteerd tijdens Reconciling the social and natural sciences: the third workshop of the ARC Linkage Project 'Hazards, tipping points, adaptation and collapse in the Indo-Pacific world' UGM, Yogyakarta 28-29 augustus 2019.

26 ANRI Manado, inv. nr. 126/2.

meer directe omstanders, en zich waarschijnlijk voegend naar lokale traditie, is heel anders van toon dan het gedicht uit Nederland ‘Ten voordele van’, dat we hierboven aanhaalden. Anders dan de Nederlandse geschriften die op grote afstand van het rampgebied werden opgesteld, zijn deze meer primaire teksten over de ramp een afspiegeling van de directe noodtoestand, niet van de politieke of geestelijke preoccupaties van de auteur. De dorpingen in de Minahassa hoefden niet verteld te worden dat de inwoners van Sangihe ‘ook mensen waren’ of dat ze samen binnen een koloniaal rijk vielen. Dat eerste sprak voor zich, en dat tweede was voor hen geen reden om te willen doneren. De roep om hulp en liefdadigheid is onvoorwaardelijk en heel direct. Uit de administratie van de hulpverlening die overgebleven is, blijkt ook dat de dorpingen van de Minahassa van alles doneerden, van koperen duiten en rijst, tot baju (textiel), naalden en spijkers. Een man in Amurang, doneerde zijn gestreepte broek, die, zo blijkt uit de administratie, uiteindelijk in het dorpje Kendahe terecht kwam.²⁷

Terwijl men in Nederland zich dus vooral zorgen maakte over de geest van de slachtoffers, was men in Sangihe en omgeving in de eerste plaats bezig met het lichaam. Eten, kleding, behuizing, dat was nodig en de door stenen en as bedekte grond moest weer zo snel mogelijk bewerkt kunnen worden, zodat men voedselgewassen kon gaan verbouwen. Overigens betekent dat niet dat slachtoffers zelf niet ook op andere manieren betekenis gaven aan de ramp. De ramp kreeg een plaats in oudere orale tradities, waarin verbanden werden gelegd tussen onzedelijk handelen van sommige machthebbers en de uitbarsting en in jaarlijkse rituelen en offers die de toekomstige uitbarstingen moesten voorkomen. Fabels over reuzen die huisden in de krater, en mythes over vulkaan-godinnen hielpen de slachtoffers begrijpen waarom uitbarstingen überhaupt plaatsvonden.²⁸

De ramp kreeg bovendien regionaal een politieke lading. De controle houden over overlevenden was een van de zaken die de lokale machthebbers zeer bezighielden; zo lieten we al over de vluchtelingen die een stuk land toebedeeld kregen in Tamako. In de rationele vastlegging van zaken rondom de ramp, doden, vluchtelingen en landuitgifte, zitten aanwijzingen voor de politieke implicaties van de ramp verborgen. Een goed voorbeeld daarvan is de correspondentie tussen de rajas en het koloniaal bestuur in de maanden na de uitbarsting. Uit de correspondentie blijkt hoezeer de rajas uit de getroffen gebieden zich zorgen maakten om het vluchten van hun onderdanen. In vele delen van Indonesië was macht niet in de eerste plaats gebaseerd op territorium, maar op mensen, op de onderdanen over wie een raja de controle had. De uitbarsting en de vluchtelingenstroom creëerden dus een buitengewoon politiek moment, de kaarten konden in feite opnieuw worden geschud.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Bankoff, Newhall en Schrikker, *The Volcano's Charmed Circle*.

Het verdelen van de vluchtelingen werd een machtsspel waar de koloniale overheid zelf ook graag aan meedeed, want ook die had behoefte aan mensen, vooral voor werk in de bouw en wegebouw, en om land te bewerken. De Nederlandse koloniale overheid voegde zich zo eigenlijk in een lokale dynamiek van rampenmanagement, waarin vluchtelingen zich onderwierpen aan een staat van horigheid, die nauwelijks van slavernij te onderscheiden was, in ruil voor huisvesting en voedselvoorziening. De ontheemde vluchtelingen konden zo in leven blijven, terwijl machthebbers hun positie in de regio versterkten.²⁹

Deze case study van de verwerking van de ramp in Sangihe Besar laat zien dat binnen de koloniale ruimte op verschillende niveaus verwerkings- en duidingsprocessen plaatsvonden. Zoals de watersnood een steeds terugkerend fenomeen in Nederland was, zo was de vulkaanuitbarsting dat voor Sangihe en omgeving. Het was gewoon om elkaar te helpen, daar was weinig verbeelding voor nodig. De ramp creëerde bovendien een speelveld van kansen voor lokale machthebbers, inclusief de koloniale regering. Het vormt een groot contrast met het in Nederland gepubliceerde 'ten voordele van'-gedicht, dat sprak van 'de arme Indiaan'. Dit is tekenend voor de grote discrepanties binnen de koloniale ruimte. De verbeelding van die ruimte in het gedicht, als een van protestantse eenheid en wederkerigheid had in eerste instantie weinig met de realiteit te maken.

Toch zien we dat op de lange termijn zending en hulpverlening in de praktijk in Sangihe Besar daadwerkelijk verweven raakten. Uit de gedetailleerde administratie van de hulpverlening na de uitbarsting leren we hoe de hulpverlening in twee jaar transformeerde. Aanvankelijk bestond de noodhulp uit de verstrekking van noodrantsoenen. Geleidelijk verschoof het zwaartepunt naar de levering van bouwmaterialen en gereedschap, tot uiteindelijk de ziel kon worden bereikt, via Maleise Bijbelvertalingen, Maleise ABC-boekjes voor de scholen en de verspreiding van gezangboekjes die met geld uit Nederland betaald werden. De ramp leidde dus uiteindelijk tot een versterking van de protestantse zending en koloniale aanwezigheid op het eiland. Uit de zendingsgeschiedenis maken we op dat in de decennia na de ramp grootschalige bekering plaatsvond op het eiland, dat nu nog steeds voor een groot deel protestants is.³⁰ Het waren de zendelingen zelf die deze transformatie bewerkstelligden, maar de uitbarsting van de Gunung Awu droeg eraan bij door de extra materiële steun die vanuit Nederland werd gezonden en zorgde voor een grotere lokale ontvankelijkheid voor de boodschap van de zendelingen.

²⁹ Alicia Schrikker, 'Disaster management and colonialism'. Zie ook Gillen D'Arcey Woods, 'The volcano lover: climate, colonialism, and the slave trade in Raffles's History of Java (1817)', *Journal for Early Modern Cultural Studies* 8, nr. 2 (2008) 33-55. Peter Boomgaard, 'Human capital, slavery and low rates of economic and population growth in Indonesia 1600-1910', in *The structures of slavery in Indian Africa and Asia*, red. Gwyn Campbell (Londen: Frank Cass, 2004), 88-90.

³⁰ Lopez, *Conversion and colonialism*, 134-182.

WEST-SUMATRA, REGIONALE IDENTITEIT EN DE AARDBEVING IN JUNI 1926

232

De grote rol voor de zending aan de ene kant en lokale politieke machtsverhoudingen aan de andere kant typeerden de negentiende-eeuwse omgang met rampen. Naarmate de eeuw vorderde, kwam daar geleidelijk verandering in. Kerk en geloof bleven structuren bieden voor betekenisgeving en hulpverlening, maar verloren in Nederland hun dominante positie in het publieke rampendiscours. De traditionele politieke ruimte zoals de rajas die lang ingenomen hadden in Indonesië, raakte op de achtergrond terwijl de zich moderniserende koloniale staat steeds dominanter werd in organisatie van de publieke ruimte en meer autoriteit over haar inwoners claimde. Grote rampen werden meer en meer het speelveld van koloniale en anti-koloniale politiek. De bittere verwerking van de Krakatau-ramp in Banten (Java's westkust) vormde een factor in de regionale antikoloniale opstand in 1888,³¹ maar ook op kleinere schaal werden rampen continue aangegrepen door overheid en samenleving om tegengestelde toekomstvisies en politieke idealen te ontvouwen.

Deze ontwikkelingen namen een hoge vlucht tijdens de eerste decennia na de eeuwwisseling. In deze periode vonden forse politieke en sociale omwentelingen in de koloniale samenleving plaats. De introductie van de zogeheten Ethische Politiek vanaf 1901, maar met name ook vele interne ontwikkelingen en de invloed van religieuze stromingen uit het Midden-Oosten leidden binnen de Indonesische maatschappij tot het wortelen van nieuwe ideeën over moderniteit, nationaliteit en identiteit. Onder de vele bevolkingsgroepen van de Indische archipel leidde dit tot het uitdagen van en verzetten tegen oude (koloniale) sociale en politieke verhoudingen. Dit gebeurde onder meer middels heftige publieke discussies en acties in een levendige *civil society*. Deze nieuwe *civil society* kende een zeer actieve Maleisstalige pers en een opbloeiend verenigingsleven dat vorm kreeg door de vele daaraan deelnemende religieuze instituties, politieke bewegingen en lokale belangengroepen. Onder meer Jeffrey Hadler heeft aangetoond dat West-Sumatra bij uitstek een plaats was waar deze ontwikkelingen plaatsvonden, met name in de culturele regio bekend als de Minangkabau. Die regio werd in het begin van de twintigste eeuw strijdtoneel van een aantal in de publieke sfeer opererende traditionele en hervormingsgezinde politieke en religieuze stromingen die elk een andere visie van toekomst van de Minangkabau hadden.³²

In de politiek-culturele verwerking van de aardbevingsramp van 1926 zien we die Minangkabausche *civil society* op verschillende niveaus betekenis geven aan de ramp, waarbij een lokale, regionale en kolonie-brede dimensie te onderschei-

31 Sartono Kartodirdjo, *The peasants' revolt of Banten in 1888. Its conditions, course and sequel. A case study of social movements in Indonesia* (z.p.: Springer, 1966).

32 Jeffrey Hadler, *Muslims and matriarchs. Cultural resilience in Indonesia through jihad and colonialism* (Ithaca: Cornell University Press, 2008).

Afb. 4 'Schade na een aardbeving te Padangpandjang' (Foto uit de collectie van de familie Bäume te Loeboeksoelasih. <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/>. Catalogusnummer: KIT-LV 154079.)

den valt. De ramp bestond in feite uit twee gerelateerde aardbevingen die om 10 uur 's morgens en 1 uur 's middags plaatsvonden op 28 juni 1926. Ze leidden tot honderden doden, meer dan 2,5 miljoen gulden aan particuliere schade en zeker 10 miljoen gulden aan totale schade.³³ Het zwaarst getroffen was de stad Padang Panjang, een vrij groot centrum van onderwijs. Het gros van de schade werd veroorzaakt aan de vele stenen gebouwen die in de steden van de Minangkabau gebouwd waren. Zeer modern en een symbool van welvaart en vooruitgang, maar eveneens erg kwetsbaar voor natuurgeweld. Door de bevolking van de regio werd de ramp niet alleen als een tragisch natuurverschijnsel gezien, maar veelal ook geïnterpreteerd als goddelijke interventie. Ooggetuigenverslagen benadrukken

33 'Keroegian karena bahaya gempa', *Tjaja Soematra* [Licht van Sumatra], 16 augustus 1926. Perpustakaan Nasional Republik Indonesia, Jakarta. Cataloguscode: 2482/PN. Voor de volledige taxatie, zie: 'Hoofddcomité tot steun van de slachtoffers van de aardbevingsramp ter Sumatra's Westkust. Aardbeving Sumatra's Westkust', inliggend in: Verbaal 12-07-1926, H11. Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Koloniën: Geheim Archief [periode 1901-1940], nummer toegang 2.10.36.51, inventarisnummer 280. 'De Ramp in West-Sumatra', *Algemeen Handelsblad* (10 juli 1926).

dat slachtoffers meenden dat het einde der tijden aanstaande was. De aangezichten van de verwoestingen en de op open velden verzamelde slachtoffers deden vele commentatoren denken aan het moment van het einde der tijden zoals dat in de Koran beschreven wordt. Zo beschrijft een ooggetuige van de verwoestingen hoe hij talloze mensen zag rondlopen op de weg naar Solok, luidkeels smekend om vergiffenis omdat ze niet lang meer op aarde verwachtten te zijn. In zijn beleving was 'de toestand toen alsof de mensen op het veld van het einde der tijden [padang mahsjar] wachtten op hun oordeel'.³⁴

234

In de teksten van de Nederlandse steuncomités zien we dit niet terug. Zoals al bleek uit de eerder aangehaalde advertentie in *De Faam*, benadrukten met in Nederland de behoefte aan materiële hulp en vooral de wederkerige, hoewel ongelijke, Nederlandse banden met Indië. Ook de oproep aan het Nederlandse volk door het Oranje Kruis droeg dit mantra uit: 'De hechte banden, die Indië met het moederland verbinden, die telkens tot uiting komen, indien een van beide de hulp van den ander behoeft, laten ons vol vertrouwen, een beroep doen op de offervaardigheid van onze landgenooten'.³⁵ In dezelfde oproep wordt gesteld dat de 'belangen' van de 'inlandsche bewoners' aan 'onze zorgen zijn toevertrouwd'. Hieruit blijkt opnieuw een visie van koloniale afhankelijkheid, verbeeldingen die we ook bij de uitbarsting van de Awu en Krakatau, en de watersnoden op Java gezien hebben.

Dergelijke verbeeldingen hadden weinig gemeen met de wijze waarop Indonesische gemeenschappen betekenis gaven aan de aardbevingsramp. Jeffrey Hadler suggereert dat deze ramp bijdroeg aan een antiekoloniale stemming die tot enige maanden later tot uiting kwam in communistische, antiekoloniale opstanden in West-Sumatra.³⁶ Als we dichter inzoomen op de periode net na de aardbeving zien we dat de ramp door de lokale slachtoffers en omstanders vooral gezien werd als een cruciale test van de weerbaarheid van de Minangkabausche samenleving. Hulpverlening werd dan ook vlot op touw gezet, veelal onafhankelijk van Nederlandse koloniale initiatieven. De levendige, zeer onafhankelijke Minangkabausche *civil society* zette zich met tal van initiatieven in om slachtoffers te voeden en huisvesten, onderwijsinstellingen opnieuw op te bouwen en moskeeën in ere te herstellen.

34 "Keadaan pada masa itoe sebagai orang berada di padang mahsjar menoenggoe kepoe-toesan hoekoemannja". Tjeremat, 'Malepetaka', *Kaoem Moeda* {De Jonge Gemeenschap}, 19 juli 1926. Universiteitsbibliotheek Leiden. Catalogusnummer: KITLV5 M KM. Hadler wijst in *Muslims and Matriarchs* op soortgelijke reacties van de getroffen bevolking. Hadler, *Muslims and Matriarchs*, 138-139. In de Indonesische islam is het gebruikelijk dat natuurrampen, met name aardbevingen, met het einde der tijden geassocieerd worden. Zie: Reza Idria, 'Muslim theological perspectives on natural disasters. The case of Indonesian earthquakes and tsunami of 2004' (masterscriptie; Universiteit Leiden, 2004).

35 'Als Indië getroffen wordt.....', *De Telegraaf*, 3 juli 1926. In dezelfde oproep wordt gesteld dat de 'belangen' van de 'inlandsche bewoners' aan 'onze zorgen zijn toevertrouwd'. Dit past binnen de veelvoorkomende afbeelding van Indië als zwak en afhankelijk, zoals we eerder aangegeven hebben in dit artikel met betrekking tot de watersnood van 1861.

36 Hadler, *Muslims and Matriarchs*, 161.

Inzamelingsacties beperkten zich niet alleen tot de regio, maar vonden ook plaats in de vele plaatsen in Nederlands-Indië waar de – om hun migratiedrang bekend staande – Minangkabauers zich in de voorgaande jaren gevestigd hadden. Nieuwe sociaal-politieke bewegingen, identiteitsvorming en hulpverlening raakten in dit proces met elkaar vervlochten, zoals blijkt uit de hiernavolgende drie voorbeelden op basis van berichten uit Maleistalige kranten uit West-Sumatra en Batavia.

De *nagari* – een soort deels autonome (dorps)gemeenschap – Kota Gedang geeft ons een uniek inzicht in de manier waarop lokaal na de aardbeving het herstel zich voltrok. De inwoners van Kota Gedang waren op de lange termijn veelal bezig met hun eigen gemeenschap en met name met het herstel van hun moskee. Hoewel er in Kota Gedang geen dodelijke slachtoffers waren gevallen, was er grote schade aangericht.³⁷ Hierbij werden het gebouw voor de dorpsvergaderingen en de moskee niet gespaard. Deze waren onontbeerlijk voor een harmonieuze, complete *nagari*. Het gebouw voor de dorpsvergaderingen was vrij snel hersteld, maar een *nagari* was niet compleet zonder moskee.³⁸ Er werden dan ook na de ramp niet één, maar twee lokale steuncomités in het leven geroepen: één voor materiële behoeftes van de bevolking en één voor het herbouwen van de moskee. Dit laatste initiatief werd nadrukkelijk gezien als een eigen verantwoordelijkheid van de gemeenschap van Kota Gedang, zo wordt duidelijk uit een artikel in het lokaal uitgegeven krantje *Soeara Kota Gedang* [Stem van Kota Gedang]: ‘Zo is het niet te verwachten dat onze moskee slechts hulp zal krijgen van de liefdadigheid die verzameld is uit heel Indië tot in Nederland. De giften voor onze moskee, mogen we alleen verkrijgen door onze eigen gezamenlijke inspanningen.’³⁹

Men wilde dus niet dat de donaties die vanuit de kolonie én Nederland naar West-Sumatra vloeiden voor een nieuwe moskee gebruikt gingen worden. Dit geld moest

37 ‘Lampiran’ en ‘Salinan rapport Kepala Negeri Kota Gedang’, *Soeara Kota Gedang* 11, nr. 7 (juli 1926). Perpustakaan Nasional Republik Indonesia, Jakarta. Catalogusnummer: Port Pos 709; 288/PN/MF.

38 ‘Padang Kt. Gedang News’, *Soeara Kota Gedang* 12, nr. 1 (januari 1927); ‘Chabar Kampong’, *Soeara Kota Gedang* 12, nr. 3 (1927). Interessant is dat Annemarie Samuels in haar studie naar de tsunamiramp te Aceh van 2004 observeert dat moskeeën die gespaard waren door het natuurgeweld juist veel symbolische waarde werd toegekend. Ze ‘openbaarden de tsunami als werk van God, zowel door hun voortbestaan en als toevluchtsoord’. Bovendien werd er veel geld uitgegeven aan het herstel en de renovatie van erfoegd in de regio, inclusief vele moskeeën. Het wijst op de belangrijke rol die symbolisch, religieus belangrijke gebouwen, kunnen spelen in het herstel van natuurrampen. Samuels, *After the Tsunami*, 111. ‘Over de historische ontwikkeling van de Minangkabausche nagari, zie Franz von Benda-Beckmann en Keebet von Benda-Beckmann, *Political and legal transformations of an Indonesian polity. The Nagari from Colonisation to Decentralisation* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 39-99.

39 Het originele citaat in het Indonesisch luidt: “Djadi djanganlah di harap sadja bahwa mesdjid kita akan dapat pertolongan hanja dari pada derma jang dikoempolkan dari seloeroeh Hindia sampai kenegeri Belanda. Derma oentoek mesjid kita hanjala boleh dapat dengan ichtiar kita bersama sadja”. R.S.B.K., ‘Derma’, *Soeara Kota Gedang* 11, nr. 11 (november 1926); Zie ook: R.S.B.K. ‘Seroean’, *Soeara Kota Gedang* 11, nr 8 (augustus 1926).

door de gemeenschap zelf opgebracht worden. Hiermee werd een voor Kota Gedang cruciaal deel van het herstel expliciet afgescheiden van de Nederlandse en koloniale context. Elders in *Soeara Kota Gedang* benadrukten de oprichters van het moskeecomité dat het herstel van de moskee noodzakelijk was. Niet alleen voor het herstel van de eigen gemeenschap, maar Kota Gedang niet achter kon blijven bij andere omliggende *nagari*-gemeenschappen die ook hun moskee verloren hadden. Dit zou een bron van schaamte zijn en ‘ook God zou hier kennis van hebben’.⁴⁰ Als Kota Gedang achter zou blijven, zouden buitenstaanders schande spreken over de gemeenschap.

236

Vergelijkbaar met observaties die Annemarie Samuels doet met betrekking tot het herstel van de tsunamiramp van 2004 te Aceh, ziet men hier dat het herstel van Kota Gedang ook moest bestaan uit uitingen van goed moslimschap.⁴¹ Met andere woorden, Kota Gedang was moreel verplicht hierin voor zichzelf te zorgen. Een nieuwe moskee werd ontworpen, deels naar Turks voorbeeld.⁴² Met behulp van inzamelingsacties en oproepen in de lokale nieuwsbrief werd langzaam geld ingezameld. De liefdadigheidsoproepen voor de moskee duurden vele jaren voort. Ze werden geframed als een grote verantwoordelijkheid voor de gemeenschap ter plaatse, maar voor ook haar migranten en afstammelingen elders in de kolonie. Jarenlang werd met wisselend succes een beroep gedaan op de liefdadigheid van deze lokale en gemigreerde Kota Gedangers. Pas in de vroege jaren ‘30 werd na jarenlange arbeid de nieuwe moskee opgeleverd en ingewijd, hoewel deze nog niet geheel voltooid was. Pas op dat moment was de gemeenschap hersteld van de aardbeving.⁴³

Het bovenstaande voorbeeld toont liefdadigheid in een zeer lokale context, met een concreet lokaal doel, gecentreerd op een lokale identiteitsvorming rondom de dorpsgemeenschap. Tegelijkertijd werden verspreid over geheel Sumatra, en ook daarbuiten, vele inzamelingsacties gehouden voor de slachtoffers van de regio Minangkabau als geheel. Die kregen vaak de vorm van liefdadigheidsmarkten, sportwedstrijden, maar vooral ook culturele evenementen. Talloze toneelstukken, muziek- en poëzieavonden werden door Indonesische verenigingen opgevoerd om geld op te brengen. Deze avonden werden veelal in het Maleis gehouden en waren met name gericht op verschillende Indonesische groeperingen. Van dergelijke ac-

40 ‘Assalamoe’alaikum Warahmatoellahi Wabarakatoeh’, *Soeara Kota Gedang* 11, nr. 8 (augustus 1926).

41 Zie Samuels, *After the Tsunami*, 130-50 voor de verscheidene wijzen waarop de Acehse gemeenschappen lessen trokken voor de toekomst uit de tsunami van 2004. Velen zagen de ramp als een waarschuwing of een kans opgelegd door Allah om zichzelf te beteren als moslims.

42 ‘Mesdjid’, *Berito Koto Gadang* [Nieuws van Koto Gadang] 2 (oktober 1930). Universiteitsbibliotheek Leiden. Catalogusnummer: KITLV3 M 1996108 mf.

43 In maart 1927 was geld ingezameld uit Kota Gedang, Pariaman, Jambi, Riau en Batavia. ‘Ma’loemat Comité Mesdjid Kota Gedang’, *Soeara Kota Gedang* 12, nr 3. (maart 1927). De moskee werd tijdens de Ramadan van 1933 officieel in gebruik genomen. ‘Mesdjid’ en ‘Peralatan menaiki mesdjid Kota Gedang’, *Berito Kota Gedang* 4, nr. 4 (april 1933): 2, 4.

Afb. 5 Voorpagina van de uitgave van maart 1927 van de *Soeara Kota Gedang*. In het artikel 'Ma'loemat Comitè Mesdjid Kota Gedang' wordt een update gegeven over de inzamelingen voor de nieuwe moskee. *Soeara Kota Gedang* 237 12 nr. 3 (maart 1927).

ties werd uitgebreid verslag gedaan in de Maleistalige pers in Sumatra en elders in de kolonie. Een typisch voorbeeld hiervan was een voorstelling die op 8 juli 1926 gepland werd door een steuncomité te Jambi, een stad in het zuidoosten van Sumatra. Lokale Minangkabausche notabelen hadden – in samenwerking met lokale Chinese en Nederlanders – een steuncomité gevormd en begonnen met het plannen van een cultureel evenement dat helemaal in het teken stond van de regionale Minangkabausche identiteit. Traditionele dansvormen, gevechtskunsten en spellen zouden worden getoond. Het hoogtepunt moest een demonstratie van een zogeheten *adat*-vergadering zijn, de bijeenkomst waarin normaal gesproken de notabelen van een gemeenschap belangrijke beslissingen namen. Het doel van deze demonstratie was naar eigen zeggen om aan te tonen dat de Minangkabausche cultuur al sinds jaar en dag op democratische principes gestoeld was. De liefdadigheid was dus niet alleen bedoeld om geld in te zamelen, maar ook om zowel de eigen identiteit als de moderniteit van de Minangkabausche cultuur uit te dragen.⁴⁴

Verder weg, te Batavia, werd tijdens een liefdadigheidsavond op 8 augustus 1926 niet zozeer de Minangkabausche identiteit centraal gesteld, maar een relatief nieuw fenomeen uitgedragen: een Sumatraanse identiteit, die de inwoners van het gehele eiland en hun afstammelingen omvatte. De uitgebreide toneelavond werd georganiseerd door in Batavia en omstreken gevestigde Sumatraanse verenigin-

44 Helaas hebben we geen bevestiging gevonden van wanneer dit evenement plaatsgevonden heeft. 'Coimte(sic) boeat bahaja gempa di SWK', *Tjaja Soematra*, 31 juli 1926.

gen, die voorstander waren van een nieuwe Sumatraanse identiteit.⁴⁵ Tijdens de uitvoeringen werden toneelstukken en liederen getoond, en toespraken gehouden. Zoals Lotte Jensen eerder in de Nederlandse context heeft laten zien, zijn ook hier liedjes bij uitstek een genre waarin rampenverwerking en identiteit samenkomen.⁴⁶ In de liederen werd het leed van West-Sumatra bezongen, maar ook expliciet gesteld dat het lijden van West-Sumatra het lijden van heel het eiland betekende:

238

Sumatra, mijn thuisland – oh lieve (2x)
Wij houden zo veel van je.
Sumatra is altijd in onze gedachten.
Altijd, elk moment – oh lieve (2x)
Herinneren wij je, zonder verveling
Sumatra is altijd in onze gedachten.

Nu ben je in nood – oh lieve,
Getroffen door een enorme ramp,
Sumatra wij vergeten je niet,
Van Noord tot Zuid – oh lieve,
Al je inwoners zijn in rouw.
Sumatra wij vergeten je niet,
Je bent in plotse rouw, oh lieve
Door het ongeluk te West-Sum[atra].

Sum[atra] zal nooit vergeten worden,
Een zo zware ramp overkwam [je], oh lieve,
Het aardbevingsongeluk bracht lijden
Sum[atra] zal nooit vergeten worden,
Getroffen door de schokken van de aardbe-
ving, oh lieve.⁴⁷

Soematera tanah airkoe – sajang (2x)
Kami sangat tjintakan kamoe.
Soematera selaloe berbajang bajang.
Setiap sa'at setiap waktoe – sajang (2x)
Ingatkan kamoe kami ta' djemoe
Soematera selaloe terbajang bajang

Sekarang kamoe dalam kesoesahan – sajang
Ditimpa bahaya jang boekan boekan.
Soematra tidak, kami loepaz kan
Dari Oetara sampai Selatan – sajang,
Semoea pendoeoekmoe dalam kedoekaan
Soematera tidak, kami loepaz kan
Kamoe didalam doeka dalurat – sajang
Karena ketjilakaan di Soem Barat

Soem tak diloepakan barang sesa'at
Bahaja menimpa sangatlah berat – sajang

Gempa tjelaka membawa larat
Soem tak diloepakan barang sesa'at
Tjelaka karena digoentjang gempa – sajang.

Dit was een vrij nieuw idee, lijkend op het eigentijdse Javaans nationalisme, uitgedragen door verenigingen als Jong Java. Zoals onder meer Hans van Miert heeft aangetoond, was dit soort regionaal Indonesisch nationalisme en identiteitsvorming binnen de Indonesische *civil society* typisch voor dit decennium.⁴⁸ De-

45 Dit waren de Serikat Post Anak Sumatera, Medan Perdamaian en Perkoempoelan Djoem'atoel Tandarroes.

46 Lotte Jensen, "disaster upon disaster inflicted on the Dutch".

47 'Pertoendjoekkan derma boeat Soematra Barat. II', *Tjaja Soematra* (25 augustus 1926). Het woord "dalurat" in het origineel is hoogstwaarschijnlijk een spelfout. 'Darurat' zal het bedoelde woord zijn geweest.

48 Het Sumatraans regionaal nationalisme werd onder meer uitgedragen door de Jong Sumatranen Bond. Zie Hans van Miert, *Een koel hoofd en een warm hart. Nationalisme, javanisme en jeugdbeweging in Nederlands-Indië, 1918-1930* (Amsterdam: De Bataafse Leeuw 1995).

ze complexe processen werden door de koloniale overheid en de samenleving in Nederland lang niet altijd op waarde geschat. Zoals deze drie voorbeelden tonen, bleken enerzijds natuurrampen in Nederlands-Indië een uitstekende gelegenheid voor het uitdagen, uitdragen en bestendigen van allerlei verschillende lokale, regionale en supra-regionale identiteiten, en waren anderzijds publieke politiek-culturele uitingen van deze identiteiten cruciaal voor de wijze waarop hulpverlening voor de slachtoffers van deze natuurrampen tot stand kwam. Bovendien tonen deze initiatieven dat de koloniale clichés over passieve en kinderlijke inheemse bevolkingen, die eerder in dit artikel zijn aangehaald, een grove onderschatting van de weerbaarheid van de koloniaal Indonesische gemeenschappen betekenden. Uiteindelijk doen de complexe, gelaagde en actieve reacties op het natuurgeweld dat de Minangkabau trof het wat simplistische eenheids- en wederkerigheidsideaal uit de Vlissingse advertentie nogal naïef lijken.

CONCLUSIE

Met deze bijdrage hebben we laten zien dat de reactie op natuurrampen in koloniaal Indonesië vele verschillende vormen aan kon nemen. Deze vonden onmiskenbaar plaats in een koloniale context. Maar hoewel Nederland en haar koloniale ambtenaren bij veel aspecten van rampenbestrijding betrokken waren, vond er veel plaats naast, onder en simpelweg buiten het koloniale bestel om. Ideeën over intensieve onderlinge samenwerking tussen Nederland en kolonie, of over een wederkerige relatie maakten hier slechts een bescheiden deel van uit. Wat er in Nederlands-Indië *on the ground* gebeurde had meestal meer te maken met lokale realiteit dan met de Nederlandse papieren werkelijkheid. Natuurrampen geven hiervan een uitstekende demonstratie.

De koloniale ruimte als humanitaire eenheid, het ideaal dat door veel van de rampenproza en -poëzie in Nederland uitgedragen werd, werd tegelijkertijd van binnen uit ondermijnd door donateurs voor wie de koloniale ruimte in de eerste plaats bepaald werd door apartheid en ongelijkheid. In de verplaatsing van de ervaring van Indonesië naar Nederland vond een nivellering plaats, werd een inwoner van Tahuna op Sangihe een 'arme Indiaan'. Rampen en fondsenwerving voor slachtoffers droegen zo bij aan een humanitair koloniaal zelfbeeld dat doorwerkt tot in het heden.

Historici spreken graag van verwevenheid van kolonie en moederland in een streven om vooral de impact van kolonialisme op de Nederlandse cultuur zichtbaar te maken. Dit artikel laat zien dat die verwevenheid behoorlijk complex was. Voor een goed begrip van de werking en doorwerking van kolonialisme is het belangrijk om verschillende niveaus binnen de koloniale ruimte te verkennen, en daarbij alle uithoeken van de koloniale ruimte te betrekken. Rampen als momentopnames helpen die verwevenheid te ontrafelen en brengen de complexiteit van kolonialisme aan het licht, dat zich mateloos op kon dringen, maar in het bewustzijn van de slachtoffers tegelijkertijd ook zeer afwezig kon zijn.

Wellicht moeten we die koloniale ruimte dan ook eerder kaleidoscopisch opvatten, waarbinnen kolonialisme verschillende werelden omvatte en daarbinnen steeds weer andere verschijningsvormen kreeg. Door te doneren voor de slachtoffers van de ramp in Padang Panjang, betraden de inwoners van Vlissingen die koloniale ruimte, maar dat betekende niet dat ze ook maar iets begrepen van de belevingswereld van de slachtoffers in Padang Panjang. De geschiedenis van de verwerking van natuurrampen laat heel treffend zien dat op verschillende plekken en verschillende momenten, kolonialisme op een andere manier vorm kreeg, van humanitair gelijkheidsideaal, tot antiekoloniaal regionalisme, van protestantse bekeringsdrang, tot Sumatraans nationalisme, van apartheidsidealen tot islamitisch zelf-determinisme.

240

BIBLIOGRAFIE

- Bankoff, Gregg. 'In the eye of the storm: the social construction of the forces of nature and the climatic and seismic construction of God in the Phillipines'. *Journal of Southeast Asian Studies*, 35, nr. 1, (2004) 91-111.
- Bankoff, Gregg, Chris Newhall en Alicia Schrikker. 'The volcano's charmed circle: mobility, identity and memory around Mount Mayon (Philippines) and Gunung Awu (Indonesia)' (te verschijnen 2021).
- Boomgaard, Peter. 'Human capital, slavery and low rates of economic and population growth in Indonesia 1600-1910'. In *The structures of slavery in Indian Africa and Asia*, red. Gwyn Campbell, 88-95. Londen: Frank Cass, 2004.
- D'Arcey Woods, Gillen. 'The volcano lover: climate, colonialism, and the slave trade in Raffles's History of Java (1817)'. *Journal for Early Modern Cultural Studies* 8, nr. 2 (2008): 33-55.
- Gill, Rebecca. 'Networks of concern, boundaries of compassion: British relief in the South African War', *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 40, nr. 5 (2012): 827-44.
- Hadler, Jeffrey. *Muslims and matriarchs. Cultural resilience in Indonesia through jihad and colonialism*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- Hoffman, Susannah. 'The monster and the mother'. In *Catastrophe and culture. The anthropology of disaster*, red. Hoffman en Anthony Oliver-Smith, 113-43. Santa Fe: School of American Research, 2002.
- Idria, Reza. 'Muslim theological perspectives on natural disasters. The case of Indonesian earthquakes and tsunami of 2004'. Masterscriptie; Universiteit Leiden, 2004.
- Janse, Maartje. 'Representing distant victims: the emergence of an ethical movement in Dutch colonial politics, 1840-1880.' *BMGN - Low Countries Historical Review* 128, nr. 1 (2013): 53-80.
- Jensen, Lotte. "'Disaster upon disaster inflicted on the Dutch". Singing about disasters in the Netherlands, 1600-1900', *BMGN - Low Countries Historical Review* 134, nr. 2 (2019): 45-70.
- Kartodirdjo, Sartono. *The peasants' revolt of Banten in 1888. Its conditions, course and sequel. A case study of social movements in Indonesia*. Z.p.: Springer, 1966.
- Kuitenbrouwer, Vincent. "'A newspaper war'? Dutch information networks during the South African War (1899-1902)'. *BMGN - Low Countries Historical Review* 128, nr. 1 (2013): 127-50.
- Lopez, Ariel. *Conversion and colonialism: Islam and Christianity in North Sulawesi, c. 1700-1900*. Proefschrift, Universiteit Leiden, 2018.
- Miert, Hans van. *Een koel hoofd en een warm hart. Nationalisme, javanisme en jeugdbeweging in Nederlands-Indië, 1918-1930*. Amsterdam: De Bataafse Leeuw 1995.
- Ouweland, Liesbeth. 'Disastrous encounters: photographic representations of catastrophe in the Dutch East Indies'. *Moving Worlds: A journal of transcultural writings* 14, nr. 2 (2014): 46-60.

- Raben, Remco. 'A new Dutch imperial history? Perambulations in a prospective field'. *BMGN - Low Countries Historical Review* 128, nr. 1 (2013): 5-30
- . 'Epilogue. Colonial distances: Dutch intellectual images of global trade and conquest in the colonial and postcolonial Age'. In *The Dutch empire between ideas and practice*, red. René Koekkoek, Arthur Weststeijn en Anne-Isabel-Richard, 205-32. Basingstoke: Palgrave, 2019.
- Samuels, Annemarie. *After the tsunami, disaster narratives and the remaking of everyday life in Aceh*. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2019.
- Schrikker, Alicia. 'Disaster management and colonialism in the Indonesian archipelago, 1840-1920'. In *Natural hazards and peoples in the Indian Ocean world. Bordering on danger*, red. Greg Bankoff en Joseph Christensen, 225-54. New York: Palgrave Macmillan, 2016).
- Termorshuizen, Gerard en Anneke Scholten. *Journalisten en heethoofden: een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladders, 1744-1905*. Leiden: KITLV, 2001.

Sander Tetteroo is promovendus aan het Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden in een samenwerkingsproject met Universitas Gadjah Mada in Indonesië. Zijn onderzoek richt zich op de organisatie van hulpverlening bij natuurrampen in laatkoloniaal Nederlands-Indië en postkoloniaal Indonesië van ca. 1900 tot 1965. De focus van zijn onderzoek ligt hierbij op de sociale en politieke betekenis die hulpverlening voor natuurrampen had voor uiteenlopende belangengroepen, zoals nationalistische bewegingen, religieuze groeperingen, en de (koloniale) overheid. Doormiddel van *case studies* van aardbevingen, vulkaanuitbarstingen en overstromingen verspreid over de archipel onderzoekt hij enerzijds de rol die natuurrampen speelden in de sociaal-politieke omwentelingen in twintigste-eeuws Indonesië, en anderzijds de koloniale erfenis in de organisatie van rampenbestrijding in het land.

Alicia Schrikker is Universitair Hoofddocent koloniale en wereldgeschiedenis aan de Universiteit Leiden. Ze is gespecialiseerd in de geschiedenis van kolonialisme in Azië in de 18^e en 19^e eeuw en dan met name in Sri Lanka en Indonesië. Haar focus ligt op de interactie tussen lokale samenlevingen en koloniale macht. Deze onderwerpen staan centraal in haar lopende VIDI project "Institutional memory in the making of colonial culture" en het Vrije Competitie project "Colonialism inside out" dat ze uitvoert in samenwerking met de Radboud Universiteit. Ze publiceerde recentelijk over uiteenlopende onderwerpen zoals koloniale mentaliteit, natuurrampen in Indonesië, koloniale rechtspraak, en slavernij in Sri Lanka.

‘BEHOED ONS ARME VOLK VOOR DE VULKAAN-POËTEN’

De literaire verwerking van de Krakatau-ramp van 1883 in Nederland en Indonesië

242

‘SAVE OUR POOR PEOPLE FROM THE VULCANO POETS’. THE LITERARY RECEPTION OF THE KRAKATOA DISASTER OF 1883 IN THE NETHERLANDS AND INDONESIA

On August 27, 1883, the volcano Krakatau in the Dutch East Indies erupted and collapsed, causing the deaths of tens of thousands, mainly as a result of devastating tsunamis. The Krakatau eruption was one of the first disasters to take place beyond the Dutch boundaries that received so much attention in the Netherlands. Because the Indies were a Dutch colony, a response of the motherland was rather logical. In many places, charity activities were organized to raise money for the victims. This article focuses on the Dutch and Indonesian literary reactions on the Krakatau disaster. For this purpose, two scholars work together: one specialized in Dutch Literary Studies and the other one in Indonesian Languages and Cultures. In the first part of the article several Dutch charity publications are analysed; the second part focuses on Indonesian sources (in Javanese and Malay). How and to what extend did the reactions in the Netherlands and Indonesia differ?

Op 22 december 2018, drie dagen voor Kerstmis, werd het Indonesische eiland Java getroffen door een verwoestende tsunami, met honderden doden en duizenden gewonden tot gevolg. De ramp werd veroorzaakt doordat een deel van de vulkaan Anak Krakatau (het kind van Krakatau) in zee was gestort. De vloedgolf kwam voor de meesten als een volslagen verrassing. Zoals dat gaat bij grote rampen, werden in de dagen daarna bijzondere en lugubere verhalen verteld over overlevenden en slachtoffers.

* Dit artikel is geschreven in het kader van het door Rick Honings geleide NWO Vidi-project *Voicing the Colony. Travellers in the Dutch East Indies, 1800-1945* (2020-2025), waarin Judith Bosnak als postdoc werkzaam is en onderzoek verricht naar het Indonesische perspectief. Het eerste deel van het artikel, over de literaire verwerking van de ramp in Nederland, verschijnt ook in Rick Honings, *Het eiland van vuurrazernij. De Krakatau-ramp van 1883 en de Nederlandse literatuur*. Negenentwintigste Bert van Selm-lezing (Leiden: Primavera Pers, 2020).

De gebeurtenissen van 2018 brachten de uitbarsting van de Krakatau op 27 augustus 1883 weer in herinnering. De vulkaan was destijds al maanden onrustig geweest. Maar de 27ste om tien uur 's ochtends vond er zo'n zware eruptie plaats, dat de vulkaan en het gebied eromheen werd opgeblazen.¹ Twee aardplaten, weten we nu, botsten op elkaar, iets wat ook in het verleden al voor de nodige uitbarstingen had gezorgd. Maar de ramp van 1883 was een van de zwaarste uit de menselijke geschiedenis. Door het geweld van de ontploffing dachten veel mensen dat de wereld verging. Huizen dreunden op hun grondvesten. De explosie werd tot in Australië gehoord. Het was daarmee het hardste geluid dat ooit werd geregistreerd.² De Nederlanders die in Aceh al tien jaar een bloedige strijd voerden tegen 'opstandelingen', stuurden er troepen op uit omdat ze dachten dat er vlakbij geschutvuur klonk.³

In de onmiddellijke omgeving slingerde de vulkaan grote hoeveelheden as, modder en puimsteen in het rond. In Anyer was het overdag zo donker dat men geen hand voor ogen kon zien.⁴ Zelfs in Batavia (nu Jakarta) heerste duisternis en viel er een 'kiezelregen'.⁵ In de maanden erna daalde de temperatuur wereldwijd doordat asdeeltjes de zon reflecteerden. Door de uitbarsting ontstonden er tientallen meters hoge tsunami's die alles wat op hun weg kwam verwoestten. Eerst trok de zee zich terug en kwam het strand vol vis te liggen. Daarna stroomde het water landinwaarts met een snelheid van honderden kilometers per uur. Daarbij werden in totaal 165 dorpen verwoest, vielen er 36.417 doden en raakten er duizenden gewond.⁶ Dat lijkt misschien niet zo veel vergeleken met de tsunami van 2004, waarbij ruim 230.000 slachtoffers vielen. Men moet echter bedenken dat Indonesië in 2004 zo'n 223 miljoen inwoners telde tegenover circa veertig miljoen omstreeks 1883. De Krakatau-uitbarsting van 1883 was dus enorm.

Het nieuws over de uitbarsting van de Krakatau ging dankzij de telegrafie al spoedig de wereld rond.⁷ Kranten publiceerden heet van de naald bloedstollende ooggetuigenverslagen. Net als in 2018 deden er in 1883 allerlei tot de verbeelding sprekende verhalen de ronde. Wat te denken van het verhaal van de Javaanse

1 Over de achtergronden van de ramp zie de lezenswaardige bestseller van Simon Winchester, *Krakatau. De dag dat de wereld ontplofte. 27 augustus*, vert. J. van der Lee (Amsterdam: Atlas, 2005).

2 Winchester, *Krakatau*, 254.

3 Frits Jaquet, 'Nederlandse reacties op de uitbarsting 1883 van de Krakatau: een tijdsbeeld', in *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys*, red. Reggie Baay en Peter van Zonneveld (Utrecht: HES, 1988), 76-110, citaat van p. 79.

4 *Java-bode. Nieuws, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indië*, 27 augustus 1883 Alle kranten zijn geraadpleegd via www.delpher.nl.

5 *Soerabaijisch handelsblad*, 28 augustus 1883.

6 Winchester, *Krakatau*, 232

7 Winchester, *Krakatau*, 181 beklemtoont het 'revolutionaire belang van deze technologie voor de planeet'. Volgens hem was het voor het eerst dat er op zo'n grote schaal over een ramp gecommuniceerd kon worden.

Afb. 1 De uitbarsting van de Krakatau in 1883, uit: G.J. Symons e.a. (ed.), *The eruption of Krakatoa, and subsequent phenomena. Report of the Krakatoa Committee of the Royal Society*. London: Trubner & Compagny, 1888. (Collectie North Wind Picture Archives/Alarmy Stock Photo, HRP38G)

vuurtorenwachter in Anyer? Hij bleef op zijn plaats en zag hoe zijn vrouw en kinderen voor zijn ogen verdronken. Zelf overleefde hij de ramp op het nippertje, nadat de vuurtoren instortte toen die door een rotsblok was geraakt. Van de vuurtoren rest, tot op de dag van vandaag, slechts het fundament. In 1885 werd er een nieuwe gebouwd, een geschenk van Willem III, die er nog steeds staat.⁸ Fascinerend is ook het verhaal van het Nederlandse oorlogsschip, de *Berouw*, dat in de haven van Teluk Betung lag, en door een vloedgolf vierhonderd meter verder op het strand werd gesmeten. De bemanning liet daarbij het leven. Een nieuwe golf slingerde het schip nog drie kilometer verder landinwaarts, waar het vervolgens nog tientallen jaren bleef liggen. Omstreeks 1939 woonden er apen in het wrak.⁹

Toen de rust was wedergekeerd werd het tijd om de balans op te maken. De Nederlanders stuurden er vanuit Batavia onderzoekers op uit om informatie in te

⁸ Winchester, *Krakatau*, 247-48.

⁹ Vgl. Winchester, *Krakatau*, 241, 245-47.

winnen. In de omgeving van Teluk Betung, aan de andere kant van Straat Soenda, werd goed duidelijk wat de vloedgolven hadden aangericht. Van de kampong Kali Anda was niets meer over. Drie vierde van de bevolking was omgekomen: ‘Daar vertoonde zich voor het eerst de ramp in al haar gruwelijke gevolgen. Rottende en stinkende lijken van mensen en beesten, eenige overgeblevenen die allen aan zware brandwonden leden, het landschap geraserd, de huizen weg. [...] Het geheel leverde een tooneel op dat geen pen vermag te beschrijven.’¹⁰

De ellende was niet te overzien. Door het natuurgeweld waren locomotieven als blikken speelgoed in elkaar gedeukt en waren spoorstaven verbogen.¹¹ Wie het er levend vanaf gebracht had, zag zich geconfronteerd met nieuwe problemen. Voor de gewonden, van wie veel met ernstige brandwonden, was medische hulp slechts in beperkte mate beschikbaar. De as van de vulkaan had de rijstvelden verwoest, waardoor er voedseltekorten dreigden. Ook was er een tekort aan drinkwater en braken er ziekten uit.¹² En dan waren er nog de plundersaars die de getroffen gebieden teisterden.¹³

Behalve het fundament van de oude vuurtoren herinnert tegenwoordig nog maar weinig aan de ramp van 1883. In Bandar Lampung, waarin de oude steden Tanjung Karang en Teluk Betung zijn opgegaan, is in 1981 in het Dipangga Park een sober monument voor de slachtoffers opgericht. Hoewel het gedenkteken nog geen veertig jaar oud is, maakt het nu al een vervallen indruk.¹⁴ Toch is het een bezienswaardigheid met – afgaande op Tripadvisor – een grote aantrekkingskracht op toeristen.

ONDERZOEK NAAR DE KRAKATAU-RAMP

De uitbarsting van de Krakatau heeft vanaf het begin veel aandacht getrokken. Geologen, oceanologen en vulkanologen waren erdoor gefascineerd en schreven erover. Een jaar na de ramp publiceerde de geoloog R.D. Verbeek in opdracht van de gouverneur-generaal een *Kort verslag over de uitbarsting van Krakatau op 26, 27 en 28 Augustus 1883* (1884). Die uitgave werd gevolgd door het boek *Krakatau* (1885). Bovendien verzorgde Verbeek de publicatie van een album met vijfentwintig tekeningen in kleur, waarop de verwoestingen in beeld werden gebracht.¹⁵ Ver-

¹⁰ *De laatste expeditie van de Kedirie naar de Lampongbaai na de uitbarsting van Krakatau in September 1883* (Batavia: Albrecht & Rusche, 1890), 9. Het verslag was eerder gepubliceerd in de *Java-Bode*, 13, 14 en 15 september 1883.

¹¹ R.A. van Sandick, *In het rijk van vulkaan. De uitbarsting van Krakatau en hare gevolgen* (Zutphen: Thieme, 1891) 92.

¹² *De laatste expeditie van de Kedirie naar de Lampongbaai*, 10-12.

¹³ *Bataviaasch Handelsblad*, 8 september 1883.

¹⁴ Setiono Sugiharto, ‘Krakatau eruption remembered at Dipangga Park’, in: *The Jakarta Post*, 11 maart 2014.

¹⁵ *Krakatau. Album bevattende 25 tekeningen in kleuren van de verwoeste gedeelten van*

beek, die in Indië woonde, was zelf getuige geweest van de vulkaanuitbarsting. Hij had in de maanden ervoor onderzoek gedaan op het eiland Krakatau. Zijn lotgevallen staan centraal in het BBC-docudrama *Krakatoa. The last days* (2006) – één van de vele documentaires die over de ramp gemaakt zijn. Na Verbeek is er door andere geologen en vulkanologen steeds weer over de uitbarsting geschreven. De ingenieur R.A. van Sandick had de ramp eveneens zelf meegemaakt; hij bevond zich aan boord van de mailboot *Gouverneur-Generaal Loudon*, die ten tijde van de uitbarsting in de buurt van de Krakatau voer.¹⁶ Ook hij publiceerde er een boek over dat veel informatie uit de eerste hand bevat.¹⁷ Lezenswaardig is daarnaast de *Herdenking Krakatau uitbarsting 1883* (1933), een speciale editie van de *Java-Bode*, waarin uitvoerig werd teruggeblikt.¹⁸

Een relatief recente publicatie is van de hand van de geoloog Simon Winchester: *Krakatoa. The day the world exploded* (2003). Hierin reconstrueert hij de gebeurtenissen en gaat hij in op eerdere uitbarstingen. Naast geologen hebben ook biologen onderzoek gedaan naar Krakatau-ramp. Zij registreerden tot in detail hoe flora en fauna na verloop van tijd weer terugkeerden op het eiland.¹⁹

Een fascinerende bron vormen de ooggetuigenverslagen, die veelal in de Nederlands-Indische pers gepubliceerd werden. Karakteristiek voor de koloniale context van de ramp, is dat deze ooggetuigenverslagen merendeels geschreven zijn door Europeanen, vooral door Nederlanders. Die koloniale context verklaart ook dat alleen de namen van Europese doden en overlevenden bekend zijn en wij weinig weten over de wijze waarop de inheemse bevolking de gebeurtenissen ervaren heeft.²⁰ Zij hadden in mindere mate toegang tot de beschikbare media. Al in 1988 heeft Frits Jaquet laten zien dat bepaalde motieven telkens weer terugkeren in de verslaglegging van de ramp, zoals de onmogelijkheid om woorden te vinden om de verwoesting te beschrijven. Er wordt ook vaak stilgestaan bij de aanvallende onwetendheid van de getroffenen. Om het geluid van de eruptie te beschrijven worden vergelijkingen gemaakt: een exploderende fabriek, een bulderend kannon, een blazende locomotief, hevig onweer. Veel ooggetuigen schreven achteraf dat ze dachten dat het einde der tijden was aangebroken.²¹

Straat Soenda, genomen twee maanden na de uitbarsting van Krakatau (Brussel: Nationaal Aardrijkskundig Instituut, 1885).

16 Zie voor zijn ooggetuigenverslag Olf Praamstra en Peter van Zonneveld, *Omstreden paradijs. Ooggetuigen van Nederlands-Indië* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010) 121-124.

17 Van Sandick, *In het rijk van vulkaan*.

18 *Herdenking Krakatau uitbarsting 1883* [Batavia: *Java Bode*, 1933].

19 Vergelijk Winchester, *Krakatau*, 328 e.v.

20 In deze bijdrage gebruiken we 'inheems' als vertaling van het Engelse 'indigenous'. We realiseren ons dat dit woord volgens sommigen een koloniale connotatie heeft (omdat het belast zou zijn met de blik van buiten), maar een geschikt alternatief is er helaas niet. Over deze problematiek zie o.a. Wayne Modest & Robin Lelijveld (red.), *Words matter: An unfinished guide to word choices in the cultural sector* (Amsterdam: Tropenmuseum, 2018).

21 Vergelijk Jaquet, 'Nederlandse reacties op de uitbarsting 1883 van de Krakatau', 78-81, 86.

Ook de verwoestende effecten van de vloedgolven keren telkens weer terug, vaak met navrante details: de hysterische paniek, moeders met kinderen die werden weggespoeld, het gekreun van slachtoffers, krokodillen en haaien die landinwaarts gespoeld werden en zich te buiten gingen aan de lijken.²² De vrouw van de assistent van Anyer was gevluht met haar twee kinderen: ‘Het jongste stierf in hare armen aan de brandwonden, want het regende gloeiende asch en puimsteen. Haar man is verdronken, haar huis met al haar kleëren en goed is weggespoeld.’²³ Er werden ook opgewekter verhalen verteld, zoals van een zekere dr. Baczes uit Teluk Betung, die overleefde door halsoverkop de heuvels in te vluchten, met een speeldoos in de ene en een levende kalkoen in de andere hand.²⁴

In deze bijdrage richten we de blik op de literaire teksten die direct na de ramp het licht zagen. Die zijn tot op heden nog vrijwel niet onderzocht. Daarbij maken we geen onderscheid tussen ‘lectuur’ en ‘literatuur’ – we betrekken alle teksten die als reactie op de ramp verschenen in de analyse. Omdat Indonesië in 1883 nog een kolonie was, was de uitbarsting óók een Nederlandse aangelegenheid. Velen trokken zich de gebeurtenissen aan; bijna iedereen had wel een familielid, vriend of kennis in Indië. In het eerste deel richten we de blik op de rol die de letterkunde speelde in de verwerking van de ramp in Nederland. In dit deel laten we de al genoemde ooggetuigenverslagen, die al veel aandacht hebben gekregen in het onderzoek, buiten beschouwing en richten we de blik op teksten of publicaties met een liefdadigheidsfunctie. Op welke manier werd er door Nederlandse schrijvers op de ramp gereageerd? In hoeverre speelt de ramp zelf een rol in hun teksten? Wat was de rol van de christelijke godsdienst? Hoe werd er in deze teksten aandacht geschonken aan (de gevolgen van de ramp voor) de inheemse bevolking? En wat zeggen de liefdadigheidsinitiatieven over de koloniale politiek van die dagen?

Om in onze postkoloniale tijd een noodzakelijk tegenperspectief te bieden tegen de eenzijdige, dominante Nederlandse beeldvorming gaan we in het tweede deel van dit artikel in op de wijze waarop in Indonesië door de inheemse of Indonesische bevolking op de ramp gereageerd werd. Omdat het aantal beschikbare bronnen beperkt is, en omdat ‘literatuur’ en ‘ooggetuigenverslag’ in inheemse teksten door elkaar heen lopen, wordt in dit deel een minder strikt uitgangspunt gehanteerd. Welke (literaire) bronnen zijn er beschikbaar om de Indonesische stemmen te horen en welk beeld rijst daaruit op? In hoeverre speelde kritiek op het Nederlandse kolonialisme hierin een rol? In het *Soerabaijasch Handelsblad* werd in 1883 opgemerkt dat de ramp de haat van de inheemse bevolking tegen de Nederlanders had aangewakkerd. De ‘inlandsche bevolking’ beschouwde de-

22 Jaquet, ‘Nederlandse reacties op de uitbarsting 1883 van de Krakatau’, 93-94.

23 *De katholieke missiën; geïllustreerd maandschrift, in verbinding met het Lyonsch weekblad van het Genootschap tot Voortplanting des Geloofs* 8 (1884), 1 juli 1884.

24 Jaquet, ‘Nederlandse reacties op de uitbarsting 1883 van de Krakatau’, 93-94.

ze als een straf van Allah voor de Aceh-oorlog (1873-1914) die toen al tien jaar aan de gang was. Die oorlog was verantwoordelijk voor 'eene vijandelijke gezindheid jegens de Europeanen'.²⁵ Zijn zulke geluiden ook terug te vinden in de meer literaire bronnen? Om deze te beantwoorden werken een neerlandicus en een indonesicus samen.

DE 'INTERNATIONALE COURANT' *Krakatau*

248

De Krakatau-ramp vond buiten de landsgrenzen plaats, maar genereerde ongehoord veel aandacht in Nederland. De reden daarvoor was dat Indië een kolonie van Nederland was. Toen achtenzestig jaar eerder, in 1815, de Indonesische vulkaan Tambora uitbarstte gebeurde dat niet, omdat Indië toen door de Engelsen bestuurd werd.²⁶ Nu Indië in Nederlandse handen was, was het vanzelfsprekend dat er een reactie vanuit het moederland kwam. Al op 3 september 1883 werd er een 'Centraal comité voor de noodlijdenden door de uitbarsting op Krakatau opgericht', om 'zonder onderscheid van landaard of godsdienst aan ieder, die hulp noodig had' hulp te verlenen.²⁷ Uiteindelijk werd 1.220.962,98 gulden opgehaald.²⁸ Het aantal Europese slachtoffers was relatief gering en kon snel worden geholpen, maar voor de inheemsen werd een driefasenplan opgesteld: eerst een 'tijdperk van voorziening in dadelijke behoeften', vervolgens een 'tijdperk van opbeuring' en ten slotte het 'tijdperk der vergoedingen'.²⁹

Op veel plaatsen in Indië werden activiteiten georganiseerd om geld in te zamelen. Die vonden plaats volgens de koloniale, raciale scheidslijnen van die dagen. Overal gingen intekenlijsten rond om geld, goederen en andere hulpmiddelen te doneren. Er werden muziekkuitvoeringen, voorstellingen en andere activiteiten georganiseerd. Zo organiseerde de familie Jeekel te Yogyakarta een soiree om geld in te zamelen voor, let wel, de Europese slachtoffers. Het moet een lusterrijk feest geweest zijn, met stemmige verlichting, een wafelkraam, een waarzegster, kraampjes met sigaren en bloemen, lekkere hapjes, taartjes, dans en gezang en vooral veel drank, waaronder speciale 'Krakatau-bowls'.³⁰

25 *Soerabaijasch Handelsblad*, 8 september 1883. Vergelijk *De locomotief*, 22 september 1883: 'Ook hier wordt door de onverdraagzame Mahomedanen aan een straf des Hemels gedacht voor het beoorlogen van *Atjeh*, en eenige Arabieren wilden niets geven ten behoeve van de noodlijdenden.' Ook Winchester, *Krakatau*, 307 e.v. gaat hierop in en stelt dat de uitbarsting van de Krakatau een impuls gaf aan de radicale islam.

26 Zie hierover Gillen D'Arcy Wood. *Tambora. The eruption that changed the world* (Princeton: Princeton University Press, 2014) en Philip Dröge, *De schaduw van Tambora. De grootste natuurramp sinds menscheugenis* (Houten: Spectrum, 2015).

27 *Nederlandsche staatscourant*, 12 maart 1885.

28 Jaquet, 'Nederlandse reacties op de uitbarsting 1883 van de Krakatau', 98-99.

29 *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 13 (1884) 1, 224-225; *Nederlandsche staatscourant*, 12 maart 1885.

30 *Java-bode*, 21 september 1883.

Ook in Nederland werden initiatieven ondernomen om de slachtoffers te helpen. Het gaf een goed gevoel, zoals blijkt uit dit zelfgenoegzame citaat uit het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* (1883):

Bij den weemoed, die ons vervult voor de slachtoffers die een voorbarigen dood hebben gevonden, mag een dankbare opwelling niet onderdrukt worden voor de edelmoedige en lofwaardige wijze waarop van alle zijden geijverd wordt om althans de geslagen wonden te heelen welke menschelijkerwijze nog te genezen zijn.

Men was enthousiast dat een ramp die zo ver weg had plaatsgevonden, ditmaal zoveel medeleven teweeg had gebracht. Daaruit bleek dat ‘de nauwe solidariteit die ons aan Indie verbindt en die ons noopt het lief en leed van Indie te deelen’ door de hele Hollandse natie gevoeld werd. Dat strekte tot troost.³¹

Toen de ramp plaatsvond, was in Amsterdam juist de Wereldtentoonstelling van 1883 gaande, die in mei geopend was en tot 1 oktober 1883 duurde.³² Het festivalterrein bevond zich op het tegenwoordige Museumplein, dat toen nog een braakliggend veld was. Op zaterdag 22 september werd er een Krakatau-*fancy fair* (liefdadigheidsbazaar) georganiseerd.³³ Ondanks het slechte weer en de drassigheid van het terrein stonden er die avond lange rijen wachtenden die allemaal iets op het ‘altaar der liefdadigheid’ wilden offeren. Binnen was het zo vol, dat er pas weer iemand in mocht als er iemand uit kwam.³⁴

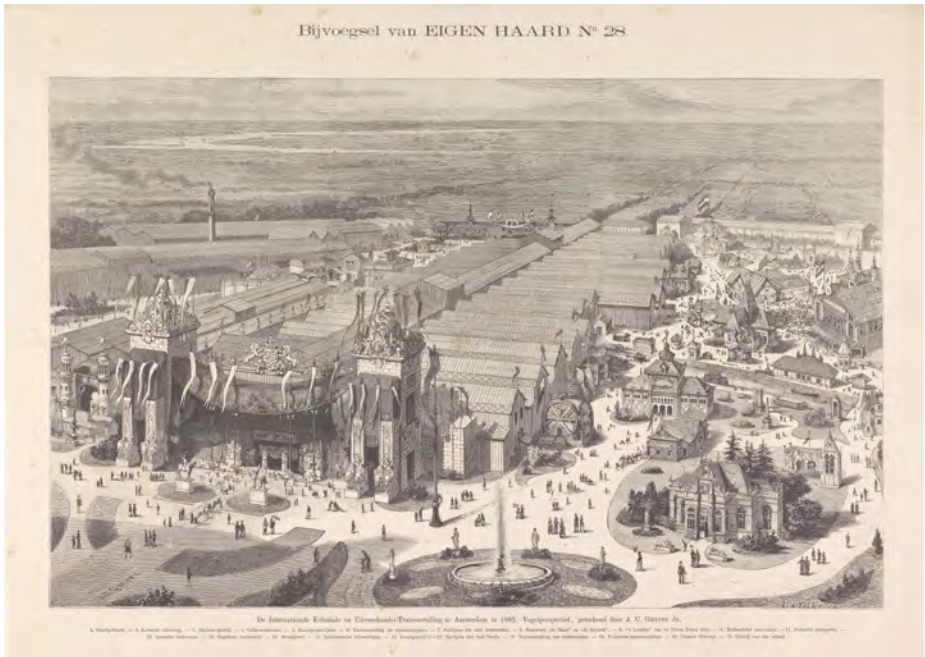
Het publiek liet zich met plezier het geld uit de zak kloppen door meisjes die prullaria verkochten, en klaagde niet als het vermaak niet aan de verwachtingen voldeed. Bezoekers waren bijvoorbeeld lekker gemaakt met de aankondiging van een ‘Panorama van Krakatau’. Misschien verwachtten ze iets vergelijkbaars als het Panorama Mesdag in Den Haag, dat in 1881 geopend was. Maar dit Krakatau-panorama viel nogal tegen. Het bestond uit ‘drie ronde glaasjes’: ‘Door het eerste zag men een blauwe zee met dito schip, door het tweede een roode dito dito, en door het derde weêr dezelfde dito’s in het geel.’ Verder was er een Chinees die een veiling hield en met zijn ‘koddige welbespraaktheid’ de prijzen opstuwde. Wie zijn dorst of honger wilde stillen, kon terecht in het ‘Pilsener Bierpaviljoen’ of in de ‘Duitsche Restauratie’. Ook in de ‘Hollandsche Restauratie’ was het goed toeven.

31 *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 12 (1883) 2, 314-315.

32 Vergelijk Marieke Bloembergen, *De Koloniale Vertoning. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002).

33 Het was niet voor het eerst dat er in Amsterdam zo’n ‘rampfeest’ georganiseerd werd. Twee jaar eerder, op 18 februari 1881, vond in de hoofdstad al een ‘Watersnood-feest’ plaats, naar Frans voorbeeld, om geld in te zamelen voor de slachtoffers van de overstromingen die in Brabant in de nacht van 29 op 30 december 1880 hadden plaatsgevonden. Qua opzet lijkt het op de Krakatau-*fancy fair*. Zie hierover Lotte Jensen, ‘Een onbekende variant van het Wilhelmus. Het Watersnood-Wilhelmus uit 1881’, in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* (2019), 1-8.

34 *Het nieuws van den dag*, 25 september 1883.

Afb. 2 Gezicht op de Wereldtentoonstelling (Internationale Koloniale- en Uitvoerhandel-Tentoonstelling), gehouden te Amsterdam op het huidige Museumplein van 1 mei tot 1 oktober 1883. (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-89.774)

Daar werd onder meer een ‘Café-Concert’ gegeven. Verder waren er ook nog een muziektent en een champagnebar.³⁵

Ten slotte was er het ‘Paviljoen van de Pers’, waar behalve bloemen en champagne tekeningen en foto’s verkocht werden. Op literair gebied vond daar iets bijzonders plaats, want die avond werd er een bijzondere uitgave gepresenteerd: de vier pagina’s tellende ‘internationale courant’ *Krakatau*.³⁶ Op de voorpagina staat: ‘Eerste en laatste nummer’, en de uitgave had als motto: ‘Liefdadigheid kent geen grenzen’. De opbrengt van de krant, die een kwartje kostte, kwam ten goede aan de slachtoffers.

De inhoud is met recht internationaal te noemen: er zijn bijdragen in het Frans, Duits, Italiaans, Hongaars, Latijn, Grieks, Turks, Zweeds, Spaans, Portugees, Russisch, Arabisch, Hebreeuws, Japans, Chinees, Maleis, Javaans en ‘Neger-Engels’.³⁷

³⁵ *Het nieuws van den dag*, 25 september 1883.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ In de Maleistalige bijdrage gaat het om dankzegging aan de Nederlanders door de men-

Afb. 3 Aankondiging voor de Fancy Fair op 22 september 1883 te Amsterdam. (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-89.777)

tegen wie Max Havelaar strijd voerde vanwege zijn uitbuiting van de Javanen, op de dag van de uitbarsting een familiefeest vierden, waar zij door een vloedgolf van de aarde werden weggevaagd.³⁸

Hoe dacht Multatuli over de ramp? In een brief van 18 september 1883 aan de oogarts J.H. de Haas gaf hij een beschrijving van een bezoek van dr. H.C. Muller, leraar klassieke talen aan het Amsterdamse gymnasium, die hem had opgezocht.³⁹ Het had volgens Multatuli een interessant gesprek opgeleverd. Daarom vond hij het jammer dat hij Muller – ‘zoo’n aangenaam beminnellyk mensch’ – zo

Het merendeel is kort; soms is de tekst niet meer dan een of twee regels. De ‘courant’ opent met een Frans verslag van de gebeurtenissen. Behalve een beschrijving van de verwoestingen bevat het een oproep tot hulp. Java had in het verleden al veel onheil te verduren gekregen, maar de omvang van deze ramp was zo groot, dat ieders hulp nodig was. Opvallend is ook het vers van de Duitse journalist Otto von Breitschwert op de voorpagina, waarin de bloedstollende details uit de ooggetuigenverslagen weerklinken: het gejammer, de drijvende lichamen.

Direct daaronder volgt een tekst van Nederlands bekendste proza-auteur van dat moment: Multatuli. Eduard Douwes Dekker woonde, drieëntwintig jaar na de publicatie van zijn *Max Havelaar* (1860), in het Duitse Nieder-Ingelheim. Ook daar was de uitbarsting hem niet ontgaan, maar wat hij vermoedelijk niet wist, is dat een groot deel van de nakoelingen van de regent Karta Nata Negara (die vier jaar eerder was gestorven),

sen uit Lampung en Banten. De Javaanstalige tekst, ook gerelateerd aan ‘dank’ en ‘geld’, is op zijn minst curieus te noemen omdat de tekst niet goed te ontcijferen is. Er moet hier een zetter aan de gang geweest zijn die geen kennis had van het Javaanse schrift. Vreemd te denken dat een drukkerij, die uitgerekend een krant voor noodlijdenden op Java moest maken, blijkbaar geen gespecialiseerde zetter had voor Javaanse tekst.

³⁸ Jaquet, ‘Nederlandse reacties op de uitbarsting 1883 van de Krakatau’, 95.

³⁹ Over dit bezoek aan Multatuli, tegen de achtergrond van op zijn persoon gericht literair toerisme in de laatste jaren van zijn leven, zie Rick Honings, *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 2016) 421-422

stevig had moeten aanpakken. Tijdens hun ontmoeting was de uitbarsting van de Krakatau ter sprake gekomen, waarover Muller zou hebben opgemerkt: 'Ja, zoo zie je dat zy die alles willen doen afhangen van natuurwetten zich bedriegen.' Dat liet de godsdiensthater Multatuli niet over zijn kant gaan:

Ik. Hé, waarom? zyn dan die érupties *niet* overeenkomstig de wetten der Natuur?
– O neen! 't Is maar zeker dat er sedert den Zondvloed (!!) zoo'n beroering niet geweest is!

Ik begreep z'n redeneering niet. En nòg niet. Omdat die aard- en zeebeving byzonder sterk was (d.i. iets sterker dan we sedert eenige eeuwen gewoon zyn) moest ze tegen de natuurwetten inloopen! Dit was hem niet uit het hoofd te praten. Toch houd ik me van z'n oprechtheid overtuigd. Maar wat dan van z'n oordeel te denken dat in alle zaken 't geloof niet betreffende, zoo niet scherp, dan toch *normaal* was?⁴⁰

252

In dezelfde brief gaf Multatuli uiting aan zijn ergernis over de wijze waarop *The Daily News* over de ramp had geschreven: 'Hy betreft daarin plaatsen die zoo uren ver van straat Sunda liggen, en zegt dat geheel Java verwoest is. Ook dat Holland zoo treurt. En dat heeft die krant uit 'n depêche van... New York!' *Fake news* in de negentiende eeuw! Multatuli verzuchtte: 'Men kan publiek alles wysmaken.'⁴¹

Aan de redactie van 'internationale courant' *Krakatau* gaf Multatuli toestemming om zijn stuk 'De banjir' (de overstroming) op te nemen.⁴² Hij had het in 1861 gepubliceerd in de afzonderlijk verschenen brochure *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb* ten behoeve van de slachtoffers van de watersnoodramp in Indië van mei 1861. Waarschijnlijk hadden de samenstellers liever een nieuwe bijdrage ontvangen, maar sinds hij het zevende deel van zijn *Ideën* in 1877 voltooide, had Multatuli niets meer gepubliceerd.

Overigens was zijn stuk, hoewel ruim twintig jaar oud, nog altijd actueel. Het begint zo: 'Hoe zal ik u beschryven, magtige stortvloed van 't gebergte! Waarmeê zal ik u vergelyken, reus van water, die wegvoert wat u tegenstaat, die boomen ombuigt als halmen, en gheheele wonden gladstrykt!'⁴³ Vervolgens geeft hij een levendige beschrijving hoe huizen, koffieplantages en mensen door een muur van water worden weggespoeld. Aan het slot hanteert Multatuli eenzelfde techniek als in de *Max Havelaar*. Zoals hij in die roman de inheemse bevolking een gezicht geeft door middel van Saïdjah en Adinda, zo deed hij dat in dit stuk door een reeks inheemse slachtoffers te noemen, zoals Pa-Simah, die met zijn zoontje was omgekomen, Loentar die op een paard was gevlucht maar ingehaald werd door het water, en de jonge geliefden Kerto Widjoyo en Siteo, die samen verdronken. Dit

40 Multatuli, *Volledige werken* 22 (Amsterdam: Van Oorschot, 1991) 745.

41 Multatuli, *Volledige werken* 22, 746.

42 Vergelijk Multatuli, *Volledig werk* 22, 751.

43 *Krakatau. Internationale courant*, 22 september 1883; Multatuli, *Volledige werken* 1 (Amsterdam: Van Oorschot, 1950) 497.

dd
 FANCY-FAIR.
 Kluis der Peoples.
Krakatau
 22 September 1883.
 Liefdadigheid kent geen grenzen.
INTERNATIONALE COURANT.
Eerste en laa'ste nommer.

DEBATES AUX INDES NEERLANDAIRES.

Où a-t-on bien dit de voir qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

viens, en passant par à coup dans l'exécution matérielle des missions et en même temps dans la partie occidentale de Java depuis le moment où la partie la plus étendue du district de Batavia fut prise avant la guerre. Les causes de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

On a dit de son caractère qu'il ne trouvait pas partie de son caractère par l'Inde Orientale, les causes et les moyens de son caractère de la manière la plus positive et sans qu'on puisse le faire. Le grand malheur a souvent une apparence de son être, ce ne est un secret des malheurs.

FEUILLETON.
 DE BANJIR,
 MULTATULI.
 He nu de a boermeester, maarge eindelijk was 's geborgen. Wanneer nu 's vespertide, was een water, die droogde, en 's vespertide, die boeren ontdekte die lichte, maar geborgen. He nu de a boermeester, maarge eindelijk was 's geborgen. Wanneer nu 's vespertide, was een water, die droogde, en 's vespertide, die boeren ontdekte die lichte, maar geborgen.

He nu de a boermeester, maarge eindelijk was 's geborgen. Wanneer nu 's vespertide, was een water, die droogde, en 's vespertide, die boeren ontdekte die lichte, maar geborgen. He nu de a boermeester, maarge eindelijk was 's geborgen. Wanneer nu 's vespertide, was een water, die droogde, en 's vespertide, die boeren ontdekte die lichte, maar geborgen.

He nu de a boermeester, maarge eindelijk was 's geborgen. Wanneer nu 's vespertide, was een water, die droogde, en 's vespertide, die boeren ontdekte die lichte, maar geborgen. He nu de a boermeester, maarge eindelijk was 's geborgen. Wanneer nu 's vespertide, was een water, die droogde, en 's vespertide, die boeren ontdekte die lichte, maar geborgen.

He nu de a boermeester, maarge eindelijk was 's geborgen. Wanneer nu 's vespertide, was een water, die droogde, en 's vespertide, die boeren ontdekte die lichte, maar geborgen. He nu de a boermeester, maarge eindelijk was 's geborgen. Wanneer nu 's vespertide, was een water, die droogde, en 's vespertide, die boeren ontdekte die lichte, maar geborgen.

Afb. 4 Eerste pagina van de 'internationale courant' Krakatau, 22 september 1883, met onderaan de bijdrage van Multatuli. (Collectie Universitaire Bibliotheek Leiden, KITLV3 M dd 32)

kan worden gezien als kritiek op de Nederlanders, die anders dan bij de Europeanen de inheemse slachtoffers niet bij naam noemden: hun doden werden alleen in aantallen vermeld. Multatuli vond dat iets onverdraaglijks: ‘Want die Javanen waren *menschen!* De lyken die daar liggen, en dreigen met pest, zyn de lyken van *menschen!* Zy voelden, hoopten, vreesden als wy, hadden aanspraak op levensgeluk als wy. Lezer, het waren *menschen*, die Javanen⁴⁴ Die boodschap was in 1883 niet minder relevant dan tweëntwintig jaar eerder.

254

Opmerkelijk, ten slotte – het is nog niet eerder opgemerkt – is dat Multatuli’s bijdrage in 1883 hier en daar is ingekort. Het is bekend dat Multatuli niet in God geloofde. Beroemd is zijn *Gebed van den onwetende* uit 1861, dat eindigt met de regel: ‘O God, er is geen God!’⁴⁵ Hij wees elke vorm van religie af.⁴⁶ Ook ‘De banjir’ getuigt daarvan, maar in de *Krakatau*-versie is er niets van te merken. Meteen aan het begin van het originele stuk is een passage weggelaten waarin de auteur fulmineert tegen priesters en religieuzen die de Heer misbruiken ‘om ‘zich de vrese des volks ten nutte’ te maken, ‘om winst- en gezaggevend verband te brengen tussen de forse krachten der schepping, en hun eigene onmacht’.⁴⁷ Voor zo’n atheïstische passage was in het christelijke liefdadigheidskoor van 1883 geen plaats.

Naast Multatuli – wiens stuk als feuilleton over twee pagina’s verspreid werd – krijgt het gedicht ‘Noodkreet’ van Anthony Winkler Prins een prominente plaats. Het is niet bekend waarom de samenstellers ervoor kozen om een gedicht van hem op te nemen. Winkler Prins roept de lezer op om met een dankbaar hart en met milde hand te geven voor Java. Het gedicht is opgebouwd rondom een tegenstelling. De vulkaan wordt gepersonifieerd als een ‘Vuurreus’, die eeuwenlang onder het ‘waterbad’ had gesluimerd, maar die nu uit zijn kerker was losgebroken, met verwoestende gevolgen:

Hij stuwt de waatren op tot hemelhooge golven;
 Ons lieflijk Eden wordt bij ’t wassend vloedgetij
 Een zilte waterplas, een barre woestenij,
 Tienduizenden, helaas! zijn in dien vloed bedolven;
 De wanhoop grijnst ons aan, want wat ons overschiet,
 Is rouw en schrik en smart, ellende en zielsverdriet!⁴⁸

De tekst van Winkler Prins is heel anders dan die van Multatuli, omdat het een eenzijdig Nederlands perspectief bevat. Indië wordt door Winkler Prins, geheel

44 *Krakatau. Internationale courant*, 22 september 1883; Multatuli, *Volledige werken* 1, 500-501.

45 Multatuli, *Volledige werken* 1, 477.

46 Aldus Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen: SUN, 2002), 52.

47 Multatuli, *Volledige werken* 1, 498.

48 *Krakatau. Internationale courant*, 22 september 1883.

volgens de koloniale retoriek, voorgesteld als een ‘vruchtbaar paradijs’, als ‘Ons lieflijk Eden’. Het bezittelijk voornaamwoord is betekenisvol; Indië is van óns. Dat moest reden genoeg zijn voor de Nederlanders om gul te doneren. Er stond immers veel op het spel: het behoud van het ‘weldadig Nederland’. Een verwijzing naar de godsdienst ontbreekt.

HOLLAND-KRAKATAU

In 1883 verscheen er in Nederland nóg een liefdadigheidsuitgave: *Holland-Krakatau* (‘ten voordeele der slachtoffers van de ramp op Java’).⁴⁹ Letterkundigen, musici, schilders en kunstenaars werden in de kranten en door middel van een gedrukte circulaire opgeroepen om voor 15 september een bijdrage af te staan. Inzendingen moesten kort zijn en mochten niet meer dan twintig bij dertig centimeter beslaan.⁵⁰

Het idee voor deze uitgave was afgekeken van het buitenland. In Frankrijk was in 1879 de eenmalige uitgave *Paris-Murcie* verschenen, met als ondertitel: *Journal publié au profit des victimes des inondations d’Espagne*. Op 15 oktober 1879 was de rivier Segura buiten zijn oevers getreden, waarbij hele dorpen verwoest werden en zo’n duizend doden vielen. Ook in de Nederlandse pers werd hierover geschreven.⁵¹ Er werden honderdduizenden exemplaren van *Paris-Murcie* gedrukt, die voor één franc verkocht werden. In Nederland kostte de krant zestig cent. Wie een exemplaar van deze fraaie uitgave in handen had, zag dat Franse kunstenaars tekeningen en auteurs korte bijdragen hadden geleverd. Koningen en beroemdheden hadden hun handtekening opgestuurd, vanuit Nederland bijvoorbeeld prins Alexander.⁵² In 1883 verscheen er nog zo’n schitterende publicatie, *Paris-Ischia*, ten behoeve van de slachtoffers van een aardbeving op het Italiaanse eiland Ischia in juli datzelfde jaar.

Aanvankelijk was men van plan om de uitgave *Java-Krakatau* te noemen, maar daar was verzet tegen gerezen. Zo had onder anderen de schrijver Conrad Busken Huet, die een uitnodiging had gekregen om mee te werken, vanuit Parijs zijn invloed aangewend om ervoor te zorgen dat het *Den Haag-Krakatau*, of beter nog: *Holland-Krakatau* zou worden.⁵³ Dat was gelukt. Prins Alexander werd bereid gevonden om als beschermheer op te treden. Dat verleende de uitgave prestige, evenals de twee beroemde en gezaghebbende kunstenaars die als redacteur optraden: de schilder Johannes Bosboom voor de beeldende kunst en

⁴⁹ Die werd uitgegeven door de uitgever J. Ykema en gedrukt door B.G. Stempels te Den Haag.

⁵⁰ *Arnhemse Courant*, 6 september 1883.

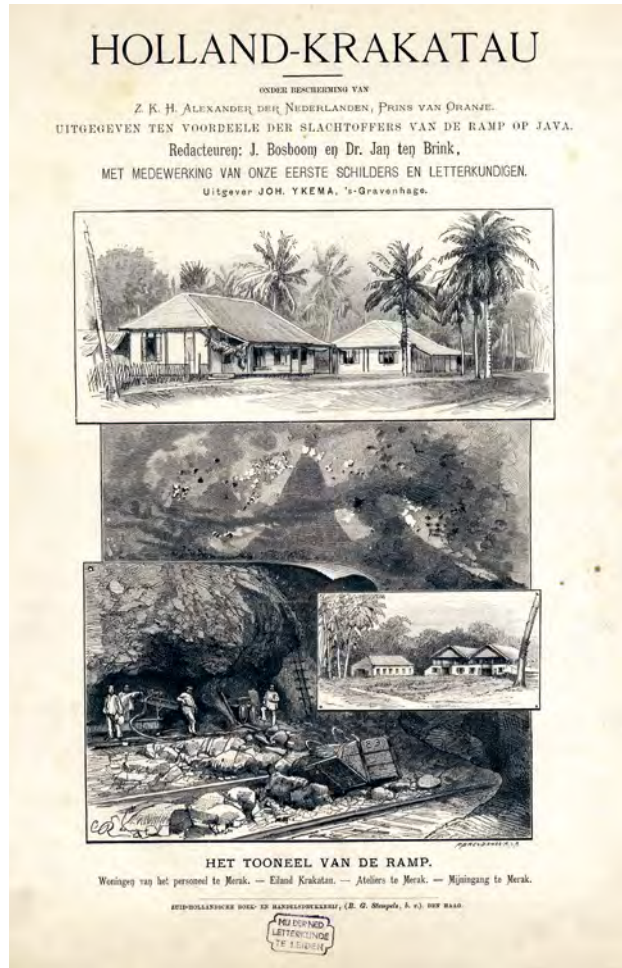
⁵¹ Vergelijk *Algemeen Handelsblad*, 19 oktober 1879.

⁵² *Arnhemse Courant*, 23 december 1879.

⁵³ *Brieven van Cd. Busken Huet uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon. Dl. 2 (1876-1886)* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1890) 265.

Afb. 5 Titelpagina van Johannes Bosboom & Jan ten Brink (red.), *Holland-Krakatau*. Onder bescherming van Z.K.H. Alexander der Nederlanden uitgegeven ten voordeele der slachtoffers van de ramp op Java. 's-Gravenhage: J. Ykema, 1883. (*Collectie Universitaire Bibliotheken Leiden*, 1503 A 12.)

256

de letterkundige Jan ten Brink voor de literatuur. De Rotterdamse kunstschilder Charles Rochussen nam de titelplaat voor zijn rekening. Het was een project met een nationale uitstraling, waarvan men hoopte dat de uitgave ook in het buitenland gekocht en gelezen zou worden. Daarom vervaardigde men ook een Fransstalige versie. Bovendien waren er plannen voor het tot stand brengen van een Engelstalige variant, maar die lijken op niets te zijn uitgelopen.⁵⁴ Eind november verscheen de schitterend vormgegeven en verzorgde *Holland-Krakatau* op de markt.

De inhoudsopgave van *Holland-Krakatau* bestaat uit vijf delen. In de categorie ‘Facsimilles’ zijn de handtekeningen van koning Willem III, koningin Emma en prins Hendrik afgebeeld. Daarna volgt de aankondiging van vijf ‘Muzikale bijdragen’, een ‘Statistiek bijdrage’ (over de bevolking, veestapel en het ‘zoutdebiet’ op Java) en ‘Bijdragen van onze Schilders’ (55). Ten slotte volgen de ‘Letterkundige bijdragen’ (82 in totaal) en enkele pagina’s met advertenties.

Wat was de rol van schrijvers in deze uitgave? In 2005 verscheen een artikel van Constant Cuijpers over de bijdragen van kunstenaars in relatie tot vergelijkbare liefdadigheidsalbums. Uit dit onderzoek blijkt dat er wel veel tekeningen vervaardigd werden naar aanleiding van de Krakatau-uitbarsting, maar vrijwel geen enkele over Indië en de ramp zelf.⁵⁵ De literaire bijdragen worden in de bijdrage van Cuijpers buiten beschouwing gelaten.

Holland-Krakatau vormt een staalkaart van wat Nederland in 1883 aan literatuur te bieden had. Wie erdoorheen bladert, komt alle grote namen van die tijd tegen, in een fase dat de Tachtigers nog niet aan hun opmars waren begonnen. Hoe beroemder de auteur, hoe korter de bijdrage, zo lijkt het. Nicolaas Beets, die een jaar later nationaal gehuldigd zou worden bij zijn zeventigste verjaardag,⁵⁶ stond slechts vier regels af: ‘Spreekt uw hart voor iets goeds, / kort en goed zij ’t beraad; / Paar de daad aan ’t besluit; / huw ’t gebed aan de daad.’⁵⁷

Dat gold ook voor Conrad Busken Huet, die zelf jarenlang in Nederlands-Indië had gewoond en gewerkt. Uit een brief weten we dat hij aangedaan was door de ramp: ‘Welk eene noodlottige gebeurtenis! Zoovele duizenden menschen in eens weggenomen! U kunt U voorstellen hoe deze tijdingen ons getroffen hebben, die bij de welvaart van Nederlandsch-Indie van zoo nabij betrokken zijn.’⁵⁸ In zijn bijdrage haalde Huet een Chinees volksgeloof aan dat stelde dat men beter de duivel kan aanbidden dan God, aangezien God goed is, terwijl de duivel iedereen probeert kwaad te berokkenen: ‘Onoverwinnelijk, zelfs voor den Duivel, is alleen het menscheijk medegevoel en de menscheijke hulpvaardigheid.’⁵⁹ De Schiedamse dominee François HaverSchmidt was het hiermee eens en dichtte: ‘s volks schuld, waarom des Heeren geesel sloeg? – / Geholpen dient! – Dit antwoord zij genoeg.’⁶⁰

55 Constant Cuijpers, ‘Het album *Holland-Krakatau* (1883). Artistieke liefdadigheid en exotische inspiratie’, in: *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 219-240. Op p. 227 schrijft Cuijpers: ‘De meeste beeldend kunstenaars hebben zich blijkbaar niet geroepen gevoeld om met hun onderwerpeuze aansluiting te zoeken bij de ramp.’

56 Zie hierover Honings, *De dichter als idool*, 284-306.

57 *Holland-Krakatau* (’s-Gravenhage: Ykema, 1883) 6.

58 Brief van Cd. Busken Huet aan A.L.G. Bosboom-Toussaint, 15 september 1883. Geciteerd naar *Brieven van Cd. Busken Huet uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon*, 267.

59 *Holland-Krakatau*, 7.

60 *Ibidem*, 14.

Andere bekende namen zijn Johannes Kneppelhout, J.J.L. ten Kate en J.A. Alberdingk Thijm. De laatste verbond liefdadigheid met de nationale identiteit: 'Neen, wie zijn leêge hand in deze bus durft steken, / Hij is den eernaam niet van Nederlander waard.'⁶¹ Anders van toon is het sonnet dat de Amsterdamse domineedichter Bernard ter Haar bijdroeg, 'Verre doden', waarin hij een moeder in Nederland laat treuren om een zoon die bij de Krakatau-uitbarsting is omgekomen. In de eerste twee kwatrijnen betreurt de moeder het dat zij niet bij haar zoon had kunnen zijn in zijn laatste levensuren:

258

Dat *ik* ter zelfder uur het leven blij genoot,
Toen *gij* zoo ver van huis, zoo eenzaam laagte sterven,
Dat ik Uw laatste woord, Uw laatsten blik moest derven,
Dat *mijn* hand U niet zacht de vriendelijke oogen sloot.

Na de wending volgt de moraal, als de bedroefde moeder zich realiseert – nadat een zachte stem haar dit troostend heeft ingefluisterd – dat haar zoon niet verdwenen is, maar voor altijd in haar hart zit.⁶²

Tegenover deze mannen staan veel minder inzendingen van vrouwelijke auteurs. Een zekere Agnes, waarachter vermoedelijk J.L. Wildeboer-Luitingh schuilging, stond een stukje onder de titel 'Weldadigheid' af, waarin ze opriep om het leed te verzachten. Zonder meer koloniaal is de wijze waarop ze de inwoners van 'Insulinde', volgens de retoriek van die dagen, als hulpeloze kinderen voorstelt: 'Holland *wil en zál* als eene liefderijke MOEDER zich ontfermen over zijne zoo zwaar beproefde kinderen en hen niet verlaten.'⁶³ Vergelijkbare uitspraken zien we bij mannelijke auteurs, zoals L.R. Beijnen, die de inheemse bewoners van 't schitterend Oosten' om hulp laat vragen bij het moederland: 'Wij kinderen van 't Oosten gevoelen diep; onze dankbaarheid zal duurzaam zijn.'⁶⁴ De Amsterdamse cargadoor-dichter H.Th. Boelen kiest juist voor een vader-moedervergelijking, waarin Java als vrouw, dat wil zeggen: als zwak, ondergeschikt, hulpbehoevend, wordt gerepresenteerd:

De Westerling mocht door verstand en moed
't Bezit der Oosterling verwerven.
Zij schonk hem gaarne van haar overvloed,
Niet vragend wat zij zelf moest derven.
Een kindertal versterkte dra den band,
Ofschoon zij daardoor wel eens twisten.
Ach, vrouwen lijden soms aan onverstand
En mannen zijn vaak egoïsten.

⁶¹ Ibidem, 22.

⁶² Ibidem, 11.

⁶³ Ibidem 3.

⁶⁴ Ibidem 7.

Maar eensklaps wordt de vrouwe zwaar gewond,
Het groot gezin lijdt in de moeder,
De man denkt slechts aan haar en geeft terstond.
Arm Java, Neerland wordt uw hoeder!⁶⁵

Ook de lofzang van de romanière Truitje Bosboom-Toussaint op Jan Pieterszoon Coen getuigt van een koloniale ideologie. Verwijzend naar Multatuli typeert ze hem als de stichter van Batavia en het ‘Rijk van Insulinde, dat nòg schittert als het schoonste juweel aan Neêrlands kroon’. Het gedrag van Coen, die zich ‘door onwrikbare wilskracht, ijzeren volhardig en streng pligtbesef’ liet leiden en nooit tot ‘desperacie’verviel, stelde ze ten voorbeeld aan alle Nederlanders, die royaal moesten geven ‘om ridderlijk en christelijk een deel dier groote schuld af te doen, die wij sinds eeuwen hebben aan Java’.⁶⁶

259

Heel anders van inhoud en enigszins uit de toon is het prozastukje van Melati van Java (het pseudoniem van de in Indië geboren Marie Sloot), ‘Uit liefdadigheid’. Ze uit felle kritiek op het zelfingenomen liefdadigheidsgedrag van de Nederlanders: op de meisjes die naar een ‘magnifique’ bal gaan, zoals een zekere Justine, die zich alleen druk maakt over haar jurk; op lieden die een concert bezoeken, slechts voor hun eigen vermaak; op een rederijderskamer die een voorstelling geeft, omdat die anders nooit een volle zaal krijgt. En dat uit naam van de liefdadigheid! Ook dichters die een oud vers bewerken en ‘water’ voor de gelegenheid in ‘vuur’ veranderen en ‘overstroming’ in ‘aardbeving’ krijgen ervan langs. Het was voor velen een mooie gelegenheid om hun naam weer eens gedrukt te zien, en voor kritiek hoefde men in het geval van rampliteratuur niet beducht te zijn. Enigszins bitter merkt ze op: ‘En zoo wordt de groote, wijde mantel der liefdadigheid geworpen op nietigheden en verspilzucht, op ijdelheid en liefde tot vermaak of opschik. Maar wat deert het den armen slachtoffers?!’⁶⁷

Behalve Melati van Java is er slechts één auteur die een min of meer kritische noot plaatst bij de wijze waarop de Nederlanders met de ramp omgingen. Dat was de Amsterdamse sigarenhandelaar-schrijver Justus van Maurik. Hij schreef een geestige pastiche van de prototypische gevoelloze, immer klagende Nederlander, een zekere Van Pruttelen.⁶⁸ Aan het begin van Van Mauriks bijdrage merkt dit personage op: ‘Alweêr een aardbeving! – Brrrrr!’ Wat volgt is een lange jeremiade waaruit blijkt dat Van Pruttelen vooral met zichzelf bezig is. In Nederland was immers ook wel eens een aardshok geweest. En trouwens: ‘Wat heb je

65 Ibidem 7.

66 Ibidem 10.

67 Ibidem 3.

68 Multatuli-biograaf Dik van der Meulen haalde deze bijdrage aan in het radioprogramma OVT, 2 januari 2005. Volgens hem vertoont het personage overeenkomsten met Multatuli's personage Droogstoppel.

aan zoo'n aardbeving? – Niets, totaal niets! 't Kost allemaal geld; iedere schok, is een duw aan je beurs.' En als er dan weer zo'n ramp plaatsvond, volgden er tot zijn grote ergernis weer collecten en verzoeken om geld te geven: 'Wat moet het voor een wereld worden, als 't zóó door gaat? Een armoedige rommel, één groot knekelhuis, één groote kollekteerzak. Voor mijn part komen er nooit of nimmer aardbevingen meer – ik zie er het nut volstrekt niet van.' In een N.B. voegde Van Maurik er ter verheldering aan toe dat hij het niet met deze Van Pruttelen eens was: 'Nochtans behooren aardbevingen niet bepaald tot zijn geliefkoosde natuurverschijnselen.'⁶⁹

260

Een vierde vrouwelijke auteur die in *Holland-Krakatau* met een bijdrage voorkomt, is A.S.C. (Adèle) Opzoomer, de dochter van C.W. Opzoomer, die zelf eveneens een stukje bijdroeg. Zij publiceerde doorgaans onder het pseudoniem A.S.C. Wallis, maar presenteerde hier een prozatekstje onder haar eigen naam, waarin ze onder meer opmerkte: 'Veel heeft Nederland van Java ontvangen, het drage thans een deel zijner schuld af, het geve rijkelijk, zooals het ontving.'⁷⁰ In 1883 was in Nederland de 'ethische politiek' nog niet begonnen. Conrad Theodor van Deventer gaf hiervoor pas in 1899 het startsein met zijn artikel 'Een eereschuld' in *De Gids*. Het werd het begin van een politiek die niet alleen gericht was op de economische exploitatie van Indië, maar ook, vanuit een morele roeping, op de belangen van de Indonesische bevolking. Geleidelijk groeide het besef dat er iets moest worden teruggedaan. Daarom gingen de Nederlanders investeren in onderwijs, gezondheidszorg en infrastructuur. Wallis' tekstje geeft aan dat ethische koloniale ideeën in opkomst waren.

Een dergelijk 'ethisch' koloniaal geluid treft men in nog twee andere bijdragen aan. In de eerste plaats in het gedicht van J.C. Kreukniet, waarin hij Indië in navolging van Multatuli aanduidt als 'De gordel van smaragd, zoo rijk door God gezegend, / Het vruchtbaar Insulinde, oud Neerlands schoonste kroon'. De kolonie had zo vaak 'zijn rijk gevulde koff'ren' voor Nederland geopend. Nu Java zo zwaar getroffen was, moest Nederland iets terug doen.⁷¹ Ook in een bijdrage van 'Credo' ligt een 'ethische' boodschap verscholen. Hierin wordt beklemtoond dat de Nederlanders verschuldigd zijn het 'batig slot' (de winsten uit het Cultuurstelsel), dat zoveel welvaart had gebracht, nu aan te wenden voor Indië.⁷²

Wat Cuijpers opmerkte naar aanleiding van de bijdragen van kunstenaars gaat ook op voor de literatuur: slechts een klein deel heeft betrekking op de ramp of Indië. J. de Veer schreef in de uitgave:

⁶⁹ *Holland-Krakatau*, 18.

⁷⁰ *Ibidem* 18.

⁷¹ *Ibidem* 15.

⁷² *Ibidem* 11.

Behoed ons arme volk,
Zoo diep in de asch gezeten
Door 't brakend Krakatau,
Voor de vulkaan-poëten.⁷³

Het aantal vulkaanpoëten dat daadwerkelijk over de ramp schreef, was in werkelijkheid dus zeer beperkt. De uitbarsting van de Krakatau vormt hoogstens de aanleiding om in versvorm het belang van liefdadigheid, menslievendheid of medelijden te beklemtonen, of om te reflecteren op de vergankelijkheid van het leven en de afhankelijkheid van de mens van de wil van God. Eén enkele keer wordt er verwezen naar een eerdere ramp: de aardbeving en tsunami van Lissabon van 1755.⁷⁴

Toch was de uitgave succesvol. Dat blijkt wel uit het feit dat hij navolging kreeg. Al kort nadat *Holland-Krakatau* was aangekondigd in de kranten, in september 1883, werd er een tweede liefdadigheidscourant ‘in den trant van Paris-Murcie en Paris-Ischia’ in het vooruitzicht gesteld door de Utrechtse firma F.B. van Ditmar: *Nederland-Insulinde*.⁷⁵ Die is in het onderzoek tot nu toe buiten beschouwing gelaten.⁷⁶ Schrijvers en kunstenaars werden opgeroepen om ook voor deze uitgave iets in te sturen, met meer dan tweehonderd inzendingen als resultaat. Al direct werd er kritiek geuit op het feit dat de krachten niet gebundeld werden: ‘Was hier samensmelting niet wenschelijker voor het goede doel dan concurrentie?’⁷⁷ Desondanks kwam eind november 1883 *Nederland-Insulinde* van de pers. Voor vijftig cent kon men een exemplaar kopen.⁷⁸ In het voorwoord excuseerde de uitgever zich voor het feit dat er nu twee liefdadigheidswerken waren: ‘Helaas! Vernamen wij eerst toen dat een dergelijk plan ook bij een ander reeds in staat van uitvoering was gekomen, maar ook wij konden toen niet meer terug.’⁷⁹

Qua opzet is de uitgave hetzelfde als *Holland-Krakatau*: behalve ‘illustratiën’ zijn er ‘letterkundige bijdragen’ en ‘muzikale compositiën’ opgenomen. Tussen de negentig literaire inzendingen staan relatief weinig grote namen. Uitzonderingen zijn Carel Steven Adama van Scheltema, Abraham Kuyper en Betsy Perk. Het lijkt erop dat deze uitgave vooral aan auteurs van de tweede en derde garnituur een publicatiemogelijkheid verschafte. In de krant merkte men op dat als men *Holland-Krakatau* en *Nederland-Insulinde* naast elkaar zou leggen, de onpartijdige criticus

73 Ibidem 22.

74 Ibidem 18.

75 *Het nieuws van den dag*, 8 september 1883. Uiteindelijk traden F.B. van Ditmar en J. Nijkerk als uitgevers op.

76 *Nederland-Insulinde. Gedenkblad ten voordeele van de ongelukkigen op Java* (Utrecht: Van Ditmar en Nijkerk, 1883). Collectie Van Gogh Museum Bibliotheek (kopie van het origineel).

77 *Arnhemse courant*, 17 september 1883.

78 *Algemeen Handelsblad*, 27 november 1883.

79 *Nederland-insulinde*, ‘Aan het Nederlandsche volk’, ongepagineerd.

de eerste uitgave ‘op een der hoogste sporten’ van de vaderlandse kunstladder zou plaatsnemen.⁸⁰ Desondanks is het een interessante uitgave, die informatie bevat over *middlebrow*-literatuur en om die reden nader onderzoek verdient. Binnen het bestek van dit artikel is er helaas geen ruimte om nader op deze publicatie in te gaan.

Ten slotte werd in oktober 1883 *Neerlands gymnasiasten Krakatau* aangekondigd, ‘ten bate der noodlijdenden in Insulinde’. Het betrof een speciale uitgave van de *Vox Gymnasii*, het ‘orgaan voor Neêrlands Gymnasiasten’. G.J. Thieme te Arnhem trad op als uitgever.⁸¹ Net als de twee hierboven genoemde werken bevat deze gelegenheidsuitgave tekst en beeld. Behalve gymnasiasten leverden ook leraren een bijdrage. Tot hun vreugde hadden ze ook enkele bekende(re) kunstenaars bereid gevonden om mee te werken. Zo stonden Johannes Bosboom en Jozef Israëls allebei een tekening af, en de dichter E. Laurillard een tekstje. Trots was men ook op de handtekeningen van de hoogleraren J.A. Alberdingk Thijm, W.J.A. Jonckbloet en C.H.D. Buys Ballot. Het merendeel van de teksten gaat niet over de Krakatau-ramp, maar is typische scholierenpoëzie, over vakantie, verliefdheid en schoolperikelen.

262

DE UITBARSTING IN INDONESISCH PERSPECTIEF

Voor de Javaanse bevolking waren de jaren 1871 en 1882 van bijzondere betekenis, aangezien ze het begin inluiden van een nieuw millennium: 1800 volgens de Javaanse jaartelling (*Anno Javanico*) en 1300 volgens de Islamitische jaartelling (*Anno Hijrae*). Deze millenniawisselingen gingen gepaard met een golf aan opstanden op Java. Teksten in verschillende lokale talen deden de ronde, waarin het einde der tijden werd aangekondigd: de Messias zou de buitenlandse overheersers komen verdrijven.⁸²

De uitbarsting van de Krakatau versterkte messianistische bewegingen, doordat de ramp werd gezien als een voorteken van het einde der tijden (*kiamat*). In de zwaar getroffen residentie Banten nam de politie ‘pamfletten uit Mekka’ in beslag die opriepen tot het strikt naleven van de religieuze – islamitische – plichten.⁸³ De koloniale overheid bracht ze in verband met aanhangers van de invloedrijke *haji* Abdul Karim die vanaf 1871 predikte over de heilige oorlog en in 1876 naar Mekka vertrokken was.⁸⁴ Hoewel ‘pestilentie’, ‘gramschap’ en ‘onheil’ werden genoemd

⁸⁰ *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 1 december 1883.

⁸¹ *Neerlands gymnasiasten Krakatau* (Arnhem: Vox Gymnasii, 1883).

⁸² M.C. Ricklefs *Polarizing Javanese society. Islamic and other visions (c.1830-1930)* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2007), 80-1, 46-8.

⁸³ A.B. Lapian, ‘Bencana alam dan penulisan sejarah (Krakatau 1883 dan Cilegon 1888)’, in *Dari babad dan hikayat sampai sejarah kritis*, red. T. Ibrahim Alfian e.a. (Yogyakarta: Gajah Mada University Press, 1987), 224-5.

⁸⁴ Piet Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing*, (Amsterdam: Arbeiderspers, 2018) 341.

als straffen voor het veronachtzamen van religieuze plichten, kwam de Krakatau-ramp niet specifiek ter sprake in deze epistels. Ze waren wellicht eerder van toepassing op de veepest en koortsepidemieën die het gebied teisterden vanaf 1879 tot 1881 en tot grote sociale onrust leidden,⁸⁵ maar ‘de godsdienstleeraren, die in Bantam stookten, grepen den ontzettenden, diepgevoelden indruk van de ramp van Krakatau aan om hun invloed uit te breiden,’ aldus Van Sandick.⁸⁶

De zogenaamde ‘lastbrieven’ die in Banten rondgingen, lijken het domein te zijn geweest van op *shari’a* georiënteerde reformisten en vonden zeker niet bij iedereen weerklank. De Javaanse samenleving had zich in de loop van de negentiende eeuw steeds sterker gepolariseerd. Waar rond 1800 zogenaamde ‘mystieke synthese’ kenmerkend was voor de Javaanse geloofsbelijdenis – islamitisch gedachtengoed gepaard met Javaanse spiritualiteit – kende religie tegen het eind van de negentiende eeuw vele vormen. Toenemende invloed uit Europa en Mekka zorgde voor het ontstaan van verschillende stromingen binnen de islam en wakkerde de interesse aan voor andere religieuze ideologieën en voor bekering tot het christendom.⁸⁷ De Krakatau-uitbarsting bracht een discussie op gang over koloniale misstanden, maar de manier waarop dit werd aangekaart was uiteenlopend. Het verschil in benadering en duiding van de ramp komt – tot op zekere hoogte – tot uitdrukking in de literaire verwerking van de ramp. Op letterkundig gebied zijn, naast de genoemde eschatologische teksten en algemene verslagen in kranten, drie bronnen gevonden die de Krakatau-ramp als uitgangspunt nemen. Het betreft twee literaire verslagen in dichtvorm (*syair*) en een journalistieke bloemlezing, die vrij snel na de ramp uitkwamen en die hier zullen worden onderzocht.

BERICHTGEVING EN ZINGEVING UIT LAMPUNG

Tussen 1883 en 1888 kwam, in meerdere edities, een lang Maleistalig ‘ooggetuigengedicht’ uit, getiteld *Inilah syair Lampung karam adanya (Dit is het verhaal van verzonken Lampung)*.⁸⁸ Het werd gedrukt in *Jawi*, Maleis schrift op basis van het Arabische alfabet.⁸⁹ Schrijver Muhammad Saleh verhaalt als verslaggever ter

⁸⁵ R.A. van Sandick, *Leed en lief uit Bantam* (W.J. Thieme en Cie.: Zutphen, 1893), 148-57.

⁸⁶ Van Sandick, *Leed en lief uit Bantam*, 147.

⁸⁷ Ricklefs, *Polarizing Javanese society*.

⁸⁸ In vervolg kortweg *Syair Lampung karam*.

⁸⁹ Er zijn vier lithografische edities van het boek bekend, waarvan één exemplaar van de vierde editie zich bevindt in de universiteitsbibliotheek van Leiden. Voor inzage in het origineel uit 1888 zie Leiden Digital Collections <http://hdl.handle.net/1887.1/item:1552707>. Een ander exemplaar bevindt zich in de universiteitsbibliotheek van Frankfurt am Main (zie afb. 6). De analyse die volgt is gebaseerd op de Indonesische tekst uit de recente tweetalige uitgave van het boek door de Indonesische Lontar Foundation die de vierde en laatste editie uit 1888 als uitgangspunt heeft genomen: Muhammad Saleh, *Krakatau. The tale of Lampung submerged. Syair Lampung karam*. Vertaling door John H. McGlynn (Jakarta: Lontar Foundation, 2014).

Afb. 6 Titelpagina van Muhammad Saleh, *Inilah syair Lampung karam adanya* [Dit is het verhaal van verzonken Lampung]. Singapore: Haji Muhammad Taib, Anno Hijrae 1306 [1888]. (*Emil Lüring Collectie van de Zuidoost-Azië Bibliotheek, Goethe Universiteit Frankfurt am Main*)

plaatse over tientallen dorpen in de regio Lampung (Zuid-Sumatra) en Noordwest-Java die zwaar werden getroffen door de uitbarsting. Afgaande op informatie van de ik-persoon in het gedicht heeft de auteur de uitbarsting van de Krakatau gadeslagen vanuit Tanjung Karang aan de Lampung baai, is hij vervolgens van daaruit naar getroffen gebieden gereisd en heeft hij het gedicht uiteindelijk in oktober 1883 in Singapore voltooid en gepubliceerd.⁹⁰ Hij wisselt zijn eigen ervaringen, beschreven in de ik-persoon (*hamba*), af met de verhalen van zijn informanten en lardeert de feitelijke verslaggeving met persoonlijke adviezen gericht aan de lezer en vragen aan Allah. Hij vertelt over de rampzalige consequenties voor de getroffenen en over de uitbraak van geweld. De lezer wordt opgeroepen om bij zichzelf ter rade te gaan waarom het onheil heeft toegeslagen.

⁹⁰ Suryadi, 'The tale of Lampung submerged', *The Newsletter* 61 (Leiden: IIAS), 9.

De zogenaamde *syair* is een lang verhalend gedicht rond een centraal thema dat geldt als een van de belangrijkste genres uit de klassiek Maleise literatuur. Het is opgebouwd uit kwatrijnen met een a-a-a-a eindrijm, waarbij iedere versregel – bij voorkeur – vier woorden kent. Oorspronkelijk werden *syairs* opgetekend in manuscriptvorm in *Jawi* schrift en later als lithografie. Ze waren bestemd om voorgedragen te worden, gereciteerd of gezongen.⁹¹ Door de grafische weergave in twee kolommen konden de versregels goed van elkaar onderscheiden worden, zodat het eindrijm makkelijk te herkennen was. Het taalgebruik was eenvoudig en stond niet ver af van alledaags spreektaal. Dit maakte de *syair* geschikt voor zowel educatie als vermaak en het verspreiden van nieuwsberichten. Thema’s liepen uiteen van religieuze doctrine tot avonturen- en krijgsverhalen.⁹² *Syair Lampung karam* kan worden getypeerd als een *syair kewartawanan*, een zogenaamde journalistieke *syair*.⁹³

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot ongeveer 1920 was de Britse kroonkolonie Singapore het centrum voor publicatie van Maleistalige lithografie teksten, bestemd voor moslims. De meeste uitgevers hadden een Arabische en/of Javaanse achtergrond en beschikten over vertegenwoordigers in de grote steden rond de Straat van Malacca, op Sumatra en op Java. De *syair* was het meest geliefde genre onder de lezers evenals vertalingen van Arabische, Indiase en Perzische verhalen.⁹⁴ In de loop van de negentiende eeuw verschenen veel ‘historische’ *syairs*, vaak met als thema de strijd van Maleise helden tegen de koloniale overheerser. Een voorbeeld is de *Syair perang Aceh (Het verhaal van de Aceh oorlog)*, gepubliceerd in dezelfde periode als *Syair Lampung karam*. Daarnaast kwamen *syairs* uit over specifieke historische rampen zoals de uitbarsting van de vulkaan Tambora in 1815 en een grote brand in Singapore in 1847.⁹⁵

De publicatie van *Syair Lampung karam* was gericht op een islamitisch lezerspubliek uit het Maleise schiereiland en Sumatra dat het *Jawi* goed beheerste en op devote Javanen. De aanduiding van alle jaartallen en dagen gebeurt volgens de Islamitische jaartelling. Het werk opent traditiegetrouw met een proloog waarin Saleh zichzelf in bescheiden bewoordingen en in de derde persoon presenteert,

91 Henk Maier, *We are playing relatives. A survey of Malay writing* (Leiden: KITLV, 2004), 71, 138. De Indonesische archipel kent een rijke orale traditie waarbij de overdracht van verhalen en gedichten niet via schrift maar via overlevering/verhalen vertellen geschiedt. In dit onderzoek zijn dergelijke orale bronnen achterwege gelaten.

92 Ian Proudfoot en Virginia Hooker ‘The *syair*: a verse for every purpose’, in Muhammad Saleh, *Krakatau. The tale of Lampung submerged. Syair Lampung karam*, vert. John H. McGlynn (Jakarta: Lontar Foundation, 2014), 136-47.

93 Suryadi, ‘The tale of Lampung submerged’, 9.

94 Holger Warnk ‘The collection of 19th century printed Malay books of Emil Lüring, *Sari*. *International Journal of the Malay World and Civilisation* 28, nr. 1 (2010), 103-4.

95 Vladimir Braginsky, *The heritage of traditional Malay literature. A historical survey of genres, writings and literary views*. Institute of Southeast Asian Studies (Singapore: KITLV Press, 2004), 566-7.

als een *dagang*, een rondreizende handelaar die zorgt voor de overlevering van verhalen.⁹⁶ Vervolgens herinnert Saleh zijn lezerspubliek eraan dat zijn verhaal op waarheid berust: ‘Zo was het, Heren, hoe het de mensen verging, ik heb het zelf helder aanschouwd. Grootmoeders hebben mij hun verhalen verteld, er is niets dat ik verzonnen heb.’⁹⁷ Hiermee lijkt hij bewust met de traditie te breken en laat het vernieuwend te beschouwen perspectief horen van meerdere stemmen.

266

Saleh's eigen stem behoort tot een groep handelslieden uit vele windstreken, allen op de vlucht vanwege de uitbarsting van de Krakatau. Ze kampen met honger en slaapgebrek, vechten om rijst en water, maar vinden soms ook rust op elkaars schouder. Saleh's invalshoek is duidelijk anders dan die van Iskian (zie volgende paragraaf) en Nederlandse ooggetuigen, emotioneler, intiemer. Hij beschrijft en bekritiseert het wangedrag van medemensen, ongeacht rang of stand, ongeacht afkomst. Zijn observaties worden altijd gekoppeld aan religieuze bespiegelingen. Zo spreekt hij naar aanleiding van een grootschalige plundertocht – die samenhangt met nalatigheid van de koloniale machthebber – over het ‘pad der gerechtigheid’ en het gevaar de duivel tot vriend te maken. Saleh maakt zich ongerust omdat hij ziet hoe sommige overlevenden hun empathie verloren hebben en geen acht meer slaan op de doden. Zou dit voortkomen uit de fatalistische gedachte dat dit nu eenmaal het door Allah bepaalde lot is? Maar, zegt de dichter: ik wijs de lezer erop dat dit een misvatting is, wij moeten voor anderen instaan en volgens de islamitische wet samen het leed dragen. Hij constateert dat zijn medemens angst heeft voor de dood en niet meer in staat is helder te denken en geeft het volgende advies: ‘Wij moeten terugkeren naar God en vergeving vragen voor onze angst en twijfels.’⁹⁸

Het opvallendste in vergelijking met de andere werken die hier aan bod komen is de grote nadruk op het belang van religieuze devotie en het onomkeerbare lot. Steeds weer worden biddende mensen door de golven overmeesterd. Als vluchtelingen onderdak krijgen aangeboden in het huis van de geestelijke te Talang, vragen zij elkaar om vergeving en richten zij zich op hun gebed. Terwijl het reëciet weerklinkt ‘als het zoemen der bijen’ wordt het huis verzwolgen door water en vervolgens door een vuurzee getroffen; slechts één iemand overleeft.⁹⁹ De driehonderd stedelingen die zich hebben verzameld in het huis van de Controleur [de heer Le Sueur] te Benawang is eenzelfde lot beschoren. Terwijl ze onafgebroken hun gebeden tot Allah scanderen maant de controleur ze tot stilte, bang dat het op oproer zal uitlopen en hij dreigt ze met gevangenisstraf. Nogmaals schreeuwt hij: ‘Zwijg’ als plots een reusachtige golf binnenvalt en het huis vernietigt. De contro-

96 G.L. Koster, ‘Making it new in 1884. Lie Kim Hok’s *Syair Siti Akbari*’ in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 154, nr. 1 (1998): 103.

97 Saleh, *Syair Lampung*, 8.

98 *Ibidem*, 40-1.

99 *Ibidem*, 18.

leur overleeft de ramp, maar het gros van de stedelingen niet.¹⁰⁰ In Teba vertelt de helderziende aan de mensen op de vlucht dat er geen uitweg is: mocht het water tot dit hogere niveau komen dat zou dat het einde der tijden betekenen; de vluchtelingen blijven vervolgens met een gerust hart in zijn huis. Maar een dreunende golf maakt in één klap aan alles een einde. Zoveel doden, zoveel gewonden, het ontlokt de dichter de woorden: ‘Mijn Heer, Almachtige Allah, Hoe vreselijk uw straf die wij schepselen ondergaan, Laat dit nooit meer gebeuren, Ons leven lang – nooit meer.’¹⁰¹ Saleh laat zien hoe belangrijk het gebed was in de momenten van naderende dood en hij legt een duidelijk verband tussen de ramp en een straf van God.

Naast overwegend sombere details is er toch nog ruimte voor een aantal positieve noten in Saleh’s relaas. Grote groepen vluchtelingen bereiken uiteindelijk na vele omzwervingen Batavia. Zij moeten zich registreren bij de schout en wachten op verdere hulp. De Resident komt langs en deelt aan iedereen persoonlijk, na een kort gesprek, geld uit van de Java Bank. Roepia’s blijken op sommige plekken voor wonderen te zorgen. Op het eiland Merak weet een man de tsunami te ontvluchten door in een kokospalm te klimmen. Schommelend in de hoogte wacht hij af. Hij besluit geld naar beneden te laten vallen en plots trekt het water zich terug. Zo weet hij zich van verder onheil bevrijd.

Saleh besluit zijn gedicht met de nodige verontschuldigungen voor eventuele misvattingen en fouten in zijn epistel, zoals het een goede syair-verteller betaamt. Een oplettende negentiende-eeuwse lezer uit de regio, op de hoogte van het laatste nieuws over de Krakatau, zal ongetwijfeld verhalen herkend hebben die in zijn omgeving circuleerden. Veel passages bevatten opvallende overeenkomsten met nieuwsberichten uit de regionale kranten, die Saleh waarschijnlijk onder ogen heeft gehad. Het lijkt erop dat hij zijn eigen ervaringen als vluchteling in Lampung heeft gecombineerd met orale en geschreven ooggetuigenverslagen van anderen. Zo krijgt een verhaal als dat van Controleur Le Sueur, bekend uit Nederlandse archieven en kranten, opeens een nieuwe dimensie door de gewijzigde invalshoek. De syair bevat bovendien vele anekdotes en observaties die niet terug te vinden zijn in de andere ooggetuigenverslagen en biedt daardoor een daadwerkelijk ander perspectief op de gebeurtenissen. Het optreden van enkele bestuursambtenaren komt in een negatief daglicht te staan. Anders dan bij auteurs Iskian en Winter – onderwerp van de volgende twee paragrafen – is er nauwelijks lof voor de manier waarop de overheersers de ramp aanpakken. Wellicht bood het *Jawi*-schrift een veiliger omgeving voor kritiek op de kolonisator dan Latijns schrift.¹⁰²

¹⁰⁰ Ibidem, 90-92.

¹⁰¹ Ibidem, 32.

¹⁰² Ahmat B. Adam, *The vernacular press and the emergence of modern Indonesian consciousness 1855-1913*, (Ithaca: Cornell University, 1995), 41.

DE RAMP ALS FEUILLETON

Tussen 20 maart en 5 mei 1884 verscheen in de Maleistalige krant *Bintang Timor* uit Surabaya de *Syair dari pecahnya gunung Krakatau pada tahun 1883* (*Het verhaal over de Krakatau uitbarsting in 1883*) in Latijns schrift.¹⁰³ Het was geschreven door een zekere ‘Radhen Ieskiean’,¹⁰⁴ voormalig lid van de boedelmaker te Batavia.¹⁰⁵ De hoge adellijke titel ‘radèn’ zou erop kunnen wijzen dat we hier met een Javaanse aristocraat te maken hebben, maar de kans is groter dat het hier gaat om een schuilnaam – pseudoniemgebruik werd vaak toegepast op Java. De schrijvende elite zocht

268

doorgaans naar publicatiemogelijkheden in het Javaans en dan zou het Javaanstalige blad *Bramartani* een goede plek zijn en niet het Maleistalige blad *Bintang Timor*. De dichter schetst op journalistieke wijze hoe het onheil de eilanden Java en Sumatra treft en hoe zowel burgers als autoriteiten op de ramp reageren.¹⁰⁶ Hij spreekt van verdriet, chaos en ongeloof en roept op tot medeleven. Het geheel leest als een compilatie van nieuwsberichten die op min of meer chronologische volgorde zijn gerangschikt. De feitelijke informatie blijft in het gedicht overeind, maar Iskian heeft er zijn eigen draai aan gegeven: persoonlijke emoties en religieus getinte adviezen zijn her en der toegevoegd. In het zoeken naar een dialoog met Allah om de gebeurtenissen te duiden blijven Iskians prangende vragen rondzingen en voorlopig onbeantwoord.

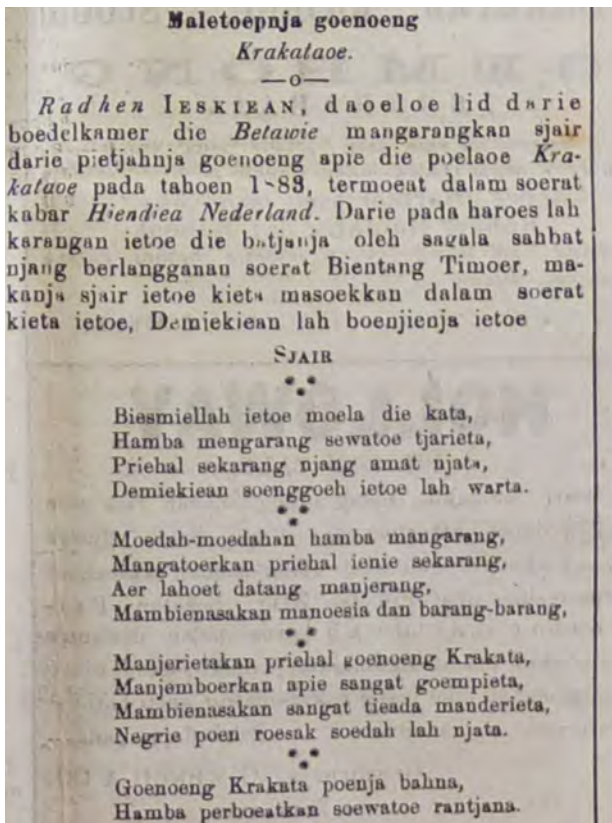
Syair dari pecahnya gunung Krakatau pada tahun 1883 bestaat uit zes delen van afwisselende lengte die met tussenpozen van enkele weken werden gepubliceerd. Het literaire feuilleton was een essentieel onderdeel van Maleistalige dagbladen in Nederlands-Indië. Voor een krant als *Bintang Timor*, alleen beschikbaar via een abonnement, vormde het vervolghet verhaal een belangrijk marketinginstru-

103 De oorspronkelijke titel kent de voormalige spelling *Sjair darie pietjahnja goenoeng Krakataoe pada tahoen 1883*. In dit artikel houden we de moderne Indonesische spelling aan.

104 ‘Radhen [sic] Ieskiean, daeoloe lid darie boedelkamer die Betawi’. Met deze woorden opent de schrijver een korte inleiding tot zijn lange gedicht. Wellicht gaat het hier om ‘Raden Iskian’ die als waarnemend lid behoorde tot het ‘Kollegie van Boedelmeeesteren der Chinesche en andere onchristen sterfboedels’. *Regerings-Almanak voor Nederlandsch Indië 1882*, II (Batavia 1881) 105. In de volgende afleveringen staat vermeld dat Iskian uit ‘Mr. Cornelis’ afkomstig was, een wijk van Batavia.

105 Joachim Nieß, bezig met het afronden van een proefschrift over literaire feuilletons in Maleistalige kranten uit de koloniale periode, wees ons op het bestaan van deze reeks gedichten en deelde het materiaal. Hiervoor willen we hem graag bedanken. Tot nu toe was er slechts één ooggetuigenverslag bekend geschreven door iemand afkomstig uit de regio, de *Syair Lampung karam*. Nader onderzoek zal ongetwijfeld nog meer documenten in inheemse talen aan het daglicht kunnen brengen die de ramp beschrijven.

106 Zijn berichtgeving betreft hoofdzakelijk de omgeving van Batavia en de noordwestkust van de regio Banten, Sumatra komt minder aan bod. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat de verslaggever zich bevond in Batavia toen de ramp zich voltrok en van daaruit polshoogte nam/berichten verzamelde.

Afb. 7 Inleiding en eerste strofen van de 'Syair dari pecahnya gunung Krakatau pada tahun 1883' [*Het verhaal over de uitbarsting van de Krakatau in 1883*], *Bintang Timor*, 20 maart 1884. (Bijzondere Collecties Universiteit Leiden)

ment.¹⁰⁷ Het voorzag de lezer van uniek materiaal dat niet voorhanden was in andere kranten en was een handige technische manier om de krant adequaat te vullen. Al naar gelang het beschikbare nieuws konden de kolommen voor het feuilleton worden ingekort of verlengd. Daarnaast zorgde het serieformaat ervoor dat de aandacht van de lezer, die wilde weten hoe het verhaal zou aflopen, vastgehouden werd.¹⁰⁸ Om zoveel mogelijk lezers te kunnen bereiken van verschillende rassen en achtergronden (onder andere *peranakan* Chinezen,¹⁰⁹ *peranakan* Arabieren¹¹⁰

¹⁰⁷ Deze krant werd uitgegeven in Surabaya van 1862 tot 1887 en vervolgens onder de nieuwe naam *Bintang Soerabaia* tot 1924. Joachim Nieß, 'Telling and Selling', *Wacana, Jurnal ilmu pengetahuan budaya*, vol.17 nr. 3 (2016):377-403.

¹⁰⁸ Nieß, 'Telling and Selling', 81-3.

¹⁰⁹ Met deze term werd in de negentiende eeuw verwezen naar Chinezen van gemengd bloed, geboren in de Indonesische archipel, die Maleis spraken en zich hadden bekeerd tot de Islam.

¹¹⁰ Hier gaat het om gemengdbloedige nakomelingen van Arabieren uit het Midden-Oosten geboren in de archipel.

en (Indo)-Europeanen, kozen de meeste Maleistalige kranten voor publicatie van *syairs* in Latijns schrift in plaats van *Jawi* of voor afdruk in beide schriftsoorten.¹¹¹

Het stuk was eerder verschenen in de krant *Hindia-Nederland* in Batavia.¹¹² Zowel *Bintang Timor* als *Hindia-Nederland* waren succesvolle, Maleistalige commerciële kranten die werden gerund door Indo-Europeanen.¹¹³ Peranakan Chinezen, inheemse ambtenaren, (Indo-)Europese handelaren en ambtenaren behoorden tot het lezerspubliek. De opening van het Suezkanaal in 1869 en de invoering van de Agrarische Wet – die meer ruimte gaf aan het particulier initiatief – zorgden voor het versnellen en vereenvoudigen van handel, reizen en postverzending tussen Nederland en haar kolonie. De opkomende lokale pers maakte reclame voor goederen van de nieuwe entrepreneurs en wist zich daarmee te consolideren.¹¹⁴ Zowel in de grote havenstad Surabaya (standplaats van *Bintang Timor*) als in het administratieve handelscentrum Batavia (standplaats van *Hindia-Nederland*) bestond onder de multiculturele bevolking een grote belangstelling voor informatie in de taal die niemand als zijn of haar taal kon claimen – het Maleis dat eeuwenlang gefungeerd had als een handelstaal en nu langzamerhand uitgroeide tot de taal van iedereen, van educatie en ontwikkeling. Informatie over de laatste lokale nieuwtjes, exotische producten uit Europa en vervolgverhalen over actuele gebeurtenissen waren populair onder de lezers.¹¹⁵

Net als de tekst van Saleh gaat het hier om een ‘journalistieke’ *syair*, opgesteld in kwatrijnen met eindrijm, maar Iskians dichtwerk staat qua vorm en inhoud wat verder af van de ‘klassieke’ Maleise verteltraditie. Opvallend is dat de dichter zijn stuk begint met een verwijzing naar zichzelf in de eerste persoon. Bovendien benadrukt Iskian dat hij zélf de gebeurtenissen heeft beleefd. Hiermee breekt hij openlijk met de traditie die voorschrijft dat het de taak is van de verteller om herinneringen levend te houden en daarbij zichzelf op een bescheiden manier te presenteren – in de derde persoon – om als het ware de ‘stem van de traditie’ te laten spreken.¹¹⁶ Iskian opent als volgt:

Uit naam van God vang ik aan te dichten, een waar gebeurd verhaal, waarachtig nieuws.

Ik hoop te schrijven, huidige gebeurtenissen te ordenen, over de zee die ons te lijf ging, mensen en zaken vernietigde. Ik zal verhalen van de Krakatau, die met oorverdovend lawaai vuurspuugde.¹¹⁷

111 Adam, *The vernacular press*, 21, 40.

112 Deze eerdere versie hebben we helaas niet tot onze beschikking.

113 Adam, *The vernacular press*, 45.

114 Ibidem, 33-4

115 Maier, *We are playing relatives*, 137, 145.

116 Koster, ‘Making it new in 1884’, 103.

117 *Bintang Timoer*, 20 maart 1884. NB: in onze vertaling is geen rekening gehouden met de oorspronkelijke eindrijm van het gedicht. Om een idee te geven van het eindrijm hier

Deze manier van schrijven past binnen een nieuwe tendens die vanaf ongeveer 1880 op Java opkwam. Kleine syair-boekjes werden gedrukt in Latijns schrift – het schrift van ‘moderniteit’ – om nieuwe lezers met een Chinese of Europese achtergrond die geen Arabisch schrift konden lezen te bereiken. Het waren verzen met korte portretten over gebeurtenissen in steden als Batavia, soms losjes aan elkaar geregen tot een verhaal. Wanneer er sprake was van een duidelijk verhaal dan was dat meestal van toepassing op een hedendaagse gebeurtenis: ‘Commemorative rhyming repetitions of newspaper reports’, zoals Henk Maier deze uitgaven typeert. Verslaggeving werd afgewisseld met opmerkingen van emotionele of verklarende aard, vergelijkbaar met de toon van Iskians werk. Het duidelijk verwijzen naar de eigen naam en eigen compositie werd de nieuwe trend.¹¹⁸

In Iskians compositie is er oog voor wanorde die uiteindelijk, door ferm optreden van de gezaghebbers, wordt omgezet in orde en rust. Op de dag des onheils brengt ‘oorverdovend gedonder’ een plotselinge chaos. Zoals bekend uit de Nederlandse ooggetuigenverslagen wordt ook hier verwezen naar de aanvankelijke onwetendheid: ‘Was het misschien de vulkaan Karang die uitgebarsten was?’¹¹⁹ Mensen snellen naar huis en vragen Allah om vergeving. Iedereen denkt dat de wereld vergaat zoals dat ook naar voren komt in Nederlandse teksten. Iskian concludeert: het lot van de Almachtige beschikt. Boten en prauwen worden alle kanten op geslingerd, mensen slaan verwilderd op de vlucht. Het water dat jagend binnenstroomt alsof het was ‘gestuurd van hogerhand’, omschrijft Iskian met een hyperbool: het zijn vernietigende golven met de ‘hoogte van berg Semeru’.¹²⁰ De gevolgen zijn ongekend. Oud en jong, rijk en arm, niemand wordt door Krakatau ontzien, paard en wagens worden meegesleurd. Iskian is onder de indruk van wat zich heeft afgespeeld in de kustplaats Ciringan. De regent, overvallen tijdens een familiefeest, verdween met al zijn verwanten: ‘Raden Toemenggoeng Djaija Negara, de ridderlijke, heldhaftige Regent, werd met 50 familieleden door de zee meegesleurd.’¹²¹ Onderwijl was ook vendumeester Gouijn vermist geraakt met

het laatste woord van elk van de vier regels van het eerste kwatrijn in de oorspronkelijke spelling: ‘kata, tjarieta, njata, warta’.

118 Maier, *We are playing relatives*, 139-141.

119 Vulkaan van 1778 meter in Noordwest-Banten.

120 De Semeru in Oost-Java is met 3676 meter de hoogste vulkaan van het eiland Java.

121 *Bintang Timoer*, 21 april 1884. Vergelijk de eerdere opmerkingen over Multatuli en de nazaten van Karta Nata Negara. Iskian laat zich positief uit over de overleden regent, maar al snel deden lokale verhalen de ronde dat de tsunami op het strand van Ciringin moest worden gezien als een straf. De ramp zou in verband staan met het verontachtzamen van de lokale tradities en gebruiken (*adat*). Men had op het regentschap namelijk binnen korte tijd zowel een trouwfeest als een besnijdenis gevierd en daarmee alle taboes doorbroken. Streng godsdienstigen spraken bovendien van heidense praktijken die hadden plaatsgevonden tijdens de festiviteiten, waaronder dansvoorstellingen door vrouwen van lichte zeden (Lapian, ‘Bencana alam dan penulisan sejarah,’121-2 en Paramita R. Abdurachman ‘Family histories in relation to the volcanic eruptions of Kra-

zijn gevolg op weg naar Kramat, Tangerang. Hoewel ze werden meegesleurd door de zee, wisten zij zich uiteindelijk in veiligheid te brengen.¹²²

272

Iskian beschrijft hoe islamitische en Nederlandse ambtenaren gezamenlijk optreden om orde en rust te brengen. Zij ruimen lijken, een chaotisch tafereel, maar de klus wordt geklaard. Wanneer de doden op het vasteland geborgen zijn, worden ook de ontelbare slachtoffers uit zee aan land gebracht – naar hun afkomst blijft het gissen. De lijken worden geordend volgens afkomst: Islamiëten, Chinezen en Europeanen. Maar dit is eigenlijk een onbegonnen zaak volgens de dichter: huidskleur en geslacht zijn nauwelijks nog te herkennen. Iskian prijst de overheid voor haar daadkrachtig optreden: ‘Het hoogedele gouvernement geeft uitstekende hulp aan haar onderdanen, ongeacht rang of stand, ongeacht Islamitische of Chinese achtergrond.’¹²³ Een comité wordt opgericht om in iedere residentie geld in te zamelen. Alle slachtoffers ontvangen gelijkwaardige hulp. Naast een som geld vanuit Nederlands-Indië en hulp van Zijne Majesteit de Koning, komt er geld binnen uit Nederland, België, Duitsland, Frankrijk en Italië, Londen en Singapore. Schenkingen van meer dan een miljoen gulden arriveren uit het buitenland, en daarnaast onder andere een gulle gift van de Chinese Kapitein Lie Saay uit Sumatra.¹²⁴

Iskian smeekt om medelijden van Allah: ‘O almachtige, Eeuwige Allah, Heb meelij met getroffenen, Zij verloren de zin des levens, Het is of uw toorn zich spreidt.’¹²⁵ Hij vraagt om compassie: ‘Heb medelijden met het land, Bij het zien van de rennende mensen, Ieder voor zich, Zoveel ellende maakt sprakeloos.’¹²⁶ Iskian toont zich een gelovig man, loyaal aan zijn land, met respect voor zowel de inheemse als Europese ambtenaren die zich hebben ingezet voor de rampbestrijding. Hij schrijft voor een multicultureel publiek dat het Maleis associeert met moderniteit, ontwikkeling en vooruitgang.

Voor kritiek op de koloniale machthebbers – zoals in Salehs relaas – lijkt geen ruimte te bestaan. Het doet vermoeden dat Iskian zelf onderdeel was van het ambtelijk apparaat en dat hij daarom koos voor de overwegend positieve toon. Maar het zou ook kunnen zijn dat de dichter simpelweg zelfcensuur toepaste omdat kranten in Nederlands-Indië nu eenmaal rekening moesten houden met het in 1856 uitgevaardigde *Drukpersreglement* dat kritische noten aangaande het gouvernement de kop in drukte.¹²⁷

katau in 1883’ in Adjat S. Soemartadipura, Didin Sastrapradja & Subagio Soemodihardjo (red.), *Proceedings of the symposium on 100 years development of Krakatau and its surroundings, Jakarta, 23-27 August 1983* (Jakarta: LIPI, 1985), 17-23. NB Abdurachman spreekt van 52 verongelukte familieleden en Van Sandick en Lopian 55.

¹²² M.b.t. Gouijn zie volgende paragraaf.

¹²³ *Bintang Timoer*, 5 mei 1884.

¹²⁴ Iskian besteedt drie strofen aan deze financiële contributie. Misschien hangt dat samen met het feit dat hij zelf een Chinese achtergrond had?

¹²⁵ *Bintang Timoer*, 2 April 1884.

¹²⁶ *Bintang Timoer*, 21 april 1884.

¹²⁷ Adam, *The vernacular press*, 14-15, 51-5.

De dichter rondt zijn gedicht af met verontschuldigen voor ‘dissonanten’ in zijn taalgebruik. Het zijn de standaardformuleringen die bij het *syair*-genre horen. Hopelijk, zo schrijft hij, is de tekst van waarde en kan deze de goedkeuring van wijze mannen wegdragen, ondanks tekortkomingen in het dichten. Tot besluit richt hij zich nogmaals rechtstreeks tot de lezer: ‘Ik hoop dat de heren hulp willen geven.’¹²⁸

OOGGETUIGENIS IN VERTALING

F.L. Winter schreef ‘met medewerking van Raden Mas Tumenggung Purwa Negara’ het Javaanstalige boek *Urubipun redi Krakatau* (*De uitbarsting van de Krakatau*), dat in 1884 werd uitgegeven ‘ten voordeele der noodlijdenden’ in Javaans drukschrift.¹²⁹ Als telg van de familie Winter – Indo-Europese tolk-vertalers en cultuurkenners uit Midden Java – was F.L. Winter op de hoogte van de smaak van de beoogde lezer: de geletterde Javaan die het Javaans schrift beheerste. In hoeverre zijn ‘medewerker’ Purwa Negara betrokken was bij het schrijfproces wordt niet vermeld, maar zijn titels R.M.T. wijzen erop dat hij een hogere bestuursfunctionaris was. Winter had een aantal jaren als hoofdredacteur gewerkt voor het Javaanstalige weekblad *Bramartani*, dat hiervoor al even ter sprake kwam, dat fungeerde als een belangrijk discussieplatform voor de Javaanse elite.¹³⁰ Het *Bramartani* lezerspubliek bestond voornamelijk uit *priyayi*’s (Javaanse aristocraten en bestuurlijke elite) en daarnaast Europese ambtenaren en Chinezen uit de bovenlagen van de samenleving – een doelgroep die Winter waarschijnlijk ook in gedachten had voor zijn *Urubipun redi Krakatau*. Het zal geen toeval zijn geweest dat het boek werd gedrukt bij Vogel van der Heijde en Co in Surakarta, de drukkerij waar ook *Bramartani* verscheen.¹³¹

In tegenstelling tot de andere twee besproken werken gaat het hier om een prozatekst. De Javaanse literaire traditie kende tot halverwege de negentiende eeuw hoofdzakelijk manuscripten in poëzievorm die handelden over het verleden.¹³² De eerste gedrukte boeken in de vorm van actuele reisverhalen in proza openden de weg tot vernieuwing.¹³³ Een voorbeeld van zo’n moderne reistekst is *Lampah-*

¹²⁸ *Bintang Timoer*, 5 mei 1884. Alleen heren worden expliciet toegesproken. Blijkbaar behoorden vrouwen niet tot het beoogde lezerspubliek.

¹²⁹ De getranslitereerde, volledige titel luidt: *Serat anyariyosaken sangsaranipun pulo Jawi sisih kilen tuwin ing Telok Betung: awit saking urubipun redi Krakatau kala ing tahun Walandi 1883*, hier afgekort tot *Urubipun redi Krakatau*.

¹³⁰ *Bramartani* de allereerste inheemse krant van Indonesië verscheen – op enige tussenpozen na – van 1855 tot 1932. Ricklefs, *Polarizing Javanese society*, 130.

¹³¹ Adam, *The vernacular press*, 184.

¹³² Dit hangt samen met het feit dat geschiedschrijving en overleveringsverhalen in reciet werden voorgedragen en de rijm hielp bij het memoriseren van het verhaal.

¹³³ Hoewel het proza van de drukpers al snel als vernieuwend werd omarmd, zou het nog even duren voor de elite ook literaire werken in proza daadwerkelijk serieus nam, zoals naar voren komt in discussies die werden gevoerd in *Bramartani* tussen 1866 en 1867. M.C. Ricklefs, ‘The perils of hybridity in 19th-century Java: Ronggawarsita’s reputation,

Afb. 8 Urub sarta pambledhosipun redi Krakatau [Het ontvlammen en ontploffen van de berg Krakatau], uit: F.L. Winter en R.M.T Purwa Negara, *Urubipun redi Krakatau*. (Surakarta: Vogel van der Heijde en Co, 1884)

lampahipun Purwalelana (*De reizen van Purwalelana*), die in 1865-1866 verscheen en geschreven werd door de regent van Kudus.¹³⁴ Winters werk past binnen de toenemende interesse onder priyayi's voor reisliteratuur en praktische handboeken aangaande geografie en topografie waarbij proza de norm werd. In de loop van de negentiende eeuw kregen de priyayi's een steeds belangrijker rol binnen het koloniale regime en zij identificeerden zich meer en meer met het Europese gedachtegoed. De islam bleef een belangrijk deel van hun identiteit, maar de kloof groeide met groepen in de samenleving die zich steeds meer richtten op reformgezinde islamitische stromingen. Dit vertaalde zich in onderwijs waarin een deel van de Javanse kinderen geletterd werd in Javaans schrift en een deel in Arabisch schrift.¹³⁵

animated debates in *Bramartani*, and the probable origins of Javanese acrostics; with a postscript on Purwalelana,' in *Archipel* 96 (2018): 103-27.

¹³⁴ Vergelijk Judith E. Bosnak en Frans X. Koot, *The Javanese travels of Purwalelana. A nobleman's account of his journeys across the island of Java 1860-1875* (Londen: Hakluyt and Routledge, 2020).

¹³⁵ Ricklefs, *Polarizing Javanese society*, 154.

Urubipun redi Krakatau kent een geografische tweedeling waarbij de getroffen regio's Banten en Lampung als uitgangspunt dienen. Het heeft enerzijds het karakter van een aardrijkskundige handleiding en anderzijds van een journalistieke rapportage waarbij de rampsituatie van plaats tot plaats wordt belicht. Vergelijkend onderzoek wijst uit dat schrijver Winter grotendeels gebruik heeft gemaakt van bestaande bronnen uit Nederlandse en Maleisiale kranten en deze heeft vertaald en/of geparafraseerd. Hij geeft soms aan dat het berichtgeving van telegrafisten, zeevarenden en ambtenaren betreft, maar over het algemeen is verdere bronvermelding afwezig. Veel bijdragen in *Bramartani* waren overigens eveneens vertalingen van Nederlandse en Maleisiale kranten – een werkwijze die ook bij Winters boek over Krakatau is toegepast.

‘Ook al is de hulp klein, het levert toch veel op’, zo luidt het motto van de tekst. Daarom hebben de auteurs besloten berichten over de ramp in een bundel samen te brengen en te verkopen om geld in te zamelen voor de noodlijdenden.¹³⁶ Hoewel de Indonesische archipel geregeld te maken heeft met rampspoed in de vorm van aardbevingen, overstromingen en vulkaanuitbarstingen, is deze ramp van ‘buitengewone omvang’. Daarom willen de schrijvers graag iets betekenen voor de slachtoffers op West-Java en in Teluk Betung. Zij hopen, zo schrijven ze in hun voorwoord, dat de financiële bijdrage enige troost brengt en bedanken de priyayi's die hun liefdadigheid tonen door het boek te kopen.¹³⁷

Het boek begint met een geografische beschrijving van de Residentie Banten (bij Nederlanders ook bekend onder de naam Bantam) die, hoewel onvermeld, duidelijk te baseren is op de situatie voordat de Krakatau tot uitbarsting kwam in 1883. Krakatau is een onbewoond eiland, lezen we, gebruikt als schuilplaats door zeerovers. Er groeien geen gewassen waarmee de mensen in hun levensonderhoud kunnen voorzien, alleen sprokkelaars kunnen er terecht voor brandhout.¹³⁸ Vervolgens komen verschillende eilanden, bergen en rivieren aan bod evenals enkele grotere plaatsen. In het zuidelijke regentschap Lebak woont het Badui-volk in het afgelegen Kendheng-gebergte.¹³⁹

In het tweede deel van het boek staat de residentie Lampung centraal en komen we te weten dat de Lampongers in vroegere tijden geen land bebouwden, maar erop uittrokken om slagtanen van olifanten, hoorns van de rinoceros (neushoorn), vogelnestjes, was, rubber en rotan te verzamelen. In de loop van de negentiende eeuw werd er veel woud gekapt voor het aanleggen van rijstvelden, maar de opbrengst van rijst was niet voldoende om alle mensen in Lampung te voorzien. Het voedsel moest om die reden van elders komen.¹⁴⁰

¹³⁶ Winter, *Urubipun redi Krakatau*, 1.

¹³⁷ Ibidem, 1.

¹³⁸ Ibidem, 3.

¹³⁹ Ibidem, 8-12.

¹⁴⁰ Winter, *Urubipun redi Krakatau*, 51-2. Winter geeft aan dat Lampung veel ellende heeft

De uitbarsting van de Krakatau veranderde Banten en Lampung drastisch, aldus Winter. Kustplaatsen werden weggevaagd. In 1680 was de Krakatau voor het laatst uitgebarsten en hoewel de vulkaan vanaf mei 1883 enige activiteit begon te vertonen, kwam de vernietigende uitbarsting drie maanden later als een verrassing voor de inwoners van de residenties. Zo ook voor de vele schepen in de drukbevangen Straat Soenda.

276

Het eerste verhaal in de bloemlezing is van een zekere Kapitein Logan [Lohan] die met zijn schip *Berbice*, onderweg vanuit New York geladen met ‘*pitrolium*’, door grote schrik bevangen wordt als hij koerst op de westelijke toegang tot de Straat Soenda. Allereest is er de hemel die plotseling, om twee uur ’s middags, donker wordt, gevolgd door een hevige wind. De kapitein besluit de zeilen van het kleine schip te strijken. Hete as valt uit de lucht en er zijn vele bliksemschichten. De kapitein vreest dat zijn olielading tot ontploffing zal komen en geeft opdracht alle ramen met de zeilen af te dekken. Hij stuurt de matrozen het ruim in en blijft met de stuurman aan dek.¹⁴¹ Na meer dan een etmaal van gruwelijk natuurgeweld weet Logan uiteindelijk met zijn bemanning Anyer te bereiken, althans wat daar nog van over is. Het is een voorbeeld van één van de ooggetuigenverslagen die vervolgens over de hele wereld zouden circuleren.¹⁴²

De bloemlezing volgt met verslaggeving over de wijze waarop de ramp zich, van uur tot uur, voltrekt in de kustplaatsen van Banten: Anyer, Ciringan, Merak, Serang en Lebak en daarnaast ook Batavia, Tangerang, Kramat en het eiland Onrust (*Ondrus*) vlak voor de kust van Batavia. Stuk voor stuk berichten waarbij – naast overweldigend natuurgeweld – de Europeaan centraal staat, de Chinees soms figureert en de inheemse bevolking bij uitzondering bij naam wordt genoemd – meestal dient zij slechts als achtergronddecor. Steeds terugkerende elementen zijn geluiden als bulderende donder of kanonschoten (aangeduid met de mooie Javaanse onomatopoeën ‘gumalëgër’ en ‘gumaledhug’), het plotseling verdwijnen van zon (*surya*) op klaarlichte dag en de sentimenten van *kiamat*, het einde der tijden. Het gros van de verhalen is, soms na enig speurwerk, terug te voeren naar de getuigenissen die circuleerden in dagbladen kort na de ramp en later vooral bekend zijn geworden door de (vertaalde) werken van Verbeek en Van Sandick.¹⁴³

gekend door slecht bestuur, maar dat de komst van het gouvernement rust en welvaart heeft gebracht. Vervolgens zinspeelt hij echter wel op problemen door ontbossing, want de grond was ‘minder vruchtbaar’ geworden waardoor de regio niet meer zelfvoorzienend kon zijn.

141 Winter, *Urubipun redi Krakatau*, 14-15.

142 Dit verhaal verscheen o.a. in het *Algemeen Dagblad* op 4 september 1883 en is hoogstwaarschijnlijk een letterlijke vertaling uit het Engels, o.a. gepubliceerd in Tenison Wood's *The earthquake in the Straits of Sunda* (1884). Winter, op zijn beurt, heeft het Nederlands naar Javaans omgezet waaruit blijkt dat Winter een vrij letterlijke vertaling heeft gemaakt van het Nederlandse bericht.

143 Delen van deze standaardwerken kwamen in Engelse vertaling uit in: Tom Simkin en

Zo zijn er de personages die steeds weer, tot in de eenentwintigste eeuw, opduiken als er over de Krakatau geschreven wordt omdat hun belevenissen blijkbaar tot de verbeelding spreken. Neem bijvoorbeeld het al genoemde verhaal van de Nederlandse Controleur Le Sueur [Lasur] van de afdeling Semangka (Lampung), die te maken kreeg met een menigte van meer dan driehonderd vluchtelingen in zijn huis. Het blijkt hier om hetzelfde verhaal te gaan als eerder verteld door Saleh, maar vanuit een ander perspectief. Waar schrijver Winter de controleur in de ik-persoon (*kula*) verslag laat doen, doet Saleh dat vanuit de derde persoon. Het gaat hier om een bewerkte vertaling van le Sueur's berichtgeving die kort na de ramp verscheen in een aantal dagbladen.¹⁴⁴ Le Sueur beveelt de mensen 'orde en rust' te bewaken (*tata tentrem*) en wordt vervolgens door de golven meegesleurd die het huis treffen. Winter noemt het relaas uiterst 'angstaanjagend' (*anggigirisi*).¹⁴⁵

Circulerend in verschillende versies is het verhaal over 'Toean-Toean in boomtoppen' ofwel het verhaal van vendumeester Gouijn, deurwaarder Jacob en venduschrijver Frans – Iskian verwees er ook naar.¹⁴⁶ Wanneer Gouijn, Jacob en Frans op weg zijn naar de kampong Kramat voor een vendutie barst het onheil los. In Tangerang zijn zulke harde knallen te horen dat men zich afvraagt of er wellicht meerdere vulkanen in de omgeving zijn uitgebarsten. Het verdwijnen van de zon, de ijzige wind en aanhoudende asregen – dat alles had men 'volgens de oude Javaanse mensen', 'nog nooit meegemaakt'.¹⁴⁷ In kampong Kramat zijn de voorbereidingen voor een veiling in volle gang. Chinese dames maken zich op voor de gelegenheid. Maar een vernietigende golf maakt een abrupt einde aan de bedrijvigheid en betekent het trieste einde voor de dames en twee kinderen.¹⁴⁸ De Toean-Toean daarentegen, die nooit hun bestemming Kramat zouden bereiken, weten aan het noodlot te ontkomen. Vendumeester Gouijn [Guwin]¹⁴⁹ redt zich uit de vloedgolf door in tamarindeboom (*wit asem*) te klimmen en Toean Jacob komt in een klapperboom (*wit aren*) terecht. Onderwijl denkt Toean Frans dat zijn einde gekomen is, maar dan weet hij zich plotseling aan het kadaver van een langsdrijvende buffel vast te grijpen die blijft steken tegen een grote boom waar hij snel in omhoog klimt.¹⁵⁰

Ter afsluiting van de bloemlezing treffen we een lijst aan van gelden ingezameld in oktober 1883 door het Centraal Comité, 'een financiële contributie als

Richard S. Fiske, *Krakatau 1883. The volcanic eruptions and its effects* (Washington D.C.: Smithsonian Institution, 1983).

144 *Java Bode*, 12 september 1883. Vergelijk ook Jaquet, 'Nederlandse reacties op de uitbarsting 1883 van de Krakatau', 84-89.

145 Winter, *Urubipun redi Krakatau*, 57-65.

146 De 'verjavaniseerde' Hollandse namen luidden inclusief professionele titel: 'juru lelang Guwin', 'juru serat Pranes', 'Jakop durwarder', Winter, *Urubipun redi Krakatau*, 42.

147 Winter, *Urubipun redi Krakatau*, 42.

148 *Ibidem*, 46.

149 Vergelijk o.a. *Bataviaasch Handelsblad*, 28 augustus 1883.

150 Winter, *Urubipun redi Krakatau*, 43-5.

bewijs van barmhartigheid voor de noodlijdenden.¹⁵¹ De lijst doet vermoeden dat Winters boek een speciale publicatie was in samenwerking met het Centraal Comité, maar daar verwijst hij niet naar. Opvallend zijn de opmerkingen voorafgaand aan dit financiële overzicht. Winter benadrukt dat 'het hoogedele gouvernement' vanuit 'liefdadigheid en barmhartigheid' handelt in deze tijden van rampspoed. Want, zegt hij, terwijl het duidelijk is dat de vernietiging van de Residentie Banten is veroorzaakt door de uitbarsting van de Krakatau zijn er mensen die daar anders over denken. Sterker nog, de grote ramp heeft veel gedachten op gang gebracht van 'bijgelovige aard' (*gugon tuhon*): het onheil zou veroorzaakt zijn door de oorlog in Aceh of voortkomen uit de kwaadwillendheid van geesten (*jin* en *lelembut*).¹⁵² Met een financiële bijdrage van vierduizend roepia voor de noodlijdenden, wil het gouvernement, 'geheel volgens de Javaanse *adat*', Banten opnieuw welvarend maken. Maar volgens 'aanhangers van het bijgeloof' zijn dit slechts onkosten voor herhaaldelijke kwaadwil door de kolonisator.

Winter lijkt te willen afrekenen met deze 'onbestaanbare gedachten' aangaande de oorzaak van de ramp.¹⁵³ Hiermee sluit hij goed aan bij zijn lezerspubliek. Hij moet op de hoogte geweest zijn van veelvuldige discussies over bijgeloof in *Bramartani* en nam er hoogstwaarschijnlijk deel aan. Vaak werden de denkbeelden van de gewone man op de hak genomen, zoals het geloof in geesten en gebruik van amuletten. Ook werden messianistische bewegingen weggezet als 'bijgeloof'. De Javaanse elite gaf steeds meer voorrang aan Europese wetenschap en distantiëerde zich van zogenaamde bakerpraat.¹⁵⁴

De inzameling van geld op Java werd onmiddellijk na de ramp groots aangepakt door het Centraal Comité. Zózeer zelfs dat er al snel maatregelen genomen moesten worden om te voorkomen dat er 'pressie' werd uitgeoefend 'ook van den kleinen man giften voor de noodlijdenden te verkrijgen.'¹⁵⁵ Gebrek aan liefdadigheid werd aangekaart in het *Soerabaiasch Handelsblad*:

151 Dit bedrag van f 947.649,25 komt overeen met een bericht van het Centraal Comité op 19 oktober door Thesaurier Van Den Berg, o.a. gepubliceerd in de *Java Bode* en de *Vorstenlanden*.

152 Winter, *Urubipun redi Krakatau*, 76. Het is goed mogelijk dat deze opmerkingen over de Aceh oorlog samenhangen met getuigenissen van Europese slachtoffers. Op de vlucht voor het onheil, zouden zij ongestraft en zelfs vijandig behandeld zijn door inlanders. Met de woorden: 'Gij zijt van alle ongeluk dat ons treft, de schuld, door uw oorlog met Atjeh!' werd hen de deur gewezen. Dat gaf voor sommigen de aanleiding om de collecte voor inlanders af te wijzen. Vergelijk 'Brieven van een Desaman,' *Soerabaiasch Handelsblad*, 21 september 1883. Deze anonieme uitgave was van wetenschapper-missionaris Carel Poensen (1836-1919) die o.a. onderzoek deed naar Islam op Java, later uitgebracht in de bundel *Brieven over den Islam uit de binnenlanden van Java* (1886).

153 Wellicht zinspeelde Winter ook op de 'bijgelovige' gedachte dat de aardbeving een straf van God was, maar dat staat niet als zodanig in de tekst.

154 M.C. Ricklefs *Polarizing Javanese society*, 136-7.

155 *Soerabaiasch Handelsblad*, 10 september 1883.

Men deelt ons mede, dat een ambtenaar met een groot tractement geweigerd heeft op eene hem aangeboden lijst voor de noodlijdenden te teekenen, en in plaats van een voorbeeld te stellen voor zijn ondergeschikt personeel zich, terwijl de lijst bij hen circuleerde, uit de stad heeft begeven om op eene naburige plaats de baden te gebruiken. We kunnen dit haast niet gelooven. (Aangeboden).¹⁵⁶

Hoe krachtig er werd opgetreden om met Winters bloemlezing geld in te zamelen is niet duidelijk. Er staat geen strategie van aanpak in zijn boek en ook geen intekenlijst van donateurs. Wel besteedt *Bramartani* aandacht aan Winters initiatief en roept op tot mededogen voor de medemens in nood.¹⁵⁷ In het najaar van 1883 discussiëren lezers regelmatig over de duiding van de ramp en over het belang van fondsenwerving. Priyayi's, zo meldt de krant, zouden er goed aan doen zich in te schrijven voor een boek ten bate van de noodlijdenden, in plaats van geld te verbrassen aan vermaak met dansmeiden.¹⁵⁸

279

BESLUIT

Wanneer we de literaire bijdragen van Nederlanders afzetten tegen die van de Indonesiërs valt op dat er aan Nederlandse kant relatief weinig wordt verwezen naar de ramp zelf, behalve als het gaat om ooggetuigenverslagen. Dat is ook niet zo verwonderlijk, aangezien de meeste schrijvers nooit in Indië waren geweest, laat staan dat ze zich een beeld konden vormen van de ramp in de verre kolonie. Wat betreft Multatuli lag dat anders. Zijn stuk ‘De banjir’, ook al was het niet nieuw, toonde affiniteit en betrokkenheid met Indië en de inheemse bevolking. Als een van de weinige Nederlandse auteurs probeerde hij de Indonesische slachtoffers een stem te geven en uitte hij kritiek op hun dehumanisering in de Nederlandse pers. Bovendien werd er in andere publicaties omtrent Krakatau veelvuldig naar Multatuli verwezen en bleek hij opnieuw een prominente stem op het gebied van Nederlands-Indië.

In de Indonesische teksten staat de uitbarsting van de Krakatau centraal met aandacht voor de manier waarop de catastrofe zich afspeelde en de mensen trof. Geloof is een wezenlijk onderdeel van de beide syairs, waarin onheil wordt geïnterpreteerd als een beproeving van Allah die de mensheid gelegenheid geeft zich te beteren. Naast verslaggeving van de gebeurtenissen komen theologische vraagstukken aan de orde. Winter houdt zich hier afzijdig van, maar benadrukt wél dat het van belang is om ‘bijgeloof’ aangaande de Krakatau te ontcrachten. Dit doet denken aan de manier waarop Multatuli de woorden van classicus Mul-

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ *Bramartani*, 20 september 1883.

¹⁵⁸ *Bramartani*, 29 november 1883.

ler hekelt die zijn twijfels uit over natuurwetten. Aan verdere Nederlandse zijde is er nauwelijks aandacht voor de rol van het geloof met betrekking tot de ramp. Terwijl bij eerdere catastrofes een relatie werd gelegd tussen de ramp en een straf Gods (vergelijk de buskruitramp van 1807) was dat nu niet aan de orde. Zelfs dominees als HaverSchmidt, Beets en Bernard ter Haar gaan slechts beperkt op het geloof in en wijzen slechts in algemene zin op het belang van menslievendheid.

280

Waar de Nederlandse bijdragen sterk gericht zijn op liefdadigheid en fondsenwerving, gaat het in het Indonesische geval eerder om een verlangen de rampzalige gebeurtenissen zo precies mogelijk uit te leggen in de hoop het onheil te kunnen duiden. De Nederlanders lijken tevreden met hun optreden in het kader van liefdadigheid – een houding die grenst aan zelfingenomenheid, zoals bijvoorbeeld Melati van Java in haar bijdrage benadrukt. Tegelijkertijd past liefdadigheid ook bij de tijdgeest. Alle initiatieven kunnen worden gezien als vooruitlopend op de ‘ethische politiek’ die de Nederlanders in Indië vanaf 1900 zouden gaan voeren: het idee dat ze iets terug moeten doen voor de kolonie. Dat wordt in enkele bijdragen aan de publicaties expliciet beklemtoond. Het is overigens geen lokale liefdadigheid, zoals bij eerdere rampen, maar heeft meer het karakter van ontwikkelingshulp.

Vanuit Indonesië is er lof voor het optreden van ‘het hoogedele gouvernement’: Iskian en Winter benadrukken de inzet van bestuursambtenaren en het belang van het Centraal Comité. Zij moeten op de hoogte geweest zijn van misstanden, maar kozen beiden voor een positief geluid – wellicht vanwege hechte banden met het koloniaal bestuur en/of vanwege perscensuur. Saleh laat zien dat hulp van de machthebbers niet altijd zo bewonderingswaardig was. Zo werden vluchtelingen niet alleen slachtoffer van de natuurramp, maar ook nog van de gierigheid en willekeur van machtswellustige functionarissen. Uitgave in Jawi bood waarschijnlijk meer ruimte voor kritiek aangezien dit schrift lastiger te controleren was door de autoriteiten dan Latijns schrift. Bovendien liet Saleh zijn boek uitgeven in Singapore dat, onder Brits gezag, enigszins buiten het gezichtsveld lag van de Nederlanders. Javaans schrift bracht – in theorie – ook deze ‘ruimte’ voor kritiek met zich mee, maar Winter kon zich beroepen op het gebruik van Europese persberichten die de censuur al waren gepasseerd.

Door Indonesische literaire bronnen te vergelijken met Nederlandse wordt duidelijk dat er weliswaar sprake was van ‘gedeelde’ rampspoed, maar dat daarmee op totaal verschillende manieren werd omgegaan. Indië mocht dan een kolonie zijn van Nederland, uiteindelijk was er van toenadering tussen beide culturen maar weinig sprake. In dit artikel hebben we geprobeerd om de literaire verwerking van de Krakatau-ramp vanuit beide perspectieven te bestuderen. 137 jaar na de uitbarsting en vijfenzeventig jaar na de Indonesische Onafhankelijkheid is het daarvoor geen moment te vroeg.

BIBLIOGRAFIE

- Abdurachman, Paramita R. ‘Family histories in relation to the volcanic eruptions of Krakatau in 1883’. In *Proceedings of the symposium on 100 years development of Krakatau and its surroundings, Jakarta, 23-27 August 1983*, red. Adjat S. Soemartadipura, Didin Sasrtrapradja en Subagio Soemodihardjo, 17-23. Jakarta: LIPI, 1985.
- Ahmat B., Adam. *The vernacular press and the emergence of modern Indonesian consciousness 1855-1913*. Ithaca: Cornell University, 1995.
- Bloembergen, Marieke. *De Koloniale Vertoning. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002.
- Bosnak, Judith E. en Frans X. Koot. *The Javanese travels of Purwalelana. A nobleman's account of his journeys across the island of Java 1860-1875*. Londen: Hakluyt and Routledge, 2020.
- Braginsky, Vladimir. *The heritage of traditional Malay literature. A historical survey of genres, writings and literary views*. Singapore: KITLV Press, 2004.
- Cuijpers, Constant., ‘Het album *Holland-Krakatau* (1883). Artistieke liefdadigheid en exotische inspiratie’ *De Negentiende Eeuw* 29, nr. 4 (2005): 219-40.
- D’Arcy Wood, Gillen. *Tambora. The eruption that changed the world*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- Dröge, Philip. *De schaduw van Tambora. De grootste natuurramp sinds mensenheugenis*. Houten: Spectrum, 2015.
- Hagen, Piet. *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing*. Amsterdam: Arbeiderspers, 2018.
- Honings, Rick. *Het eiland van vuurrazernij. De Krakatau-ramp van 1883 en de Nederlandse literatuur*. Negenentwintigste Bert van Selm-lezing. Leiden: Primavera Pers, 2020.
- . *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2016.
- Jaquet, Frits. ‘Nederlandse reacties op de uitbarsting 1883 van de Krakatau: een tijdsbeeld’, In *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys*, red. Reggie Baay & Peter van Zonneveld, 76-110. Utrecht: HES, 1988.
- Jensen, Lotte, ‘Een onbekende variant van het Wilhelmus. Het Watersnood-Wilhelmus uit 1881’, in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* (2019), 1-8. Online gepubliceerd en raadpleegbaar: <https://www.mdnl.nl/wp-content/uploads/2019/06/Een-onbekende-variant-van-het-Wilhelmus.pdf>.
- Koster, G.L. ‘Making it new in 1884. Lie Kim Hok’s Syair Siti Akbari’. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 154, nr. 1 (1998): 95-115.
- Lapian, A.B. ‘Bencana alam dan penulisan sejarah (Krakatau 1883 dan Cilegon 1888)’. In *Dari babad dan hikayat sampai sejarah kritis*, red. T. Ibrahim Alfian e.a., 211-26. Yogyakarta: Gajah Mada University Press, 1987.
- Maier, Henk. *We are playing relatives. A survey of Malay writing*. Leiden: KITLV, 2004.
- Meulen, Dik van der. *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Nijmegen: SUN, 2002.
- Modest, Wayne & Robin Lelijveld red., *Words matter. An unfinished guide to word choices in the cultural sector*. Amsterdam: Tropenmuseum, 2018.
- Nieß, Joachim. ‘Telling and Selling’. *Wacana, Jurnal ilmu pengetahuan budaya* 17, nr. 3 (2016): 377-403.
- Praamstra, Olf en Peter van Zonneveld. *Omstreden paradijs. Ooggetuigen van Nederlands-Indië*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010.
- Proudfoot, Ian en Virginia Hooker. ‘The syair: a verse for every purpose’. In Muhammad Saleh, *Krakatau The tale of Lampung submerged. Syair Lampung karam*, vertaling John H. McGlynn, 136-47. Jakarta: Lontar Foundation, 2014.
- Ricklefs, M.C. *Polarizing Javanese society. Islamic and other visions (c.1830-1930)*. Honolulu: University of Hawai’i Press, 2007.
- Ricklefs, M.C. ‘The perils of hybridity in 19th-century Java, Ronggawarsita’s reputation, animated debates in *Bramartani*, and the probable origins of Javanese acrostics; with a

- postscript on Purwalelana'. *Archipel* 96, (2018): 102-27.
- Saleh, Muhammad, *Krakatau. Syair Lampung karam*. Vertaald door John H. McGlynn. Jakarta: Lontar Foundation, 2014.
- Sandick, R.A. van, *Leed en liefuit Bantam* (W.J. Thieme en Cie.: Zutphen, 1893).
- Simkin, Tom en Richard S. Fiske, *Krakatau 1883. The volcanic eruptions and its effects*. Washington D.C.: Smithsonian Institution, 1983.
- Suryadi, 'The tale of Lampung submerged'. *The IIAS Newsletter* 61 (2012): 8-10.
- Warnk, Holger, 'The collection of 19th century printed Malay books of Emil Lüring, Sari. *International Journal of the Malay World and Civilisation* 28, nr. 1 (2010): 99-128.
- Winchester, Simon, *Krakatau. De dag dat de wereld ontplofte. 27 augustus 1883* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2005).

Judith E. Bosnak (1973) is gespecialiseerd in Indonesische Talen & Culturen en als onderzoeker verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Zij houdt zich bezig met het bestuderen en vertalen van Indonesische reisverhalen uit de koloniale tijd en verzorgde samen met Frans Koot een uitgave voor de Britse Hakluyt Society: *The Javanese travels of Purwalelana. A nobleman's account of his journeys across the island of Java 1860-1875* (Routledge 2020). Onlangs verscheen haar artikel over de Mexicaanse reiziger en kunstenaar Miguel Covarrubias in *Anales*: 'Shaping Barong dance drama in paradise Bali. Oriental discourse by Miguel Covarrubias and his networks'.

Rick Honings (1984) is sinds 2020 Scaliger-hoogleraar aan de Universiteit Leiden en verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Zijn onderzoek richt zich vooral op de Nederlandse literatuur en cultuur van de negentiende eeuw en op de Indisch-Nederlandse letterkunde. Met Lotte Jensen publiceerde hij in 2019 de literatuurgeschiedenis *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in Nederland in de 18^e en 19^e eeuw*. Momenteel werkt hij, met Judith Bosnak (postdoc) en Nick Tomberge (promovendus), aan zijn NWO Vidi-project *Voicing the Colony. Travellers in the Dutch East Indies 1800-1945*.